

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

**“MILLIY QADRIYATLAR DIALEKTOLOGIK
ATLASI – TARIXNI O‘RGANISHDA
MUHIM MANBA”
MAVZUSIDAGI
XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLAR TO‘PLAMI**

1-KITOB

Navoiy – 2024

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN TASHKILIIY QO‘MITASI

M.B.Kalonov

Navoiy davlat pedagogika instituti rektori, rais.

A‘zolar:

D.Narziqulova

NavDPI Ilmiy va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori, a‘zo.

X. Qurbonov

NavDPI Yoshlar masalalari bo‘yicha prorektori, a‘zo.

A.Allaberdiyev	NavDPI O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti dekani, a’zo.
B.Zaripov	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, a’zo.
N.Murodova	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, a’zo
R.Yusubova	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, a’zo
F.Yuldashev	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, a’zo
N.Yarashova	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, a’zo
N.Raxmonov	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, a’zo
G.Norova	NavDPI O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, a’zo

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMANNING TAHRIR HAY’ATI

N.Murodova	Navoiy davlat pedagogika instituti O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
R.Yusubova	Navoiy davlat pedagogika instituti O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc)
R.Sharopova	Navoiy davlat pedagogika instituti O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
N.Yarashova	Navoiy innovatsiyalar universiteti professori, f.f.d. (DSc)

Maqola va tezislarining ilmiy saviyasi, ma’lumotlarning haqqoniyligiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

SO‘ZBOSHI

Bugungi kunda har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o‘z milliy-madaniy manfaatlarini ta’minlash, bu borada avvalo, o‘z madaniyatini, qadimiy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor vazifa sifatida ahamiyat qaratmoqda. O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgandan so‘ng o‘tgan 35 yil davomida hukumatimiz tomonidan o‘zbek tilini har tomonlama takomillashtirish, mavqeyini mustahkamlash, uning jahon tillari darajasidagi nufuzini ko‘tarishga katta e’tibor qaratilib, ko‘plab samarali ishlar amalga oshirildi. Shu ma’noda, muhtaram Prezidentimizning 2019-yil 21-oktabrdagi o‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligini keng nishonlash to‘g‘risidagi 5850-son qarorida “xalqimizning ko‘p asrlik madaniy, ilmiy-ma’rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo‘lgan o‘zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biri” ekanligi ta’kidlab o‘tilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoniga ilova qilingan “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”da uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, o‘zbek tili ta’limini takomillashtirish, yoshlarni milliy hamda umuminsoniy an’ana, qadriyatlarga sadoqat, ulug’ ajdodlarimizning boy ma’naviy merosidan g‘ururlanish va ularni yanada boyitish ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish kabi davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan. Xususan, o‘zbek adabiy tilini yanada boyitish ko‘zda tutilar ekan, dialektologiya tadqiqotlarini kengaytirish, o‘zbek tili dialektlari xaritasini yaratish dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilab berildi.

Shu ma’noda, O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganligining o‘ttiz besh yilligiga bag‘ishlangan ushbu ilmiy-amaliy anjumanga yuzga yaqin materiallar taqdim etilgan bo‘lib, maqolalarda o‘zbek tilining xususiyatlari xalq og‘zaki ijodi namunalari, yozma adabiyot tili misolida, shuningdek, tarixiylik, qolaversa, lingvomadaniy, lingvopragmatik, psixolingvistik, lingvopoetik aspektlarda ochib berilgan.

Ishonamizki, ushbu maqolalar tilshunoslik sohasi bilan shug‘ullanayotgan ilm ahlini befarq qoldirmaydi.

Tashkiliy qo‘mita

TIL – MILLAT MA’NAVIYATI TIMSOLI

Assalomu alaykum, muhtaram mehmonlar, ilmiy anjuman ishtirokchilari! O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 35 yilligi munosabati bilan o‘tkazilayotgan “Milliy qadriyatlar dialektologik atlas – tarixni o‘rganishda muhim manba” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumaniga xush kelibsiz!

Til – millatning asosiy belgilaridan, davlat mustaqilligining asosiy ramzlaridan biri bo‘lib, til mavjud ekan, millat mangu yashaydi; tilning tirikligi, aytish mumkinki, millatning, xalqning mavjudligidir. Demakki, o‘zbek tilining tirikligi – o‘zbek millatining mavjudligi, davlat tili esa o‘zbek davlatchiligining borligidan dalolatdir. Til – boy tariximiz, hayotbaxsh qadriyatlarimiz, din-u diyonatimiz, ma’naviyatimiz, xalqimizga xos dunyoqarashni ko‘rsatuvchi ko‘zgu, ajdodlar merosini avlodlarga yetkazuvchi vositadir. Shu sabab 1989-yil 21-oktabr – “Davlat tili haqida”gi Qonun qabul qilingan kun har yili boshqa bayramlar qatori Navoiy davlat pedagogika institutida ham yuqori ko‘tarinkilik bilan nishonlanib kelinmoqda. Bu qutlug‘ kun barchangizga muborak bo‘lsin, deyman.

O‘zbek tilimiz dunyoning eng qadimiy va boy tillaridan biri hisoblanadi. Bu tilning keng imkoniyatlari qadimgi toshbitiklarda, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk”, Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarlarida, Ahmad Yassaviy hikmatlarida, Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy”, “Xamsa” asarlarida, Boburning “Boburnoma” asarida, Boborahim Mashrab, Ogahiy, Uvaysiy, Nodira kabi mumtoz shoirlarimiz va asrimiz adiblari ijodida madh etib kelinmoqda.

“Davlat tili haqida”gi qonun o‘zbek tilining taraqqiysi, erkin rivojlanishi, davlat va jamoat organlarida asosiy ish yuritish tiliga aylanishi va tilimiz muhofazasi yo‘lida qilingan huquqiy harakat bo‘lib, tilimizni davlat tili maqomi bilan mustahkamladi. Bu qonun o‘zbek xalqi milliy ongining taraqqiysida, mamlakat mustaqilligi mustahkamlanishida, madaniy merosimiz hamda ma’naviyatimizning tiklanishida muhim rol o‘ynadi. Mustaqil O‘zbekistonning Konstitutsiyasida va davlat tili to‘g‘risidagi qonunning yangi tahririda til masalasi bugungi kun talabi darajasida o‘z aksini topdi. Konstitutsiyamizning 4-moddasida davlat tili to‘g‘risidagi qoidalar: “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir. O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analari hurmat qilinishini ta‘minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi”, degan zalvorli jummalarda mustahkamlandi. Mazkur qoida 1995-yil 25-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonunining yangi tahririda mufassal yoritib berildi.

Demakki, o‘zbek tilining rivoji va ravnaqi uchun davlatimiz tomonidan barcha imkoniyatlar, shart-sharoitlar yaratilgan. O‘zbekiston Respublikasida “Davlat tili haqida”gi qonunning barcha moddalari to‘liq amalga kiritildi.

Tilning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi xalq hisoblansa ham, uning taraqqiyotida olimlarimizning, shoir va yozuvchilarimizning, davlat va jamoat arboblarning, huquqshunoslarimizning, pedagoglar va matbuot xodimlarining, kino, teatr san‘ati ustalari va nashriyot xodimlarining hamda jurnalistlarning xizmatlarini qayd qilish lozim. Ayniqsa, mustaqillik davrida tilshunos olimlarimiz, shoir-yozuvchilarimiz va jurnalistlarimizning xizmatlari katta bo‘ldi. Ularning samarali mehnatlari tufayli tilshunoslikning ko‘pgina yo‘nalishlari bo‘yicha qat’iy me‘yorlar belgilandi, ona tilimiz rivojiga oid yangi qoidalar va qarorlar inobatga olingan holda til birliklarining yozuv va muomala jarayonidagi namunaviy variantlari tavsiya etildi, til tizimidagi ko‘pgina munozarali masalalar o‘zining nazariy asosiga qo‘yildi.

Bugun o‘tkazilayotgan “Milliy qadriyatlar dialektologik atlas – tarixni o‘rganishda muhim manba” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanida ham respublikamizning yetakchi olimlari tilshunoslikning dolzarb masalalari va muammolarining yechimlari, ona tilimizning kelgusi istiqbolli rejaları xususida o‘z fikr-mulohazalari bilan ishtirok etadilar.

Ruxsatingiz bilan bugungi ilmiy-amaliy anjumanni ochiq deb e‘lon qilaman.

Kalonov Muhiddin Bahriddinovich
Navoiy davlat pedagogika instituti rektori

**ТИЛЛАР ГЛОБАЛЛАШУВИ ВА ЎЗБЕК ТИЛИ АМАЛДА БЎЛИШИНING АЙРИМ
ЖИХАТЛАРИ**

С.А.Каримов, А.Б.Пардаев,

Самарқанд давлат университети профессорлари

*«Фарзандингга қайси тилда билим берсанг,
бир кун келиб шу миллатга хизмат қилади»,*

Мустафо Чўқай

Бугун жаҳонда юз бераётган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар, шубҳасиз, тилларнинг яшаш тарзига таъсир кўрсатмоқда. Оламнинг лисоний манзараси ўзгариб, глобаллашувнинг ҳозирги босқичи халқлар тили ва маданияти ўртасидаги чегаранинг аста-секинлик билан йўқолиб боришига олиб келмоқда. Бу жараёнда халқаро тилларнинг аҳамияти янада ортмоқда. Инглиз тили истеъмол даражасига кўра олдинги ўринда турибди. Рус, хитой, араб, испан, немис ва француз тилларининг эса халқаро ва минтақавий тиллар сифатида аҳамияти ошиб бормоқда.

Бу ҳақда О.Е.Богданова ўзининг «Глобаллашувнинг лингвистик ўлчови» номли мақоласида глобаллашувнинг инсоният тараққиётида янги босқич эканлиги ва инсоният ҳамкорлигининг янги истиқболларини очишини эътироф этган ҳолда, унинг дунёни катта бозорга айлантираётганини, давлатлараро рақобатни кучайтираётганини, халқаро маданий зиддиятларни ҳам келтириб чиқараётганини, бу жараёнлар оламнинг лингвистик манзарасига ҳам таъсир кўрсатаётганини ёзган [4,71-74].

Дунё тилларининг катта ва кичик тиллар тарзида гуруҳланиб бораётгани ана шу таъсирнинг натижасидир. Бу жараёнда ҳар икки гуруҳга дахлдор тиллар ўзига хос тарзда ҳаёт кечиришмоқда. Айрим давлатлардаги тил сиёсати бунинг яққол далилидир.

Масалан, АҚШдаги тил сиёсатини олиб қарайлик. А.О.Лалетинанинг «Глобализация ва таълим тизимида тил сиёсати: Россия ва АҚШ тажрибаси» номли мақоласида таъкидланишича, АҚШда инглиз тилини билиш муҳим тил сиёсати ҳисобланади ва таълимнинг барча бўғинларида у етакчилик қилади. Университетлар хориждан қабул қилинган талабаларга инглиз тилини билишнинг минимал талабларини қўяди. Тил ўргатувчи кўшимча курслар ташкил қилади. 50 та штатда ўрта мактабларда чет тили ўқитилади, аммо уни ўрганиш шарт қилиб қўйилмаган. Чет тилини олий таълимда ўрганиш мумкин. Чет тилини ўргатиш ташқи сиёсатга, штатлардаги демографик вазиятга қараб белгиланади. Ҳатто совуқ уруш давларида АҚШ рус тилини ўрганишни қўллаб қувватлаган. Ҳозирда Осиё ва Ўрта Шарқ тилларни ўрганиш фаол қўллаб-қувватланмоқда. Барча ҳолатларда инглиз тили етакчилик қилади. АҚШнинг ташқи тил сиёсатида эса изчиллик йўқ [11, -С.158-164].

Европа мамлакатлари тилларида ҳам аҳвол ташвишланарли. Ташқи миграциянинг кучайиб, мусулмонлар сонининг ошиб бораётгани бу ташвишларга сабаб бўлмоқда. Эмигрантларнинг давлат тилини ўзлаштиришдан кўра, ўз тилларини сақлаб қолишга мойиллиги адабий тил меъёрларининг бузилишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, Европа халқлари онгига инглиз тили жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Е.С.Гриценко, А.В.Кирилиналарнинг «Глобаллашув шароитида тил сиёсати» мақоласида қайд этилишича, дунёда 80 фоизга яқин савдо-сотиққа оид мулоқотлар инглиз тилида олиб борилади. Бу фактлар мақола муаллифларини кичик тилларга вайронагарчилик келтирувчи **тил империализми** пайдо бўлганлиги ҳақида хулосага келишига сабаб бўлган [6,95-101].

Россия Федерацияси олиб бораётган тил сиёсати эса бошқача. А.О.Лалетинанинг юқорида тилга олинган мақоласида қайд этилишича, Россия федерациясида кўпмиллатлиликлка боғлиқ ҳолда тилга бўлган муносабат ўзига хос. 65 % мактабда таълим рус тилида олиб борилади, қолган мактабларда эса миллий тилларда ўқитилади. Аммо битирувчилар албатта рус тилидан ягона давлат имтиҳон топширадилар.

Таълимнинг барча федерал стандартлари чет тилини, асосан инглиз тилини ўқитишни назарда тутди. Бошқа маҳаллий тилларга лингвомаданий қизиқиш йўқ. Россияда чет тилига қизиқишнинг шартларидан бири институтционал (иқтисодий) муаммоларни ҳал этиш бўлиб ҳисобланади [11, -С.158-164].

Худди ЮНЕСКОнинг йўқолиб бораётган тиллар Қизил китобига ўхшаш Россияда ҳам «Россия халқлари тиллари қизил китоби» энциклопедик луғат-маълумотнома нашр қилинмоқда [17].

Т.Гусман берган маълумотларга кўра, Россиянинг шимолий ҳудудларида 30 та тилдан 14 таси ўқитилади, яъни 60-70 фоизи йўқолиш чегарасида. АҚШ ва Канада мамлакатларида 187 тилдан 149 таси йўқолиш арафасида. Умуман Америкадаги 900 тилдан 300 таси хавф остида. Австралияда эса ахвол бундан ҳам ёмон – 90 фоиз тил йўқолиб кетишга маҳкум. Социологлар фикрича, Россияда 50 фоиз тил йўқолади [7].

С.Ю.Камышеванинг «Тиллар глобал рақобатбардошлигини баҳолашнинг объектив воситалари» мақоласида А.С.Пушкин номидаги Рус тили давлат институти Тил сиёсати ва халқаро таълим маркази амалга оширган «Жаҳонда рус тилининг ўрни индекси: глобал рақобатбардошлик индекси ва советлардан кейинги макондаги барқарорлиги индекси» инновацион лойиҳаси доирасидаги тадқиқотлар натижалари эълон қилинган.

Унда айтилишича, СССР қулагандан кейин бу маконда рус тилини биладиганлар сони 60-80 млн.га қисқарган. Глобал рақобатбардошлик индексида рус тили 12 та йирик жаҳон тиллари орасида (инглиз, испан, француз ва хитой) 5-ўринда туришлиги, бу тилда гаплашадиганлар сони – 258 млн киши, яъни 8-ўринда эканлиги маълум қилинган.

Хулоса шундай бўлган: расмий статусга эга бўлишига қарамасдан, рус тилида сўзлашадиган муҳит камайиб бормоқда ва қизиқишнинг пасаяётганлигидан рус тили шафқатсиз равишда ўз позициясини йўқотмоқда. [10].

Таниқли олим **М.Краусс**нинг айтишича, XXI асрда инсоният тарихида мисли кўрилмаган гуманитар ҳалокат юз беради – фаолиятда бўлиб келаётган 6 минг тилнинг тенг ярми – 3 мингтаси барҳам топади. Биринчи навбатда, дейди Краусс, ота-оналар фарзандлари билан ўз она тилларида гаплашмай қўйганларида бу ҳалокат юз беради. Бу глобал ҳалокатнинг олдини олиш йўллари ҳақида ким бош қотиради, кам сонли тилларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ким ҳимоя қилади, бунда давлатнинг ва жамоат ташкилотларининг, тилшуносларнинг роли қандай бўлади, ким молиялаштиради, деган қатор саволларга жавоб топиш керак бўлади. [7].

Марказий Осиё давлатларида тил сиёсати. Марказий Осиё мамлакатларида мустақилликка эришиши муносабати билан рус тилига эътибор камайди. Бунинг ўрнига инглиз тилига эътибор кучайди.

Совет даврида бу республикаларда рус тилини ўрганиш мажбурий қилиб қўйилганлигидан, ўтган асрнинг 80-йилларида аҳолининг 80 фоизи рус тилида бемалол гаплаша олган.

Ўзбекистон ва Туркменистон республикалари мустақилликнинг илк йилларида лотин ёзувига ўтди. Тожикистон ва Қирғизистон давлатлари эса лотин ёзувига ҳали ўтган эмас. Қозоғистон лотин ёзувига ўтиш фикрига фақат 2019 йилда келган.

Н.Бекмурзаев «Марказий Осиё мамлакатларида тил сиёсати» мақоласида бу мамлакатлар аҳолиси тиллари ҳаётнинг илмий, маданий, сиёсий ва ижтимоий жабҳаларидан олиб ташланган ва мутлақ маиший ва фольклор тилига айланган, деган **нотўғри фикр**ни билдирган [3].

Ўзбекистонда тил сиёсати. Мустақиллик туфайли ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши билан унинг нуфузи ошганлигига, эътиборнинг кучайганига ҳеч бир шубҳа йўқ. У чинакам маънода давлат рамзларидан бирига айланди. Ўзбек тилининг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти минбаридан жаранглагани, халқаро микёсдаги анжуманлар тилига айлангани бунинг далили бўла олади.

Кейинги ўтган 6 йил давомида она тилимизга бўлган ғамхўрлик шахсан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев номи билан боғлиқ. Мамлакат раҳбарининг ташаббуси билан қабул қилинган қонун ва фармонлар миллий тил ривожининг ҳуқуқий кафолати бўлиб хизмат қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрда қабул қилган «**Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида**» фармони (ПФ-5850-сон), 2020 йил 10 апрелдаги «**Ўзбек тили байрами кунини белгилаш тўғрисида**» Ўзбекистон Республикасининг қонуни (№ ЎРҚ-615), 2020 йилнинг 20 октябрь санасида қабул қилган «**Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида**»ги Фармони, шу фармон асосида **Давлат тилини ривожлантириш департаменти** ташкил этилиши, «**2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси**»нинг кучга кириши ана шу муҳим тарихий ҳужжатлар саналади.

Ана шу муҳим тарихий ҳужжатлар ижроси жараёнида ўзбек тилига бўлган муносабат жиддий ўзгарди. Қонуности ҳужжатлари она тилимизнинг жаҳон тиллари орасидаги нуфузини янада

ошириш, тил таълимини янада такомиллаштириш, мамлакатимизда яшайдиган барча миллатлар ва элатларнинг манфаатини ҳимоя қилишга қаратилди.

Айни пайтда, тил сиёсати Ўзбекистонда яшайдиган миллатлараро сиёсий мувозанатни мувофиқлаштириб турадиган самарали воситага айланди. Чунки давлатимиз тил ўрганиш ва ўргатишнинг мажбурийлик йўлидан бораётган эмас, аксинча, юртимизда миллатлараро тенглик ва тотувликни барқарор қилиш сиёсати устуворлик қилади.

И.Азимовнинг «**Ўзбекистоннинг тил сиёсати ҳақидаги баҳсларга доир**» мақоласида айтилишича, республика мактабларининг 900 тасида **рус**, 133 тасида **қорақалпоқ**, 218 тасида **қозоқ**, 38 тасида **қирғиз**, 165 тасида **тожик** ва 23 тасида **туркман** тилларида ўқитилмоқда [1]. Бу далиллар эса мамлакатимизда олиб борилаётган тил сиёсатида бошқа тилларнинг қай даражада қўллаб қувватланаётганини, унда яшаётган биронта этник гуруҳнинг тил ва маданияти ривожига қарши эмаслиги, аксинча қўллаб қувватланишини тасдиқлайди.

Б.Олимжонов эса «**Нима учун ўзбек тили сиёсат ва фан тилига айланмади**», деган мақоласида Ўзбекистондаги рус мактабларидаги ўқувчиларнинг 80-90 фоизи этник ўзбеклар эканлигини ёзади ва мамлакатда рус тили мавқеининг ҳамон баланд деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, республикадаги йирик гуманитар университетларда рус тили факультетлари мавжудлиги, 2,3 млн. меҳнатга лаёқатли аҳолининг Россияда эканлигининг ҳам рус тилини ўрганишга таъсири бор [2].

Дунёдан ажралган ҳолда тараққий этиб бўлмагани сингари, халқаро иқтисодиёт ва меҳнат бозоридан жой олиш, илмий-технологик инқилоб янгиликларини ўзлаштириш, таълимга бўлган янгича ёндашувларни жаҳонда етакчи бўлган тилларни ўрганмасдан амалга ошириб бўлмаслиги барчага аёндр. Шу боисдан, кейинги йилларда Ўзбекистонда **чет тилларни ўрганишга** ҳам талаб кучайиб бормоқда.

Бирламчи тил сифатида халқаро тилларнинг қайси бирини қабул қилиш ҳар бир давлатнинг ихтиёридаги ишдир. Ўзга тилни ўрганиш эса, ўз навбатида ўша тил ҳукмрон бўлган мамлакат турмуш тарзини, ҳатто таълим стандартларини ўрганишни ҳам тақозо этади. Шу боисдан, Ўзбекистонда фақат инглиз ва рус тилларигина эмас, балки турк, хитой, корейс тилларини ўрганишга ҳам эътибор кучаймоқда. Нафақат иқтисодий, балки ижтимоий-гуманитар масалаларда икки томонлама манфаатли мулоқотларга эҳтиёжнинг тобора ортиб бораётгани бунга сабаб бўлмоқда.

Айни пайтда, Ер юзидида 50 млн киши, демак ҳар 150 кишидан бири ўзбек тилида гаплашади. Ҳозирда ўзбек тили дунё давлатларининг 60 га яқин университети ва 100 дан зиёд мактабида ўрганилмоқда. Жумладан, Япониянинг 8 университетидида, Туркиянинг 18, Американинг 8, Германиянинг 4 университетидида ўзбек тили ўқитилади.

Бу келтирилган фактлар мамлакатимизда тил сиёсатининг халқ манфаатидан келиб чиқиб амалга оширилаётганини кўрсатади.

Шундай бир шароитда она тилимизга чет сўзларнинг кириб келишини тақиқлаш йўли билан тўхтатиб бўлмайди. Улар ўзлари ифодалаётган тушунчалар ва нарсалар билан биргаликда кириб келади. Аммо улар меъёрлаштирилиши, тилимиз қонуниятларига мос келадиган тарзда қабул қилиниши лозим.

Шубҳасиз, реципиент тилга нафақат лексиканинг, балки чет тили грамматикасининг таъсири бўлиши ҳам мумкин. *Мен ўзимда бўламан, мен ўзимда эмасман, сизни кўрганимдан хурсандман* сингари қалбсиз калькалардан эҳтиёт бўлиш маъқул кўринади.

Тилимизга чет сўзларнинг кириб келишига қандай муносабатда бўлиш бизнинг қарашларимиз ва муносабатларимизга ҳам боғлиқ. Бир томондан, бу жараёни ўзбек тилининг бойиб бориши, иккинчи томондан эса, тилимизнинг коммуникатив имкониятларини чеклаб қўйиши тарзида тушуниш ҳам мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бир нарсалар аниқ: бу жараёнларни энди тўхтатиб бўлмайди. Улар тилшуносларимиз томонидан она тилимиз қонуниятларига мослаштирилиши мумкин, холос.

Бу келтирилган маълумотлар шундан далolat берадики, бугун тил ҳам худди инсоният жамиятининг ўзи каби табақаланишга юз тутган – йирик ва кичик тилларга ажралган. Бу бўлинишлар озчилик аҳоли гаплашадиган тилларнинг ривожланишига тўсқинлик қилиб, ҳатто айримларининг йўқолиб кетишига сабаб бўлмоқда. Мамлакатлараро иқтисодий алоқаларнинг ўсиб бориши инглиз тили мавқеининг тобора ортиб боришига қўмаклашмоқда. Аммо Ер юзи аҳолисининг асосий қисми ўз **этник-маданий-диний яхлитлигини**, тилини сақлаб қолишни истади.

Турли тамаддунларнинг тўқнаш келиши, миграция ва урбанизация жараёнлари, демографик вазият, айрим минтақаларда этник зиддиятларнинг мавжудлиги, ҳатто халқаро туризмнинг

ривожланиши фонида ҳам янги тил вазияти шаклланмоқда. **Оламнинг маданий манзараси шу тарзда ўзгариб бормоқда.**

Ана шундай мураккаб бир шароитда кам сонли тилларнинг аҳволи ҳавотир уйғотмоқда. **Миллий маданият ва миллий тилни сақлаб қолиш муаммоси** кичик давлатларнинг кун тартибига қўйилмоқда, замонавий тилшуносликнинг муҳим масалаларидан бирига айланмоқда.

Гарчи айрим минтақаларда кичик ва камсонли миллатлар, элатларнинг ҳуқуқий тенглиги таъминланган бўлса-да, объектив сабабларга кўра амалда бу тенглик таъминланаётган эмас ва улар глобаллашув талабларига мослашишга мажбур бўлмоқда. Ўз-ўзидан **уч тиллилиқ** – ўз миллий тилини, ўзи яшаб турган ҳудуддаги миллатлараро тилни ва инглиз тилини билиш таъминоти шаклланмоқда.

Кичик тил истеъмолчиларининг аста-секинлик билан катта тиллардан фойдаланишга ўтиши ва натижада она тилининг таназзулга йўл тутиши, табиий, жонли тилларнинг, миллий тафаккур имкониятининг камайиб ва йўқолиб бориш хавфи пайдо бўлмоқда.

Оламнинг виртуаллишиб бораётгани ҳам тилимизга жиддий таъсир кўрсатмоқда. Жуда катта ахборот салоҳиятига эга бўлган ижтимоий тармоқлардан фойдаланишда ўзбек тили истеъмолчиларининг маълум қисми нотўғри йўл тутаяётгани бунинг далилидир. Улар қолдираётган постларида гапларни нотўғри тузишмоқда, сўзларни маъносига бормай қўллашмоқда, саводсизларча ёзишмоқда. Беҳаё ва уятсиз, маънавий тилимизга мутлақо тўғри келмайдиган сўз ва ибораларни қўллашмоқда.

Аммо биз, қандай бўлмасин, биз тилимизнинг боқийлиги, нуфузи ва маданийлиги учун курашишимиз шарт ва зарур. Бунинг учун тилнинг истикболига жиддий таъсир кўрсата оладиган учта омилни – давлат, меъёр кодификаторлари бўлган тилшунослар ва унинг истеъмолчиси бўлган халқнинг кучини бирлаштириш чораларини кўришимиз керак. Бир давлат ичидаги тил сиёсатида тил таълими ҳам ҳолатда муҳим ўрин тутишини инобатга олиб, тил ўргатишни таълим-тарбиянинг бошланғич бўғинидан бошлашимиз ва бу ишимизни тараққиётимизнинг асосий шarti деб билишимиз лозим. Виртуал оламда миллий тил корпуси яратиш ҳам бу борадаги кечиктириб бўлмас ишларимиздан саналади.

Зеро, олдимизда буюк бир вазифа – она тилимизни асраб-авайлаш, уни барча бало-қазолардан ҳимоя қилиш ва келажак авлодга безавол етказиш вазифаси турар экан, бунинг учун барчамиз масъул эканлигимизни ҳамиша ёдимизда сақлашимиз лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Азимов И. К дискуссиям о языковой политике Узбекистана. <https://uzdaily.uz/ru/post/56915>.
2. Алимджанов Б. «Узбекистан: почему узбекский не стал языком политики и науки», CABAR.asia, 19 февраля 2019 года.
3. Бекмурзаев Н. Языковая политика стран Центральной Азии. <https://cabar.asia/ru/yazykovaya-politika-stran-tsentralnoj-azii>
4. Богданова О.Е. Лингвистическое измерение глобализации. Вестник ТГПУ. 2006. Выпуск 9 (60). Серия: Гуманитарные науки (Филология), -С.71-74.
5. Глобализация и языковая политика в Казахстане. <https://www.kaznu.kz/ru/22174/page>.
6. Гриценко Е.С., Кирилина А.В. Языковая политика в условиях глобализации / Языковая политика и языковые конфликты в современном мире. - М., 2014. - С. 95-101.
7. Гусман Т.Р. Современная глобализация и проблемы малочисленных языков в лингвистике XXI века. <https://pandia.ru/text/78/011/3211.php>.
8. Дегтярев А.К. Языковой национализм как социокультурный феномен / Nomothetika: Философия. Социология. Право. 2022. Т. 47, № 2, -С.219-229.
9. Джон Данн. Языковая глобализация и русский язык. <http://trv-science.ru/2015/09/yazykovaya-globalizaciya-i-russkij-yazyk>.
10. Камышева С.Ю. Объективные инструменты оценки глобальной конкурентоспособности языков. SYKamysheva@pushkin.institute.
11. Лалетина А.О. Глобализация и языковая политика в сфере образования: опыт России и США / Политическая лингвистика, 1 (43), 2013, -С.158-163.
12. Материалы II Международного конгресса «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ)» (Алма-Ата, 26-28 октября 2021 г.).
13. «Мульти-культи» как способ уничтожения национального языка. <https://almavest.ru/ru/node/1210>.

14. Хоназаров Қ. Глобаллашув ва тил фалсафаси. – Тошкент, 2009.
15. Холмўминов Ж. Глобаллашув ва миллий тил тақдири https://www.researchgate.net/publication/337655601_GLOBALLASUV_VA_MILLIJ_TIL-konvertirovan
16. Эксперт: глобализация способствует вымиранию языков. [https:// nazaccent.ru/content/10480-v-obshestvennoj-palate-obsudili-problemy-izucheniya. html](https://nazaccent.ru/content/10480-v-obshestvennoj-palate-obsudili-problemy-izucheniya.html).
17. Языковая политика в России. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
18. Языковая политика и лингвистическая безопасность. Материалы второго международного научно-образовательного форума 25-26 сентября 2018 г. Нижний Новгород – 2018.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA “QADRIYAT” MAZMUNYI MAYDONINING MIKROSISTEMALARI

*Zaripov Botir Po‘latovich,
Navoiy davlat pedagogika instituti,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilshunosligida konsept tushunchasi, uning mazmun mohiyati, o‘zbek va jahon tilshunosligi leksikografiyasida “qadriyat” konsepti haqida atroflicha mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: “qadriyat” tushunchasi, sintagmatik munosabat, konsept, moddiy va ma’naviy qadriyatlar, qadriyatlar guruhlar, leksik kategoriya, semantik xususiyatlar.

Abstract: The article discusses the concept of “value” in the lexicography of Uzbek and world linguistics.

Key words: concept of “value”, syntagmatic relationship, concept, material and spiritual values, groups of “values”, lexical category, semantic features.

“Dunyoda qadrlanadigan odamlar, narsalar, hodisalar, voqealar, jarayonlar, joylar va sifatlar, ideal va maqsadlar nihoyatda ko‘p. Qadriyat tushunchasi esa ularning birortasi uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri ism, atama yoki bevosita nom bo‘la olmaydi, balki ularning qadrini anglatadigan tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Qadriyatni ma’naviy-falsafiy tushunish uning kundalik hayotidagi ma’nosidan farq qiladi. Bu esa *qadriyat* tushunchasini uning o‘zi bog‘liq bo‘lgan obyektidan farqdash (aslo ajratish emas) bilan birga uni obyektlarning turli jihatlar (foydalilik, keraklilik) bilan aynanlashtirmaslik imkonini beradi”¹. Shunday qilib *qadriyat* biror tarzda va shaklda zohir bo‘ladigan, subyekt uchun muayyan ta’sirini namoyon qiladigan voqelikning turli-tuman shakllari, ko‘rinishlari: narsalar, hodisalar, jarayonlar, munosabatlar, turli sifatlar, xususiyat, axloq va ma’naviylik me’zonlari hamda bularning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyati va qadrini ifodalaydigan umumiy aksiologik kategoriyadir”².

Tilshunoslikda “qadriyat” tushunchasi keng va ko‘p qirrali soha bo‘lib, batafsil tahlil qilishni talab qiladi. Maqolani struktura qilish uchun umumiy semantika bilan bog‘liq bo‘lgan va “qadriyat” tushunchasining ma’lum bir tomonini aks ettiruvchi leksemalar guruhi bo‘lgan yadrosini aniqlashdan iborat.

“Qadriyat” leksik kategoriyasida eng ko‘p uchraydigan so‘zlarni kalit deb hisoblab, kalit so‘z barcha lug‘aviy guruhlarda qatnashishi hamda uning mazmuni mazkur guruhlarda qatnashishi shart. Shu sababdan semantik markazlashuv amalga oshib, muayyan sohadagi eng umumiy tushunchani bildiruvchi semalarni yadro deb hisoblash maqsadga muvofiq. Shunday ekan “qadriyat” kategoriyasiga milliy konsepsiya darajasida tahlil etish maqsadga muvofiq. A.P.Babushkin konsepsiyaga quyidagicha ta’rif beradi: “Bu haqiqiy yoki ideal mavzuni aks ettiruvchi kollektiv ongning diskret mazmunli birligidir. Dunyoning va ona tilida so‘zlashuvchilarning milliy xotirasida og‘zaki ravishda belgilangan shaklda saqlanadi, tushuncha esa leksik obektivlik bo‘lmaganda mavjud bo‘lmaydi”³. Demak, “qadriyat” mazmuniy maydonini milliy konsepsiyamiz sifatida tahlil qilish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri.

L.A.Kiseleva shu bilan birga yadro semani ham tilga oladi va izohlab beradi. Uning izohiga ko‘ra, “yadro sema so‘zning o‘zak ma’nosi ifodasiga teng keladi”⁴. Dastlab yadroni aniqlab olishda

¹ <https://staff.ttiame.uz/storage/users/640/presentations/PjNpGoefFkC87KrWq6Fqo0rk3su5GnO6dnsGT9k0.pdf>

² Falsafa qomusiy lug‘ati. – Toshkent: “Sharq” NMAK, 2004. – 468 b.

³ Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 1996. – 104 с.

⁴ Qarang. Киселева Л.А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения... // Проблемы семантики / Отв. ред. В.М.Солнцев. – М.: Наука. 1974. – С. 75.

tadqiq etilayotgan leksik kategoriya va uning ma'naviy guruhlari, mazkur guruhga tegishli leksemalarning xususiyatlari, semema va semalari hisobga olinadi. Ushbu sistemani aniqlashda semantik aloqalarni aniqlash orqali yadroni shakllantirish tahlil metodi muhim. O'rganilayotgan leksik kategoriyaning sistemasi leksik sathning ichki mikrosistemalarini tadqiq kiladi. Mazkur mikrosistemalardan biri bosh ma'no, ya'ni yadro sema, qolgan mikrosistemalar esa yadro semadan kengayadigan transformalardan biri markaz semasi¹. Mazkur tadqiqot ishida semantik aloqalarni aniqlash tahlil metodining asosiy vazifasi mavjud bo'lgan yadro semalarni aniqlash orqali, "qadriyat" leksik kategoriya¹ning leksik sistemadagi mohiyati, tabiati, ma'lum maqsadga ko'ra har xil shakllarda namoyon bo'lish imkoniyatlarini belgilashdir. Quyida "qadriyat" leksik kategoriya¹ ana shunday mikroguruhlar asosida ijobiy yadroni, har bir ma'naviy guruh – yadroni, yadroga qarashli ma'naviy uyalar va unga tegishli leksemalar bilan markaz va chekka qismlarni shakllantirgan.

O'zbek tilidagi "qadriyat" mazmuniy maydoni sohasining asosiy tizimini tahlil qilish o'zbek madaniyati va uning qadriyat g'oyalarini yaxshiroq tushunishimizga yordam beradi. Bu, shuningdek, til odamlarning qadriyatlarini qanday aks ettirishini va shakllantirishini ko'rishga yordam beradi.

Quyidagi holatlar yadroni aniqlashda muhim jarayon hisoblanadi.

Dastlab umumiy munosabatlardagi "qadriyat" mazmuniy maydonida asosiy tushuncha umumiy tushunchani (qadriyatga oid tushunchalarni), tobe tushuncha (mavzuiy guruhlar, ma'naviy guruhlar) esa maxsus tushuncha, deb ataladi. Umumiy munosabatlarning muhim xususiyati – til tizimidagi mazmuniy maydonni o'zbek tilida ifodalanishini aniqlash. Aniqlangan mazmuniy maydon tizimi(mavzuiy guruhlar, ma'naviy guruhlar, ma'naviy uyalar) umumiy tushuncha uchun ("qadriyat" mazmuniy maydoniga) maxsus tushuncha bo'ladi.

Xususan, "qadriyat" mazmuniy maydoni ham o'zining umumiylik xususiyati bilan iyerarxik manzarasiga ega. Albatta, ushbu leksik kategoriya hajm va tuzilish nuqtayi nazaridan murakkab iyerarxik ko'rinish kasb etadi. Quyida "qadriyat" mazmuniy maydonining butun-bo'lak guruhlari haqida alohida-alohida iyerarxik jadvallar va ularning izohi keltirilgan. Har qaysi guruh tarkibidagi mavzuiy guruhlar hamda ularning ma'naviy uyalari, uyalarga tegishli leksemalar haqida fikrlar bildirilgan. Har bir guruhning iyerarxik manzarasi tahlil qilinayotgan ma'naviy guruhning semantik imkoniyati kengligini amalda aks ettiradi. Xususan, har bir guruhning iyerarxik manzarasi quyida tasniflangan.

Ularni amalga oshirishda semantik, sintagmatik hamda madaniy kontekst usullari orqali aks ettirdik

Sintagmatik munosabatlar mohiyati:

– Qadriyatga oid leksemalarni sintagmatik munosabat asosida yaqin semantik aloqaga ega bo'lgan so'zlar orqali yadroni aniqlash mumkin.

Masalan, "qadriyat"ni anglatuvchi "qiymat, ahamiyat, muhimlik holati, qadr-qimmat" semalari barcha qadriyatlar uchun umumiy nom bo'lgan sema(kalit so'z. muallif izohi) bo'lganligi uchun sohadagi boshqa so'zlar bilan eng yaqin bog'lanishga ega bo'ladi.

Masalan, *qiymat, e'tibor, aziz, ahamiyat, qimmat va baho* leksemalari kontekstda yadroga birlashadi va "qadriyat" tushunchasini anglatadi. ***Madaniy kontekst orqali yadroni aniqlash mohiyati:***

Muayyan madaniyatda qadriyatga oid leksemalarning eng muhim milliy-madaniy xususiyatlarini anglatuvchi ma'nosi bo'lgan so'zni yadro deb hisoblash mumkin. Masalan, "Milliy qadriyat" mavzui guruhining yadrosini "mehr-muhabbat", "ahillik", "ezgu fazilat", "totuvlik", "hurmat" semalari shakllantiradi. Tabiiyki, har bir semalar ma'lum uyalarni shakllantiradi. Xususan, "hurmat" semasi "ota va "ona"ni qadrlash, "qarindosh-urug' munosabatlari"ni qadrlash kabi "Milliy qadriyat" mavzuiy guruhini shakllantiradi.

Shu o'rinda bir narsaga e'tibor qaratish zarur. Yadro har doim ham bitta so'z bilan chegaralanmasligi mumkin. Masalan, u atov birlik (so'z, so'z birikmasi, leksema, barqaror birikmlar shaklida) bo'lishi mumkin. Leksik maydonning yadrosini niqlash uchun yuqoridagi barcha mezonlarni hisobga olish va eng mos keladigan so'z yoki so'z birikmasini tanlash kerak.

"Bunday hollardagi tahlil jarayonida ilmiy bilishning tizimlilik usuli, alohidalik, xususiylik va umumiylik, butun va bo'lak kategoriya¹larining dialektikasiga asoslanish qo'l keladi. Bunda qadriyat shakllari bog'langan obyekt, jarayonlarning makon hamda zamonda zohir bo'lishi, ular o'rtasidagi bog'lanishlar va aloqalarni o'rganish, obyektiv asosi, subyektiv jihatlan anglanishi; umumiy, xususiy va alohida jihatlarini tahlil qilish imkoni tug'iladi. Bu esa qadriyatning namoyon bo'lish shakllari o'rtasidagi o'zaro aloqani

¹ Yuldashev F. "Ma'naviyat" leksik kategoriya¹: sistemasi, semantikasi va leksikografik talqini". Filol. fan. dok. (DSc)...diss. Avtoreferati. – Qarshi, 2023. – B. 56.

shakllantiradi. Bog'lanish ham in'ikosi bo'lgan eng umumiy qadriyat tizimlariga xos xusyatlarni o'rganish imkonini beradi"¹. Quyida mazkur tizimning yadrosi bo'lgan asosiy tushunchalar va guruhlarini iyerarxiy munosabat asosida tahlil qilamiz.

Qadriyatlarning shartli ravishda "Sharqiy" qadriyatlarga bo'linishiga yashash tarzi va ma'lum ma'noda "joylashish" ning ham o'rni bor.

Biz shartli ravishda "Sharqiy" qadriyatlar mavzuiy guruhining yadrosini "birdamlik", "e'tiqod", "o'zaro hurmat", "mehmondo'stlik" umumiy ma'nolar shakllantiradi. Ular esa o'z navbatida ma'naviy guruhlarini shakllantiradi.

I. "Sharqiy" qadriyatlar mavzuiy guruhi:

1.1. "Hamjihatlik" ma'naviy guruhi: *oilaga e'tibor, jamoaga e'tibor, munosabatlardagi ahillik, an'analariga sadoqat* atov birliklari;

1.2. "Keksalarga hurmat" ma'naviy guruhi: *ota-bobolarga hurmat, keksa avlodlarning obro'-e'tibori va donoligini hurmat qilish*;

1.3. "Mehmondo'stlik" ma'naviy guruhi: *qarindosh-urug'lik munosabati, an'anaviy mehmondo'stlik, millatlararo totuvlik*;

1.4. "Vatanparvarlik" ma'naviy guruhi: *Vatanga muhabbat, o'z yurtiga sadoqat*.

Qadriyat "Ma'naviy qadriyatlar" va "Moddiy qadriyatlar" mavzuiy guruhlarining sistemasi quyidagi shaklda tarmoqlanadi. Qadriyatlarning *ma'naviy* va *moddiy* qismlarga bo'linishi ularning inson hayoti va dunyoqarashining turli sohalariga tegishlilikini aks ettiradi. Ma'naviy qadriyatlar mavzuiy guruhi "insonning ichki dunyosi", "axloq", "ma'naviy qarashlar", "e'tiqod" semalari uning yadrosini shakllantiradi, o'z atrofida quyidagi ma'naviy guruhlariga ajraladi.

I. "Milliy qadriyatlar" mavzuiy guruhining ichki sistemasini aniqlash uchun uning yadrosi bo'lgan "ezgulik" umumiy ma'noli ma'naviy guruhlar shakllanadi.

1.1. "Axloqiy qadriyatlar" ma'naviy guruhi:

Mazkur guruh "ma'naviy fazilat", "yaxshilik, mehribonlik" semasi orqali quyidagi leksemalarni o'z ichiga oladi hamda millatimiz uchun milliy qadriyat sifatida baholanadi. Bu semalar axloqiy qadriyatlarning asosidir: *to'g'rilik, halollik, mehribonlik, mehr-shafqat, adolat, mardlik, sabr-toqat, rahm-shafqat*.

1.2. "Adolat" ma'naviy guruhi. Bu so'z adolatli muomala va qonun oldida tenglik degan ma'noni anglatadi.

1.3. "Urf-odatlariga bo'lgan qadriyat" ma'naviy guruhi: *to'y, a'za, turli marosimlar, mavsumiy marosimlar, yosh bilan bog'liq ma'rosimlar*;

1.4. "Oilaning ulug'lanishi"ga bo'lgan e'tibor: *ota-onani hurmatlash, farzandni asrash, qiz farzandga nisbatan e'tibor, qarindoshlarga mehribonlik*.

Shuningdek iqtisodiy qadriyatlarni ham ma'lum ma'noda guruhlariga bo'lib ko'rsatish mumkin:

I. "Iqtisodiy" qadriyatlar: Olamning o'zbek lisoniy manzarasida "iqtisodiy qadriyat" mavzuiy guruhi quyidagi ma'nolar asosida ma'naviy guruhlariga bo'linadi.

1.1. "Davlatning yer osti va yer usti boyliklarini asrash" ma'naviy guruhi: Mazkur guruhga oid so'z va birikmalar shu millatning lisoniy ongida shakllanadi, takomillashadi, rivojlanadi hamda shu xalqning qadriyatlariga aylanib boradi. Masalan, "adolatli taqsimlanish", "daromadlar tengligi", "ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanishi", "davlat mulki", "xalq mulki", "shaxsiy mulk", "mulk dahlsizligi", "oilaviy mulk" kabi atov birliklari mazkur guruhni shakllantirishga asos bo'ladi.

1.2. "Resurslardan oqilona foydalanish" mavzuiy guruhi: Zamonaviy qadriyat sifatida kirib kelayotgan mazkur tushunchalar "tejamok", "asrab-avaylash", "isrof qilmaslik", "unumdorlikni oshirish" va "turmush darajasini yaxshilash" atov birliklari bilan qadriyatga bilvosita aloqador. Masalan, "isrof qilmaslik" qo'shma fe'lini "qadriyat" mazmuniy maydoniga qanday aloqador ekanligini tahlil qilamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da **ISROF** leksemasi "ortiqcha, me'yordan ko'p xarajat qilish, nest-nobud qilish; o'rinsiz yoki ortiqcha ishlatish, yo'q qilish ma'nosini anglatadi. *Isrof qilmaslik* inkor ma'nosi esa, ushbu leksemaning aks ma'nosini anglatadi. Xalqimizda isrof qilmaslik haqida aforizmlar va maqol-matallar ham yuzaga kelganki, bu milliy qadriyatimizga aylanib ulgurgan, shu asosida bizning lisonimizga turli atov birliklar shaklida kirib borgan. Masalan, *Tejam bilan ishlatsang, uy-ro'zg'oring but. Isrof bilan ishlatsang, yomon kunni kut*. "Qanotli so'zlar". Ushbu birgina maqol lingvokulturalogiyaning muhim obyektlaridan biri hisoblanadi. Qolaversa, O'TIlda **isrof qilmoq** birikmasi "bekorga (ortiqcha) ishlatmoq, nobud qilmoq" semasi bilan ota-bobolarimizning qadriyatlariga zid ravishdagi harakatni bildiradi.

¹ Фалсафа қомусий луғати. – Тошкент: "Шарқ" НМАК, 2004. – 468 б.

1.3. “Tadbirkorlik erkinligi” manoviy guruhi: Mazkur guruh “Iqtisodiy qadriyatlar” mavzuiy guruhining zamonaviy qadriyatlar ma’naviy guruhiga aloqador. Bu guruh “tadbirkorlik bilan shug’ullanish”, “shaxsiy loyiha”. “biznes yaratish” va “bozorda raqobat qilish” atov birliklari va umumiy semalari asosida mazkur guruhni shakllantiradi hamda o’z ichida yuzga yaqin leksemalarni qamrab oladi.

1.4. “Erkin bozor” ma’naviy guruhi: “iqtisodiy o’sish”, “sog’lom raqobat”, “milliy brend”, “zamonaviy savdo kompleksi”, “farovonlik kaliti”, “farovonlikka yordam” kabi yangi atov birliklar, yangi birikmalar, yangi jummalarni shakllantirishga hissa qo’shadi.

1.5. “Innovatsion va texnologik taraqqiyot” ma’naviy guruhi: Ma’lumki, qadriyatlar o’ta barqaror va o’zgarmas hodisa emas. Ular davrning o’zgarishi bilan, yangi texnologiyalarni rivojlantirishni bilan, innovatsion faollikning ortib borishi bilan ham o’zgarib insonlar hayotiga kirib boradi hamda shu davrda yangi leksemalar, atov birliklar hamda yangidan yangi neologizmlarning paydo bo’lishiga asos bo’ladi. Masalan, *innovatsiya* leksemasi bugungi kunda faollashib ketdiki, hatto obyektlar, ta’lim muassasalari uchun nom(atoqli ot) darajasida ham qo’llanmoqda.

1.6. “Barqarorlik va barqaror rivojlanish” ma’naviy guruhi: Bugun globallashuv davri barcha davlatlarda “iqtisodiy barqarorlik”, “inqirozning oldini olish”, “atrof-muhitni muhofaza qilish” kabi tushunchalarning paydo bo’lishiga asos bo’lib xizmat qilmoqda.

“Estetik qadriyatlar” ma’naviy guruhi:

6 jildli O’zbek tilining izohli lug’atida **“ESTETIKA / yun. aisthetikos – hissiy idrokka (bilishga) oid]** 1. Nafis san’at va badiiy ijodiyotni, tabiat va turmushdagi go’zallikning mohiyati va shakllarini, inson va olam o’rtasidagi qadriyatlar munosabatini o’rganuvchi falsafiy fan”¹ shaklida izohlangan. Mazkur termin “go’zal” semasi orqali estetik qadriyatlarni aks ettiradi. Terminning ma’nosi keng bo’lib, moddiy va ma’naviy go’zallikni aks ettiradi. Bundan ko’rinadiki mazkur guruh “Umuminsoniy qadriyatlar” mavzuiy guruhi taalluqli bo’ladi hamda moddiy va ma’naviy xarakterdagi qadriyatlarni anglatadi. Go’zallikni ifodalovchi leksemalar: *chiroyli, muhtasham, nafis, uyg’un, rang-barang, nafosatli, nafis, nafis, maftunkor*.

“Ijtimoiy qadriyatlar” mikrotizimni anglatuvchi qadriyatlari:

1.1. “Oila qadriyatlari” ma’naviy guruhi: Oila o’zbek hayotining asosiy ustunidir. “iliqlik”, “an’ana”, “mas’uliyat”, “avlodlar davomiyligi”, “sevgi va g’amxo’rlik” semalari mazkur guruhni shakllantiradi.

1.2. “O’zaro hurmat” ma’naviy guruhi: “bobo va buvilarga hurmat”, “ustozlarga hurmat”, “mehmonlarga hurmat” semalari asosida shakllanadi.

1.3. “Tinchlik uchun kurash qadriyati” ma’naviy guruhi: “Tinchlik va osoyishtalik”, “farovonlik va osudalik” semalari ushbu guruh uchun yadro vazifasini bajaradi.

1.4. “Ozodlik qadriyati”: “Istiqlol”, “erkinlik”, “mustaqillik” semalari asosida shakllanadi.

V. “Hayot qadriyatlari” mavzuiy guruhi: Hayot qadrini ifodalovchi “hayot”, “sog’lik”, “baxt”, “muhabbat”, “oila”, “do’slik”, “erkinlik”, “farovonlik” semalar ushbu guruh uchun yadro vazifasini

VI. “Vaqt qadriyatlari” mavzuiy guruhi: Vaqt ahamiyatini ifodalovchi leksemalar: vaqt, tezlik, samaradorlik, unumdorlik, shoshilinchlik, muddat.

Shuni yodda tutish kerakki, bu leksik birliklar va tushunchalar turg’un emas, balki o’zbek jamiyati bilan birga rivojlanadi. Ularning ma’nosi kontekst va vaqtga qarab farq qilishi mumkin.

Navbatdagi mavzuiy guruhimiz “Umuminsoniy qadriyatlar” juda keng tushuncha bo’lib, ularni turli mezonlar, jumladan, ma’naviy guruhlar ko’ra tasniflash mumkin, hatto, biz yuqorida ichki sistemaga ajratgan bazi ma’naviy guruhlar ham mazkur guruhning tarkibiga oid bo’ladi. Sababi “Umuminsoniy qadriyatlar”ning mohiyati shundan iboratki, ular jamiyatning katta qismiga tegishli bo’lgan tamoyillar, e’tiqodlar va ideallar yig’indisidir. Ular shaxs ma’naviy qarashlari, ularning axloqiy qarashlari, xulq-atvor va odamlar o’rtasidagi munosabatlarning asosini tashkil qiladi. Ushbu guruh boshqa mavzuiy guruhlariga qaraganda keng va serqirra. Shu boisdan uni quyidagi shaklda guruhlariga ajratamiz.

“Umuminsoniy qadriyatlar” mavzuiy guruhi:

I.1. “Ma’naviy qadriyatlar” ma’naviy guruhi: Bunga shaxs ma’naviy sifatlari bilan bog’liq bo’lgan hamda insonning ichki dunyosi bilan bog’liq qadriyatlar kiradi. Ula esa ma’naviy uyalarga ajraladi.

1.1. “Tarbiyaga asoslangan qadriyat” ma’naviy uyasi. Mazmuniy maydonda markaziy qatorlaridan joy oladigan leksemalardan biri “tarbiya” leksemasi. Mazkur leksemaning ma’naviy qadriyatlardagi o’ziga xos, u bu tushunchaga xalqimizning munosabati bilan farqlanadi. Farzandlarni tarbiyalash muqaddas burchligi, bitta bolaga yettita qo’shni tarbiyalovchi ekanligi shular jumlasidandir². Tarbiya

¹ O’zbek tilining izohli lug’ati: 80 000 dan ortiq so’z va so’z birikmasi. 6 jild. J.II.– T. O’zME, 2022-yil. – B. 58.

² Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 25.

“ma’naviyat” leksik kategoriyasining “axloq” ma’noviy guruhidan joy oladigan leksema, “ma’naviyat” kategoriyasiga nisbatan markaz vazifasini bajaradi. Tarbiya – shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon. Insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo‘lgan xususiyatga ega bo‘lishini ta’minlash yo‘lida ko‘riladigan chora-tadbirlar yig‘indisi.¹ Yoshlar tarbiyasi, ularni ilmga chanqoq va har tomonlama mukammal qilib voyaga yetkazishga intilish hamma zamonlarda ham insoniyatning oldiga qo‘ygan muhim vazifasi hisoblangan. O‘z davrining yetuk mutafakkirlari hisoblangan buyuk ajdodlarimiz yaratgan nodir asarlarda tarbiya bosh mavzu bo‘lib kelgan. Ularning durdona asarlari o‘tib kelayotgan yosh avlodni salbiy illatlardan asrab, axloqan pok, ma’nan yetuk inson bo‘lib yetishishlariga undagan. Asrlar davomida sevib mutolaa qilib kelinayotgan “Pandnoma”, “Qobusnoma”, “Guliston”, “Bo‘ston”, “Turkiy guliston yoxud axloq” va hokazo asarlar shular jumlasidandir. Yuqoridagi asarlar bilan yaqindan tanishar ekanmiz, tarbiya tushunchasining keng va tor ma’nolarda ifodalinishining guvohi bo‘lamiz.

“Keng ma’noda tarbiya inson shaxsini shakllantirishga, jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, madaniy, ma’rifiy hayotida faol ishtirokini ta’minlashga qaratilgan barcha ta’sirlar, tadbirlar, harakatlar, intilishlar yig‘indisini anglatadi. Bunday tushunishda tarbiya faqat oila, maktab, bolalar va yoshlar tashkilotlarida olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni emas, balki butun ijtimoiy tuzum, uning yetakchi g‘oyalari, adabiyot, san’at, kino, radio va boshqalarni ham qamrab oladi. Shuningdek, keng ma’nodagi tarbiya tushunchasi zamiriga ta’lim va ma’lumot olish ham kiradi. Tor ma’nodagi tarbiya shaxsning jismoniy rivoji, dunyoqarashi, ma’naviy-axloqiy qiyofasi, estetik didi o‘stirilishiga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni anglatadi”.² Qolgan ma’noviy uyalar ham shu shaklda izohlanib, ma’noviy kengayib boradi.

1.2. “Ma’naviy rivojlanish” ma’naviy uyasi: *Ma’naviyat, sezgi, ichki dunyoni bilish, haqiqatni qidirishni rivojlantirish* atov birliklari bilan kengayadi;

1.3. “Rahmdillik” ma’naviy uyasi: *hamdardlik, bag‘rikenglik, saxiylik, xotamitoqlik* leksemalari;

1.4. “Kechirimlilik” ma’naviy uyasi: *xafagarchiliklardan xalos bo‘lish va salbiy his-tuyg‘ularni ko‘tarmaslik qobiliyati* atov birliklari;

Shaxsiy aloqalar bilan bog‘liq qadriyatlar:

1.1. Mehribonlik: *rahm-shafqat, yordam, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish* leksemalari;

Shunday mikroguruhlardan yana biri “mehribonlik” ma’noviy uyasi hisoblanadi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ushbu leksemaga shunday ta’rif berilgan: *Mehr* – sevgi, muhabbat, moyillik. 1 Insonning o‘z tug‘ishganlariga, yaqin kishilariga va umuman, odamga, narsaga bo‘lgan samimiy muhabbati; yaxshi ko‘rish tuyg‘usi. 2 Shafqat, rahmdillik³.

A.Peshkovskiy “so‘zning semantik birligi unda odatda izohli lug‘atlarda ajratiladigan xususiy ma’nolarni o‘ziga bo‘ysundiruvchi muayyan “umumiy ma’no”ning mavjudligi bilan emas, balki bu alohida mustaqil ma’nolarning bir-birlari bilan ma’lum munosabatlari va ularning bitta belgiga bog‘lanishi bilan asoslanadi”, – deb ta’kidlaydi⁴.

“Mehribonlik leksemasi lug‘atdagi ma’nosi bilan chegaralanib qolmaydi. Ushbu leksema “muhabbat”, “sadoqat”, “ixlos”, “sevgi”, “mehribonlik”, “oqibat”, “hurmat”, “moyillik”, “sog‘inish”, “rahmdillik”, “ko‘ngliga yaqin olmoq”, “suyib munosabatda bo‘lish tuyg‘usi”, “e‘zozlamoq” kabi semalari bilan mavzuiy guruhni kengaytirishga hamda *mehr* leksemasining semantik qirralarini yoritishga xizmat qiladi. Ushbu leksemaning semantik tarkibini oydinlashtirish uning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash yo‘li bilan ochiladi. *Mehr* leksemaning sinonimlari va antonimlari hamda ularga tegishli leksemalar asosida *mehr* mikromaydoni hosil bo‘ladi. Xususan, *mehr* leksemasining leksik va kontekstual sinonimlari (rahm-shafqat, muhabbat, shafqatlilik, saxovat, oqibat) leksik va kontekstual antonimlariga (nafrat, shafqatsizlik, jirkanish, g‘azab, yoqtirmaslik) oid bo‘lgan birliklar asosida *mehr* mikromaydoni paydo bo‘lishini hamda uning mazmuniy maydoni kengligini shakl va ma’no munosabatidan ko‘rish mumkin”⁵.

Bu ijodkorning lisoniy manzarasida ham aks etib, misralarga ko‘chadi:

“Savob deb ingraydi dunyomiz behol,

Zordir u najotbaxsh hislar sehriga.

Janglarda toliqqan majruh zot misol,

¹ Бу ҳақида қаранг. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tarbiya>

² <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tarbiya>

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 га яқин сўз ва сўз бирикмаси. Ж. II. – Тошкент: О‘zbekiston nashriyoti, 2020. – Б. 587

⁴ Пешковский А. Избран труды. М., 1959. – Б. 83.

⁵ O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmalari. J. I. – O‘zME. 2022-yil. – B. 148-bet

Suyanib yashar u inson mehriга”¹.

1.2. Muhabbat: *yorga, vatanga, hayotga, san’atga muhabbat* leksemalari;

1.3. Halollik: *rostlik, odoblilik, adolatlilik* leksemalari;

1.4. Sodiqlik: *printsiparingizga, va’dalaringizga, do’stlaringizga, oilangizga sodiqlik* leksemalari;

1.5. Ishonch: *boshqalarning halolligi va ishonchliligiga ishonish* leksemalari;

1.6. Mas’uliyat: *oilangiz, jamiyatingiz va mamlakatingiz oldidagi mas’uliyatingizni tushunish*.

Jamiyat bilan bog’liq qadriyatlar:

1.1. Erkinlik: *so’z, fikr, tanlash erkinligi* leksemalari;

1.2. Adolat: *qonun oldida tenglik, inson huquqlarini himoya qilish* leksemalari;

1.3. Vatanparvarlik: *Vatanga muhabbat, uning manfaatlarini himoya qilishga tayyorlik* leksemalari;

1.4. Fuqarolik mas’uliyati: *jamoat hayotida ishtirok etish, fuqarolik burchlarini bajarish* leksemalari;

“Qadriyat” tushunchasining serqirra ekanligi uni turli kategoriya sifatida talqin qilinganda hamda har birining maqsad va vazifalari aniq belgilanganda namoyon bo’ladi. “Qadriyat” tushunchasi falsafiy, aksiologik, lingvoma’naviy va lingvomadaniy birlik sifatida universalidir. “Qadriyat” mazmuniy maydonining subyektivligi, obyektivligi, qadriyat kategoriyasining o’zgaruvchanligi va tizimliliği hamda uning lingvistik va nutqiy ba’zalari orqali namoyon bo’ladi. Qadriyatni falsafiy kategoriya sifatida o’rganishda uning milliy, mental va asosiy e’tibor ijobiy qadriyatlarga asosanib o’rganilsa, lingvistikada esa “qadriyat” umumiy semali atov birliklarning ijobiy va salbiy, bevosita va bilvosita aloqadorlik xususiyatlari hamda ona tilida so’zlashuvchilarning lisonida qadriyat va antiqadriyatlarga oid so’zlaridan foydalanganda ularning lingvistik tahlilida namoyon bo’ladi. Zotan, har bir inson milliy qadriyatlari dunyosida yashaydi, uning lingvistik ba’zasidan foydalanib fikrallydi. Babaeva shunday yozadi: Qadriyatlar – bu insonni o’z faoliyatida boshqaradigan va uning xulq-atvori normalarini belgilaydigan maqsadlardir² ta’rifi bevosita lingvoma’naviyatshunoslikning ham obyekti bo’la olishini ko’rsatadi. *Xulq-atvor* leksemasi – bu “axloq” lingvistik kategoriyasiga oid tushuncha bo’lib, “ma’naviyat” mazmuniy maydonining yadrosi³ hisoblanadi. Demak, “qadriyat” mazmuniy maydoniga oid atov birliklar moddiy va ma’naviy tushunchalar bilan bog’liq ekanligining isboti.

Xulosa qilib aytish mumkinki, so’zning lug’aviy ma’nosi sohaga ko’ra tartibga solinadi. Leksik ma’noni leksik kategoriya sifatida o’rganish semasiologik tadqiqotlar uchun qiziqarli istiqbollarni ochadi, chunki u ko’plab an’anaviy semasiologik masalalarni kengroq ko’rib chiqishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR :

1. Falsafa qomusiy lug’ati. – Toshkent: “Sharq” NMAK, 2004. –468 b.

2. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 1996. – 104 с.

3. Киселева Л.А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения... Проблемы семантики / Отв. ред. В.М.Солнцев. – М.: Наука. 1974. – С. 75.

4. F.Yuldashev. “Ma’naviyat” leksik kategoriyasi: sistemasi, semantikasi valeksikograifik talqini”. Filol.fan.dok(DSc)...diss. Avtoreferati. Qarshi, 2023. – B. 56.

5. Фалсафа қомусий луғати. – Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2004. –468 б.

6. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 25.

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 га яқин сўз ва сўз бирикмаси. Ж. II. – Тошкент: O‘zbekiston nashriyoti, 2020. – Б. 587

8. Пешковский А. Избран труды. М., 1959. – Б. 83.

9. O‘zbek tilining izohli lug’ati:80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmalari. J. I. – O‘zME. 2022-yil. – B. 148-bet

10. Babaeva E.V. *Lingvokul’turologicheskie kharakteristiki russkoy i nemetskoy aksiologicheskikh kartin mira* [Linguistic and Cultural Characteristics of the Russian and German Axiological Pictures of the World]. Dis.... d-ra filol. nauk. Volgograd, 2004. 438 p.

¹ <https://kitobxon.com/oz/kitob/abdulla-oripov-saylanma>

² Babayeva E.V. *Lingvokulturologicheskie kharakteristiki russkoy i nemetskoy aksiologicheskikh kartin mira* [Linguistic and Cultural Characteristics of the Russian and German Axiological Pictures of the World]. Dis.... d-ra filol. nauk. – Volgograd, 2004. – 438 p.

³ Yuldashev F. “Ma’naviyat” leksik kategoriyasi: sistemasi, semantikasi valeksikograifik talqini”. Filol.fan.dok (DSc)...diss. Avtoreferati. – Qarshi, 2023.

11. F.Yuldashev. “Ma’naviyat” leksik kategoriyasi: sistemasi, semantikasi valeksikograifik talqini”. Filol.fan.dok(DSc)...diss. Avtoreferati. Qarshi. 2023.
12. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tarbiya>.
13. <https://staff.tiiame.uz/storage/users/640/presentations/PjNpGoefFkC87KrWq6Fqo0rk3su5GnO6dn sGT9k0.pdf>.
14. <https://kitobxon.com/oz/kitob/abdulla-oripov-saylanma>.

ONA TILI JOZIBASI

Boltayeva Gulchehra Shokirovna,
NavDPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Ona tilimizning jozibasini begona osmon ostida eshitganimizdagina his qilamiz (Bernard Shou).

Til kishilarning o‘zaro muloqotga kirishuvi va fikr almashuviga bo‘lgan ehtiyoji o‘laroq ijtimoiy hodisa ekan, inson dunyo yuzini ko‘rmasdanoq tilga ehtiyoj sezadi, bizningcha. Bugungi kunda ilm-fanning yuksak yutuqlari asosida ona qornidagi homila va uning rivojlanish bosqichlari ham bo‘lajak farzandning ona suhbatini, uning kitob o‘qishi-yu, kuy tinglashi, xirgoyi qilishi, yaxshi-yomon fikrlarni aytganda unga reaksiya berishi, oilada bo‘ladigan noxush holatlarni seza olishi va shunga mutanosib ravishda rivojlanishi fan tomonidan isbotlangan. Inson dunyoga kelishi bilan esa til borliqni bilish va fikr almashish vositasi vazifasini bajaradi. Til vositasida insoniyat tomonidan yaratilgan bilimlar, to‘plangan tajribalar avloddan-avlodga yetkaziladi.

Tilda insonning eng go‘zal, beg‘ubor tuyg‘ulari mujassam bo‘ladi, turfa fazilatları ona allasi va ertaklar olami orqali shakllanadi. Har bir millat egasining ong-u shuuriga til birliklari tarx, qolip sifatida avlodlarning tafakkur va ma‘rifat karvoni orqali o‘tib boradi. Unda xalqning o‘y-fikri, orzu-umidlari, his-tuyg‘ulari aks etadi. Til millatning milliyiligini ta‘minlovchi asosiy omildir. Zero, har qanday jamiyatda o‘sha tilda so‘zlovchi millat vakillari yashaydi va jamiyat rivoji uchun mehnat qiladi. Til tafakkur bilan, kishining fikrlash faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Har qanday fikr til materiallari asosida shakllanadi.

Til va jamiyat chambarchas bog‘lik ekan, uning a‘zolari ham tilning rivojlanishiga yoxud tanazzulga uchrashiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Tarixdan necha tillarning iste‘moldan chiqib, o‘lik tilga aylangani bunga yorqin dalildir. Sobiq SSSR davrida “ruslashtirish siyosati” mustaqil davlatlar hamdo‘stligiga kiruvchi davlatlarning tili, urf-odati va madaniyatiga jiddiy xavf soldi. Bu siyosat, ijtimoiy-siyosiy, milliy-madaniy sohada halokatli oqibatlarğa olib kela boshladi. Turkiy millatlar, turkiy xalqlar birdamligiga putur yetdi. Ana shunda jamiyatimizning ilg‘or vakillari ona tilimizni himoya qilib, uning taqdiri uchun qayg‘urib, amaliy harakatlarni boshlashdi va buning natijasida 1989-yil 21-oktyabrda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi Qonun qabul qilindi. Bu Qonunning qabul qilinishi istiqloq tomon qo‘yilgan dastlabki qadamlardan biridir. Mazkur Qonunning 1-moddasi va Konstitutsiyamizning 4-moddasida “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tili” ekanligi va O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatları va an‘analari hurmat qilinishi ham belgilab qo‘yildi. 2020-yil 10-aprelda O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbek tili bayrami kunini belgilash to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilinishi o‘zbek tiliga bo‘lgan e‘tibor, uning nufuzini mustahkamlash yo‘lidagi qat‘iy qadam edi. Ushbu qonun bilan har yili 21-oktyabrni “O‘zbek tili bayrami kuni” etib nishonlash belgilandi. Mamlakatimizning har go‘shasida, korxona va muassasalar, ta‘lim maskanlari, mahalla-u ovullarda til bayrami keng nishonlanadi. Bu esa, barchamiz uchun ona tilimizni qay darajada ardoqlashimiz va hurmat qilishimizni bildiradi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi asnosida ona tilimiz obro‘si, nufuzi, go‘zalligi va jozibasini namoyon etish bilan birga, uni ilmiy-ommaviy ravish rivojlantirish nazarda tutildi. Shuningdek, davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta‘minlab, uni o‘rgatuvchilarga barcha shart-sharoitlarni yaratib berdi. O‘zbek tili va adabiyoti fanidan milliy sertifikatga ega o‘qituvchi-murabbiylarning oylik maoshiga qo‘shimcha haq to‘lash, o‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligidan doktoranturaga o‘qishga kirmoqchi bo‘lgan talabgorlarga mutaxassislik imtihonidan 100 % ball berilishi shular jumlasidandir. Abituriyentlar ham bilim va malakalarini oshirib, ona tili va adabiyoti fanidan bilimlarini sertifikatlashga intilishi, 2024-2025-o‘quv yili kirish imtihonlarida milliy sertifikat uchun tushgan arizalarning katta qismi ona tili va adabiyoti faniga to‘g‘ri kelishi, quvonarli hol, albatta. Eng ko‘p ariza topshirilgan fanlar sirasiga quyidagilar kiradi:

1. **O'zbek tili va adabiyoti:** 17 316 ta ariza.

2. **Kimyo:** 13 446 ta ariza.

3. **Matematika:** 8 272 ta ariza

Hududlar bo'yicha sertifikat olishda **Farg'ona viloyati** yetakchilik qilgan (8 034 ta ariza, 5 216 ta sertifikat), keyingi o'rinlarda **Toshkent shahri** (6 667 ta ariza, 3 996 ta sertifikat) va **Buxoro viloyati** (5 725 ta ariza, 3 916 ta sertifikat) joylashgan. Ko'rinadiki, bu kabi bilimlarni malakalash imtihonlari tilimizni chuqur o'rganishga, uning bo'limlari bilan batafsil tanishishga imkon yaratib, ona tili va adabiyotini o'rganuvchilar auditoriyasining kengayishiga olib keladi. Hozir juda ko'p yoshlarimiz turkiy tillarni, jumladan turk tilini o'rganishga qiziqishmoqda. Oliy ta'lim professor-o'qituvchilari va tadqiqotchilar orasida ham bu tilni o'zlashtirishga intiluvchilar soni ancha yuqori. Bu esa qardosh xalqlar tili, madaniyati, urf-odatlarini, ilm-fani, ilg'or tajribalari bilan tanishish imkonini beradi. Zero, turkiy tillar birdamligi, tilimizni o'ziga yaqin bo'lgan qardosh tillar bilan uyg'unlashtirish, turkiy dunyoni yagona til va maslak ostida birlashtirish masalasi jadidlar davridayoq boshlangan edi. Ana shu xayrli sa'yi harakatning natijasi bugungi kunga kelib, barcha turkiy millatlar uchun "o'rtoq alifbo"ning qabul qilinishi haqidagi taklifga turtki bo'ldi. Ammo 5 marta alifbo almashtirgan O'zbekiston uchun bu masala ham ancha qiyin kechadi, bizningcha. Turkiy alifbo, uning tarixi va kecmishi haqida taniqli turkolog olim, AQSh davlat Michigan universiteti professori Temur Xo'ja o'g'li fikr bildirib, shunday deydi: "SSSRning dastlabki yillarida SSSR tarkibidagi barcha turkiy respublikalar O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston va hatto Yoqutiston, Chuvash, Tuva – hammasi 1926-yilgi konferensiyada bu masalani muhokama qilganlar. Ular ziyolilar, ko'pincha jadidchilar edi. O'shanda arab alifbosini davom qildiraylik, yoki lotin alifbosinimi, degan munozara kechadi. Ko'pchilik lotin alifbosini yoqlaydi. Dastlab, Ozarbayjonda bu alifbo tatbiq qilindi, O'zbekiston ham 1928-yilda shu alifboga o'tdi. Bu barcha turkiy xalqlar uchun bitta lotin alifbosi edi. Ya'ni "Turk mushtarak o'rtoq alifbosi", deb nomlangan. Barcha turkiy xalqlar o'shanda mazkur alifboda yozishni boshladi. Alifbo juda mukammal edi. Chunki, u tovushlarni juda yaxshi berardi. Bu alifbo 1940-yillargacha amalda bo'lgan. Faqat o'sha yillar Turkiya lotin alifbosiga yaqin bir alifboga o'tganda bu Moskvani tashvishlantirib qo'ygan. Chunki Turkiya marksizm bo'lmagan respublika, sovetlar uni kapitalistik burjuaziya deb o'ylaydi o'shanda. Va alifbo bir bo'lganda turkiy xalqlar turkcha yozuvlarni ham o'qishi mumkin. U holda SSSR tarkibidagi turkiy xalqlar sovet mafkurasidan uzoqlashib qolarmikan, degan xavotirda Moskva lotin yozuvini kirillga o'tkazadi".

Darhaqiqat, til tafakkur mahsuli sifatida, millatning ruhini, intilishlarini, dunyoqarashi va orzu-umidlarini o'zida aks ettirar ekan, albatta, har qanday millatni yer yuzidan yo'qotish, uning milliyligini buzish uchun boshqa til va yozuvni joriy qilishning o'ziyoq millatga nisbatan xiyonat, uni yemirishning yashirincha bir ko'rinishi edi. O'zbek millati ham ona tili, milliy madaniyat va urf-u odatlarini yo'q qilishga qaratilgan ana shunday tahlikali urinishlarni boshidan o'tkazgan. Ammo xalqimizning mustahkam irodasi va sabr-bardoshi, betakror tarixi, boy madaniy merosi, jahonni larzaga solgan sportchilari tufayli bugungi kunga kelib dunyoda o'z so'zi va o'rniga ega bo'lgan davlat sifatida shuhrat qozonishi quvonarli hol, albatta.

Bugungi kunda o'zbek tilini dunyo minbarlarida yangratish, xorijiy fuqarolarga o'rgatish va uning nufuzini oshirish borasida qator xayrli ishlar qilinmoqda. Turli multimedia dasturlari, tarjima va matn tuzishni o'rgatuvchi elektron platformalar, innovatsion roliklar, o'zbek tilini o'rgatuvchi videodarslar shular jumlasidandir. Ammo yoshlarimizda ona tilini o'rganishga qiziqish, e'tibor so'nganday, nazarimda. Ularning nutqida turli tillarga oid so'zlarni qo'shib, tilni buzib gapirish, yozganda esa bir qancha imlo va ishoraviy xatolar bilan yozish, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlardagi yozuvlarda shevada, o'zi xohlagandek fikrini bayon qilish holatlari kishini hayratga soladi. Nahotki, biz o'z tilimiz va imlomizga shu darajada e'tiborsizmiz, hatto maktabda o'rgatilgan savodxonlik qoidalarni bilmaymiz, deya fig'on qilging keladi...

To'g'ri, xorijiy tillarni o'rganish, rivojlangan davlatlarning boy tajribasi va innovatsiyalarini yurtimizga olib kelishimiz mumkindir, ammo bu ona tilimizni kamsitish, unga befarqlik asosida bo'lmasligi kerak. Biz tilimizga hurmat bilan qarasak, unda onamizga, Vatanimizga sadoqatimizni izhor etgan bo'lamiz. Taniqli adabiyotshunos olim va tarjimon G'aybullas Salom ta'kidlaganidek: "Ona tilida fikrlashga, toza gapirishga, nutqingizni har xil yot unsurlardan saqlashga harakat qiling. Qayerda va kim bo'lmasin, ona tili kamsitilishiga yo'l qo'ymas. Til mavsumiy libos emaski, ob-havoning o'zgarishiga qarab almashtirilsa. Onaizor, Vatan, millat har biri bittadan, Ona tili ham bitta. Agar o'z xalqingiz orasida gungalak-soqov va yot bo'lishini istamasangiz, ona tilini puxta o'rganing. Boshingizga ko'taring. Kishi boshqa tilda bilimli bo'la oladi, ammo faqat o'z tilida bekamu-ko'st bo'lishi mumkin". Darhaqiqat, inson boshqa tilni mukammal o'rganishi mumkin, ammo faqatgina ona tilida betakrorlik, mehrni tuyushi, o'zligidan faxrlanishi, zarra ma'nodan tortib ulkan tushunchani ham qiynalmay, yurakdan his qilishi mumkin. Zero, ona tilimizning jozibasi yuragimizga onamiz, vatanimiz qadar yaqin va azizdir. Uning qadri, onamiz qadar aziz-u mukarramligi "begona osmon ostida bilinadi". Shunday bo'lmaganda, Amerika yoki Rossiyada yurgan

millatdoshimiz o'zbek tilida so'zlayotgan yurtdoshini ko'rganda entikmagan, unga intilmagan, yuragi sog'inch va mehrdan orziqib, ko'zi yoshlanmagan bo'larmidi?!

Ona tili jozibasini insonga hech bir narsa bera olmaydi. Chunki bu joziba, bu go'zallik, bu sehr kishi qalbiga ona allasi, beg'ubor bolalikdagi pok tuyg'ular, hayratu savollarga to'la dunyoqarash, oila davrasidagi nuroniy bobo-yu buvijonlar o'gitlari, yaqinlarining cheksiz mehr-yu muruvvati, birinchi muallimning yorug' chehrasi-yu, ilk bora tanitgan harflari, sodda va betakror hislar orqali muhrlanadi. Zero, kishi dunyoga kelib eshitgan birinchi so'zi, allasi ham ona tilida bo'lib, shu til orqali u dunyoni anglaydi, Olloh bergan betakror ne'mat – nutqdan foydalanadi. Taniqli shoira Zebo Mirzo ta'kidlaganidek:

Hali bashariyat murg'ak uyquda
Bilmaganda Qalam, harfu imloni.
U tog'lar ko'ksiga gul qilib chizdi,
Gul deya anglatdi yorug' dunyoni...
Bobolar tili bu, ey Ona tilim,
Sendan kelar olis dala-dasht isi.
Uchar arg'umoqlar qanotida sen
Qoldirgan izlarda kurashlar izi...
Sen – muhabbat tili hamda erk tili,
Sen borki, Haq bilan sirlashamiz biz!
Sen jasorat tili va mardlik tili,
Sen borki, xalq bo'lib birlashamiz biz!

BADIIY MATNDA XUSHMUOMALALIK STRATEGIYALARINING NAMOYON BO'LISHI

*Mashhura Yuldosheva Zokirjon qizi,
NamDU tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ijtimoiy muloqotda odamlar o'zlarining his-tuyg'ularini hisobga olib, munosabatlarni saqlab qolish uchun boshqalarning face - yuzlaridan xabardor bo'lishlari kerak. Insonning yuzini saqlab qolish uchun odamlar xushmuom alalikdan foydalanishlari lozim. Maqolada xushmuomalalik tamoyili sotsiopragmatikaning o'rganish obyekti ekanligi, xushmuomalalik turlari va uni yuzaga chiqish omillari Tohir Malik asarlari asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: pragmlingvistika, sotsiopragmatika, pragmlingvistik resurs, xushmuomalalik tamoyili, donolik, saxiylik, minnatdorchilik, kamtarlik, hamkorlik, hamdardlik maksimallari.

Аннотация. В социальном общении людям необходимо узнавать лица других людей, чтобы поддерживать отношения с учетом собственных чувств. Чтобы сохранить лицо, людям следует проявлять вежливость. В статье рассматривается тот факт, что принцип вежливости является объектом изучения социопрагматики, анализируются виды вежливости и факторы ее возникновения на основе работ Тахира Малика.

Ключевые слова: прагмалингвистика, социопрагматика, прагмалингвистический ресурс, принцип вежливости, мудрости, щедрости, благодарности, смирения, сотрудничества, максимы симпатии.

Annotation. In social communication, people need to be aware of other people's faces in order to maintain relationships, taking into account their own feelings. People should use courtesy to save face. In the article, the principle of politeness is an object of study of sociopragmatics, the types of politeness and the factors of its appearance are analyzed based on the works of Tahir Malik.

Keywords: pragmlinguistics, sociopragmatics, pragmlinguistic resource, the principle of politeness, tact maxim, generosity maxim, approbation maxim, modesty maxim, agreement maxim, sympathy maxim.

Xushmuomalalik ijtimoiy tartibni vujudga keltirish uchun asos bo'lib, jamiyat a'zolari hamkorligining dastlabki shartidir. Insonlarning o'zaro munosabatlarida umuminsoniy tamoyillar mavjudki, sotsial mavqeyidan qat'iy nazar jamiyatning barcha jabhalarida amal qiladi, lekin turli - tuman guruh, qatlamlarda har xil namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik hodisalari sotsolingvist va pragmlingvistlar tomonidan doimiy o'rganib kelinayotgan mavzu bo'lib, jumladan jahon tilshunoslari Lakoff, Braun, Levinson, Freyzer, Lich va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Xushmuomalalik keng ma'noda tilda va madaniyatda juda keng tarqalgan kommunikativ xatti-harakatlar shaklidir. Xushmuomalalikni ifodalashda turli til resurslaridan foydalanib ifodalanish -

pragmalingvistika, ma'lum bir ijtimoiy muhitda ma'lum darajada xushmuomalalikni ifodalanihi hamda ijtimoiy yo'naltirilganligi esa sotsiopragmatikaga tomonidan o'rganiladi.

Pragmalingvistika va sotsiopragmatikani bir-biridan ajratib o'rganish kerak emas. Ularning ikkalasi ham pragmatikaning qirralari bo'lib, biri tilga, ikkinchisi esa jamiyatga qaratilgan. Xushmuomalalik tamoyili ikki sohaning ham o'rganish obyektidir. Tilning pragmalingvistik resurslari madaniy qadriyatlarni qanday ifodalash imkonini beradi. Kommunikativ kompetensiya kommunikatorlar tildan to'g'ri va muvaffaqiyatli foydalanish uchun ega bo'lgan bilim va qobiliyat turini ifodalash uchun xizmat qiladi. Pragmatik kompetensiya lingvistik kompetensiyaning asosini tashkil etadi va uni pragmalingvistik, sotsiopragmatik kompetensiyalarga ajratishimiz mumkin.¹ Xushmuomalalik tamoyili, haqiqatan ham, pragmalingvistika va sotsiopragmatikaning birlashadigan nuqtalaridir biridir. Xushmuomalalik shakllari va strategiyalarini tanlash pragmalingvistikaga tegishli bo'lsa, qachon va kimga nisbatan qo'llanishi sotsiopragmatikaga taalluqlidir.²

Muloqotda xushmuomalalik tushunchasi umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan hamda har bir millat, xalq va nutq jamoasining nutqiy obod tamoyillaridan biridir. Samarali muloqot uchun bu qiymatni e'tiborsiz qoldirmaslik lozim. Xushmuomalalik tamoyillariga e'tibor bermaslik kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradigan omillardan biri bo'lib, bunga rioya qilmaslik natijasida nutq samarasiz tugaydi.

Amerikadagi oq tanli politsiyachi shifokorni tekshirayotgan edi:

– Isming nima, nak?

– Doktor Pussen. Men shifokorman.

– Isming nima, Nak?

“Alvin”.³ Ushbu suhbatdan ko'rinadiki, politsiya xodimi salomlashish va xushmuomalalik tamoyillarini buzdi. Bu kontekstda suhbat a'zolari ingliz jamiyatiga mansub bo'lib, ularning jamiyatida salomlashish shakli odatda “janob” so'zi bilan birga keladi. Ingliz tilida so'zlashadigan jamoalarda hurmat bilan salomlashish “profesor” yoki “doktor” kabi kasbiy izofalar, unvonini aytish bilan salomlashiladi. Bunday izohlovchilardan foydalanish akademik va kasbiy yutuqlar uchun minnatdorchilik sifatida qabul qilinadi. Ammo yuqorida keltirilgan parchada politsiya xodimi qayta-qayta sotsiopragmatik xatolikka yo'l qo'ydi, ya'ni yoshi kattaroq insonga “nak” – o'g'il bola deya murojaat qildi. Bu murojaat shifokorga yoqmaganligi uchun o'zining kasbini ham qo'shimcha qildi, ammo politsiyachi sotsiopragmatik bilimga ega emasligi uchun nutq odobini buzdi.

G.Lich (1983) hamkorlik va xushmuomalalik prinsiplarini universalligi haqida yozar ekan, ularning hamma jamiyatlarda bir xil tarzda qo'llanmasligini aytadi: darhaqiqat, sotsiopragmatikaning asosiy maqsadlaridan biri... turli jamiyatlar qanday qilib maksimalni turli yo'llar bilan qo'llashni aniqlashdir, masalan, xushmuomalalikni muayyan vaziyatlarda hamkorlik qilishda ko'ra yuqori baho berish yoki ustunlik berish orqali bir maksimali.

G.Lich tilda xushmuomalalikni olti turdagi maksimalarga ajratadi: donolik, saxiylik, minnatdorchilik, kamtarlik, hamkorlik va hamdardlik. Nutq harakatda o'z foydasini kamaytirish orqali donolik maksimali qo'llaniladi. Saxiylik maksimali donolik maksimaliga o'xshaydi, ya'ni uhbatdoshga foyda keltirishga tayyorlik orqali namoyon bo'ladi. Minnatdorchilik maksimali boshqa tomonlarni maqtash, nutq sherigiga mutanosib yordam berish orqali amalga oshiriladi. Kamtarlik maksimalida esa so'zlovchi o'z yutuqlarini eslatish, ta'kidlashdan qochadi va boshqa nutq birliklaridan foydalanib so'zlaydi. Hamkorlik maksimali suhbatda yozilmagan qoidalariga bo'ysunish tushunchasini anglatadi. So'zlovchi muloqot maqsadlariga erishish uchun atrof-muhit sharoitlariga moslashishga harakat qiladi. Ilmiy darajasi pastroq bo'lgan tinglovchilar bilan muloqot qilganda, adresat (so'zlovchi) tilning qiyinlik darajasini kamaytirishga harakat qiladi. Masalan, ko'proq ilmiy atamalarini izohi bilan aytish yoki soddaroq tushuntirish usulidan foydalanadi.

Hamdardlik maksimali bu – tashvishni ifodalash qobiliyati, go'yo suhbatdoshi (so'zlovchi) his qilayotgan narsani, voqea-hodisani, qayg'u-iztiroblarni tinglovchi ham his qilishi. Suhbatdoshining qayg'usi yoki quvonchi uning ham qayg'usi va baxti deb hisoblaydi, uning psixologik vaziyatiga tashvish va hurmat ko'rsatishga harakat qiladi.

Xushmuomalalik darajasi so'zlovchi va uning suhbatdoshining ijtimoiy mavqeyi bilan belgilanadi. Xushmuomalalik tamoyili – komunikatorlar o'rtasidagi ijtimoiy, psixologika, muvozanat do'stona munosabatlarni saqlash uchun zaruriy muloqot qoidasi.⁴ Ya'ni ijtimoiy jihatdan suhbatdoshidan baland mavqega ega bo'lgan adresat buyruq mazmunida gaplardan foydalanadi.

¹ Geoffrey Leech. The Pragmatics of Politeness. – Oxford University Press, 2014. – B. 56.

² Wolfram Bublitz Andreas H. Jucker Klaus P. Schneider. Handbooks of Pragmatics, - Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/Boston, 2011. – B. 86.

³ Fathur Rokhman, M.Hum Surahmat. Mengelola kesalahpahaman perspektif sosiopragmatik, 2017. – B. 56.

⁴ Fathur Rokhman, M.Hum Surahmat. Mengelola kesalahpahaman perspektif sosiopragmatik, 2017. – B. 83.

Xushmuomalalikning turli darajalarini belgilashning lingvistik shakllari mavjud bo'lib, bu jamiyat a'zolarining maqomi, yoshi va jinsiga qarab aniqlanadi. Turli til madaniyatlarida yosh, ijtimoiy mavqe, ma'lumoti, jinsi va boshqa ijtimoiy ko'rsatkichlar xushmuomalalik strategiyalariga sezilarni ta'sir qiluvchi sotsial o'zgaruvchilardir.

Braun va Levinson (1987) tomonidan taklif qilingan xushmuomalalik strategiyalarining to'rt turi mavjud: bald on record (bevositalik), ijobiy xushmuomalalik, salbiy xushmuomalalik, off record (bilvositalik). Shundan *bald on record (bevosita) strategiyada* komunikatorlar bir-biriga yaqin bo'lgan holatlarda (bir oilala vakili, do'st, yaqin munosabatga ega bo'lganlar nutqida) namoyon bo'ladi. Iltifotsiz, ochiq, to'g'ridan to'g'ri direktiv nutq aktidan foydalanadilar:

1) *Vahm pardasiga o'ralgan kampir uni yelkasidan ushlab turgizmoqchi bo'ldi:*

- *Tez milisa chaqir, uyni o'g'ri uribdi!*

- *Qanaqa o'g'ri? – dedi Suhrob esnab.*

- *Ko'zingni ochib qara, mebellarni o'g'irlabdi.*

- *Qanaqa mebellar? – Suhrob shunday dedi- yu qilgan qilg'ini eslab, bir seskanib tushdi. Lekin o'zini yo'qotib qo'ymadi, avvaldan tayyorlab qo'ygan bahonasini aytdi: - Mebellarni tuzatishga berib yuborganman.*

- *Yap-yangi mebellarning nimasini tuzatasan, qayeri sinibdi?*

- *Bilmayman, adam telpon qilib aytdilar, men bajardim. Qayeri singanini o'zlaridan so'rang.*¹

Demak, yuqoridagi suhbat tahlilidan shunisi anglashiladiki, buvi va nabirasi o'rtasidagi suhbat bevosita – to'g'ridan to'g'ri (direktiv) ifodalangan. Komunikatorlar o'rtasidagi muloqot simmetrik bo'lib, bir oilaga mansub shaxslar suhbatini aynan social distance (ijtimoiy masofasi) yaqin ekanligini ko'ramiz va bevosita strategiyadagi bu suhbat xushmuomalalik deya baholanishi mumkin.

2) ... - *Sen bu tomonga sho'ng'ima, bo'ladigan gapni ayt.*

- *Diskotekaga kirgan odam bir ozdan keyin o'zgaryapti. G'alati holga tushyapti. Men ham o'zimni boshqacha his qildim.*

- *Nega ajablanasan? Muzikaning shovqini gangitib qo'yadi, Rok – muzika ham o'ziga xos narkotik hisoblanadi.*

- *Men boshqacha xulosaga keldim. Diskotekaga qoradori kukuni sochilsa kerak.*

- *Qanday qilib?*

- *Havo sovitgichlar puflab berishi mumkin. Bu yerga keladiganlar ana shu yengil kayfga o'rganishganga o'xshaydi. Bunaqalarni qoradoriga o'rgatish osonroq bo'ladi.*

- *Taklifing?*² ... Ushbu suhbat endi qarindosh bo'lmaganlar o'rtasidagi, ya'ni tergovchi Shuhrat va uning boshlig'i o'rtasida bo'lib, adresat hamda adresant orasida ijtimoiy maqom jihatdan farqlanganini, jinoyatni ochish bilan shug'ullanuvchi davlat xizmatchilari bir – birlari bilan "siz" lab, iltifot bilan emas, balki bevosita suhbat qiladilar. Ularning ish faoliyatida yuqori mansabdor shaxsning quyi pag'onadagi shaxsga "sen" lab murojaat qilishi tabiiy qabul qilinadi. Tinglovchi interaktiv munosabatdan ranjimaydi, demak, bu nutqni ham bald on recordda xushmuomalalik deya qabul qilinishi mumkin.

3) *Rajabning bu sirli harakatidan ajablangan Suhrob mashinaga o'tirishi bilan:*

- *Ha, tinchlikmi, it quvlagan gadoyday hovliqib qolding? – deb so'radi.*

- *It quvlagan gadoy men emas, sensan, ahmoq! – dedi Rajab jerkib.*

- *Ha, men ahmoqman. Bugun meni rosmenisiga ahmoq qilding. Mehmoningni ikki soat kutdim, - dedi Suhrob. (115-bet)* Ushbu muloqot giyohmand moddalar sotish, yoshlarni yo'ldan uish bilan shug'ullanuvchi jinoiy to'daga mansub ikki jinoyatchilar suhbatini bo'lib, ular FTA – yuzga tahdid soluvchi *it quvlagan gadoy, ahmoq* kabi disfemik xarakterdagi birliklardan foydalanishgan. Suhbat esa negative politeness (salbiy xushmuomalalik) sifatida baholanishi mumkin.

Bevosita strategiyada qarindoshlik nomlari – umuman, shaxs otlarining qo'shilib kelishi buyruq ta'sirini yumshatish uchun xizmat qiladi.³

1. Sabriyya, qizginam, bo'ldi, bunchalik yonib kuyaverma.

2. Xonim, "yig'la, yig'la" deb qiytayvermang.

3. E sodda bola-e, surishtiravermaysanmi, oshna – og'aynisi chiqib qolarmidi...⁴

¹ Tohir Malik Eng kichik jinoyat, qissa. www.ziyouz.com. – B. 111.

² Tohir Malik. Ko'rsatilgan manba. – B. 94

³ Arin Bayraktaroglu, Maria Sifianou, Linguistic politeness across boundaries. -John Benjamins Publishing Co., 2011. – B. 222.

⁴ Tohir Malik, Voy onaginan. – T: Yangi asr avlodi, 2018. – B. 216 (252).

Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda o'zlovchi tinglovchi o'rtasidagi yaqinlik, hurmat, ishonch; hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlar ham ifodalangan bo'ladi. Shunga ko'ra, doimiylik belgisiga ega bo'lgan murojaat birliklari nutqda appelyativ (xitob va murojaat orqali muloqotni boshlash), konnotativ (subyektiv munosabat –salbiy va ijobiy munosabatlarni ifodalash), emotiv (hissiy munosabat) funksiyalarni bajaradi.¹

Demak, hamkorlik maksimali suhbatda yozilmagan qoidalarga bo'ysunish tushunchasini anglatadi. So'zlovchi muloqot maqsadlariga erishish uchun atrof-muhit sharoitlariga moslashishga harakat qiladi. Ilmiy darajasi pastroq bo'lgan tinglovchilar bilan muloqot qilganda, adresat (so'zlovchi) tilning qiyinlik darajasini kamaytirishga harakat qiladi. Kommunikatorlar bir-birlari bilan muloqot davomida ijtimoiy masfa, ijtimoiy maqom, kuch kabi sotsial omillarga bog'liq holda suhbat quradilar. Bevosita strategiya ham suhbatdoshlarning qayerda, qanday va kim bilan so'zlashyapganiga qarab turlicha namoyon bo'lar ekan.

ADABIYOTLAR:

1. Geoffrey Leech. The Pragmatics of Politeness. – Oxford University Press, 2014. – B. 56.
2. Wolfram Bublitz Andreas H. Jucker Klaus P. Schneider. Handbooks of Pragmatics, - Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/Boston, 2011. – B. 86.
3. Fathur Rokhman, M.Hum Surahmat. Mengelola kesalahanpahaman perspektif sosiopragmatik, 2017. – B. 56.
4. Penulis; Harun Joko Prayitno. Studi Sosiopragmatik. – Surakarta: Muhammadiyah University Press, 2017. – B. 83.
5. Arin Bayraktaroglu, Maria Sifianou, Linguistic politeness across boundaries. -John Benjamins Publishing Co., 2011. – B. 222.
7. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent, 2007. – B. 64.
6. Tohir Malik, Voy onaginan. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B. 216.
7. Tohir Malik Eng kichik jinoyat, qissa. www.ziyouz.com. – B. 111.

ДУНЁҚАРАШ ВА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЁШ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДАГИ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ

*Эшдавлатов О.Ғ.,
НДПИ ўқитувчиси*

Аннотация: Мақолада дунёқараш ва қадрият тушунчалари, уларнинг мазмун-моҳияти, ёш авлод тарбиясидаги роли ва аҳамияти баён этилган.

Таянч сўзлар: дунёқараш, қадрият, глобаллашув, ёшлар, таълим-тарбия, маънавият, камолот, баркамол шахс

Аннотация: В статье раскрыты понятия мировоззрение и ценности, их сущность, роль и значение в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: мировоззрение, ценности, глобализация, молодежь, образование, духовность, зрелость, всесторонне развитый человек

Annotation: The article describes the concepts of worldview and value, their essence, role and importance in the education of the young generation.

Key words: worldview, value, globalization, youth, education, spirituality, maturity, well-rounded person

Давлатчилик тарихий тараққиёт йўлидан маълумки, ҳар қандай давлатнинг жадал ривожланиши, муайян ютуқларга эришиши, халқнинг фаровон бўлиши ўша давлатда ёшлар таълим-тарбияси ва келажагига бериладиган эътибор даражасига чамбарчас боғлиқ.

Маълумки, инсоният ҳаётида унинг келажаги ҳисобланган авлодлар, фарзандлар, ёшлар тарбияси муҳим аҳамият касб этиб келган ҳолда, XXI асрга келиб ёш авлод тарбияси масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалалардан бирига айланиб улгурди. Бугунги шиддатли замон, глобаллашув жараёнлари ва унинг салбий таъсирлари, дунёдаги кескин рақобат муҳити, турли хавф-хатарлар биздан жуда катта масъулият ва сафарбарлик билан ишлашни, ҳамма соҳаларда янгича ёндашувни, шу билан бирга, ёш авлод таълим-тарбияси борасида ҳам фарзандларимизни жисмонан соғлом, маънавий етук ва баркамол қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратишни, жамиятимизда бу борадаги ишларни тизимли ва изчил амалга оширишни такоза қилмоқда.

¹ Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent, 2007. – B. 64.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда янги дунёқарашга эга, мустақил фикрлашга қодир бўлган баркамол ёш авлод тарбияси борасида кенг қамровли чора-тадбирлар белгиланиб, самарали ишлар амалга оширилди ҳамда бу борадаги ишлар тизимли равишда давом эттириб келинмоқда. Шу маънода, Ўзбекистонда ёшлар масаласи давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев бу борада тўхталиб шундай дейди:

Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган.

Аммо биз яшаётган XXI асрда ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамонт масаласига айланиб бормоқда.

“Тарбия қанчалик мукамал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди”, дейди донишмандлар. Тарбия мукамал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди.¹

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий соҳадаги кенг қўламли ислохотлардан қўзланган асосий мақсадлардан бири баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш, ёшларнинг юксак маънавиятга эришувини таъминлаш, ижтимоий тараққиёт жараёнида ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантириш, миллий ва умуминсоний қадриятларни ўзида мужассам этган ҳамда етук баркамол шахсни вояга етказишдир. Шундай мақсадни қўзлаган кўпмиллатли Ўзбекистонда бир мақсад сари интилиш, ёшларнинг келажагини ўйлаш, фуқаролик жамиятини ривожлантиришда ёшларнинг ўрни ва роли ҳамда уларда янгича дунёқарашни шакллантириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев БМТнинг 72-сессиясидаги сўзлаган нутқларида ёшлар масаласига тўхталиб шундай деган эди:

Бугунги дунё ёшлари – сон жиҳатидан бутун инсоният тарихидаги энг йирик авлоддир, чунки улар 2 миллиард кишини ташкил этмоқда.

Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ.²

Маълумки, мамлакатимиз аҳоли ёш динамикаси бўйича ёшлар мамлакати бўлиб, ёшлар аҳолининг катта қисмини ташкил этади.

Мамлакатимизда 30 ёшгача бўлган ёшлар 19 миллиондан ортиқ ёки аҳолининг 55 фоизини ташкил қилади.³

Маълумки, ёш авлодни тарбиялашда, уларнинг таълим-тарбиясида, баркамол шахс сифатида камол топишида дунёқараш ва қадриятларнинг роли ва аҳамияти бениҳоя каттадир. Дунёқарашни дунёни англаш, идрок этиш деб қарайдиган бўлсак, аввало инсон дунёни ҳиссий сезади. Кейин ҳиссий инъикос этилган воқелик ҳақида тўплаган билимлари асосида инсоннинг дунёқарашини пайдо бўлади. Шу тариқа шахснинг дунёни англаши орқали унинг ўзини англаши ҳам шаклланиб боради. Дунё ҳақидаги барча билимлар юксак даражада умумлаштирилади ва яхлит дунёқараш шаклланади. Инсон дунёқарашини ундаги мафкура билан боғлиқдир. Чунки инсон воқеликка муайян мақсад, манфаат ва қизиқишлардан келиб чиқиб ёндашади. Дунёқараш кишиларнинг ахлоқ меъёрлари, ҳаётдаги интилишлари, қизиқишлари, меҳнат ва турмушларига таъсир кўрсатиб, катта амалий маъно касб этади.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида дунёқараш тушунчасига қуйидагича таъриф берилган:

Дунёқараш - дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига, кишиларнинг ўз атрофидаги воқеликка ва ўз-ўзига муносабатига бўлган умумий қарашлар тизими, шунингдек, бу қарашларга асосланган одамларнинг эътиқодлари, идеаллари, билиш ва фаолият тамойиллари. Дунёқараш кишининг ёши, ҳаётий тажрибаси, билими, мафкураси билан боғлиқ. Дунёқарашда жамиятда шаклланган фалсафий, илмий, диний, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик билимлар, қарашлар ўз аксини топади. Шахснинг дунёқарашини ижтимоий муносабатлар билан чамбарчас боғланган. Дунёқараш инсоннинг ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши ҳамда баҳолаши асосида шаклланади. Бу жиҳатдан дунёқараш воқеликнинг инсон онгидаги субъектив инъикосидир. Айрим индивиднинг онги билан боғланган

¹ Ш.М.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – Б. 504-505.

² Ш.Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. – Б. 252.

³ <https://president.uz/uz/lists/view/6145>. Ёшлар учун янги имкониятлар белгиланди. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида ўтказилган ёшлар сиёсати соҳасидаги ишлар натижадорлигини ошириш чора-тадбирлари юзасидан видеоселектор йиғилиши

индивидуал дунёқараш, муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, синф, миллат ва жамият миқёсидаги ижтимоий онг билан боғланган ижтимоий дунёқараш мавжуд. Булар бир-бирини тўлдиради, бир-бирига таъсир қилади, бир-бирини ривожлантиради.¹

Дунёқараш тушунчаси ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллий ғоя, миллий ғурур, тарихий онг ва хотира, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий тафаккур, маънавий баркамоллик каби туйғу ва тушунчалар билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Чунки, дунёқараш айнан ана шу руҳий-ижтимоий ҳодисалар орқали ойдинлашади, умуминсоний қадриятларнинг тарихий бир бўлагига айланади.

Ёш авлод камолотида дунёқарашнинг роли ва аҳамияти бениҳоя каттадир. Кенг дунёқарашга эга, маънавий-маърифий жиҳатдан камол топган ёшлар демократик ислохотларни истеъмомчисигина бўлиб қолмай, уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Ёшларнинг янги жамият қуриш ва янгича яшаш тарзига асосланган миллий тафаккури ва дунёқарашини шакллантириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Янги Ўзбекистонда ёшларни мустаҳкам ва қатъий дунёқарашга эга, Ватанга ҳамда ота-она ва яқинларига меҳр-муҳаббатли, садоқатли, мустақил, эркин ва инновацион фикрлайдиган, рақобатбардош, жисмоний ва маънавий соғлом ҳамда баркамол қилиб тарбиялаш муҳим ва устувор вазифаларимиздан бири сифатида ушбу масала тизимли ёндошувни тақозо этади.

Президентимиз Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асарида бу борада шундай таъкидлайди:

Бизнинг Тараққиёт стратегиямизда ҳар жиҳатдан баркамол ривожланган, эркин фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий қарашларга эга йигит-қизларни тарбиялаш энг устувор вазифаларимиздан бири сифатида белгиланган.²

Қадриятлар авлодларнинг маънавий-ахлоқий, ғоявий сифатларини шакллантириш, яъни интизомлилик, иродалилик, ўз олдига қўйган улкан мақсадга интилиш, фарзандларни одоб-ахлоқ қоидалари ва тартиблари билан яқиндан таништириб бориш, яхшини ёмондан, оқни қорадан ажратиб олиш, ҳаётни севишга ўргатиш, умуман, баркамол авлодни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ҳамма замонларда ҳам асосий талаблардан бўлиб ҳисобланади.

Маълумки, давлатимиз мустақилликка эришгач, қадриятларга инсон ва жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири сифатида катта эътибор қаратила бошланди. Қ.Назаров қадриятни фалсафий категория сифатида эътироф этиб, XX асрнинг 90-йилларигача алоҳида мавзу сифатида фалсафий қўлланма ва дарсликларда ўз ўрнини топмаганини таъкидлайди³ ҳамда ўз қарашларида қадрият тушунчасини қуйидагича ёритади: “Қадрият” - воқеликнинг турли кўринишлари, нарса, воқеа, ҳодиса, жараён, табиат ва жамиятга оид турли жиҳат, хусусият ва бошқаларнинг бирор субъект(шахс, синф, миллат ва бошқа) учун ижтимоий қадри ва аҳамиятини англатадиган фалсафий-аксиологик тушунчадир.⁴

Юқоридагиларга асосланиб айтиш мумкинки, қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳолашиб, қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалари тушунилмоғи лозим.

Дарҳақиқат, қадриятларнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Биз ҳозирги глобаллашув ва унинг салбий оқибатлари, ёшлар таълим-тарбияси, ёшларнинг камолоти нуқтаи-назаридан келиб чиқадиган бўлсак, ёшлар таълим-тарбиясида қадриятларнинг роли ва аҳамиятини нечоғлик катта эканлигини теран англаймиз.

Президентимиз Ш.Мирзиёев “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси” асарида маънавий янгиланиш, маънавий-маърифий жабҳалардаги ислохотлар хусусида тўхталиб, иқтисодий ислохотлар билан бир қаторда бу борада қадриятларга асосланган кучли маънавиятга таянишимиз кераклигини алоҳида таъкидладилар.

Биз Янги Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги ривожланиш босқичида ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий омиллар билан бирга, маънавий-маърифий жабҳаларда амалга оширилаётган ислохотлар ҳам муҳим аҳамиятга эга эканини яхши англаймиз.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. 382-бет

² Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022. – Б. 245.

³ Қ.Назаров. Қадриятлар фалсафаси. - Т.: Файласуфлар миллий жамияти, 2004. –Б.6

⁴ Қ.Назаров. Қадриятлар фалсафаси. - Т.: 2011. –Б.27

Менинг назаримда, жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи – маънавиятдир. Биз янги Ўзбекистонни барпо этишда ана шу иккита мустаҳкам устунга, яъни, бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиётга ҳамда аجدодларимизнинг бой мероси, миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган кучли маънавиятга таянамиз.¹

Дарҳақиқат, ҳозирги глобал муҳит, “замонавий ҳаёт” ёш авлодни жисмонан соғлом, маънавий етук, интеллектуал салоҳиятли, рақобатбардош, кучли фуқаролик позициясига эга баркамол шахс қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратишни, жамиятда бу борадаги ишларни тизимли, изчил ва узлуксиз амалга оширишни талаб қилмоқда. Шундай экан, ҳозирги глобаллашув ва унинг салбий оқибатлари, ёшлар таълим-тарбияси, ёшларнинг камолоти нуқтаи-назаридан келиб чиқадиган бўлсак, ёшлар таълим-тарбияси ва камолотида қадриятларнинг роли ва аҳамиятини нечоғлик катта эканлигини теран англаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш, ҳар томонлама соғлом ва баркамол қилиб вояга етказиш, дунёқараши ва фаол фуқаролик позициясини шакллантириш ҳамда фаоллигини кучайтириш, уларни мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-хунарларни пухта эгаллаб, халқаро майдонда рақобатга кириша оладиган баркамол шахслар этиб тарбиялаш уларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга хизмат қилиб, маънавий комилликка эришувида асосий ва белгилловчи омил вазифасини ўтайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.
2. Ш.Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018.
3. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022.
4. <https://president.uz/uz/lists/view/6145>. Ёшлар учун янги имкониятлар белгиланди. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида ўтказилган ёшлар сиёсати соҳасидаги ишлар натижадорлигини ошириш чора-тадбирлари юзасидан видеоселектор йиғилиши
5. Қ.Назаров. Қадриятлар фалсафаси. - Т.: Файласуфлар миллий жамияти, 2004. –Б.6
6. Қ.Назаров. Қадриятлар фалсафаси. - Т.: 2011. –Б.27
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002

MILLIY MA'NAVIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY TARIXIY ASOSLARI (Navoiy viloyati misolida)

Ashirov Valijon,

**NavDPI Tarix fakulteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari
va huquq ta'limi kafedrasida o'qituvchisi**

O'zbek xalqi boy milliy ma'naviy merosga ega bo'lgan xalqdir. O'zining boy tarixi, uzoq o'tmishi, ilmiy va ma'naviy merosi bilan jahon hamjamiyatida o'z o'rniga ega. Xalqning tarixi qancha boy bo'lsa, ma'naviyati ham shuncha mustahkam bo'ladi. Bu isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Chunki har bir avlod, har bir davr kishilari ma'naviyat ravnaqiga o'z ulushini qo'shib boraveradi.

Yangi O'zbekistonda milliy qadriyatlarning tiklanishi – demokratik jamiyat qurishning muhim sharti. Demokratik jamiyat konsepsiyasida milliy, umuminsoniy qadriyatlar bilan bir qatorda, diniy qadriyat shu jumladan milliy madaniy maskanlarning o'rniga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Negaki, ular o'rtasida qat'iy chegara yo'q.

Zero, “O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy jihatdan barqaror, umuminsoniy qadriyatlar ustuvor bo'lgan, ma'naviy meros va diniy qadriyatlarni tiklab, inson huquqlarini ustuvor soha darajasiga ko'tara olgan mamlakatdir”².

¹ Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022. – Б. 249

² Холіқов Ҳунус Ортиқовичнинг “Yoshlarda bag'rikenglik madaniyatini shakllantirishning axloqiy masalalari” mavzusidagi falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. Samarqand, 2020. –B.13.

Bunday fikr bildirishimizga muayyan tarixiy sharoitlarda ob'ektiv zaruratlar tufayli jamiyat rivojlanishi uchun milliy qadriyatlar diniy qarashlar bag'rikenglik tamoyili asosida shakllanganligidir. Shunga ko'ra bizning milliy qadriyatlarimiz faqat islom zaminida vujudga kelmagan, balki zardushtiylik, buddaviylik kabi dinlardan ham ko'p narsalarni olgan.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsa ikkinchi jahon urushi yillarida yurtimizga bir qancha millat va elat vakillari ko'chirib keltirilgan. Ushbu millat vakillari keyinchalik yurtimizda qolib demografik o'zgarishlarni ko'payib borishiga shuningdek, o'zlarining milliy madaniy maskanlarini rivojlantirib milliy qadriyatlarini va tub aholining qadriyatlari bilan uyg'unlashtirib o'zaro do'stlik va birodarlik rishtalarini takomillashtirib borishgan. "Xalqlar do'stligining buyuk kuchi jang maydonlaridagina, emas balki boshqa sohalarda ham namoyon bo'ldi. Rus, qozoq, o'zbek, gruzin, boshqird xalqlari va boshqa xalqlar og'ir damlarda Ukrainaning dushman tomonidan vaqtincha bosib olingan territoriyasidagi millionlarcha kishilarni o'z diyorida keng quloch ochib kutib olishdi, o'zlarining bir burda nonini ham ular bilan baham ko'rishdi"¹. Mana shu millat va elat vakillari keyinchalik Zarafshon vohasidagi sanoat shaharlariga asos solinishida, shuningdek, sanoat korxonalarini qurilishiga o'zlarining munosib hissasini qo'shishgan.

Navoiy yosh va navqiron viloyat bo'lsa-da, uning insoniyat tamadduniga katta hissa qo'shgan qadimiy va boy tarixi bor. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning viloyat ahliga qarata: "Aziz birodarlar, baraka topkurlar, aytinglar-chi, sizlar har kuni ko'rib va kezib yuradigan Karmana shahrining yoshi nechada? Yoki Cho'li Malikdagi eski rabot va sardoba qachon paydo bo'lgan? Sarmish darasi va g'oridagi ibtidoiy suratlar bu o'lkaning eng qadimiy madaniyat beshiklaridan biri ekanligidan darak bermaydimi?"² –degan fikrlari bu diyor tarixining eng qadimiy davrlarga borib taqalishidan dalolat beradi.

Mustaqillik yillarida ham milliy qadriyatlarni rivojlantirish va viloyatda istiqomat qilib kelayotgan millat va elat vakillarining ma'naviy boyliklari hisoblanuvchi madaniy maskanlar faoliyatiga e'tibor oshib bordi. "Viloyatimiz va unda yashovchi xalqlar o'ziga xos tarixga ega. Hozir viloyatimiz hududida 2 ta davlat muzeyi, Nurato tumani va Zarafshon shahrida, 5 ta jamatchilik asosida tuzilgan xalq muzeylari mavjud bo'lib, ular Xatirchi, Tomdi, Qiziltepa, Konimex tumanlari va Navoiy shahrida faoliyat ko'rsatib turibdi"³.

Binobarin, har qanday qadriyatlarning bosh manbai ijtimoiy hayotdir va diniy e'tiqod masalalariga e'tiborni qaratilishi milliy tolerantlikni rivojlantirishga sabab bo'lishi tabiiydir. Buning isboti sifatida hozirgi davrda mamlakatimizda ko'pgina tarixan din bilan bog'liq qadriyatlar o'zlarining diniy mazmunini o'zgartirib, dunyoviy milliy qadriyatlarga aylanganligidir. Ayni paytda, demokratik jamiyatni barpo etishda din har doim ham uning tarafdori bo'lavermaydi. Ayniqsa, hozirgi globallashuv davrining murakkab o'tish jarayonlarida islom g'oyalari va qarashlaridan bir-biriga tubdan qarama-qarshi maqsadlar yo'lida foydalanishga urinishlar jonlangan bir paytda, ana shu omilning o'rnini alohida tahlil etish zarur. Viloyatda joylashgan tarixiy madaniy obida inshootlarni himoyalash, ularni respublikaning madaniy meros obektlari ro'yxatiga kiritish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, xalqaro va milliy jihatdan asrab avaylash sayyohlarni madaniy maskanlarga tashrif buyurishini kengaytirish borasida ham bir qancha ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish lozim.

Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 12-13 mart kunlari Navoiy viloyatiga tashrifi davomida berilgan topshirig'i va kengaytirilgan tarzda o'tkazilgan 11-sonli yig'ilish bayonining 107-bandiga muvofiq "Buyuk Ipak Yo'li"ning Zarafshon—Qoraqum qismida joylashgan "Qosim Shayx", "Mirsaid Bahrom", "Raboti Malik", "Sardoba", "Mavlono Orif Deggaroniy" madaniy meros obyektlarini YuNESKOning Butunjahon madaniy merosi yodgorliklari ro'yxatiga kiritish vazifasi topshirilgan. "Mamlakatimizda bag'rikenglik madaniyatini yuksaltirish, millatlar va konfessiyalararo o'zaro bir-birini tushunish va hamjihatlikni mustahkamlash, yosh avlodni shu asosda tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanadi"⁴. Keyingi yillarda ham milliy madaniy markazlar viloyat bo'yicha ko'payib borgan ya'ni 2017 yilgacha ularning soni 10 tani tashkil etgan bo'lsa bugungi kunda bir oz pasayib 6 tani tashkil etadi. Ba'zi sohalarda kamchiliklar ham ko'zga tashlanadi ya'ni Navoiy, Zarafshon, Uchquduq shaharlarida yoki biror bir tuman markazlarida ham milliy teatr hozirgi kungacha qurib bitkazilmagan.

Davlatimiz rahbarining 2021 yil 13 oktyabrida Navoiy shahridagi "Farhod" madaniyat saroyida viloyatdagi milliy madaniy markazlar vakillari bilan muloqotida ham ko'p millatli Navoiy viloyati - xalqlar do'stligi va o'zaro anglashuvining yorqin ifodasi. O'zbek, qozoq, qoraqlpoq, tojik, rus, koreys va ko'plab

¹ Т.Я.Киселев Qardoshlik qudratli kuch.// Sovet O'zbekistoni gazetasi. 1972 yil 16 may.

² R.Sulaymonov, R.Haydarov, S.Inoyatov "Navoiy – o'tmishi qadim, kelajagi nurli diyor" kitob-albom –T.: Ma'naviyat, 2012. – B.3.

³ Navoiy viloyati hokimligi arxivi. 100-fond, 1-ro'yxat, 29-ish, 10-varaq.

⁴ Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. –T.: O'zbekiston, 2018. – B.455.

boshqa millat vakillari bir oila a'zolaridek yashab, yurtimiz rivojiga munosib hissa qo'shib kelmoqda. Viloyatda 8 ta milliy madaniy markaz faoliyat yuritmoqda. Maktablarda o'qitish 7 tilda yo'lga qo'yilgan.

Prezidentimizning tashabbusi bilan keyingi yillarda millatlararo munosabatlarga, milliy madaniy markazlarga e'tibor kuchayib bormoqdai, 30 iyul mamlakatimizda Xalqlar do'stligi kuni etib belgilangani qayd etildi. Ayniqsa, 2022 yilda Navoiyda ko'p millatli xalqimiz birligining ramzi sifatida Do'stlik bog'ini barpo etilishi milliy va diniy bag'rikenglikning o'zaro himoyasidir.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki millatlararo munosabatlarni rivojlantirishda milliy madaniy markazlarning alohida o'z o'rni bor albatta. Zero, viloyatning shahar va tuman markazlarida milliy teatrlarni qurish viloyatda istiqomat qilib kelayotgan yuzdan ortiq millat va elat vakillari o'zlarining milliy qadriyatlarini sahnalashtirib sanoat ishchilariga va yosh avlodni barkamol avlod bo'lib tarbiyalanishda muhim ahamiyatga egadir.

Mamlakatda, shu jumladan, uning tarkibiy qismi bo'lgan Zarafshon vohasida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohada qo'lga kiritilgan yutuqlarni tarixiy jihatdan ilmiy tahlil qilib, mustaqillik yillaridagi tajribalardan xulosa chiqarish, tarixiy-ilmiy mulohazalarni bildirish Uchinchi Renessansning boshlanishi uchun tarixchi olimlarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Navoiy viloyati ko'hna madaniyat, nodir san'at, go'zal me'morchilik, qadimiy qoyatishlar markazidir. Shuning uchun viloyatning qadimiy yodgorliklarini YUNESKO ixtiyorida makonga aylantirish va turizm turlarini shakllantirish muhim ahamiyatga egadir.

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR IMOM AL-BUXORIY SABOQLARIDA

***Qarshiboyeva Zuxra Abduvaxobovna,
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi***

Annotatsiya. Ushbu maqolada Movarounnahr hududida IX-XII asrlarda yuz bergan renessans jarayonining eng yorqin vakillaridan biri, dinning ulug' vakillaridan- Imom al-Buxoriyning hayot yo'li va ilmiy faoliyatiga to'xtalib o'tiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Imom Buxoriyning ibratli hayoti va samarali faoliyatini yanada chuqurroq tadqiq etish va kitobxonlar orasida ommalashtirish hisoblanadi. Bundan tashqari Imom al-Buxoriydek buyuk insonlarning avlodi sifatida ularning faoliyatini tadqiq etish hamda kreativ yondashish bugungi kunda har bir tadqiqotchining burchi bo'lishi kerak, desak to'g'ri bo'ladi.

Kalit so'zlar: Imom al-Buxoriy, muhaddis, Qur'oni karim, hadis, Buxoro, Samarqand, Xartang, sahih, nosahih, Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy, roviy, sahoba.

Annotation. This article focuses on the life and scientific work of Imam al-Bukhari, one of the brightest representatives of the Renaissance in the region of Mowarannahr in the 9th-12th centuries, one of the great representatives of religion.

The main goal of the research is to further study the exemplary life and fruitful activities of Imam Bukhari and popularize them among readers. In addition, it is necessary to study the activities of such great people as Imam al-Bukhari as a descendant, as well as their creativity

Keywords: Imam al-Bukhari, muhaddith, Qur'an, hadith, Bukhara, Samarkand, Khartan, sahih, nosahih, Khalid ibn Ahmad al-Zuhali, narrator, companion.

Sharq mutafakkirlari insoniyatni ilohiy va dunyoviy ilmlardan xabardor etishda, ularning aql-u zakovatini oshirishda tinimsiz izlanganlar va samarali ijod qilganlar. Ular yaratgan bebaho asarlardan olam va odam, borliq hayotning mazmun-mohiyati singari falsafiy tasavvufiy mavzular yuzasidan bilim berish uchun madrasalarning asosiy o'quv qo'llanmasi sifatida foydalanilgan. Shu bois yuksak salohiyat sohiblari asrlar osha avlodlar ardog'ida yashab kelgan, insoniyatni hayajonga solib kelgan muammolarning nazariy va amaliy jihatlarini hal etishga yordam bergan.

Xalqimizning qadim-qadimdan amal qilib kelayotgan axloq-odob fazilatlarini, ma'naviyatimizni asosini tashkil etgan. Ayniqsa, Qur'oni Karim va Hadisi Shariflar tasaffuv kabi umriboqiy sarchashmalar avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ko'xna amaliy gultoj asarlar sifatida bebahodir. Buyuk hadisshunos alloma Imom al-Buxoriyning "Al jome al sahih", "Al adad mafrat" kitoblarida jamlangan hadislarda kishilik jamiyati hayotida xususan, har bir davr yoshlarini tarbiyalashda, ularning ma'naviy dunyosini boyitishdagi o'rni haqidagi qimmatbaho fikrlar va o'gitlar bayon qilingan. Inson ma'naviyati tarbiyasi bevosita komil inson shaxsini tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan muhim fazilatlar hadis ilmiga tayangan holda amalga oshirilgan. Hadis ilmining xalq orasida keng tarqalishiga asosiy sabab, dastlabki tashkil etilgan maktab va

madrasalar o'quv dasturlariga asosiy islomiy, diniy manba sifatida kiritilganligidir. Mazkur fikrni tasdiqlovchi manbalardan biri Qoraxoniylar davri ta'lim tizimi tarixi haqida ma'lumot beruvchi Ahmad al-Nasafiyning "Matla'an nujum va majma al ulum" yulduzlarning chiqishi va ilmlarning to'planish joyi asaridir.

Asar muallifi Ahmad Nasafiy bu asarni yozishda asosan XI asrda Nasaf shahrida shakllangan Hadis maktablarining mashhur muhaddislaridan olgan ilmiga tayangan holda yaratadi. Bu asar asosan Ahmad Nasafiyning Samarqanddagi Ibrohim Tavg'achxon madrasasida mudarrislik faoliyati davrida yaratilgan bo'lib, talabalar uchun mo'ljallangan darslik vazifasini ham o'tagan. Darslikda muallif 23 ta ilm sohasini qamrab olgan. Har bir ilm o'z navbatida 57 ta qismni tashkil etadi. Darslikning asosiy diniy ilm sohasini Qur'oni Karim bilan bir qatorda hadis ilmini o'rganish tashkil etadi. Muallif shu o'rinda 360 ta hadis jamlanganini zikr etib o'tadi. Ammo al-Buxoriyning Hadis ilmiga doir asarlari haqida ma'lumot bermaydi. Muhimi Hadis ilmi X-XI asrlardan boshlab ta'lim tizimida keng o'rganilganligini yuqoridagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Imom al-Buxoriyning "Al-Jome' as sahih" (Ishonarli to'plam) asari va unga yozilgan 54 ta sharhlar madrasalar ta'limida keng o'rganilganligi manbalar tasdiqlaydi¹. Darhaqiqat, 4 ta jildidan iborat hadislar to'plami islom olamidagi boshqa muhaddislar tuzgan hadislar to'plamlari orasida alohida o'rin tutadi. Muallifning eng ishonarli va mukammal hadislar to'plami musulmonlar uchun Qur'oni Karimdan keyin ikkinchi manba hisoblanadi. Shu bois, Imom al-Buxoriy to'plagan hadislar to'plami har bir davr uchun o'qib o'rganiladigan va keng targ'ib qilinadigan ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy xazina sifatida qimmatlidir. Shu bois asosan ta'lim maskanlarida, xususan madrasalarda hadislarini o'rganishda katta ahamiyat berilgan. Chunki hadislarining markazida, xususan shu avlod uchun zarur bo'lgan inson va insoniylik, vatan va vatanparvarlik, do'stlik va birodarlik, ilm va hunar, odob-axloq, saxiylik va mehribonlik, adolat va tantilik, sabr-toqat va qanoat kabi hayotiy masalalar, asosiy qadriyatlar jamlangan. Ayniqsa, asosiy hadislarda ilm va ma'rifat, inson zehni va idrokini o'tkir qilishi, uning yuksak ahamiyati, inson ma'naviy dunyosida beqiyos o'rni haqida qimmatbaho fikr va o'gitlar bayon qilingan. Hadislarining mazmun mohiyatida hayot haqiqati, jumladan "Ilm talab qilishi har bir musulmon uchun farzdir", "Beshikdan to'qabgacha ilm izla", "Garchi chinu mochinda bo'lsa ham ilmni izlanglar" kabi ilmga da'vat etuvchi hikmatomuz g'oyatda ibratli fikrlar zikr etilganki, bu har bir madrasa talabasi uchun g'oyat zarur va ahamiyatlidir.

Madrasalarda o'tiladigan asosiy diniy ilmlar farz, vojib, sunnat, mustaxab, halol, harom, makruh, mubox kabi inson uchun vojib bo'lgan jihatlarni tanishtirishda Imom al-Buxoriy to'plagan hadislar to'plami asosiy qo'llanma vazifasini o'tagan. Shunisi muhimki, aksariyat hadislar qisqa, mazmunan aniq, shaklan puxta bo'lib uni tushunish ham yodlash ham osondir. Zotan, Rasululloh Sallolohi Alayxi vassallamning o'zlari "Diniy nasihatlar" degan edilar. Uning diniy va axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga jamlagan muborak hadislar va asarlarda odamlarning diqqat e'tiborini jalb etib kelmoqda. Chunki hadislarda: "Hikmat bu mo'min kishining yo'qotgan narsasidir" deyiladi. O'z o'zidan ma'lumki, inson har bir makonda, har bir zamonda hayotiy jumboqni yechishga intilgan. Bitta hikmatni o'rgansa, yo'qotgan narsasini topganday bir jumboqni yechganday quvongan. Muborak hadislar inson uchun zaruriyatlarni, ehtiyojlarni yechib beradigan bebaho xazina hamdir. Ana shu xazinani ulkan ummonga qiyoslash mumkin. Ummonning tubida esa ajdodlarimizning aql-u zakovatining bezavol gavharlari mavjuddir. Ular bilan xalqimizni, xususan yosh avlodlarimizni bahramand etish eng ezgu ishlardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, madrasalar tarixi, ulardan o'rgangan ilmlar o'qitish usullari o'ta murakkab bo'lib, ularni o'rganish masalasi jiddiy izlanish va tadqiq etishni talab qilishini tasdiqlaydi. Aslida bu ma'naviy-ma'rifiy ilm xazinasini bugungi kunda o'rganishning ahamiyati beqiyosdir.

ADABIYOTLAR:

1. U.Uvatov. "Buyuk muhaddislar" (Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy). 1998-yil. 39-43 betlar
2. N.Komilov. "Irfon nuri Abdul ma'oni". Bedil va o'zbek ma'naviyati to'plam. To'plam. Tehron-Toshkent. 2005-yil 06-07 betlar.
3. B.Valixo'jayev "Temuriylar qurgan madrasai oliylar". "Zarafshon" gazetasi 2001-yil 17 aprel
4. U.Dolimov "Milliy uyg'onish pedagogikasi". T.n.. 2012-yil.86-bet.

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ УМЕНИЯМ И ЛИЧНОСТНЫМ КАЧЕСТВАМ ПЕДАГОГА

*Хайитмуродова М.Ф.,
Навоийский государственный педагогический институт преп.*

¹ U.Uvatov. "Buyuk muhaddislar" (Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy). 1998-yil. 39-43 betlar

Аннотация: В статье рассматривается проблема педагогических способностей педагога, особенности педагогического мастерства, личностные качества учителя, раскрывается специфика деятельности педагога.

Ключевые слова: способность, деятельность учителя, педагогический такт, педагогическая наблюдательность.

Annotatsiya: maqolada o'qituvchining pedagogik qobiliyati, pedagogik mahoratining xususiyatlari, o'qituvchining shaxsiy fazilatlari muammosi ko'rib chiqiladi va o'qituvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi

Kalit sozlar: qobiliyat, o'qituvchi faoliyati, pedagogik takt, pedagogik kuzatish.

Abstract: The article examines the problem of a teacher's pedagogical abilities, features of pedagogical skill, personal qualities of a teacher, and reveals the specifics of a teacher's activity.

Key words: ability, teacher activity, pedagogical tact, pedagogical observation.

Любая профессия, обладая специфическими особенностями, предъявляет к человеку особые требования. Чем больше эта профессия имеет значения для общества, тем выше требования к профессионалу. Круг этих требований не может ограничиваться только знаниями, умениями и навыками, он значительно расширяется в сферу личностных характеристик.

К личности учителя общество предъявляет особо высокие требования - учитель должен быть не только умным и знающим, но и добрым, отзывчивым, культурным, любящим детей и т.д. Поэтому только на личностном уровне учитель может рассматриваться как активный субъект, реализующий в педагогической профессии свой способ жизнедеятельности, готовность доопределять задачи, принимать ответственность за их собственное и самостоятельное решение.

Способности – это индивидуальные особенности личности, являющиеся субъективными условиями успешного выполнения определенного вида деятельности. Педагогические способности - это совокупность индивидуально-психологических особенностей личности преподавателя, которые отвечают требованиям педагогической деятельности и определяют успех в овладении этой деятельностью. Профессия учителя требует всесторонних знаний, безграничной душевной щедрости, мудрой любви к детям. Только каждый день с радостью отдавая себя детям, можно приблизить их к науке, приохотить к труду, заложить незыблемые нравственные основы.

Деятельность учителя - это всякий раз вторжение во внутренний мир вечно меняющегося, противоречивого, растущего человека. Надо всегда помнить об этом, чтобы не поранить, не сломать неокрепший росток детской души. Никакими учебниками нельзя заменить содружество педагога с детьми и далеко не каждый может стать учителем. Именно психология рассматривает педагогические способности, помогает человеку определиться с выбором профессии педагога.

Способный педагог делает содержание любого учебного вопроса доступным для учащихся (трудное сделать легким, сложное – простым, непонятное – понятным) преподносит им материал ясно, вызывая интерес к изучаемому предмету.

В основе данной способности лежит учет педагогом психологии учащихся, уровня их подготовки, предвидения возможных затруднений учащихся при усвоении учебного материала. Некоторым учителям объясняемый материал кажется простым и не требующим разъяснений – в этом случае они ориентируются на себя, а не на учащихся, рассматривают материал применительно к себе. Хороший педагог способен представить себя на месте учащихся, исходя из того, что ясное и понятное ему может быть совсем неясным и непонятным. Под этим углом зрения продумывается и планируется характер и форма изложения материала. В процессе изложения педагог по целому ряду признаков (поведение, выражение лица, поза и т.д.) может составить верное впечатление о том, как ученики усваивают то, о чем он говорит, и перестроиться в случае необходимости.

Хороший педагог всегда стремится внести в свою работу новое, оригинальное, используя опыт работы лучших учителей-новаторов, заимствуя у них все ценное, но, никогда не копируя их слепо и бездумно. Хороший опыт необходимо перерабатывать применительно к своим условиям, своим психологическим особенностям, понимая, что у него иной класс, другие ученики и сам он – другой человек.

Отличие педагогических способностей от педагогических умений заключается в том, что педагогические способности - это особенности личности, а педагогические умения - это отдельные акты педагогической деятельности, осуществляемые человеком на высоком уровне.

Каждая способность имеет свою структуру, в ней различают ведущие и вспомогательные свойства.

Ведущими свойствами в педагогических способностях являются:

- педагогический такт;
- наблюдательность;
- любовь к детям;
- потребность в передаче знаний.

Педагогический такт - это соблюдение педагогом принципа меры в общении с детьми в самых разнообразных сферах деятельности, умение выбрать правильный подход к учащимся.

Педагогический такт предполагает:

- уважение к школьнику и требовательность к нему;
- развитие самостоятельности учащихся во всех видах деятельности и твердое педагогическое руководство их работой;
- внимательность к психическому состоянию школьника и разумность, и последовательность требований к нему;
- доверие к учащимся и систематическая проверка их учебной работы;
- педагогически оправданное сочетание делового и эмоционального характера отношений с учениками и др.

Педагогическая наблюдательность - это способность учителя, проявляемая в умении подмечать существенные, характерные, даже малозаметные свойства учащихся. По другому можно сказать, что педагогическая наблюдательность - это качество личности педагога, заключающееся в высоком уровне развития способности концентрации внимания на том или ином объекте педагогического процесса.

К важным профессиональным качествам, относятся: педагогическая эрудиция, педагогическое целеполагание, педагогическое (практическое и диагностическое), мышление педагогическая интуиция, педагогическая импровизация, педагогическая наблюдательность, педагогический оптимизм, педагогическая находчивость, педагогическое предвидение и педагогическая рефлексия.

Многие исследователи занимаются изучением данного вопроса, они приводят разные классификации и разные описания тех качеств и способностей, которыми должен обладать педагог.

Приведем список этих свойств: вежливость, вдумчивость, взыскательность, впечатлительность, воспитанность, внимательность, выдержка и самообладание, гибкость поведения, гражданственность, гуманность, деловитость, дисциплинированность, доброта, добросовестность, доброжелательность, идейная убежденность, инициативность, искренность, коллективизм, критичность, логичность, любовь к детям, наблюдательность, настойчивость, ответственность, отзывчивость, организованность, общительность, политическая сознательность, порядочность, патриотизм, правдивость, педагогическая эрудиция, предусмотрительность, принципиальность, самостоятельность, самокритичность, скромность, справедливость, сообразительность, смелость, стремление к самосовершенствованию, тактичность, чувство нового, чувство собственного достоинства, чуткость, эмоциональность.

Этот общий перечень составляет психологический портрет идеального учителя. Стержнем, сердцевиной этого портрета являются собственно личностные качества: направленность, уровень притязаний, самооценка, образ «Я». Пройти испытание этой профессией могут только поистине искренние, радушные, терпеливые, мудрые и жизнелюбивые люди.

ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Адамова У.К., Кутлимууротова Н.Р., Каландарова М.А. Педагогические способности преподавателя и методы их развития / У.К. Адамова, Н.Р. Кутлимууротова, М.А. Каландарова // Молодой ученый. — 2016, — №13. — С. 760-763.
- 2.Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство: учебное пособие для магистров / Н.Н. Азизходжаева. — Ташкент, 2005. — 192 с.
- 3.Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика: Учебник для вузов /Н.В. Бордовская. — СПб.: Питер, 2011. — 624 с.
- 4.Зимняя, И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2000. – 384 с.

“AXLOQIY TARBIYA” MA’NOVIY GURUHINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

*Karimova Latofat,
O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti magistranti
Ilmiy rahbar: dots. R.Sharopova*

Tildagi semantik maydonlarning iyerarxiyasini belgilash, mazkur maydonlardagi makro, medio va mikro qurilmalarni aniqlash uchun, avvalo, tilning falsafiy asoslariga e’tibor berish lozim.

Falsafada olamga narsa va hodisalarning bog‘lanishlari, aloqadorligi, munosabatlarning tartibli, tadrijiy rivojlanishi, makon va zamondagi birligiga asoslangan yaxlit bir sistemasi sifatida qaraladi. Mazkur sistema ichidagi aloqalarni ta’minlaydigan mustaqil tarkibiy qismlarning har biri element sanaladi [2, 206-207].

Inson o‘z sezgi a’zolari yordamida olamni idrok qiladi: ko‘zi bilan ko‘radi, qulog‘i bilan eshitadi, burni bilan hid ajratadi, tanasi yordamida sezadi, tili bilan maza-ta’mini biladi. U shu tariqa narsa va hodisalarga xos bo‘lgan miqdor hamda sifat o‘zgarishlariga asoslangan holda ularni bir joyga yig‘ishga, to‘plashga, ya’ni tasniflashga urinadi. Narsalarni umumiy belgilar asosida bir guruhga birlashtiradi, so‘ngra shu guruh ichidagi har biri a’zoning o‘ziga xos xususiyatlarini topib, mazkur belgi yordamida uni boshqalardan farqlaydi, ajratadi. Insonga bu jarayonda olam, ong va tilning dialektik birligi yaqindan yordam beradi.

Yana shuni ham alohida ta’kidlab o‘tish joizki, insonning bilish jarayoni hech qachon chegara bilmaydi. Insonning hissiy (irratsional) bilimlarini negizida mantiqiy (ratsional) bilimlari hosil bo‘lib boraveradi. Buning natijasida insonda yangidan yangi amaliy bilimlar va malakalar shakllanadi.

Aristotelning iyerarxik olami metafizika xarakterda bo‘lib, dunyoni maydonlariga ajratishda muhim ahamiyatga egadir. U oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga tamoyiliga amal qilganligi bilan xarakterlidir. Tildagi semantik maydonlarni belgilashda aynan mana shu tamoyilga amal qilinadi. Olamni semantik maydonlarga ajratish bo‘yicha bajarilgan ishlar ichida R.Xallig va V.Vartburglarning tasnifi alohida qiymatga ega. Ular o‘zlarining 20 yillik kuzatishlari zahirida “Olamning lisoniy manzarasi” (das Weltbild Der Sprache)ni yaratdilar [3, 255-259].

O‘zbek tili leksikasini ideografik jihatdan to‘liq tasniflash uning makro, media va mikro qurilmalarga ajratib chiqish qiyin va murakkab ishlardan biri sanaladi. Bunda xalqimizning ijtimoiy-siyosiy, tarixiy xususiyatlarini, milliy o‘ziga xosligini, uning boshqa xalqlarga birlashib ketadigan umumiy tomonlarini, shuningdek, o‘zligini ko‘rsatib turadigan alohida belgilarni hisobga olishimiz, albatta, shart bo‘ladi.

Xalqimizning turmush tarzi tilimiz madaniyatimiz san’atimizning tarixiy ildizlari milliy qadriyatlarimizga, iymon-e’tiqodimizga, birinchi galda tarbiyaga borib taqaladi. Shunday ekan, “tarbiya” leksik semantik maydoni atrofida birlashadigan so‘zlar guruhini ko‘rib chiqamiz.

Tilshunosligimizda mustaqil tizim sifatida shakllanayotgan “tarbiya” ma’naviy maydoni, uni ifodalovchi leksik birliklar tizimi, mazkur tizimning ichki tuzilishi o‘ziga xos tarzda shakllanib bormoqda. Tarbiya ma’naviy maydoni tarkibi ham boshqa semantik guruhlar singari o‘ziga xos shakl, mazmun va semantik strukturasiga ega. Xususan, mazkur ma’naviy maydoni alohida leksik tizim sifatida yadro, markaz, qurshov, chekka qismlardan iborat.

Tahlil etilayotgan “tarbiya” ma’naviy maydoni yadrosi atrofida *viydonlilik, rahmdillik, do‘stlik, halollik, sabr-matonat, to‘g‘risozlik, sadoqat, minnatdorchilik, oliyanoblik, nomus* kabi ma’nolar bilan “axloqiy tarbiya” makro guruhini hosil qiladi. Uning markaziy qatorini *mehr-oqibat, milliy an’analar va qadriyatlarga sodiqlik, yaratuvchanlik, tafakkur qilish, o‘zini o‘zi anglash, fidoiylilik, qat’iyat, vatanparvarlik* guruhi egallaydi. Mazkur ma’no maydoni markaziy birliklarining shakllanishida ularga ma’naviy bog‘liq bo‘lgan o‘z qurshoviga ega bo‘ladi. Bunday markaziy qatorni ifodalaydigan birliklar ma’nosiga ko‘ra: a) ijobiy xususiyatni bildiruvchi so‘zlar: *fidoiylilik, qat’iyat, vatanparvarlik, to‘g‘risilik, rahmdillik, do‘stlik, halollik, sabr-toqat, oliyanoblik*; b) salbiy xususiyatni bildiruvchi so‘zlar: *qat’iyasizlik, yolg‘onchilik, sabrsizlik, berahmlik, qo‘pollik* v.h.lardan tashkil topadi.

“Tarbiya” umumiy semali atov birliklari ana shunday semalar asosida quyidagicha markaz qatorini hosil qiladi. Markaziy birlik hisoblangan “axloqiy tarbiya” semantik jihatdan *yuqori darajada odobli, xulq-atvori, odamgarchiligi juda baland, ulug‘, asl bo‘lgan oliyanoblik*; [5, 112]; *chin qalbdan berilganlik, sodiqlik, vafodorlik, sadoqat* [5, 418]; *biror holat yoki hodisani bardosh bilan kutish, qanoat qilish – sabr* [5, 411]; *to‘g‘risozlik, xushmuomalalik, viydonlilik* semalarini o‘z atrofida birlashtiradi. Bu so‘zlarning qurshovida *viydonlilikdan rahmdillik* semasi, *xushmuomalalikdan minnatdorchilik, shukronalik* semasi, *sadoqatdan do‘stlik* semasi, *olijanoblikdan mehribonlik* semasi, *sabr-matonatdan fidoiylilik, to‘g‘risozlikdan qat’iyat* semasi qurshov atrofida kengayadi.

Abdulla Avloniy o‘zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida shunday yozadi: “Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini ikkiga bo‘lmishlar. Agar nafs tarbiya topib yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa,

yaxshilikka tavsif bo‘lib, yaxshi xulq agar tarbiyatsiz ustida yomon ishlaydigan bo‘lib ketsa, yomonliqa tavsif bo‘lib, yomon xulq deb atalur... Yaxshi xulq bir qismni o‘z nafsimizga, bir qismni bir-birimizga qarshi ishlatmak uchun kerakli bo‘lgan yaxshi xulqlar fatonat, diyonat, islomiyat, nazorat, hayrat, riyozat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok, hifzi lison, iqtisod, itoatshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, muhabbat va afvdir... Insonlarni saodat abadiyadan mahrum qiladigan janobi haq qoshida va xalq nazarida mazmum, hordiq hayoti jovidonimiz uchun mavsumum bo‘lgan axloqi zamimalar: g‘azab, shahvat, jaholat, safoat, ammo qat adolat asosida raqobat, anoniyat, adovat, namimi haqorat, jibonad, hasad, nifoq, tama, zumdir...” [1]. Abdulla Avloniy bobomiz tarbiya mazmunini ochib berishga harakat qilgan ushbu jumalardagi ko‘pgina leksemalar eskirgan yoki kitobiy uslubga xoslanaib qolgan. Qanoat, shijoat, ilm, sabr, intizom, vijdon, Vatanni suymak, iffat, hayo; shuningdek, g‘azab, jaholat, adovat, g‘iybat, haqorat, hasad, nifoq, tama, zulm kabi so‘zlar hozirgi kunimizda ushbu semantik kategoriyada faol ‘llanib kelmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq . www.ziyouz.com kutubxonasi.
2. Falsafa o‘quv qo‘llanma. T.: “Sharq” nashriyoti matbaa bosh tahririyati, 1999.
3. Karaulov Y. Русская и общая идеография. М.: Наука, 1976. С. 255– 259.
4. Sobirov A. O‘zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi asosida tadqiq etish. T.: Ma‘naviyat, 2004.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). 4-jild. T.: – “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.

ABDULLA ORIPOV SHE‘RLARIDA SATIRANING KO‘RINISHI

*Ashurova Nozima Sobirjon qizi,
NavDPI talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.d. R.N.Yusubova*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Oripovning she‘rlarida keltirib o‘tilgan satiraning namunalari va ularning hajviy yo‘l bilan insondagi yomon illatlarni fosh qilishdagi ahamiyati.

Kalit so‘zlar: satira, yumor, mubolag‘a qilish, komiklik turi, hajviya, badiiy tasvirlar.

Ma‘lumki, XVII-XIX asrlarda hajviy ruhdagi she‘rlar Muqimiy, Hamza, Gulxaniy, Maxmur, Turdi, Zavqiy kabi bir qator shoirlar ijodida ham uchraydi, ayni shu vaqtdan satira ostida zolimlarga qarshi xitob, uqtirish kabi she‘rlar ko‘p yozilgan hisoblanadi. “SATIRA (lot. satira — qurama, har xil narsa) — komiklik turi, tasvir obyektni ayovsiz kulgi vositasi orqali anglash. Voqelikni badiiy aks ettirishning o‘ziga xos usuli bo‘lib, unda jamiyatdagi bema‘ni, asossiz, noto‘g‘ri hodisalar, illatlar fosh qilinadi. Voqealarning real ko‘rinishini o‘zgartirib, oshirib, bo‘rttirib, mubolag‘a qilish, keskinlashtirish va shartlilikning boshqa ko‘pgina turlari yordamida yaratilgan obraz orqali obyektga «ishlov» beriladi. Satira muallifi komiklikning boshqa turlaridan {yumor, hikoya va b.) ham foydalanishi mumkin, biroq satira salbiy tuyg‘u berib, keskin ifodalangan estetik obyekt xarakterli hisoblanadi”¹.

Badiiy adabiyotda ijodkor badiiy maqsadini ba‘zan pand-nasihat yo‘li bilan voqelantirsa, ba‘zan hajv yo‘li bilan o‘quvchiga yetkazishni samarali deb hisoblaydi. Bu, albatta, satirik va yumoristik asarlarning dunyoga kelishiga turtki bo‘ladi. Shular qatorida lof, askiya, komediya, xalq kulgisi, latifa kabi adabiy turlar o‘quvchida kulgi uyg‘otish bilan birgalikda voqeaning fojeaviy rivojini ko‘rsatib beradi. Hajviya badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladigan tur hisoblanadi. U ikki xil yo‘nalishda satira va yumorda ko‘rinadi. Yumor kinoya, hazil-mutoyiba orqali tanqid qilish usulidir. Satiradan farqli ravishda u yengil kulgu orqali tasvirlanadi. “Hajviy asarlar ko‘proq tanqidiy ruhda bo‘ladi. Hajviy asarlarda voqeani bo‘rttirib tasvirlash, mubolag‘a fantaziyadan keng foydalanish xarakterlidir. Hajviya jamiyat hayotidagi ayrim illatlarni yo‘qotishga, kamchiliklarni tuzatishga, oldini olishga xizmat qiladi”². Hajviy yo‘l bilan yozilgan she‘rlarda ko‘proq insondagi yomon illatlar, mavjud mafkuraning adolatsiz ko‘rinishlari qattiq kulgu ostiga olinadi. “Hajviylik me‘yoriy tushunchasining mazmuni fojeaviylik tushunchasining mohiyati orqali anglashiladi. Chunki mazkur tushunchada ijtimoiy ahamiyatga molik ziddiyatlarga estetik ideal nutqda iborat bo‘lgan

¹ www.ziyouz.com kutubxonasi, O‘zbek milliy ensiklopediyasi. 22-bet.

² <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Hajviya>

tanqidiy munosabat ifodalanadi”¹. Abdulla Oripovning bir qator she’rlari ham hajvga boy bo’lib, yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Uning “Dorboz” she’rida buni yaqqol isbotini ko’rish mumkin.

*Odamlar, odamlar, uni olqishlang ,
Qarang, u naqadar epchil va o’ktam,
Biz-chi, eh... ba’zi bir ko’zi ochiqlar
Eplab yurolmaymiz katta yo’lda ham.*² (23-bet)

Dorboz – [f. د ر ب] dorda o’ynovchi, o’yin ko’rsatuvchi kishi³. Baland dor ustida tomosha ko’rsatish san’ati, Sharq xalqlarida milliy sport o’yinlaridan biri, keyinchalik sirk san’ati janri. Dor ustida har qanday noturg’un holatda ham gavda muvozanatini saqlash mahorati namoyish etiladi. Dorbozlik taxminan 2,5 ming yil muqaddam Sharqda paydo bo’lgan, so’ng butun dunyoga tarqalgan. Dor dastlab past qurilgan, mashqlari ham sodda bo’lgan. Davr o’tishi bilan dor tobora balandroq qurilib, o’yinlari murakkablashib borgan. Dorboz o’yinlari avval ochiq maydonlarda, XVIII asr oxiridan esa sirk sahnasida namoyish etiladigan bo’ldi va sirk san’atining ajralmas qismiga aylandi, yangi taraqqiyot davrini boshladi. Ushbu she’rda dorda yuradigan kishi va katta yo’lda yuradigan kishilar o’zaro qiyoslanib, katta yo’lda ham eplab yurolmaydiganlar ahchiq kulgi ostiga olingan. Shoir hayotiy tasvir asosida holatni o’ta mahorat bilan ochib bergan. Bu o’rinda tanqidiy fikr o’quvchiga tezroq va tushunarli yetib borishi uchun ixcham tarzda ifodalangan, biroq ijodkorning badiiy niyati achchiq kulgiga yo’g’rilganligi sezilib turibdi.

Hajvning yana bir yo’nalishi hisoblangan satirada ayovsiz fosh qilish holatlari ko’proq uchraydi. A.Oripovning quyidagi “Suv” she’rida satira namunalarini ko’rib o’tamiz.

*Juda ajoyibdir inson udumi,
U suvni juda ham, juda ham suyar.
Deylik, biror joyda nihol ko’rdimi,
Albatta, tagiga suv qo’yar.* (97-bet)

Insonning qanchalik oqibatli va mehribon xalq ekanligi tasviri bilan boshlangan yuqoridagi she’r so’nggida ba’zi vijdotsiz insonlarning nafsini jilovlay olmasliklari oqibatida bir-birlarini ko’rolmasliklari, hasad va ig’vo qilishlari *tagiga suv qo’ymoq* iborasi vositasida lo’nda ifodalangan:

*Xo’sh, undan keyin-chi,
Xo’sh undan keyin,
Inson suvdan yana qanday zavq tuyar?
Bekor qolganida, ba’zida sekin
Bir-birin tagiga suv quyar.*

Bu orqali shoir insonlardagi salbiy illatlarni qoralagan.

Shoirning ikki cholning gurungiga asoslanib yozilgan “Hangoma” hajviy she’ri xalqona ohangda bo’lib, allegorik usulda bayon qilingan:

*Yo’lni eshak boshladi,
Ot ergashdi lo’killab* (98-bet).

misralarida eshak va ot misolida manzilga tomon qay yo’sinda borayotganliklari kulgili tarzda ifodalangan. Hech zamonda ot eshakning ortidan ergashganmi?! Ikki chol qizg’in suhbatga berilib manzilni qanday topib borishni hayvonlarga yukladilar, natijada eshak oldinga o’tib ketib, ularni manzildan adashtirdi, natijada ular to’rt chaqirim yo’lni bir kunda ham izlab topisholmaydi va jahllari chiqib to’y egasini aybdor qilib qattiq koyishlari badiiy uslubda satirik yo’l bilan ochib beriladi:

*Qora qishda to’y qilmay,
Battar bo’lgur nokas, gov
Bachchag’arning aslida
Fe’li sovuq edi-yov.*

“Hajviy asarlarda jamiyatdagi illatlarni, yomon xulqli kimsalarning kirdikorlarini yaqqol fosh etish uchun voqealar bo’rttirib ko’rsatiladi, mubolag’a, fantaziya, sifatlash, o’xshatish, qarshilantirish kabi badiiy

¹ Olloyorov M. Estetikaning asosiy kategoriyalari. Uslubiy qo’llanma. Samarqand SamDU nashri 2012.17- bet

²Oripov A Men nechun sevaman O’zbekistonni : She’rlar va dramatik doston(boshqa she’rlar ham shu manbadan olinib, qavsda izogi beriladi) T.: G’afur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

³ <https://uz.wikipedia.org> > D... Wikipedia.

tasvir vositalaridan keng foydalaniladi”¹. Shoirning "Turg'unboy" she'rida Turg'unboy obrazining ish topish jarayonida hech qayerga qabul qilinmasligi va buning sababi uning turg'unlik yillarini eslatgan ismiga borib taqalashi achchiq kulgu bilan tasvirlanadi:

*Qayga borsa keling, deb
Xushnud qarshi olishar.
Lekin suhbat so'nggida
O'ylanishib qolishar.*

Buning yechimi sifatida sobiq ittifoq hukmronligi paytidagi qoldiqlardan butunlay xalos bo'lish uchun o'z ismini "Urg'unboy" tarzida o'zgartirganligi xalqning hali ham o'z erkinligi va ongli fikrlash qobiliyatining naqadar past ekanligidan kuyunib, Turg'unboy misolida xalqimizning qismatini quyidagi misralarda aks ettiradi:

*Majlislarda endi u
Fursat poylab turadi.
Ur desa bas, Urg'unboy
Duch kelganni uradi. (154-bet).*

“Tulki falsafasi” she'rida esa hayvonga xos jihatlar orqali inson xarakteri allegorik tarzda hajv qilinadi. Atrofdagi insonlarning qilayotgan ishlari bir-birini aldash yomon ekanligini ko'rsatsa “Tilla baliqcha” she'rida tilla baliqchanning dunyoni bir ko'lmak hovuz deb bilishi achchiq kulgi bilan tasvirlangan va satiraning yuksak namunasi hisoblanadi. Shoirning “Turmush tashvishlari” deb nomlangan she'rida qassob og'aynisining “Axir, qofiyani yeb bo'lmas, brat” deb qilgan xitobi beixtiyor o'quvchida she'rga nisbatan kulgi va achinish tuyg'usini uyg'otadi.

Xulosa qilib aytganda, hajviya tanqid yo'li bilan yomon illatlarni yo'qotishga, adolatsiz siyosatchilarni to'g'rilikka chaqirishga, insondagi qusurlarni yaxshilashga da'vat etadi. Majoziy obrazlar orqali shaxslardagi kamchiliklarni fosh qiladi. Hozirgi kunda ham bir qator hajviy asarlar dunyoga kelmoqda. Bu o'quvchilarda hozirgi adabiyot talabi bilan pand-nasihat ruhida asarlardan farqli ravishda tanqidiy asarlarga talabni yanada oshiradi.

ADABIYOTLAR:

- 1.<https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Hajviya>.
2. Olloyorov M. Estetikaning asosiy kategoriyalari. Uslubiy qo'llanma. Samarqand SamDU nashri 2012.17-bet.
3. Oripov A. Men nechun sevaman O'zbekistonni : She'rlar va dramatik doston(boshqa she'rlar ham shu manbadan olinib, qavsda izogi beriladi) T.: G'afur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi, O'zbek milliy ensiklopediyasi. 22-bet.
5. <https://studmate.ru/hajviy-asar-haqida-tushuncha>.

MAHMUD KOSHG'ARIYNING “DEVONI LUG'OTIT TURK” ASARIDA QIPCHOQ LAHJASIDA QO'LLANILADIGAN SO'ZLAR

*Durdona Qurbonova Adxamovna
NavDPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 4-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Nuritdinova R.S
NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti*

Annotasiya: Mahmud Koshg'ariyning „Devoni lug'otit turk“ asari XI asrda nashr etilgan tilshunoslik sohasidagi salmoqli asardir. U turkiy tilning eng qadimgi lug'atlaridan biri bo'lib, 1072 ga yaqin leksemalardan iborat. Asarning eng muxim jihatlaridan biri ayrim qipchoq lahjasidagi so'zlarning bugungi kunda ham mavjud ekanligidir. Ushbu maqola “Devoni lug'otit turk”da qipchoq lahjasida qo'llaniladigan so'zlarni o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: "Devoni lug'otit turk", turkiy til, leksikografiya, tilshunoslik, affikslar, etimologiya.

Maqolada Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug'otit-turk” (Turkiy so'zlar devoni) asaridagi tilga olingan bir necha o'nlab so'zlarning o'zbek tili va shevalarida saqlanish darajasiga to'xtalib o'tiladi. O'zbek tili qarluq, qipchoq va o'g'uz kabi lahjalarni o'z ichiga olib, ulardan har biri “Devon”dagi eski turkiy so'zlarni u yoki bu darajada saqlab qolgan. O'zbek tilining o'ziga xos tomonlaridan biri – bu tilning uchta

¹<https://studmate.ru/hajviy-asar-haqida-tushuncha/>

yetakchi shevasi borligi, uzoq yillar davomida ushbu tarmoqlar uzluksiz o'laroq aralashib kelganligi, ikkinchi tomondan esa deyarli ming yildan beri yozma adabiy tilga ega bo'lib kelgani tilimizning qadimiy so'zlarni birmuncha yaxshi saqlab qolishiga turtki bo'lgan. Shuningdek, har uchala tarmoqning o'zining eski o'zanidan birmuncha uzoqda bo'lishi ularning eski o'zgachaliklari saqlanib qolishiga olib kelgan.

Ayniqsa, XI yuzyillikda yashagan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" (Turkiy so'zlar devoni) asaridagi "Xoqoniya turkchasi" deb atalgan turkiy til tarmog'ining bugungi izdoshi qarluq shevasi o'zbek adabiy tilini tashkil qilishi bilan birga so'zlashuvchilarining salmog'i ancha yuqori bo'lgan til o'laroq bilinadi. O'zbek tilining qipchoq tarmog'i ko'proq qishloqlarda kuzatilib, O'zbekiston viloyatlaridagi qishloqlarning deyarli yarmidan ko'pi bu shevada so'zlashadilar. Samarqand, Nurota, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent viloyatlarida bu shevada so'zlashuvchilar talay. Shuningdek, Farg'ona, Andijon va Naman-gan viloyatlarida bir necha qishloqlarda qipchoq shevasi saqlanib qolgan, biroq qipchoqcha so'zlashuvchilarning ko'pchiligi qarluq lahjasiga o'tayotgani kuzatiladi. Xorazm viloyatining Yangibozor va Gurlan kabi ikki tumanida qipchoq shevasi yetakchilik qilib, Qoraqalpog'istonda turg'unlarining sezilarli bir bo'lagi o'zbek-o'g'uz va o'zbek-qipchoq tarmoqlarida so'zlashadilar.

Samarqand viloyati Paxtachi tumani hududida qo'llaniladigan hamda "Devoni lug'otit turk" asarida mavjud bo'lgan ayrim so'zlarni quyida keltirib o'tamiz.

Эн- har narsaning eni	Эр- er kishi, erkak kishi
Эркак- jinsga ko'ra	Эрлик- erlik, mardlik
Эрта- erta tong	Эсди- esdi
Эски- eski	Этик- oyoq kiyim
Эснади- esnadi	Этак- etak
Эссиз- hayf, afsus	Эт- go'sht
Этлатти- go'sht qildi, etlatdi	Этти- etdi
Эшик- eshik ostonasi	Эшилган- eshiladigan, cho'ziladigan
Эштилди- eshitildi	Балик- baliq
Бараси жер- boradigan joy	Бакирди- bo'kirdi
Ингратти- ingratdi	Илик- ilik
Иш- ish	Ишчи- ishchi
Идиш- idish	Илинди- ilindi
Имлади- imladi	Ириди- chiridi
Иринг- iring	Исиди- isidi
Искади- titdi, hidladi	Ишанди- ishondi
Ишлатти- ishlatdi	Жаз- yoz
Жазди- yozdi	Жазишди- yozishdi
Жазиглиг- yoziqlik	Жаварди- yolvordi
Жалдиради- yoritdi	Жалдирук- yaltiroq
Жалган- yolg'on	Жамади- yamadi
Жамалди- yamaldi	Жаман- yomon
Жамгур- yomg'ir	Инак- sigir
Жаман yomon	Жана- yana
Жанчилди- yanchildi	Жанга- yanga
Жанги- yangi	Жангшатти- ko'p so'zlab bosh og'ritdi
Жапинди- yopdi	Жапишди- yopishdi
Жапти- yopdi	Жапилди- yopildi
Жаш- yosh	Жаш- ko'z yoshi
Жашади- yashadi	Жашил- yashil
Жашин- chaqmoq	Жашнатти- yashnatti
Жака- yoqa	Жакин- yaqin
Жаг- yog'	Жагди- yog'di
Жагир- yag'ir	Жеди- yedi
Желим- yelim	Желпинди- yelpindi
Кепак- kepak	Керишди- kerishdi
Кесак- kesak	Кетти- ketdi
Кечди- kechdi	Утти- o'tdi
Сакал- saqal	Синатти- sinatdi
Тамди- tomdi	Тапчан- uch oyoqli shoti
Тартти- tortdi	Титти- titdi

Тушатти- to'shatdi Тунатти- tunatdi
 Тутатти- tutatdi Узак- uzoq
 Улатти- ulatti Кулак- quloq
 Куритти- quritdi

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, "Devoni lug'atit turk" turkiy tildagi shevalar, jumladan qipchoq lahjasini chuqur o'rganish imkonini beruvchi keng qamrovli asardir. Lug'at turkiy til haqidagi tushunchamizni shakllantirishga yordam berdi va uning so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynadi. Kitob turkiy til va tilshunoslikni o'rganishga qiziquvchilar uchun muhim manba hisoblanadi. Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari turkiy tilshunoslik uchun qimmatli manba bo'lib, turkiy tilni shakllantirgan so'z yasaliishi, tuzilishi va ijtimoiy lingvistik omillar, shevalar haqida tushuncha beradi. Uning hissasi boshqa tilshunoslar va akademiklarga ta'sir ko'rsatdi va uning tadqiqoti turkiy tilshunoslik sohasidagi zamonaviy tadqiqotchilar uchun muhim ma'lumotnoma bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Mahmud Qoshg'ariy "Devoni lug'otit turk"
2. Suxanberdiyeva, S. (2022). "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLAR.
3. Usmonov, A., & Mizomova, F. (2021). O'ZBEK LEKSIKOGRAFIYASI XUSUSIDA. FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI, 3(3).

“AT-TUHFATUZ ZAKIYATU FIL-LUG‘ATIT TURKIYA” ASARIDAGI MAISHIY TURMUSHDA ISHLATILGAN AYRIM SO‘ZLARINING QIYOSIY O‘RGANILISHI (“DEVONI LUG‘ATIT-TURK”, “SHAJARAI TURK”, “TARJUMON” ASARLARI MISOLIDA)

*Fotima Muxammadiyeva Mansur qizi,
 NavDPI o'zbek tili va adabiyoti fakulteti 4-kurs talabasi.*

*Ilmiy rahbar: Nuriddinova R.S.
 NavDPI o'zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti*

Annotatsiya: “At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya” asari tarkibidagi so'zlarning “Devoni lug'atit-turk”(XI asr), “Shajarai turk”, “Tarjumon”(XIV asr) asarlaridagi lug'atlar bilan qiyoslanishi va hozirgi ahamiyati.

Kalit so'zlar: “At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya”, “Devoni lug'atit-turk”, singarmonizm, efemizm, antonimlik, omonimlik, sinonimlik, ma'no kengayishi.

Mo'g'ullar hukmronligi davrida o'zbek, uyg'ur adabiy tillari mustaqil til sifatida bir-biridan ajraldi. Bu davrda turkiy tillar lug'atiga oid bir qator asarlar maydonga keldi. Ana shunday asarlar qatoriga turkiy tillar lug'ati va grammatikasiga bag'ishlangan, muallifi noma'lum bo'lgan “Kitob at-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya” (“Turkiy tillar lug'ati haqida noyob tuhfa”) asari ham kiradi. Asar muallifi va yozilish sanasi ma'lum emas. Ba'zi manbalarda asar XIII-XIV asrga oid deb keltiriladi. Ushbu maqolada “At-tuhfa”dagi maishiy turmushda keng ishlatilgan so'zlarni asosan “Devoni lug'atit-turk” va boshqa asarlarda uchrashini qiyoslab ko'rib chiqamiz. “At-tuhfa”dagi lug'atlarning ko'pchiligi bugungi tilimizda deyarli o'zgarishlarsiz uchraydi. Asarda 400 dan ortiq o'tgan zamon fe'llari keltirilgan. Shuningdek, hayvonlarning rangiga, yoshiga qarab nomlanishi (masalan: a:l-yol va dumi to'q sariq ot; yapag'li-toycha), qushlar, o'simliklar, kasb-hunar nomlari (sabanchi-dehqon; tanishman-donishmand), kishilarga xos xususiyatlar (soqur –bir ko'zli/ hozirda ko'zi ojizlar so'qir deyiladi; qing'irayak–qiyshiq dahan), yulduz nomlari (yatikar–yetti qaroqchi yulduzi; yashiq yamli–suxayl; ariqtak–cho'lpon; olkar–hulkar yulduzi), omonimlik, sinonimlik, grammatikaga oid boy lug'at jamlangan.

“At-tuhfa” va “Devoni lug'atit-turk” asarlari leksikasini quyida ko'rib chiqamiz.

"At-tuhfa"	"Devoni lug'atit-turk"	"Tarjumon"
öku/öxu ordak sağsağan shırshıq shırshā ubuk	öki/öhī (ukki) ördak(o'rdak) sağızğan (zag'izg'on) sıgırchıq (chug'urchuq) qushğach (chumchuq) ubkök/ubub(sassiq popishak) soğun(piyoz)	ördək sağızğan sıgırchıq sərçhə/sırcha soğan alma

Suğan a:lma sırımsaq kashur/turp tuturğan/tuturqan târi térak qora erik sar eruk qamış atir enäk/sırğır tulki kuchuk/anuk/uruk bisrāk tishi tevā shishak tonğuz kasaltirgi machı/chatuk yapji(n) yüntävlı tumov/tumoğ bâchik bâzîrkân(savdogar) qotur köpri qabarchaqlı bağa ikkiz qurut temırqalqan yashıq(temir qalpoq) pıchaq kirpik qılıch qıftu/bıchğu/sındü mamıq kirpi tutqun/tutsaq/bôlun/tütü aqsaq ögut qonaq süch/süchik(may) qırnaq Aru (toza) avu yalanchı/yalğanchı sashıq tüymä qolluq semiz koluk kōmlak chomchi shağır bonshuq a:qın (sel) qulash batman avuch kent	almila/a:lma surmusaq(sarımsoq) sarığ turma(sabzi) tuturqan (guruch) ukur(tariq) a:q térāk qara eruk(olxo‘ri) tölüg eruk(shaftoli) qamış qatır (xachir) sığır tilkü enuk (it,sher,tulki bolasi) buğra (erkak tuya) titir (urg‘ochi tuya) tishak (2 yoshli echki) tonguz kelär chétôk bijin/bichin (maymun) yünd ot (chipor ot) tumağu beshik kopruk ikkiz(egizak) qurut öqluq (o‘q idish) ashuq bichâk kirpik qılıch qıftu/sındü pamuq(paxta) kirpi (tipratikan) tutğun/bulun (asir) aqsaq ötluk/övüt(nasihät) qonuq (mehmon) süchik/sôchuk qırnaq arığ ağu (zahar) ôtruk sachuq tügmä eliklik (qo‘lqop) semiz kôluk kōnglak chômcha shağır munchuq a:qın qulash batman avut/azut kend	sarımsaq kəshur tuturğan avsaq (turkmancha) alü sârü orik qamış qatır/alır inək tulku itük boğra titir/inken shishek kəltə chétôk (mushuk) bəshik bāzîrkân qoturğan kəbri qabarchaqlı bağa (toshbaqa) ýikiz qurut ıshıq pıchaq kərpik qılıch bıchqu/sındü banbuq/mamıq tutqun өгut qonaq suchu qırqan aru ağu ôtruk tugmə səmisiz kōnglāk chômchə chaqır qulach batman kent qoturğan sünü qut
--	---	---

"At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya" asarida musiqa asboblaridan tıq (karnay) , tumon (mis nay), sızızǵı (sibizg'a) nomlari ham uchraydi. Bugungi kundagi sibizg'a so'zida faqat oxirgi unli o'zgargan. sızızǵı-sızızǵu (DLT)-sibizg'a. Tānışmān (donishmand), tuturqan singari ko'plab so'zlarda singarmonizm hodisasini ko'ramiz. Yana tutqun/tutǵun/tutsaq/tütü so'zlarida yasaliş asosi tut so'zidir. Shuningdek, qabarchaqlı baǵa (toshbaqa), a:qın (sel), bichqu,sındü(qaychi),mamıq(paxta),qora erik(olxo'ri), sar eruk (shaftoli)kabi so'zlar o'xshashlik asosida yuzaga kelgan. "Devoni lug'atit-turk" va "Tarjumon"asarida kelgan aywa(behı) so'zi rus tilida mavjud. Xorazm leksikasida mavjud kashur/turp (sabzi)so'zi ham "Devoni lug'atit-turk " da o'xshashlik asosida sarıǵ turma deyilgan. Unga ko'ra turma(turp) ,sarıǵ turma "sariq turp" esa sabzi deyilgan.Antonimlardan uchmaq(jannat) va tamu(do'zax), alqısh/qarǵısh so'zlari ham keltirilgan. "At-tuhfa"dagi qolluq va "Devoni lug'atit-turk"da keltirilgan eliklik(qo'loq) so'zi qo'lga kiyish uchun, oqluq so'zi o'q idish uchun mo'ljallanganidan shu nom berilgan."At-tuhfa"da soya kolaka deyilsa, "Devoni lug'atit-turk"da bu kolika(katta soya) va koshika (kichik soya) deb batafsilroq berilgan.Har ikki asarda uchraydigan kōluk(yuk ortiladigan hayvon orqasi) so'zi hozirda Qashqadaryo shevasida ma'nosi biroz kengayib"yuk tashish uchun mo'ljallangan ulov, ba'zan taksi ma'nosida" ishlatiladi. Bu so'z " Shajarai turk " asarida shunday keladi: " O'g'uzxonning lashkarining qo'lina o'ljali o'luk mol tushdi, kim yuklamakka kolik ozliq qildi". Shuningdek, tumav so'zi "At-tuhfa " asarida "burni hid bilmaydigan " ma'nosini beradi. Hozirda bu so'z tumov (surunkali burun yallig'lanishi, infeksiya kasallik) shaklida uchrab, ma'no kengayishiga uchragan. Kasaltirgi (kaltakesak) so'zi "Devoni lug'atit-turk"da kelar, sheshak (A.T) so'zining chigilcha chakak(DLT) shakllari efemizm asosida yuzaga kelgan degan xulosaga keldim. "At-tuhfa"asarida ichimlik, sharob ma'nosida kelgan such so'zi XI asrda suchik shaklida, "Devoni lug'atit-turk"da esa sūchik/sōchuk shaklida keltirilgan. Shu bilan birga shaǵır(A.T) va chaǵır(DLT) so'zlari ham bir so'zning turli variantlari sifatida keltirilgan."Devoni lug'atit-turk"da pichoq so'zining kezlik varianti uchraydi. Kezlik ayollar,qizlar yonida olib yuradigan kichkina,ixcham pichoq hisoblanib, "At-tuhfa"da bu so'z uchramaydi. "Turkiy tillar haqida noyob tuhfa" asarida keriyav(sariyog') so'zi ham uchraydi. Sariyog' pishitib olinadigan idish keli, kivi(Karmana),guppi(Nurota) deyiladi. Bularning ichida keli so'zi keriyav so'ziga yaqinroq. Demak, keli/keri idishi ichidagi yog' (yav) ma'nosida keriyav so'zi yuzaga kelgan.

Xulosa qilib aytganda, "At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya" asari "Devoni lug'atit-turk" lug'atiga o'xshash yozilgan. Asardagi lug'atlar bugungi qipchoq tiliga yaqin.Unda qipchoq tili elementlari tugal yoritilgan. Til va tafakkur, grammatika borasidagi fikrlar ham berib o'tilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya" "Fan"nashriyoti Toshkent -1968.
2. Mahmud Qoshg'ariy "Devoni lug'atit-turk" Toshkent-1960.
3. "Tarjumon" XIV asr yozma obidasi Toshkent "Fan" nashriyoti -1989.
4. Abulg'oziy Bahodirxon "Shajarai tarokima" Toshkent -1995.
5. Shavkat Rahmatullayev "O'zbek tilining etimologik lug'ati" Toshkent -2000.
6. Aliyev.A,Sodiqov.Q " O'zbek tili tarixi " Toshkent-1994.

"DEVONI LUG'OTIT-TURK" ASARIDA UCHROVCHI ZONIMLAR TASNIFI

Shermatova Sabina

NavDPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 4- kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Nuriddinova Ra'no Sevdievna

NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti

Annotatsiya : Ushbu maqolada Mahmud Koshgariyning " Devoni lug'otit-turk" asarida uchragan ayrim zoonimlar haqida ma'lumot beriladi va ularni bir nechta guruhlariga bo'lgan holda nomlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: Onomastika, zoonim, yovvoyi hayvonlar, qushlar, uy hayvonlari, hasharotlar, kemiruvchilar.

"Devoni lug'otit-turk" ("Turkiy so'zlar devoni") — Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari hisoblanadi. Bu asarda XI asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda va G'arbiy Xitoy hududida istiqomat qilgan turkiy urug' va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. "Devoni lug'otit-turk"ning qo'lyozmasi 1914-yil Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo'lyozma hozirda Istanbulda saqlanadi. Ushbu nusxa "Devoni lug'otit-turk" yozilganidan salkam 200 yil so'ng , ya'ni Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan 1266-yilda kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotihal-Soviy al-Damashqi tomonidan ko'chirilgan.

Tilshunoslikning asosiy bōlimlaridan biri bu -onomastika. O'tgan asrning 60-yillari boshlarida ushbu bōlim tilshunoslik fanining eng faol o'rganiladigan sohalaridan biriga aylandi. Ilmiy izlanishlar davomida tadqiqot obyekti va predmeti aniqlandi, hozirgi vaqtda esa onomastika fanining uslubiy qo'llanishini tadqiq etuvchi soha faol rivojlanmoqda. Onomastika bōlimining tarkibiga maqolamizga aloqador zoonim va fitonimlar ham kiradi.

Zoonim atamasi ilk bor yunoncha tilida vujudga kelgan va hayvonlar nomlarini o'rganuvchi soha hisoblanadi. Tilshunoslikda zoonimlarga oid ilk tadqiqot N.K Dmitriev tomonidan olib borilgan

¹.Xalqimizda qadimdan urug' - qabila, suv havzalari, hayvonlar nomlari va shu kabilar mavjud bōlgan. Ushbu maqolamizda ham " Devoni lug'otit-turk " asaridagi zoonimlarni kōrib chiqamiz va ularni quyidagi guruhlarga bo'lgan holatda ko'rib chiqamiz:

1. Yovvoyi hayvonlar

2. Uy hayvonlari

3.Qush nomlari

4.Sudralib yuruvchilar

5.Kemiruvchilar

6.Hasharotlar

7.Suv jonzorlari

Yovvoyi hayvonlar

1.Aba- ayiq	8.Burslan- qoplon
2. Azig'-ayiq	9. Asri- qoplon
3.Ayig'-ayiq	10.Alanir- qo'shoyoq
4.Azig' merdäg'i- ayiq bolasi	11.A: s -oq suvsar
5.Arju - shoqol, chiyabōri	12.Bag'irlīq (bag'irlaq)- loyxo'rak
6. Arjulayu- shoqol	13.Borsuq- bo'rsiq
7.Arslan- arslon	14.Bōri- bo'ri
15.A:r bo'ri - sirtlon	
16.Eruk- yosh arslon, yollik bo'ri,tulki,it bolalari	
17. Äjājāpcry- ko'rshapalak	
18. Jersgu- ko'rshapalak	
19.Bichin-maymun	
20.Kejlik- maymunga	
21. İvīq- ohu	
22. Janan- fil	
23.Keyik-kiyik	
24. Keyik- tog' echkisi	
25.Keläku- qo'shoyoq	

Ushbu qatordagi ayiq sōzining turli xil ko'rinishlari mavjud. Chunki ushbu so'zlar har bir qabilalarda har xil, ya'ni shevasiga ko'ra farqlangan. Shu sababdan birgina ayiq, ko'rshapalak, maymunga va shu kabi so'zlarning bir necha shakllari mavjud.

Uy hayvonlari

- 1.Arqun- yovvoyi otdan qochgan xonaki baytal bolasi
- 2.At- ot
3. Erkak taqag'u- xo'roz
- 4.Erkäch- taka
- 5.Echku -echki
- 6.Eshkäk- eshak
- 7.Buqa-buqa
- 8.İt- it
- 9.Inak- sigir
- 10.Inän-urg'ochi tuya

Qushlar nomlari

1. An - qush turi	7.As- karkas qushi, burgut
2.Anit - flamingo	8.Balīqchün- qarqara

¹ Марудова А.С . К вопросу о содержании термина Зооним. М;1980

3.Boz- tuyaqush	9.Büdürsîn- Bedana
4.Dünüşkâ- tunbosh qushi(kanjak)	10.Jabaqulaq- boqish
5. Janan- chipor qush(olaqarg'a)	11.Jün qush-tovus
6.Ko'kürchgün- kattaroq	12.Ko'ti qizlaq- qizilishton

Sudralib yuruvchilar

- 1.Alavan- timsoh
- 2.Jilan- ilon
- 3.Kelär- kaltakesak
- 4.Inäk- urg'ochi toshbaqa
- 5.Bojnaq- kaltakesak

Kemiruvchilar

- 1.Ablan- sichqon jinsiga kiruvchi jonivor
- 2.Arg'un-uzunligi yarim gaz keladigan sichqon jinsiga mansub jonivor- mangusta

Hasharotlar

1. Arï- ari
- 2.Bo'g- o'rgimchak
- 3.Burgä-burga
- 4.Kenäli- kapalak
- 5.Ko'kägün-ko'kagul(pashsha)

Suv jonzotlari

- 1.Balïq- baliq
- 2.Baqa- qurbaqa
- 3.Bashg'an- katta baliq

Xulosa qilib aytganda, " Devoni lug'otit-turk " asari biz uchun muhim qo'llanma va biz undagi ochilmagan qirralarini ochishga urinishimiz zarur. Xususan, yuqoridagi zoonimlarning ham ayrimlari bizga tanish va tilimizga hozirgacha o'zgarishsiz saqlangan. Bizga notanish bo'lganlari ham mavjud. Ular bizga yangilik va bu yangilikni o'rganish bizning vazifamiz hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

- 1.M.Koshg'ariy. Devoni lug'otit-turk. T.1960
- 2.Марудова А.С . К вопросу о содержании термина Зооним. М.1980
- 3.A. Aliyev, Q. Sodiqov . O'zbek tili tarixi. T.1994.

OILADA USTOZ-SHOGIRD AN'ANASI

*Sanoyeva Nasiba,
Navoiy shahar 6-maktab o'qituvchisi*

Bu yorug' olamda har bir odam o'zining mehribon ota-onasiga, ustoz va muallimlarga nisbatan hamisha minnatdorlik tuyg'usi bilan yashaydi. Inson o'z umri davomida qanday yutuq va natijalarga erishmasin, qayerda, qanday lavozimda ishlamasin, dastlab oilada, so'ng maktab dargohida olgan ta'lim-tarbiyasi uning yetuk shaxs va malakali mutaxassis bo'lib shakllanishida ulkan ahamiyatga ega ekani shubhasiz. Ko'rinadiki, inson dastlabki saboqlarini oiladan, ota-oansidan oladi, ustoz – shogird an'analari murg'ak vujudda ana shu tarzda shakllanadi.

Biz bugun farzandlarimizning xohish – istaklarini to'la – to'kis ado etyapmiz, ularning "darsxona"sini so'nggi rusumdagi texnika bilan jihozlayapmiz, ammo ma'naviy yetuklikning muhim belgisi bo'lgan ta'lim va tarbiya jarayoniga nechog'lik ahamiyat beryapmiz? Aslida bola uchun ilk tarbiya maskani oila emasmi? Yoshlarning to'g'ri yo'ldan adashishiga ham nosog'lom oila muhiti, yoki haddan tashqari to'kinchilik sabab bo'lmayaptimi?

Aytishlaricha, ko'chada yurgan bir bolakay yeb turgan nonini yoniga kelgan itga berdi. Buni ko'rgan onasi:

- Nega noningni itga berding? Men o'zim yemay senga bersam, sen itlarga berasan. Sen bola odam bo'lmading, boshimga balo bo'lding, - deb koyidi.

Ittifoqo, shu atrofda buvasi bilan aylanib yurgan kichkina bola bunu ko'rib buvasidan so'radi:

- Buva, odam bo'lish uchun nima qilish kerak?
- Tug'ilish kerak.
- It ham tug'iladi, u odammi?
- Yo'q, tushunmading, odam bo'lib tug'ilish kerak.

- Odam bo‘lib tug‘ilib, keyin odam bo‘lmay qolish mumkinmi?
- Mumkin, - dedi buvasi o‘ylanib turib.
- Anavi bola odam emasmi?
- Hozircha odam, lekin onasi uning odam bo‘lishini xohlamayapti.

Darhaqiqat, bugun turmush tashvishlari bilan og‘rigan boshimizga farzandimizning kichkinagina muammosi og‘irlik qiladi go‘yo. Topib keltirgan luqmamizni ham ba‘zan ularga ta‘na qilib beramiz. Lekin ota-onaning vazifasi faqat ularning qornini to‘ydirishdan iborat emas-ku. Bugun biz murg‘ak ko‘ngillarga mehr ulashib, ularni pok tuyg‘ular bilan tarbiyasakgina, ertaga o‘zimiz muhabbat nashidasini tatiymiz. Negaki, inson umri daraxtga qiyoslanadi. Daraxt taqir yerda unmaydi, shoxlari kesib parvarishlanmasa, nobop bo‘lib qoladi. Inson umri ham shunday. Yoshlikda yo‘l qo‘yilgan xatosi, bosgan nojo‘ya qadami, bilib-bilmay qilgan gunohi yoshi ulg‘ayganida “achchiq” mevasini berishi hech gapmas. Shuning uchun biz “dehqonlar”, yerni to‘g‘ri tanlab, niholni avaylab parvarishlaylik.

Oilada farzand tarbiyasi haqida gap ketganda, ko‘pni ko‘rgan kishilar xonadoningizda keksalar bormi, deya so‘rashadi. Ijoiy javob olishgach, “Siz baxtli inson ekansiz,”- deya e‘tirof etishadi. Zeroki, dunyo tashvishlaridan to‘yib ketsangiz, shularni ziyorat qiling: hayot abadiy emasligini o‘ylab taskin topasiz. Bu taskindan so‘ng serzarda qiyofangizga muloyimlik yuguradi. Aytaylik, farzandingiz ular bilan bir uyda ulg‘aysa ortiqcha muammo sizni bezovta qilmaydi. Negaki, ular har bir masalani obdon o‘ylab, hayotiy tajribalari asosida mushohada etib hal qiladilar. Ularning falsafasi: bu dunyoda ham, u dunyoda ham hech kimga bo‘yso‘nmaydigan, oqni oqqa, qorani qoraga bexato ajratadigan Oliy hakam bor. Bu – Tangrining hukmi!

Bugungi yoshlarimizga razm solamiz. Ular boshqacha fikrlaydigan kishilar bo‘lib o‘smoqdalar. Biz kelajakda har bir insonning xonadoni obod va farovon bo‘lishini, har bir kishi o‘z ishi, umridan rozi bo‘lib yashashini istaymiz. Yurtimizda chin ma’noda ishbilarmonlik, aqliy salohiyat kuchini ko‘rsatishini, taraqqiyot inson qo‘li bilan bo‘lar ekan, jamiyat sog‘lomligi taraqqiyot kafolati ekan, mehr-oqibat, muruvvat va saxovatning ko‘proq qalblardan joy olishini, “Mening yaxshi yashashim boshqalarning ham yaxshi yashashiga xalaqit bermasin, aksincha, yordam bersin”, degan tamoyilning tantana qilishini, dunyo xalqlari o‘zbeklarni ko‘rganda: “Bulardan ko‘ra ahil xalq yo‘q!” degan bahoni berishini, ishimizga, yashashimizga xalaqit berayotgan hasad, hirs, ko‘ra olmaslik, beparvolik illatlarining tobora kamayib borishini xohlaymiz...

Tangri shunday jannatmakon, boy va betakror maskanni bizga hadya etgan ekan, yurtimiz ravnaqi va hayotimiz farovonligi yo‘lida mardonavor tura oladigan aqli va vujudu sog‘lom avlodni tarbiyalashdek oldimizda turgan muhim vazifani sidqidildan ado etaylik.

MILLIY QADRIYATLAR DIALIKTOLOGIK TARIXNI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA

*Suvonqulova Dildora,
NavDPI Tarix fakulteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy qadriyatlarnig dialiktologik jihatlarini ilmiy jihatdan tahlil etib o‘tilgan bo‘lib globallashuv jarayonida milliy qadriyatlarni o‘zgarib borishi, shuningdek, ichki va tashqi jihatlariga ta‘sir etadigan omillar ilmiy falsafiy jihatdan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Qadriyatlar, millatlararo munosabat, globallashuv, dialektologik o‘zgarishlar baynalinallik, elat, milliy madaniy markazlar, demokratiya prinsiplari, tarixiy ildizlar.

Qadriyatlarga ma‘naviy jihatdan e‘tibor qaratadigan bo‘lsak narsa va voqealar jamiyat moddiy va ma‘naviy boyliklarning ahamiyatini ifodalash uchun qo‘llaniladigan tushuncha. Milliy-ma‘naviy qadriyatlar - “milliylik”, “ma‘naviyat” va “qadriyat” tushunchalari kesilgan nuqtada jamlangan ijtimoiy hodisalarni o‘z ichiga oladi. Deylik ayrim millatlar tarixiy taraqqiyot davomida ishlab chiqarishning ma‘lum sohasida yuksak layoqatni shakllantirgan tarbiya, tafakkurning ta‘siri yo‘nalishiga e‘tibor beradi. Milliy xarakterida, hayotga, ijtimoiy hodisalarga munosabatida o‘ziga xosliklari bor. Axloqiy, huquqiy siyosiy madaniyat sohalaridagi hatti-harakatlarida ham ma‘lum ijoiy tafavutlar uchraydi.

Dunyoda mamlakat ko‘p lekin bu olamda betakror ona yurtimiz O‘zbekistonimiz yakka-yu yagonadir. O‘zbekiston deb atalmish yurtning yagonaligi uning betakror tabiati, boy tarixi mehnatkash insonlari bilan bir qatorda bu zaminda turli millat va ellat vakillarining yagona oila farzandlari deb yashashlarida namoyon bo‘lmoqda. Bunday ahllik do‘stlik va hamkorlik o‘zining chuqur tarixiy ildizlariga va asosiga ham ega. Adolatli milliy siyosat olib borilganida ko‘p millatlilik maqsadimiz yagonaligini, taqdirimiz borligini, hamjihatlik zarurligini tushunishda yordam beradi, umuminsoniy g‘oyalarning ustuvor

bo'lishini, shaxsiy manfaatlarni to'g'ri anglab olishni osonlashtiradi. Aksincha, milliy munosabatlarga ziyraklik va noziklik bilan yondashmaslik umumilliy tamoyillarga biroz e'tiborsizlik ham tinchlik va barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xususan Konstitutsiyamizning 18-moddasida "barcha fuqorolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar"¹ -degan qoida ana shu bag'rikenglikning zamonaviy siyosiy- huquqiy ifodasidir.

Qadr birinchi navbatda ma'naviyat sohasiga oid tushuncha, chunki xalloqi olamning birligi va borligini tan olmagan odam na o'z qadrini biladi, na o'zga mavjudotlar qadriga yetadi. shu bilan birga ma'naviyat, iqtisod, siyosat yo'nalishlarining murakkab kesishuvida ayni qadr tushunchasi bu sohalarni bir-biriga bog'lab turuvchi markaziy nuqta sifatida o'zligini namoyon etadi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek „Ayni choqda insoniyat tarixida buning aksini ya'ni ko'p elatli davlatlardagi millatlararo munosabatlarda uyg'unlikning yo'qligi, butun xalqlar va mamlakatlarni ancha orqaga ulotirib tashlagan ijtimoiy, siyosiy falokatlariga olib borganini ko'rsatuvchi misollar ham oz emas. Zero, ko'p ellatilik nafaqat ayrim mamlakatlarning, balki butun mintaqalarning ham ichki siyosiy barqarorligi va milliy xavfsizligiga putur yetkazuvchi bosh omilga aylangan.

Millatlararo hamjihatlik qaror topmasa tajovuzkor millatchilik va shovinizmning halokatli go'yalari tarqalishi uchun qulay vaziyat yaratiladi. Milliy istiqolol g'oyasining amal qilishiga, kishilar qalbi va ongiga singdirilishiga jiddiy zarar yetkazadi shuni hisobga olib, mamlakatimizda bu muommo ilmiy asosda, xolisona hal qilinmoqda.

O'zbekistonda bugungi kunda yuzdan ortiq milliy madaniy markaz faoliyat ko'rsatmoqda. Shu yo'nalishda markazlar tuzish bo'yicha 15 ta tashabbuskor guruh ish olib bormoqda. Ulug' bobokalonimiz Abu Nasr Farobiy aytganidek, "Agar fikrlari va harakatlari jamiyat manfaatiga xizmat qilmaydigan bo'lsa, mamlakatni bunday kishilardan tozalash kerak", degan fikrlari bejiz emas albatta. Bashariyat tushunchasi rangorang millatlar va elatlar shuningdek turli din va irqqa mansub insonlarni o'ziga qamrab oladi. Demak har bir inson bashariyat va ayni damda o'z xalqi o'z vatanining farzandi hamdir. Har bir kishida o'z xalqining tili, ruhiyati an'analari, qadriyatlar barq urib turadi.

Respublikada istiqomat qilib turgan 130 dan ortiq millat va elatlarning har biri o'ziga xos madaniyatiga va ko'p asrlik an'analarga ega. O'zbekiston Respublikasida o'tkazilayotgan milliy siyosatning eng muhim ustuvor yo'nalishi barcha millatlarning ravnaqi uchun tinch sharoit va imkoniyat yaratish, millatlararo va fuqorolararo tortuvlikdir.

Bugun O'zbekiston diniy bag'rikenglik va millatlararo murosa borasida faqat MDH davlatlariga emas, balki, butun dunyoga namuna bo'lmoqda. Tariximizning har qaysi davrida din doimo odamlardan yaxshi hislatlarni ko'paytirib, yomonlaridan xalos bo'lishga chorlagan yuksak umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan.

Bugungi kunda manaviy va diniy jabhalarda kechayotgan murakkab jarayonlarda barcha millat va din vakillari bir birlariga nisbatan hamjihatlik, bag'rikenglik va o'zaro hurmat tamoyillariga amal qilishlari doimiy barqarorlikning muhim omillaridan biridir.

So'nggi yillarda butun dunyo shu jumladan mintaqamizda kuchayib borayotgan diniy aqidaparastlik va jangarilik islomning asl mohiyati bo'lgan bag'rikenglikka zid bo'lgan harakatlarga sabab bo'lmoqda. Diniy bag'rikenglik ham dinlararo hamda har bir dinning ichidagi turi xil yo'nalishlar va mazhablarning ezgu g'oyalarini qadrlash bir birini hurmat qilish orasida amalga oshadi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz joizki, milliy g'oya amal qiladigan ustuvor g'oyalar sifatida milliy bag'rikenglik va dinlararo totuvlikka asoslash turli xalqlar va millatlar o'rtasida o'zaro hamjihatlik va totuvlikni ta'minlash orqali erkin va farovon hayot qurishga, insonlarning tub hayotiy maqsadlari bilan mushtarakdir. Chunki milliy g'oya aholining barcha qatlamlarida mafkuraviy madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, ishlarni izchil ravishda olib borish bu zamon talabidir. Mafkura har qanday jamiyat hayotida zarur, chunki mafkura bo'lmasa odam, jamiyat, davlat yo'lini yo'qotish muqarrar. Milliy bag'rikenglik turli millatga mansub kishilarning bir-birlarining tilini, dinini, turmush tarzi, urf-odatlarini va an'alarini, milliy, madaniy merosini hurmat qilishni, ularning sha'ni, qadr-qimmatini, or-nomusini qadrlash orqali amalga oshadigan o'ziga xos ma'naviy kenglikni anglatadi. Milliy bag'rikenglik bunga zid bo'lgan milliy manfaatga ziyon yetkazish hisobiga ta'minlanmaydi, ta'minlash asosida mustahkamlanib boradi.

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. 9-b.

DIALEKTOLOGIYANING YANGI PARADIGMALARI HAQIDA

Baxtiyor Mengliyev,
filologiya fanlari doktori, professor

O'zbek xalq shevalari tadqiqi doirasida an'anaviy yo'sinda ko'plab tadqiqot amalga oshirilgan, ayniqsa, shevalar leksikasi bo'yicha yuzlab dissertatsiya himoya qilingan, ilmiy anjumanlar o'tkazilgan, yillar davomida universitet va pedagogika institutlari talabalari dialektologik ekspeditsiyaga jalb etib kelingan. Bu jarayonda o'z davri fani, ta'limi holatiga mos maqsad va vazifalar asosida ish ko'rib, konseptual faoliyat yo'lga qo'yilgan. Ammo har bir davr o'z fani oldiga aniq talablarni qo'yadi. Bugungi globallashuv sharoitida tillarning ijtimoiy mavqe, vazifalari muammosi o'tkirlashayotgan bir paytda o'zbek xalq shevalari tadqiqi va ta'limini yangi bosqichga ko'tarish ehtiyoji kuchaymoqda. Bugungi kunda jahon fanida dialektologiya sohasida quyidagi tendensiyalar va, shunga muvofiq ravishda, ta'limda yangi o'quv predmetlari bilan ish ko'rilmogda.

“Dialektal sotsiolingvistika” – shevalarning sotsial xoslanish xususiyatlarini, jumladan, dialektlarni til va sotsium munosabati asosida tekshiradi. “Dialektal sotsiolingvistika” yosh, jins, ma'lumot, ijtimoiy mavqe kabi sotsial omillar dialektlardan foydalanishga qanday ta'sir qilishini o'rganadi;

“Etnolingvistika” – til va madaniyat orasidagi munosabatni shevalar asosida o'rganuvchi fan. Etnolingvistika dialektlarning madaniy xususiyatlar va an'analarni qanday aks ettirishini tekshiradi;

“Geolingvistika” – shevalarning geografik tarqalishi va mintaqaning geografik xususiyatlari bilan aloqasini aniqlaydi;

“Kognitiv dialektologiya” – borliqni idrok etish va anglashning shevaviy xoslanishini o'rganadi. Shuningdek, kognitiv dialektologiya bilim dialektlarni idrok etish va ishlatishga qanday ta'sir qilishini ham tekshiradi;

“Korpus dialektologiyasi” – shevalar korpusini tuzish bilan shug'ullanadigan va dialektlarni o'rganish uchun korpus ma'lumotlaridan foydalanadi;

“Korpus dialektologiyasi” – dialektlarning turli kontekstda qanday ishlatilishini va vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishini o'rganadi;

“Dialektal leksikografiya” – shevalar lug'atlarini o'rganuvchi va ularni yaratish muammosi bilan shug'ullanuvchi fan sohasi;

“Dialektal fonologiya va grammatika” – shevalar fonematik sistemasi va grammatikasi (morfologiyasi va sintaksisi) hamda ularning standart tildan farqlarini tekshiradi;

“Dialektal neyrolingvistika” – inson miyasining ishlash qonuniyatlarini sheva nutqi xususiyatlari asosida o'rganadi va u sun'iy intellekt yaratish muammolari bilan bog'lanib ketadi;

“Dialektal lingvoma'naviyatshunoslik” – xalq shevalaridagi shaxs ma'naviyatini ifodalovchi leksikani semantik-semasiologik va leksikografik nuqtayi nazardan o'rganib, ta'lim uchun yosh avlodni ma'naviy yuksaltirish uchun muhim lingvistik bazani shakllantiradi.

Mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida bu fanlardan ayrimlarining ta'limi yo'lga qo'yilgan. Biroq bu hali yetarli emas. Dialektologiyadagi ushbu yangi fan va yo'nalishlar shevalarning xilma-xilligi va ularning turli kontekstlarda ishlatilishi haqidagi tushunchamizni kengaytirishga, zamonaviy adabiy til xazinasini boyitish va jonli nutqni modellashtirishga yordam beradi – dialektologiya ta'limini yangi bosqichga olib chiqadi, shuningdek, shevashunoslik ilmini ijtimoiy buyurtmaga muvofiqlashtiradi. Quyida ularning ayrim o'rinlariga to'xtalib o'tamiz.

“Dialektal sotsiolingvistika” – dialekt (sheva) larning ijtimoiy jihatlarini va ularning turli ijtimoiy sharoitda qo'llanilishi yuzasidan bahs yurituvchi fan. U so'zlovchi va tinglovchilarning yosh, jins, ma'lumot, ijtimoiy mavqe va jo'g'rofiy joylashuv kabi ijtimoiy omillar dialektlardan foydalanishga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Bu fanning mohiyati shundan iboratki, u dialektlarning turli ijtimoiy vaziyatda qanday qo'llanilishi va sotsial omillar bilan bog'liqligi bilan shug'ullanadi. “Dialektal sotsiolingvistika” turli toifa (qatlam)ga mansub kishilarning sotsial mavqeyi, ma'lumoti va kasbiga qarab shevalardan qanday foydalanishini yoritadi. U, shuningdek, dialektlarning standart (adabiy) til yoki boshqa lahja va til variantlari bilan o'zaro ta'sirini ham o'rganadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kishi ma'lum bir kontekstda qaysi til varianti ijtimoiy jihatdan eng ko'p qabul qilinganiga qarab turli dialektdan foydalanishi mumkin.

“Dialektal sotsiolingvistika” shuningdek, dialektlarning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishi va, umuman, til taraqqiyotiga qanday ta’sir qilishini ham o‘rganadi. Masalan, shevalar adabiy tilda yangi so‘z, grammatik shakl va tuzilmalarning rivojlanishiga ta’sir qilishi mumkin.

Shunday qilib, “Dialektal sotsiolingvistika” dialektlarning turli ijtimoiy kontekstda qo‘llanishi va ularning boshqa lisoniy variantlar bilan qanday munosabatda bo‘lishini tushunishga yordam beradi. Bu bizga shevalarning xilma-xilligi va uning turli ijtimoiy vaziyatda qo‘llanishini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

“Korpus shevashunosligi” – mamlakatimizda zamonaviy tipdagi mutlaqo yangi fan o‘laroq shakllanmoqda. “Korpus shevashunosligi”ning maqsadi bo‘lajak mutaxassislarda etnoslarning yashash tarzi, o‘ziga xos etnometal xususiyatini ifodalaydigan shevaga oid pasportizatsiyalangan og‘zaki she’riy, nasriy, she’riy-nasriy (aralash) nutqining grammatik metarazmetkalar (sun’iy ong orqali avtomatik tahlillangan) korpusini yaratish bo‘yicha kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Aniqrog‘i, o‘quv fani o‘zbek lahjalariga oid matnlarni maxsus korpusga jamlash va undan foydalanishni yo‘lga qo‘yishning nazariy asoslarini yaratishga poydevor qo‘yadi.

“Korpus shevashunosligi” o‘quv predmeti talabalarda quyidagi masalalar bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantiradi:

jahon amaliyotidagi dialektal baza tuzish tamoyillarini belgilash va ularni o‘zbek shevalari korpusini tuzishga tatbiq etish;

dialektal baza va korpusda sheva birliklarining o‘zbek tili izohli lug‘atidagi muqobil variantlariga munosabati tahlilini berish;

sheva matnlarining turli tipdagi elektron variantlarini yaratish;

shevalar bazasi va korpusi uchun yagona yunikodga ega transkripsion yozuv belgilaridan foydalanish, transkripsion va transliteratsion shakllardan foydalanish imkoniyatini beruvchi tizimni yaratish;

shevalar korpusining zamonaviy pasportizatsiyasi tamoyillari bilan ishlash;

shevalar korpusining mavzuviy metarazmetkalarini amalga oshirish;

shevalar korpusida ma’lumotlar o‘zgaruvchanligi kesimida ish ko‘ruvchi elektron dialektologik atlaslar tizimlarini yaratish;

o‘zbek shevalaridagi matnlarning fonetik metarazmetkasi va morfololeksikoni uchun yagona ramziy belgilardan foydalanish;

o‘zbek dialektal korpusida mavzulashtrish va teglash amallarini bajarish.

Demak, “Korpus shevashunosligi” fani talabalarda shevalar korpusini tuzish, boyitish va undan foydalanish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantiradi va rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, dialektologiyaning yangi paradigmalari o‘zining mustaqil sistemasiga ega.

IZOHLI LUG‘ATLARDA DIALEKTAL LISONIY BIRLIKLARNING BERILISHI VA TAVSIFLANISHI MASALASI XUSUSIDA

Jo‘liboy Eltazarov,
Mirjalol Bobotayev***

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili taraqqiyotining turli bosqichlarida shevalarning adabiy til bilan aloqasi, dialektizmlarning badiiy tilga o‘tishi va lug‘at tarkibidan o‘rin olishi masalalari o‘rganiladi. 20-asr boshlarida o‘zbek tilining yetakchi shevalari asosida milliy tilni shakllantirish va rivojlantirish g‘oyasini ilgari surgan jadidlarning qarashlari hamda o‘zbek tilshunosligida bu xususda leksikografiyada olib borilgan tadqiqotlar tahlil qilinadi. 1980- va 2000-yillarda nashr etilgan o‘zbek tilining izohli lug‘atlari matnidagi dialektizmlar ham ko‘rib chiqiladi. Maqolada o‘zbek tilining izohli va tarmoq lug‘atlari uchun dialektizmlarni tanlash mezonlarini belgilash tamoyillari masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar. Dialekt, adabiy til, milliy til, eski o‘zbek adabiy tili, izohli lug‘at, sheva lug‘ati, parametrik tahlil

Resume. This article examines the relationship between dialects and the literary language at different stages of the development of the Uzbek language, the transition of dialecticisms to artistic language, and as a consequence, their penetration into the vocabulary. The views of the Jadids are analyzed, who at the beginning of the 20th century put forward the idea of the formation and development of a national language

* Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti professori, juliboy2@gmail.com

** Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi.

based on the leading dialects of the Uzbek language. Also, the studies carried out in Uzbek linguistics in the field of lexicography, dialecticisms in the text of explanatory dictionaries of the Uzbek language, published in the 1980s and 2000s are considered. Particular attention is paid to the issue of establishing criteria for the selection of dialecticisms for explanatory and industry dictionaries of the Uzbek language.

Key words. dialect, literary language, national language, Old Uzbek literary language, explanatory dictionary, dialect dictionary, parametric analysis.

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь диалектов и литературного языка на разных этапах развития узбекского языка, переход диалектизмов в художественный язык и, как следствие, проникновение их в словарный состав. Анализируются взгляды джадидов, которые в начале XX века выдвинули идею формирования и развития национального языка на основе ведущих диалектов узбекского языка. Также рассматриваются исследования, проведенные в узбекском языкознании в области лексикографии, диалектизмы в тексте толковых словарей узбекского языка, изданных в 1980-х и 2000-х годах. Особое внимание уделено вопросу установления критериев отбора диалектизмов для толковых и отраслевых словарей узбекского языка.

Ключевые слова. диалект, литературный язык, национальный язык, староузбекский литературный язык, толковый словарь, диалектный словарь, параметрический анализ.

Har qanday tilning lugʻat boyligi oʻn minglab birliklar bilan oʻlchanadi va til tuzilishining bu sathi oʻzining oʻzgaruvchanligi va tashqi taʼsirlarga moyilligi bilan ajralib turadi. Tilning tashqi taʼsirga kam beriluvchan va koʻproq yopiq boʻlgan boshqa tizimlaridan (masalan, fonematik yoki grammatik tizimlar) farqli oʻlaroq leksik tizim juda keng, murakkab, moslashuvchan va harakatchandir¹. Shu sababli leksik tizimni tahlil qilish ishi ushbu tizimning tarkibiy qismlari boʻlgan leksik guruhlarini aniqlashdan boshlanadi, chunki tilning leksik-semantik yadrosini tashkil etuvchi leksika sathi leksik qatlamlardan (guruhlardan) tashkil topadi hamda uning tahlili ham qatlamlar va soʻzlarning boshqa leksik-semantik guruhlarini aniqlashdan boshlanadi, deb hisoblash mumkin. Milliy tilning dialektal lisoniy birliklari ana shunday qatlamlardan biridir.

Oʻzbek (turkiy) adabiy tilining butun tarixi davomida uning soʻz boyligi dialektizmlar bilan toʻldirib borilgani maʼlum. Binobarin, “oʻzbek tili leksikografiyasi oʻn uch asrlik taraqqiyot tarixiga ega, unda davrlar osha katta miqdor va sifat oʻzgarishlari sodir boʻlgan. Oʻzbek leksikografiyasi oʻzining bir qancha taraqqiyot bosqichlarini bosib oʻtdi”². Jumladan, tadqiqotchilar Alisher Navoiy asarlari tilida ham dialektizmlarning uchrashi, jumladan, ular koʻpincha uslubiy jihatdan neytral soʻzlar: *qoltuy* (qoʻltiq), *olčäk* (oʻlchov), *kopriük* (koʻprik) *alochugʻ* (kapa, chodir); ekspressiv maʼnoga ega soʻzlar *belgülik* (belgilik, nishonalik), *andogʻ/andoq* (shunday), *tugʻ* (bayroq), *tomugʻ* (doʻzax), *uchmoq* (jannat) sifatida buyuk mutafakkir asarlari tilidan joy olganini qayd etadilar³.

Yangi oʻzbek adabiy tili shakllanayotgan 20-asr boshlarida ham shevalarga xos soʻzlarni adabiy til lugʻat tarkibiga kiritish, dialektizmlarni adabiy tilni shakllantirish va rivojlantirishning manbalaridan biriga aylantirish gʻoyasi bu davrda til qurilishidagi yetakchi oqim – jadidlar tomonidan ilgari surilgan edi. Jadidlarning yangi adabiy tilni shakllantirishning bir qancha yoʻllarini taklif etgan boʻlsa-da, asosiy eʼtiborni: 1. Milliy tilni “chigʻatoy” tili, yaʼni eski oʻzbek adabiy tili asosida yaratish gʻoyasiga (bu guruhga mansub ziyolilar eski oʻzbek (chigʻatoy) tiliga qaytish, uni tiklash gʻoyasini yoqlar edilar); 2. Milliy tilni oʻzbek xalq shevalari va lahjalari asosida shakllantirish va rivojlantirish gʻoyasiga qaratgan edilar. Jumladan, Turkiston jadidlarining yoʻlboshchisi M.Behbudiy 1915-yildayoq yangi adabiy tilni yaratishning ustivor yoʻllaridan biri haqida “...oddiy turkiy lugʻat ila hozirgi shevalarcha yoza bermoqdin boshqa iloj yoʻqtur”,⁴ - deb yozadi, yaʼni eski oʻzbek tili anʼanalarini davom ettirish va yangilash qatorida shevalarga oid soʻzlarni adabiy tilga “koʻchirish” maqbul yoʻllardan biridir.

Shu bilan birga jadid adabiyotining yirik vakillari Abdurauf Fitrat, Hamza, Abdulhamid Choʻlpon, Abdulla Qodiriy, Sadridin Ayniy, Hoji Moʻin kabi ijodkorlar oʻz asarlarini jonli xalq tilida yozishga harakat qildilar, badiiy asarlarini xalqning barcha qatlami uchun tushunarli boʻlgan sodda tilda, xalq soʻzlashuv tilidagi soʻz va iboralardan foydalanib yaratdilar. Ular oʻz asarlarida tilimizga oʻzlashgan qatlamga oid

¹ Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-90 годы XIX века. - Москва - Ленинград: Наука. [Ленингр. отд-ние], 1965. С. 16 (565 с.)

² Shofqorov A. Oʻzbek leksikografiyasi tarixidan / Academic research in educational sciences. Volume 2. Issue 2. 2021. pp. 355-359.

³ Tillabayeva Z. R. Alisher Navoi's works reviews of the use of Uzbek dialects in Samarkand. Alisher Navoi. 2022, vol. 2, issue 2, 17-22 pp.;

⁴ Бехбудий М. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчи Б.Қосимов). -Т.: Маънавият, 1997. -Б. 167-170.

soʻzlar oʻrniga qadimgi turkiy tilga hamda xalq shevalariga xos boʻlgan soʻzlarni qoʻllay boshlaganlar: *aqcha* (pul, mablagʻ), *yoʻqsul* (kambagʻal), *yurt* (mamlakat, oʻlka), *bitik* (yozuv), *ochun* (dunyo), *uchmoq* (jannat), *yozugʻ* (gunoh), *ogʻoch* (daraxt, yogʻoch), *ayoq* (kosa, idish), *boshmoq* (panja), *ekinchi* (dehqon), *osigʻsiz* (foydasiz), *emlogʻ* (shifoxona), *orqadosh* (oʻrtoq), *oʻksiz* (yetim), *oʻron* (parol), *tonugʻ* (gunoh), *tomoq* (taom), *tubchak* (tub aholi), *quramas* (eʼtibor bermaydigan) kabi⁵.

Oʻzbek adabiy tili lugʻat tarkibini yangilash, soflashtirish, chet tillarga xos boʻlgan soʻzlardan tozalashni oʻzlarining asosiy maqsadi deb bilgan “Chigʻatoy gurungi” aʼzolari, jumladan Fitrat, Choʻlpon, Botu, Elbek kabi jadid maʼrifatparvarlar oʻzbek tilini oʻz ichki imkoniyatlari asosida boyitishga, yaʼni shevalardan soʻz olishga va eski oʻzbek tilida isteʼmolda boʻlib, keyinchalik unut boʻlgan soʻzlarni muomalaga qaytarishga harakat qilganlar. Shu sababli ularning badiiy asarlari, sheʼriyati, umuman ijodida bunday soʻzlarni koʻplab uchratish mumkin⁶.

XX asrning birinchi choragi asli oldingi adabiy oʻzbek tilidan hozirgi adabiy oʻzbek tiliga oʻtish davri boʻlganligi maʼlum. Shunga koʻra hozirgi adabiy oʻzbek tilining boshlanishini 1929-yildan – yozma adabiy til meʼyorlari – imlo qoidalari qabul qilingan vaqtdan boshlab belgilash toʻgʻri boʻladi. Davr oʻtishi bilan “hozirgi adabiy oʻzbek tili”ni “XX (va undan keyingi) asr adabiy oʻzbek tili” deb nomlash lozim boʻlib qoladi⁷. Yangi oʻzbek adabiy tili 1930-yillarning boshida oʻz shakllanish bosqichini tugatgan va takomillashuv yoʻliga tushgan bu davrda turli maqsadlarni koʻzda tutgan koʻplab terminologik lugʻatlar, oʻquv va imlo lugʻatlari, ikki va uch tilli soʻzlashgichlar yaratilgani maʼlum.

Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti leksikograflarining respublikadagi tajribali tarjimonlar bilan hamkorlikda yaratgan 5 jildli “Ruscha-oʻzbekcha lugʻat”ning bosilib chiqishi (78 ming soʻz, Toshkent, 1950-55), 50 ming soʻzli 1-jildli “Ruscha - oʻzbekcha lugʻat” (M., 1954) va 40 ming soʻzli 1-jildli “Oʻzbekcha - ruscha lugʻat” (M., 1959) kabi lugʻatlarning nashr qilinishi oʻzbek leksikografiyasining tarixida muhim voqea boʻldi. Mazkur lugʻatlar, ayniqsa, 1959- yilda nashr etilgan “Oʻzbekcha - ruscha lugʻat” oʻzbek tilining dastlabki, birinchi izohli lugʻati tuzish uchun asos boʻldi va uning ilmiy bazasini yuzaga keltirdi. Ushbu lugʻatlarda oʻzbek leksikografiyasining tajribalari umulashtirilgan, hozirgi zamon oʻzbek tilining leksik- semantik tizimi va XX asrda shakllangan meʼyorlari birinchi marta keng tavsif etilgan edi⁸.

Dialektizmlar tilshunoslik tomonidan leksikografik birlik sifatida oʻsha 1950-yillar boshida tan olina boshlagani koʻrinadi. Garchi lugʻatlardagi dialektal soʻzlarni alohida izohlash va shevaga xos soʻzlar lugʻati yaratish xususida ham birinchi marta 20-asrning 60-yillarida dastlabki tashabbuslar yuzaga kelgani maʼlum. Shevaga xos soʻzlarning adabiy tilning lugʻatlarida joy olishi mumkinligi va adabiy tilning u yoki bu turdagi lugʻatida dialektal soʻzning paydo boʻlishi faktining oʻzi muhim ahamiyatga ega. Adabiy til lugʻat tarkibiga kiruvchi dialektizmlar lugʻatlarga kiritilganidan keyin adabiy til materialiga aylanishi hamda u endi milliy tilning u yoki bu shevasiga aloqadorligini yoʻqotishi xususida, jumladan rus olimi D.N. Shmelev quyidagicha yozadi: “Zamonaviy adabiy tilning izohli lugʻatlarida joylashgan (va shu bilan adabiy til lugʻat boʻyligining bir qismi sifatida tan olingan) dialektizmlardan farqli oʻlaroq “shevaga xos” deb belgilangan (va shu bilan ushbu lugʻatning maxsus, uslubiy jihatdan alohidalashgan unsurlari sifatida tan olingan) dialektal soʻzlar hozirda hech qanday shevalarni ifodalamaydi”⁹. Adabiy til materialiga aylana boshlagan dialektal soʻz oʻz navbatida uslubiy boʻyoq, normativ boʻlmagan leksikaga xos boshqa maʼnolarni ifodalaydi hamda adabiy tildagi standart birlikning sinonimiga yoki vazifadosh dubletlariga aylana boshlaydi. U endi mintaqaviy, shevaga xos soʻzdan ijtimoiy – jamiyatning keng qatlamida qoʻllanadigan birlik tomon ifoda va mazmun planida oʻsib va rivojlanib boradi.

Maʼlumki, oʻzbek tilshunosligida 1960-yillardan boshlab ilmiy adabiyotda dialektal soʻzlarning leksikografik jihatdan taʼriflash tamoyillari muhokama qilib kelindi. Muhokama markazida sheva leksikasining milliy til tizimidagi oʻrni va uning adabiy til va adabiy meʼyorga munosabati va shunga mos ravishda bunday birliklarga lugʻatlarda joy ajratish hamda ularni ajratib koʻrsatish, dialektal soʻzlarning

⁵ Pardayev Q. Jadidlar ijodida til masalasi. Jadidchilik harakati va uning turkiy xalqlar adabiyotiga taʼsirini oʻrganish muammosi (Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari). 2023-yil, 13-oktabr. –Qarshi: “Nasaf” NMIU, 2023. -186-189 bb.

⁶ Eltazarov J.D. Oʻzbekistonda 20-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiolingvistik tahlil). - Samarqand: SamDU nashri, 2017, 87-91 bb.

⁷ Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili (darslik).-Toshkent: "Universitet", 2006. -3-4 bb.

⁸ Eshonqulov D. X. Oʻzbek lugʻatchiligining shakllanish bosqichlari. Academic Research in Educational Sciences Volume 2 | Issue 6 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1088-1094.

⁹ Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. -М., Просвещение, 1977. -С.272.

lugʻatdagi boshqa leksik birliklar orasidagi oʻrni va maqomi (qoʻllanish oʻrni bilan hududiy, funksional-uslubiy, normativ leksikaga oidligi) kabi masalalar turadi. Oʻsha davrdan beri 2 marta oʻzbek tilining koʻp jildli izohli lugʻatlari, shu bilan birga oʻzbek leksikograflari, uslubshunoslari, matnshunoslari tarafidan oʻzbek tilining turli soha, uslub va davrlarga xos izohli lugʻatlari, shuningdek, oʻzbekcha-ruscha, oʻzbekcha-inglizcha, oʻzbekcha-turkcha va hakozi ikki tilli va koʻp tilli lugʻatlar tayyorlanib, chop qilinganiga qaramay: dialektal til birliklari oʻzining toʻlaqonli izoh va taʼrifini keltirish, binobarin soʻzliklarda tutuvchi maqomini belgilashga, bu masalalarni ilmiy oʻrganishga, afsuski muvaffaq boʻlinmadi.

Faqat keyingi yillarda bu muammoga bagʻishlangan baʼzi tadqiqotlar ham vujudga keldi, ular xususida alohida toʻxtalish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, N.X. Raimnazarovning “Oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida shevaga oid soʻzlarning berilishi” mavzusidagi filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida¹⁰ bu mavzu atroflicha tahlil etilganining guvohi boʻlamiz. Dissertant oʻzining qamrovi ancha keng tadqiqotida shevalarning sinergetika qonuniyatlari asosida yashashi ularni sunʼiy boshqarishning amalda imkonsiz ekanini koʻrsatishini taʼkidlab oʻtadi. Binobarin, shevani oʻrganish natijasi milliy tilning taraqqiyot dinamikasini kuzatish, muayyan tillarning taʼsir darajasini aniqlash, adabiy til leksikasini boyitish imkoniyatini baholash, umumleksikadagi ayrim soʻzlarning etimologiyasini aniqlash, til taraqqiyotidagi vosita va omillarni belgilash kabi ilmiy faoliyatlarining yakuni oʻlaroq oʻrtaga chiqadi.

Hozirgacha mavjud ilmiy tajribada shevaga oid birliklarning izohli lugʻatlarda berilishi statistikasi oʻzbek tilining lisoniy-nutqiy imkoniyatlaridan oʻrinli va samarali foydalanish uchun zaruriy yondashuvlarni ham belgilab berishiga ishora qilgan holda dissertatsiya muallifi shunga koʻra, izohli lugʻat uchun shevaga oid birliklarni turli shevalardan tanlab olish mezoni yaratilishi, ular uchun uslubiy belgilarni qoʻllash tartibini, ayrim shevaga xos soʻzlarning leksikografik tavsifini qayta koʻrib chiqish maqsadga muvofiqligini taʼkidlaydi.

Dissertantning tadqiqotda keltirib oʻtgan statistik maʼlumotlari ham diqqatga sazovordir, yaʼni, oʻzbek tilining yangi, besh jildli izohli lugʻatida sof oʻzbekcha dialektal soʻzlar 1028 tani, arabcha soʻzlar 22 tani, forsha soʻzlar 89 tani tashkil qiladi va ayni paytda oʻzbek tilida til boyishining ichki imkoniyatlari asosida yoki turli tildan oʻzlashgan soʻzlarning kombinatsiyasidan yoxud ularni juftlash yordamida hosil boʻlgan shevaga oid leksemalar ham mavjuddir. 1980-yillarda nashr qilingan 2 tomli izohli lugʻatda sof oʻzbekcha soʻzlar 492 tani, arabcha soʻzlar 9 tani, fors-tojikcha soʻzlar 91 tani, xitoycha soʻz 1 tani tashkil qiladi. Dissertant har ikkala izohli lugʻatlarda shevaga oid soʻzlarning genetik-etimologik, leksik-semantik tavsifini mukammallashtirish, lugʻat maqolalarida dialektal leksik birlik maʼnosini toʻliq va batafsil ifodalash, ushbu leksemalarning dialektal fonetik oʻzgarishlardagi turli shakllarining izohi, funksional imkoniyatlari, shevadagi maʼnodoshlari, soʻzning qoʻllanish oʻrinlari kabi murakkab hamda bahstlab masalalarini jiddiy yoritib bergani koʻriladi¹¹.

Yuqorida fikr yuritilgan mavzular boʻyicha quyidagicha xulosa chiqarishimiz mumkin:

1. Adabiy tilning izohli lugʻatlarida berilgan dialektizmlar miqdoriy jihatdan cheklangan, umumiy lugʻatning taxminan 1% ni egallaydi.

2. Tematik jihatdan ular sheva lugʻatini nisbatan toʻliq ifodalaydi.

3. Izohli lugʻatlardagi dialektizmlar lisoniy tafakkurining xususiyatlari haqida tushuncha beradi.

4. Dialektizmlar lugʻatlarda oʻzlarining barcha struktur- semantik shakllari bilan berilgan.

Demak, adabiy tilning izohli lugʻatlarida dialektizmlarning mavjud boʻlishi tabiiydir va u umumxalq tilining boyligini hamda xalq lisoniy-kommunikativ madaniyatining arxetipini ifodalaydi. Ularsiz oʻzbek adabiy tili, uning ifoda va maʼno imkoniyatlari, kommunikativ salohiyati xususida toʻgʻri xulosalarga kelish qiyin. Binobarin, anʼanaviy izohli lugʻatlarda dialektizmlarning lisoniy va leksikografik maqomini koʻrib chiqish, baholash hamda ularni parametrik tamoyillarga asosan oʻrganish fanimiz oldida dolzarb vazifa boʻlib turibdi.

ADABIYOTLAR:

1. Бехбудий М. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчи Б.Қосимов). -Т.: Маънавият, 1997. - 226 Б.

2. Eltazarov J.D. Oʻzbekistonda 20-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiolingvistik tahlil). - Samarqand: SamDU nashri, 2017. -126 II.

3. Eshonqulov D. X. Oʻzbek lugʻatchiligining shakllanish bosqichlari. Academic Research in Educational Sciences Volume 2 | Issue 6 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

¹⁰ Raimnazarova N. X. Oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida shevaga oid soʻzlarning berilishi. Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.-Termiz, 2022. -141 B.

¹¹ Raimnazarova N. X. Oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida shevaga oid soʻzlarning berilishi. Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati -Termiz, 2022. -51 B.

2021: 5.723 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-1088-1094.

4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (darslik).-Toshkent: "Universitet", 2006. -276 B
5. Raimnazarova N. X. O'zbek tilining izohli lug'atlarida shevaga oid so'zlarning berilishi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati -Termiz, 2022. -51 B.
6. Pardayev Q. Jadidlar ijodida til masalasi. Jadidchilik harakati va uning turkiy xalqlar adabiyotiga ta'sirini o'rganish muammosi (Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari). 2023-yil, 13-oktabr. – Qarshi: "Nasaf" NMIU, 2023. -186-189 bb.
7. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-90 годы XIX века. - Москва -Ленинград: Наука [Ленингр. отд-ние], 1965. - 565 С.
8. Tillabayeva Z. R. Alisher Navoi's works reviews of the use of Uzbek dialects in Samarkand. Alisher Navoi. 2022, vol. 2, issue 2, 17-22 Pp.

LINGVISTIK ATLASLAR – TARIXNI O'RGANISHDA MUHIM MANBA

*Murodova Nigora Quliyevna,
Navoiy davlat pedagogika instituti
filologiya fanlari doktori, professor*

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va dialektlarni lingvoareal yo'nalishda o'rganish orqali to'plangan faktik materiallar asosida lingvistik atlaslar tuzish tamoyillari to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: lingvistik atlas, dialektologik prinsip; Umumlingvistik yoki areal-lingvistik prinsip, regional atlas, zonal atlas, derivatsion o'xshashlik, izoliniya, innovatsiya, dialektal zona, arealogik, eskiz-sхема.

Аннотация. В данной статье рассматриваются принципы составления лингвистических атласов на основе фактического материала, собранного при изучении языков и диалектов в лингвоареальном направлении.

Ключевые слова: лингвистический атлас, диалектологический принцип; Общелингвистический или ареально-лингвистический принцип, региональный атлас, зональный атлас, деривационное сходство, изолиния, новаторство, диалектная зона, ареологический, схематический.

Annotation. This article discusses the principles of compiling linguistic atlases based on factual material collected during the study of languages and dialects in the linguoareal direction.

Keywords: linguistic atlas, dialectological principle; General linguistic or real linguistic principle, regional atlas, zonal atlas, derivational similarity, isolation, innovation, dialect zone, areological, schematic.

Bugungi kunda o'zbek tili boy manba bo'lgan xalq tilining imkoniyatlari bilan boyib, uning zaminida taraqqiy etib boraverar ekan, xalq tilini har tomonlama o'rganish zaruratdir.

Tilshunoslik sohasida lingvistik hodisalarning hududiy tarqalishini lingvoareal usulda o'rganib ,atlaslar yaratish ham dolzarblik kasb etadi

Lingvistik atlas – ma'lum bir hudud shevaviy o'xshash va farqlarni o'zida aks ettiruvchi xaritalar majmuasi. Lingvistik atlas yuzlab, hatto minglab xaritalarni o'z ichiga oladi. Buning sababi lingvistik atlasning har bir xaritasi alohida bir izoglossa asosida tuziladi. Dialektologiya shevaviy farqlarni qayd qiladi va tavsiflaydi. Areal lingvistika hodisalarni xaritada ko'rsatadi. Shuning uchun xaritalashtirish arealogik tadqiqotlarning ham usuli, ham natijasidir. Ma'lum bir mintaqa (davlat, til) lingvistik atlasini tuzish areal lingvistikaning so'nggi maqsadidir.

A.Shermatovning asarlarida qayd etilishicha: Lingvistik atlas xaritalari 2 xil prinsipga asoslanib tuziladi (Shermatov, 1991; 9-b.).

1) Dialektologik prinsip;

2) Umumlingvistik yoki areal-lingvistik prinsip.

Lingvistik atlas tuzishdagi umumlingvistik va dialektologik prinsip hamma atlaslarda barobar saqlanadi, ularning o'zaro munosabati dastlab material tanlashda ham, xaritalashtirishni amalga oshirishda ham asosiy o'rin tutadi. Lingvistik atlas uchun material keng ko'lamdagi savollar majmuasi asosida to'plansa, dialektologik atlas materiali uchun ma'lum dialektal xususiyatlarni modellashtiruvchi programma asos bo'ladi. Lingvistik atlas, asosan, 2 xil bo'ladi: 1) Regional atlas; 2) Zonal atlas.

Regional atlasning vazifasi – u yoki bu regiondagi shevalar tuzilishining eskiz-sxemasini aniqlash va detallashtirishdan iborat. Roman-german tillari lingvogeografiyasida milliy atlas, regional atlas, makro va mikro atlas terminlari ham qo'llaniladi. O'zbekiston hududini o'z ichiga olgan o'zbek shevalari atlas tuzilsa,

u regional atlas bo'ladi. Yirik zonadagi bir til xususiyatini o'zida to'la aks ettirgan atlas – zonal atlas hisoblanadi. Masalan, Rumin tilining lingvistik atlas bolqon-roman massivining umumzonal atlasidir. O'rta Osiyo zonasi hududidagi o'zbek shevalari materiallarini qamrab olgan o'zbek tili atlas yaratilsa, u zonal atlas hisoblanadi.

Tilshunoslik tadqiqotlarida kartalashtirish metodini qo'llash, dastlab XIX asrga to'g'ri keladi. 1821-yilda K.de Monbre tomonidan tuzilgan fransuz shevalari chegaralarini belgilovchi karta Fransiya qirollik jamiyatiga taqdim qilinadi. 1823-yilda D.Mone o'zining lingvistik karta tuzish g'oyasini oldinga suradi. Shuningdek, Venkker, Vrede tomonidan tuzilgan nemis tili atlas (1876–1926), Marburgdagi nemis dialektologiyasi Markaziy instituti nashr etgan "Nemis leksikologik atlas"ni ham keltirish mumkin.

Jahon tilshunosligida eng yaxshi dialektologik atlas XX asrning boshlarida tuzilgan Jan Jil'eron, Edmonlarning 12 jildli "Fransuz tili atlas" (1902–1912) deb topilgan. K.Yaberg va Ya.Yudning 8 jildli Italian-shveysar atlas (1928–1940) o'sha davrda maydonga kelgan.

Rus tili dialektologik atlasini tuzish XIX asrning ikkinchi yarmida I.I.Sreznevskiy, keyinchalik A.I.Sobolevskiy tomonidan boshlangan edi. Rus tilshunosligi lingvistik geografiyasi ustida 1903-yildan boshlab A.A.Shaxmatov tashabbusi bilan tuzilgan Moskva dialektologik komissiyasi reja asosida ish olib bora boshlaydi. Ular tomonidan 1915-yili "Rus tili Yevropa qismi dialektologik kartalaridan tajriba" nomli karta nashr ettiradi. Bu kartada hozirgi Sharqiy slavyan (rus, ukrain, belarus) tillari va bu tillarning har qaysisi lahjalarga va sheva guruhlariga bo'linishi ko'rsatib berilgan. 1935-yilda B.A.Larin, F.P.Filin boshchiligida Moskva FA rus tili institutida "Rus tili atlas" tuzishga kirishiladi. 1944-yilda R.I.Avanesov, B.A.Larin boshchiligida rus tili dialektologik atlasini yaratish ishi boshlanadi. 1951-yilda "Moskva sharqidagi Markaziy oblastlar rus xalqi shevalari atlas", 1952-yilda "Shimoliy-g'arbiy oblastlar rus xalq shevalari atlas" tuzib chiqildi.

O'zbek shevalarini hududiy o'rganish yuzasidan ham ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi. A.K.Borovkov tomonidan "O'zbek sheva-lahjalarini tekshirishga doir savol-javoblar" anketasi tuzildi. O'zbek shevalarini xaritalashtirish ishini boshlab bergan V.V.Reshetov qurama o'zbek shevalarining 49 ta lingvistik atlasini yaratdi. M.Mirzayev tomonidan 1955-yilda "Buxoro oblastidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa" tuzilib, uni respublikaning viloyatlariga, ilmiy muassasalariga tarqatilgan. 1964-yilda A.Aliyev tomonidan "Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa"si tuzilib, chop etildi. A.G'.G'ulomov rahbarligida 1976-yilda A.Yu.Aliyev, K.N.Nazarovlar "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma" yaratildi.

O'zR FA huzuridagi O'zbek tili, adabiyoti va folklori ilmiy tekshirish institutining dialektologiya bo'limida o'zbek shevalarini o'rganish bo'yicha Sh.Shoabdurahmonov rahbarligida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilib, olim tomonidan o'zbek shevalari atlasini yaratishning nazariy asoslari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borildi. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlanishida A.Shermatovning xizmatlari kattadir. 1978-yilda A.Shermatov tomonidan Quyi Qashqadaryo shevalari bo'yicha 137 ta lingvistik atlas yaratildi. Q.Muhammadjonov tomonidan 1988-yilda Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalarining fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari areal o'rganilib, 150 tadan ortiq xaritalari yaratilgan. Yu.Ibragimov tomonidan 2002-yilda Janubiy Orolbo'yi o'zbek shevalari areal o'rganildi va xaritalari yaratildi N.Murodova tomonidan 2006-yilda Navoiy viloyati o'zbek shevalari leksikasi lingvoareal usulda o'rganilib, lingvojug'rofiy xaritalari tuzilib tadqiqot obyektiga kiritilgan. Ushbu xaritalar 100 tadan ortiq bo'lib, juda ko'plab lisoniy birliklarning areal tarqalishini aks ettirgan. Z.Ibragimova tomonidan 2009-yilda Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari qishloq xo'jalik leksikasi lingvogeografik tadqiq etilib, 30 ta xaritasi tuzilgan. I.Darveshov 2018-yilda Janubi-g'arbiy Namangan shevalari fonetik- fonologik xususiyatlarini areal tadqiq etgan. N.Rahmonov tomonidan 2020-yilda Navoiy viloyati o'zbek shevalari morfologik xususiyatlari, so'z yasalishi bo'yicha to'plangan sheva materiallari lingvoareal jihatdan o'rganilgan. xususiyatlarning muayyan bir hududda qanday tarqalganligi ma'lum geometrik belgilar vositasida xarita tuzish tamoyili asosida berilgan. G.Norova tomonidan 2021-yilda Zarafshon vohasi o'zbek shevalari leksik xususiyatlarining areali O'zbekiston hududlari bo'yicha qiyosiy tadqiq etilib, respublikaning barcha viloyatlarida dialektologik ekspeditsiyalar o'tkazilgan. Ushbu hudud shevalarining o'ziga xos leksik-semantik xususiyatlari borligi tadqiqotda keltirilgan 10 ta xaritadagi lingvistik hodisalarning sharhlanishida ko'rish mumkin.

Bugungi kunda dialektologiya, lingvistik geografiya, arealogiya sohasida amalga oshirilgan juda katta ilmiy tadqiqotlar zamonaviy tilshunoslikning lingvoareal paragdimasi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan lingvistik geografiyaga o'tish davri hisoblanadi. Shu sababli bu davrda amalga oshirilgan yuqorida nomlari qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarlarida o'zbek shevalari qiyosiy-tavsifiy va lingvo-geografik usulda o'rganilib, lingvistik xaritalari yaratilgan. Lingvistik geografiya sohasida katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirgan A.Shermatovning ta'kidlashlaricha,

диалектологиyaning tekshirish obyekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi hududga oidligidan qat'iy nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvistik geografiya lingvistik atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum hududgagina oid dialektal matnlar bilan ish ko'radi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbek tilshunosligining ajralmas qismi hisoblangan o'zbek dialektologiyasi sohasida hozirgi kunga qadar katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ko'pgina o'zbek shevalari yaxlit holda o'rganilib, lug'atlar tuzilgan. Shuningdek, yirik monografik asarlarning yaratilganligi endilikda shevalarni qiyosiy-tarixiy va areal tadqiqotning hozirgi zamon aniq va izchil metodi bilan, til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi areal yo'nalishda ilmiy o'rganishni taqazo qiladi. Shuning natijasida lingvistik hodisalatning areal tarqalishini ko'rsatuvchi lingvistik xaritalarini yaratish amalga oshiriladi/

Lingvistik atlaslar tuzish ishiga ma'lum bir til yoki mintaqa shevalarining hududiy mintaqaviy tavsifi yakunlangandan keyingina kirishish mumkin. Chunki shundan keyingina ma'lum bir til shevalarning yoki tillar oilasi yo guruhidan u yoki bu tilning bir-biridan farq qilishiga xizmat qiladigan eng asosiy fonetik, fonologik, leksik, morfologik, sintaktik, derivatsion o'xshashlik va farqlar aniqlanadi. Har bir o'xshashlik va farqning (innovatsiyaning) qaysi hududlarda, qaysi shevalarda qo'llanilishi aniq tavsiflanadi. Shundan keyingina arealogik tadqiqotlarga va lingvistik (dialektologik) xaritchilikka kirishish mumkin.

Har bir kartani tuzishda dastlab kartalashtirilgan til hodisasining tarqalish chegarasi – izoliniyasi aniqlanishi kerak. Keyin turli xil sheva va dialektlardagi bir xil til hodisalari izoglossa sifatida kartalashtiriladi. Izoglossalarning keng hududlarga tarqalishida qadimda aloqa yo'llari va daryo oqimi katta o'rin egallagan.

Bugungi kunda o'zbek shevalari hududini lingvoareal yo'nalishda tadqiq etish qator dolzarb muammolarni hal etishga yordam beradi. Shevalarning tashqi chegarasini, ichki tasnifini tadqiq etish, tahlil etilayotgan shevalarning dialektal mikrohudud tizimidagi o'rnini belgilash ana shu muammolardan eng muhimi hisoblanadi.

O'zbek shevalarini areal o'rganish va ularning lingvistik xaritalarini yaratish shevalarning tarqalish o'rinlari, tilning taraqqiyot qonuniyatlari va yo'llarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, "O'zbek shevalarining dialektologik atlasini"ni yaratilishi uchun asos bo'ladi. Albatta, buning uchun o'zbek shevalarini areal o'rganish bo'yicha hali juda katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilishi lozim. Shuningdek, xaritaning lisoniy materiallari tadqiq etilayotgan hududdagi o'zbek shevalari tizimining tashqi dialektal chegarasi va o'zbek tilining boshqa dialektal zonasi bilan aloqasini aniqlash imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida hozirgi kunda tadqiq etilayotgan ilmiy ishlardan xulosa qiladigan bo'lsak, o'zbek xalq shevalarida adabiy tilda ishlatilmaydigan juda ko'plab so'zlar saqlanib kelayotganining guvohi bo'lamiz. Xalq tilidagi bunday o'ziga xos lisoniy xususiyatlarni areal yo'nalishda ularning hududiy tarqalishini o'rganish zarur. Sababi o'zbek shevalari areal yo'nalishda o'rganilib, "O'zbek tilining dialektologik atlasini" yaratilmagan. Bunday atlas O'zbekiston hududida yaratilsa, u O'zbekistonimizning lisoniy manzarasini yorqin aks ettirish bilan birga o'zbek xalqi hayoti va turmush tarzi bilan bog'liq bo'lgan minglab so'zlarni adabiy tilga olib kirishga manba bo'la oladi. Shuningdek, shunday so'z va hodisalarning tarqalishini umummilliy boylik darajasida xalqqa yetkazish haqida aniq ma'lumot beradi hamda ko'p tomli o'zbek tilining izohli lug'atlarini yaratish uchun boy manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Аванесов Р.И. Выступление по докладом // Вопросы диалектологии тюрских языков. – Баку, 1958. – С. 139–141.
2. Джураев А.Б. Теоретические вопросы ареальной лингвистики // Актуальные вопросы развития науки и техники в Узбекистане: тезисы докладов научной конференции молодых ученых и специалистов АН Уз ССР. – Ташкент, 1987з. – С. 99.
3. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание // Избранные труды. – Ленинград, 1976. – 694 с.
4. Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – Москва, 1977₁, – С. 175–189.
5. Макаев Э.А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. –Москва, Ленинград, 1964. – 59 с.
6. Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1988. – 44 с.
7. Решетов В.В. О диалектологическом атласе узбекского языка // Второе региональное совещание по диалектологии тюрских языков. – Казан, 1958. – С. 16–20.

**AREAL TILSHUNOSLIK:
LINGVISTIK XUSUSIYATLARNING HUDUDIIY TAQSIMLANISHI, ETNIK LISONIY
XUSUSIYATLAR VA IZOGLOSSLAR**

*Darvishov Ibrohim O'rmonovich,
Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD*

Zamonaviy o'zbek areal lingvistikasining ilk tadqiqotchilaridan biri professor Aziz Jo'raev "Areal lingvistika" atamasi jahon tilshunosligida hali hanuz noaniqligicha qolmoqda, deya fikrini davom ettirib, areal tilshunoslik asosan "italyan tilshunoslarining nelingvistik ta'limoti", "lingvistik geografiya asoschilari" va "tillar ittifoqi haqidagi ta'limot" lar bilan belgilanishini ta'kidlagan edi¹.

Keyinchalik M.A.Borodina tomonidan ilgari surilgan areal tilshunoslikning sintetik konsepsiyasi tobora ko'proq o'z huquqlariga ega bo'ldi. Bu tushuncha mazmuni jihatidan oldingi tushunchalarning atributlarini ma'lum darajada qamrab olgan holda, hududiy bilimlarning evolyutsion rivojlanishi bilan sug'orilganligi ulardan ustun turadi, degan fikrlar maydonga keldi.

M.A.Borodina areal tilshunoslik dialektologiya, lingvistik geografiya va areologiyaning izchil rivojlanishini ifodalaydi, deb hisoblaydi². Shu bilan birga, lingvistik geografiya dialektologiya va areologiya o'rtasida oraliq bo'g'in vazifasini bajaradi va "uning maxsus o'rganish predmeti (til – shevaning barcha maqomlari, adabiydan tashqari) mavjudligini lingvistik sohalardan olib tashlab bo'lmaydi.

Zamonaviy dialektologiyani xaritalarsiz va xaritalashsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, chunki u ma'lum darajada dialektlarning saqlanish darajasiga bog'liq. Biroq, xaritalash immanent ravishda areallogizatsiyaga olib keladi, ya'ni. izoglossni amalga oshirish, maydon va izogloss arealologiyaning ikkita asosiy tushunchasidir³.

Demak, areal tilshunoslik tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi bo'lib, u lingvistik makon – hududning tuzilishi, shakllanish xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi, shuningdek, tillar va dialektlarning o'ziga xos real – aniq tasnifini tuzadi. Areal tilshunoslik dialektologiya, lingvistik geografiya va areologiyaning elementlarini birlashtiradi, ularning har biri lingvistik makonni o'rganishdan kelib chiqib, o'z ob'ektini lingvistik makonga xos bo'lgan cheksiz xilma-xillik xususiyatlarining o'ziga xos va cheklangan ro'yxatiga muvofiq belgilaydi. Ushbu fanlarning atama va tushunchalari bir-biri bilan o'zaro ta'sirlashib, noyob lisoniy kenglikni tashkil qiladi.

Qadimgi lotin tilida – hudud, makon ma'nolarini anglatgan "areal" so'zi umumiy tilshunoslikka bevosita bog'liq bo'lgani uchun alohida o'z sohaviy birliklari, hususiyatlariga ega fan sifatida ancha asrlar avval shakllanib ulgurgan. Buni insoniyat ilm-ma'rifati o'choqlari bo'lgan qadimgi Rim, Sharqning Baytul Hikmasi, Xorazm Ma'mun Akademiyasi, Balosog'unu Samarqand Buxorosi ham tasdiqlab turadi.

Dunyo tilshunoslik ilmiy olamiga tayanch manbalar sifatida Farobiyning "Fozil odamlar shahri", Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimat-ul adab", Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk", Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Abulg'azi Baxodirxonning "Shajarai turk" va boshqa ko'plab turkiy olimlar asarlari milliy ilmiy-madaniyatimizning bebaho xazinasini deyish bugungi Yangi O'zbekiston tamaddunining yuksalishi uchun o'ziga xos yuksalish pog'onasi desak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Zotan, hali yevropada fanlarning aniq bir yo'nalishlari, aniq bir nazariya va ta'limotlari yaratilmasdan avval yurtimiz qomusiy olimlari o'zlarining ilm-fan yo'nalishlari borasidagi ilmiy-nazariy asoslarni yaratib bo'lgan edilar. Ayniqsa, ularning tilshunoslikning dialektologiya, areal lingvistika, lingvistik geografiya metodologiyasi, etnolingvistik, lingvomadaniyatshunoslik sohalarning ta'limotlarning asl mohiyati ochib berilgan ilmiy me'rosiy manbalari bugungi kunda ham bizga juda ko'plab asosli nazariy va amaliy ta'limotlarni, ilmiy mulohazalarni oydinlashtirib berayotgani bor haqiqatdir.

Tilshunoslikning lingvistik geografiya usullaridan foydalangan holda, til hodisalarining geografik maydonlar ko'lamida tarqalishi va tillararo (dialektlararo) o'zaro ta'siri, etnik urug'-qabilalar aralashuvi, millat va xalqlarning o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqa-munosabatlarining o'zaro ta'siri orqali yuzaga kelgan tarixiy evolyusion jarayonlar sharq mutafakkir olimlari tomonidan aniq belgilab va ko'rsatib berilganligi bugungi turkiy tilshunoslikning o'ziga xos boy nazariy asoslari borligini isbotlab beradi.

"Devoni lug'otit turk", "Muhokamatul lug'atayn", "Boburnoma", "Shajarai turk" asarlarida o'zaro bir-biriga ta'sir qiluvchi tillar (dialektlar) va urug'lar, ularning kommunikatsion quroli bo'lgan lisoniy birliklarni

¹ Джурев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – 220 с.

² Бородин М.А. Проблемы лингвистической географии. – М. – Л., 1966. – 220 с.

³ Бородин М.А. Проблемы лингвистической географии. – М. – Л., 1966. – 220 с.

hududiy tavsiflashda hal qiluvchi tamoyil vazifasini bajarilishi aniq ko'rsatib berilgan. Ularda turkiy, fors-tojik va boshqa tillarning bir butun kenglikdagi, maydonlardagi qamrovi amal qilish ko'lamiga haqida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, Koshg'ariy "Devon"idagi dir. Turonzamindagi Koshg'ariy lingvogeografiyasidagi me'ros bugungi o'zbek areal tilshunosligining mustahkam poydevori deb baholashimiz davri kelib yetti. Olimning ta'kidicha, qabila va urug'larning, millat va elatlarning tili, dialektlari bilan ularning hududiy tarqalish ko'lamini o'rganuvchi tilshunoslikning tayanch sohasi bo'lgan areal lingvistikaning asosiy vazifasi lingvistik xususiyatlarning hududiy taqsimlanish xususiyatlari va izoglosslarni izohlashdan iborat. Buning isboti sifatida geografik tarqalish ko'lamiga muvofiq o'zining "Devoni"ga sakkiz mingga yaqin so'zlarni joylab, ularning maydonlar bo'yicha bajaradigan lisoniy va nutqiy vazifalarini asoslab berdi.

Ma'lumki, turkiy va turkiy bo'lmagan etnoslar orasidagi til aloqalari ilk o'rta asrlarda ham kengayib borgan. Bu davrda mintaqaning bir qator hududlarida aholi turkiy va so'g'd tillarida so'zlagan. Chunonchi, Mahmud Qoshg'ariy XI asrda Sharqiy Turkistonning janubidagi shaharlarda shuningdek, Chu va Talas vodiysidagi aholi turk va so'g'd tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli bo'lganlari haqida yozib qoldirgan. Uning so'zlariga ko'ra, X-XI asrlarda Sharqiy Turkistondagi Balasog'un shahrida bir vaqtning o'zida aholi ham turkcha, ham so'g'dcha so'zlashganlar. Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Turkiy tillar devoni" asarida Balasog'undagi so'g'diylar haqida gapirib, *"Buxoro va Samarqanddan ko'chib borgan so'g'doqlar Bolasog'unda joylashib qolgan va turkiylashib ketgan"* deb yozgan edi. Bundan kelib chiqadiki, turli millat va elatlarning birikuvidan tarkib topgan O'zbekiston aholisi uchun azaldan ikki tillilik xos bo'lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiy hududida o'zbek-tojik, o'zbek-uyg'ur, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlarining kuchayganligi yaqqol bugungi davrda ham seziladi va kuzatiladi. Biroq ikki tillilik hodisasi va ularning tarqalish ko'lamiga turli hududlarda o'ziga xos bo'lib, bu ijtimoiy hodisaning sodir bo'lishi etnik muhit bilan bevosita bog'liq bo'lganligini isbotlab beradi.

Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy til va sart (fors-tojik) tilini solishtirar ekan, turkiy tildagi ayrim tushunchalarning fors-tojik tilida ifodalanmasligi, madaniy bo'shliq hosil qilishi haqidagi mulohazalarini bayon etgan. *"Va xo'blarning ko'z va qoshlari orasinki, qabog' derlar, forsiyda bu uzvning oti yo'qtur. Va husn ta'rifida ulug'roq xolg'akim, turklar mey ot qo'yupturlar, alar ot qo'ymaydurlar"*.

O'rdakning jo'rka, erka, suqtur, olmabosh, chokirqanot, temurqanot, aldaldag'a, olapuka, bog'chol kabi yetmish turini ifodalovchi turkiy so'zlar muqobili sart tilida yo'qligi, leksemalarda gender farqlarning ifodalanmasligi, ularning barchasi uchun birgina murg'abi so'zi ishlatilishi qayd etilgan: *"...anda muqarrar va mashhur ilbosun o'rdakdur. Va sort el ilbosunni xud bilmas. Tog'i turk o'rdakning erkagin "so'na" va tishisin "bo'rchin" der. Va sort munga ham ot qo'ymaydur. Va nar va moda ikkalasin "murg'obi" der"*.

Alisher Navoiy ot turlari, ashyolari nomlari ham turkiy tillarda rang-barang ekanligini ta'kidlaydi:

"Yana ot anvoyidaki, tubuchoq va arg'umoq va yaka va yobu va totu yo'sunliq – borini turkcha-o'q ayturlar. Va otning yoshin dag'i ko'prakin turkcha ayturlar. Bir qulunni «kurra» derlar. O'zga: toy va g'o'nan va do'nan va tulan va ching'a va lang'a deguncha fasihroqlari turkcha derlar va ko'pragi muni ham bilmaslar. Va otni bilmas".

Z.M.Bobur tomonidan "Boburnoma"da keltirilgan quyidagi kichik fakt ham o'zbek areologiyasining o'ziga xos tarixiy ijtimoiy tarixini ko'z oldimizda gavdalantririb bera oladi.

Sayhun suyining shimoli tarafidag'i qasabalar: biri Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukkim, Asiriddin shoirni Asiriddin Axsikatiy derlar. Farg'onada. Andijondin so'ngra mundin ulug'roq qasaba yo'qtur. Andijondin g'arb sori to'qquz yig'och yuldur. Umarshayx Mirzo muni poytaxt qilib yedi. Sayhun daryosi qo'rg'onining ostidin oqar. Qo'rg'oni baland jar ustida voqi' bo'lubtur... Mahalloti qo'rg'ondin bir shariiy yiroqroq tushubdur. "Deh kujovu darxton kujo" (Qishloq qayda-yu daraxtlar qayda) masalini g'olibox Aysi uchun aytubdurlar.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bugungi O'zbek areologiyasidagi tushunchalar, ya'ni o'zbek tilining dialektlari, tillari va hududiy jamoalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir yo'llari – umumiy tarkibiy xususiyatlari bilan ajralib turadigan til birlashmalari haqidagi qarashlar o'zimizning tarixiy ilmiy manbalarimizda mavjud.

"Makon", "maydon tilshunosligi" atamasi birinchi marta M.J.Bartoli va G. Vidossi (1943) tomonidan fanga kiritilgan, uning asosiy tamoyillari 1925-yilda Bartoli tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa, turkiy tilshunoslikda uning asoslari ancha asrlar avval mavjud bo'lgan, deya olishga haqlimiz.

Bilamizki, areal tilshunoslik lingvistik geografiya va dialektologiya bilan uzviy va chambarchas bog'liq. Areal tilshunoslik lisoniy hodisalarning o'zaro bog'liqligini, ularning bir qator tillarda tarqalish yo'nalishi va sohalarini o'rganishi ma'lum. Dialektologiya esa alohida tilning hududiy variantida tuzilishini tavsiflaydi. Shu bilan birga, dialektologik tadqiqotlar hududiy – areal tilshunoslikning faktik asosi bo'lib xizmat qiladi.

Areal tilshunoslikning markaziy tushunchasi lingvistik dialekt sohasi, ya'ni alohida til hodisalari va ular birikkan til birlashmalarining tarqalish chegaralari, maydonlaridir. "Maydon" – "areal" atamasi tillar va til jamoalarining tarqalish chegaralarini belgilash uchun ishlatiladi: Hind-yevropa hududi, Slavyan hududi, Turkiy hudud va boshqalar kabi. Areal tilshunoslikda tavsifning sinxron va diaxronik rejalarini farqlash zarur. Diaxronik aspekt proto-lingvistik holatning bo'linish sohalarini va buning natijasida kelib chiqadigan dialektlararo konvergentsiyalarni aniqlashga qaratilgan. Bu davlatlar (umumiy hind-evropa, umumiy slavyan, umumiy turkiy va boshqalar) areal tilshunoslik nuqtai nazaridan ajratilgan genetik jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lgan dialektlarning lingvistik uzluksiz kengligi sifatida talqin qilinadi.

Til tuzilishining turli darajalarida kesishuvchi izoglosslar mavjud. Sinxronik reja bir xronologik kesimlarda dialektlararo aloqalar va hududiy etnolisoniy jarayonlar va aralashuv holatlarini o'rganish bilan bog'liq. Shuning uchun areal tilshunoslikning asosiy va muhim tushunchasi bu – izoglosslardir. Turli darajalar uchun ushbu tushunchaga aniqlik kirituvchi atamalar: fonetik izoglosslar – izofonlar, leksik izoglosslar – izolekslar, o'xshash semantik rivojlanish – izosemalar va boshqalar qo'llaniladi. Lingvistik dialektal holat uchun "lingvistik-dialektal landshaft" atama belgisi qo'llaniladi. Shuningdek, areal tilshunoslik vazifalariga hududiy qo'shni tillar va ular bilan lingvistik aralashuv, lingvistik jalb etilish muammolarini hal etish kirs, etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va sotsiolingvistik tipologiya sohaları u bilan chambarchas bog'liq holda ish olib boradi.

Istiqlol davri boshidanoq o'zbek tilshunosligida areal tilshunoslik tamoyillari asosida hududiy dialektlarning o'rganilishiga keng yo'l ochildi. Imkoniyatlar yaratildi. Dialektlarning areologik asoslarda tavsiflashning yangi tizimli shakli maydonga keldi. lingvistik atlaslar yaratilmoqda. Til birlashmalari doirasida lingvistik va dialekt sohalarining o'zaro ta'sirini o'rganadigan areal tipologiyasi ishlab chiqilmoqda.

Darhaqiqat, maydonlarning mintaqaviy tilshunosligi umumiy tilshunoslik doirasida hududiy muammolar majmuasini o'rganadi. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy ilmiy an'analirini davom yettirgan holda lingvogeografik metod asosida o'zbek shevalari arealogik aspektlarda o'rganilgan ilmiy faoliyatda quyidagilarni ye'tirof yetish maqsadga muvofiq: Sh.Shoabdurahmonov, V.V.Reshetov, A.Jo'rayev, Q.Muhammadjonov, A.Shermatov, Y.Ibrohimov, N.Murodova¹, Z.Ibrohimova, I.Darvishov, N.Rahmonovlarning monografik izlanishlari², Sh.Norbaeva, G.Norova, A.Turdaliyev, M.Suvanova, Sh.Alimova, Z.Xidiraliyeva, O.Nurjanov, Z.Tillabayeva, A.Allaberdievlarining³ dissertatsion tadqiqotlari o'zbek shevalari areallarini o'rganilishining nazariy asoslarining mustahkamlanishiga ilmiy jihatdan munosib ulush bo'lib qo'shilgan. Mazkur tadqiqot ishlarida tillar va dialektlar uzviy davomiyligi, ma'lum bir mintaqadagi mavjud tillar va dialektlarning o'zaro ta'sirining hududiy xususiyatlarini ochib berilib, til aloqalari qonunlari, areal tipologiya tamoyillarini yaratish va tillararo o'zaro ta'sir nazariyasi – lingvistik

¹ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот: Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ЎзФАН, 1962. – 371 б.; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – 370 б.; Решетов В.В. Классификация узбекских говоров Ангренойской долины // Бюллетень АН Уз ССР. – Ташкент, 1947. – № 7. – С. 17-27; Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – 220 с.; Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – 57 б.; Муҳаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1988; Иброхимов Й. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Фил. фанл. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Муродова Н.Қ. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини (лексика материаллари асосида) Фил. фанл. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 258 б.

² Иброҳимова З. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида кишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи: филол. фанл. номз. ...дисс. – Тошкент, 2009. – 143 б.; Дарвишов И. Жануби-ғарбий Наманган ишевалари фонетик-фонологик хусусиятларининг ареал тадқиқи. Фил. фанл. бўйича фалс. докт. ... дисс. – Фарғона, 1918. – 147 б.; Раҳмонов Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шевалари морфологик хусусиятлари лингвоареал тадқиқи. Фил. фанл. бўйича фалс. докт. ...дисс. –Самарқанд, 2019. – 135 б.

³ Norbaeva Sh. Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi: filol. fanl. dokt (DSc) ... diss avtoref. – Toshkent, 2024; Norova G. Ўзбек тили Зарафшон воҳаси ўзбек шевалари лексикасининг лингвоареал тадқиқи: фил. фанл. бўйича фалс. докт. ...дисс. автореф. – Жиззах, 2021; Turdaliyev A. Denov shevasini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish: fil. fanl. bo'yicha fals. dokt. avtoref. – Toshkent, 2024; Suvanova M.O'zbek xalq shevalari urf-odat, marosim leksikasining lingvoareal talqini: fil. fanl. bo'yicha fals. dokt. avtoref. – Qarshi, 2023; Alimova Sh. Xorazm qipchoq shevalarining leksik-grammatik xususiyatlari: fil. fanl. bo'yicha fals. dokt. avtoref. – Urganch, 2023; Xidiraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi: fil. fanl. bo'yicha fals. dokt. avtoref. – Toshkent, 2023; Нуржонов О. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмлари антропоцентриқ тавсифи: фил. фанл. бўйича фалс. докт. ...дисс. автореф. – Жиззах, 2021; Tillabayeva Z. Samarqand shahri o'zbek shevalarining leksik xususiyatlari (qarluq lahjasi misolida). Fil. fanl. bo'yicha fals. dokt. avtoref. – Samarqand, 2023; Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси: фил. фанл. бўйича фалс. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2018.

kontaktologiya va lingvistik birlashmalarni shakllantirish topografik hududlarni aniqlash va hududiy aloqalarda substratning roli aniqlangan.

Aytish mumkinki, areal tilshunoslik vazifalariga, shuningdek, hududiy qo'shni tillarda lingvistik aralashuv va lingvistik jalb qilish muammolari, etnolingvistika va sotsiolingvistik tipologiya ham kiradi. Ikki tillilik va ko'p tillilik muammolarini o'rganishda hududiy tilshunoslikning ayrim metodlaridan keng foydalaniladi. Shuning uchun etnografiya va arxeologiyada xalqlarning joylashishi va madaniyatlarning tarqalishi masalalarini o'rganishda ham areologik usullardan foydalaniladi.

Konvergensiya va divergensiya hodisalari ham arealogiyaning asosiy tushunchalaridan biridir. Konvergensiya – shevalar, tillar va dialektlarning yaqinlashishi, o'zaro kirishishi, birlashishidir. Ikki yoki undan ortiq til unsurlarining bir-biriga o'tishi. yaqinlashishi yoki mos kelishidir.

Divergensiya – lingvistik evolyutsiya bo'lib, buning natijasida bir tilning dialektlari ikkinchi bir tilning dialektlaridan ajratib chiqaradi, alohidalanishi – mustaqil sheva, tilning hosil qilingan ko'rinishidir. Konvergensiya va divergensiya tushunchasi til aloqalarining tarixiy hodisaning natijasidir.

Til aloqalari – bu tillarda so'zlashuvchi guruhlar o'rtasidagi aloqa natijasida yuzaga keladigan tillarning o'zaro ta'siri, tebranishi – vibratsiya zonalarida hamda ma'lum geografik hududlarda yuzaga keladigan etnik, tarixiy va ijtimoiy omillar bilan belgilanuvchi intensiv va uzoq muddatli til munosabatlaridir.

Areal tilshunoslik fanining o'z termin – faniy atamalarini borki, ular substrat, superstrat, adstrat jarayonlar, innovatsion markaz, tillar va dialektlar hamkorligi, dialektal hodisalarining taraqqiyot xususiyatlari, gemogen va geterogen taksonlar, taksonal areallar, ekstensional va ekzistensional taksonlar, taksonlarning tarqalishi, migratsion areallar, vikarizm, genetik va konvergent izoglossalar, fokus nuqtalar, izofonema, izomorfema, izoleksemalar, hududiy geografik kengayish, vibratsion (o'tish) hududlari, lingvistik noturg'un zonalar, til oilasi munosabatlariga ko'ra zonallashtirish, lingvistik hudud, til (sheva) massivi, til (sheva) landshafti, til (sheva) guruhi, tillar (shevalar) zonasi, dialektal zona, dialektal azona kabi bir talay alohidalik belgilariga ega.

Xullas, o'zbek tili areal tilshunosligi o'zbek tilining maydonlari – hududlari bo'yicha asosiy lisoniy kengliklarining kommunikatsion amal qilish holatlarini ilmiy-nazariy asoslarda o'rganadi. O'zbek tili lingvistik xususiyatlarning hududiy taqsimlanishi aniqlab beradi, etnik lisoniy xususiyatlar va izoglossalarni o'rganadi. Ularni toksonal lingvistik geografiya metodologik tizimi bo'lgan bosh va asosiy yo'llar orqali o'rganadi va bu ishlar o'zbek tilshunosligida boshlab yuborilgan.

QIPCHOQ LAHJASIGA XOS HARAKAT FE'LLARI

**Suvonova R.A.,
SamDU O'zbek tilshunosligi
kafedrasida dotsenti
Rustamova Dilnoza,
2-kurs magistri**

O'zbek adabiy tilining rivojlanish jarayonida dialektizmlar muhim o'rin egallaydi. O'zbek tili uch lahjadan tashkil topgan ko'p komponentli dialekt bo'lib, uning shakllanishida qarluq, o'g'uz va qipchoq urug' uyushmalari barobar ishtirok etgan va yagona umum o'zbek tilini vujudga keltirgan.

Qipchoq lahjasidagi dialektizmlar xalqlarning hududiy joylashuvi, shevalardagi darajalanish jarayoni va valentliklariga qarab so'z turkumlariga xos xususiyatlari o'rganiladi.

Qipchoq lahjasidagi fe'l so'z turkumiga xos bo'lgan harakat fe'llarga xalq orasidan ko'plab misollar to'plashimiz mumkin. Ularning adabiy til normalaridan farqlanish xususiyatlari misollar tariqasida o'rganilsa maqsadga muvofiq bo'ladi va yangi bir tadqiqot maydonga keladi.

O'zbek adabiy tili xalq shevalaridan o'ziga kuch oladi va rivojlanadi, chunki sheva bo'lmasa, adabiy tilimizning kelajagi bo'lmaydi. Hayotiy ozuqa olib turadigan asos bo'lmasa, har qanday adabiy til o'lik til hisoblanadi. Shuning uchun ham shevalar har qanday adabiy tilning asosini tashkil etadi, hamda rivojlanish poydevori hisoblanadi.

“Istiqlol yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblari, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda”¹.

¹ И.Каримов. Юксак маънавият - енгилмас куч.Т.,Маънавият, 2008. 83-86-бетлар.

Shevashunosligimizning tarixi XI asrning mashhur tilshunosi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. Uning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy xalqlar shevalarining so'zligini arab tilida izohlab, o'zida jamlagan mukammal va bebaho lug'atlardan biri sanaladi.

Ona tilimizning o'zagi –bo'lgan shevalarimizni o'rganish va yangi tadqiqotlar yaratish kun tartibimizning dolzarb muammolaridan biridir.

O'zbek dialektologiyasi sohasiga umrini baxshida etgan tilshunoslardan

I. I. Zarubin, K.K. Yudaxin, E. D. Polivanov, G'ozzi Olim, A. K. Borovkov, F. Abdullaev, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, B. Jo'raev, S. Ibrohimov, M. Mirzaev, A. Ishaev, Q. Muhamedjanov, K. Nazarov, Yo. G'ulomov, A. Shermatov, A. Aliev, D. Abdurahmonov, N. Rajabov, X. Doniyorov, S. Ashirboev, B. To'ychiboev, K. Usmonov, A. Jo'raev, N. Murodova, T. Enazarov, N. Shoimova, M. Begaliev kabi olimlarimizning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etmaslik va ulardan bahramand bo'lmalik mumkin emas. Shu nuqtai nazardan shevashunosligimiz bo'yicha keng qamrovli yangi ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruriyati sezilmoqda va tan olish kerakki, hozirgacha lahjalar va shevalararo dialektalogik lug'atlarning mukammal holda yaratish vaqti etdi.

O'zbek xalq shevalarining lug'aviy boyligini o'zida jamlagan va umumiy holda ifodalaydigan bittagina "O'zbek xalq shevalari lug'ati" yaratilgan xolos.

Bizningcha, ular leksikografik nuqtayi nazardan saralangan holda kelajakda yaratiladigan ko'p tomli "O'zbek xalq shevalari lug'ati"da qayd etilishi maqsadga muvofiqdir.

Xalq shevalari va dialektlarini ichki imkoniyat sifatida adabiy tilimiz bilan bog'lab o'rganish sohasida ham keyingi vaqtlarda jiddiy ishlar qilinmoqda. Tilshunosligimiz uchun bunday ishlarning ham benihoya zarurligi shubhasizdir. Chunki u yoki bu dialektning, u yoki bu guruh shevalarning adabiy tilimizga qo'shgan hissasi va unga beradigan imkoniyatlarini o'rganmasdan turib, shu shevalarning yoki, xususan, adabiy tilimizning istiqbolini belgilash, uning kelajagini ta'minlash sohasida biror jiddiy ish qilish qiyin.

Bu shevalarning vakillari hozirgi vaqtda Samarqand, Jizzax, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining asosiy qismida, Toshkent, Sirdaryo viloyatlarining katta bir qismida, Farg'ona vodiysida, Xorazm viloyatining shimoliy qismida va Qoraqalpog'istonning bir qismida, shuningdek, Tojikistonning ko'pgina tumanlarida, Qozog'iston va Qirg'izistonning janubiy qismida, Turkmanistonning bir qismida yashaydilar. "O'zbek" nomi inqilobdan keyin hozirgi o'zbek millatining hamma a'zolari uchun umumiy nom bo'lib qolgach, ba'zi olimlar, jumladan akademiklar A.N. Samoylovich, V.M. Jirmunskiy, A.N. Kononov, professorlar N.A. Baskakov, V.V. Reshetov, M. Sh. Shiraliyev, F.A. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov va boshqalar ilgari "o'zbek" nomi bilan atalib kelgan bu aholining shevalarini qipchoq shevalari deb atay boshladilar va bu nomni ilmiy muomalaga kiritdilar.

"O'zbek adabiy tili va shevashunosligi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan professor Xudoyberdi Doniyorov qipchoq shevalari, g'arbiy va sharqiy guruh leksikasining o'ziga xos leksik – semantik, morfologik va stilistik imkoniyatlarini boy faktik materiallar asosida bayon etib bergan atoqli lingvist hisoblandi".¹

O'zbek tilining qipchoq lahjasini uzoq yillar tahlil qilgan shevashunos olim Xudoyberdi Doniyorov edi. U adabiy tilda ham to'qqiz sof unli tovush mavjud, faqat uning harfiy belgisi yo'q degan fikrni bildirgan edi. Navbatdagi vazifa ana shu tovushlarning harfiy belgisini berish kerak, degan g'oyani olg'a surdi. Ikkinchidan, adabiy til xalq tili jozibasini o'zida mujassamlashtirardi. Uchinchidan, imlodagi chalkashlik birmuncha tugatilib, savodxonlik yaxshilanardi.

Xudoyberdi Doniyorov tarixiy-qiyosiy metod bilan o'zbek dialektlarini o'rganish asosida hozirgi o'zbek adabiy tili tarixiy taraqqiyoti va rivojlanishi bosqichlarini belgilashga harakat qildi. Bu boradagi nazariy qarashlarini doktorlik dissertatsiyasida bayon etdi. Ushbu tadqiqot samarasi bo'lgan "J-lovchi dialektlarni o'zbek adabiy tili bilan qiyoslab o'rganish tajribasidan" monografiyasi maydonga keldi. "Qipchoq dialektlarining leksikasi" nomli monografiyasida ham o'zbek tilining sharqiy va g'arbiy guruhiga oid dialekt va shevalar leksikasi–so'z boyligi qiyoslab o'rganiladi.

Xudoyberdi Doniyorov qipchoq lahjalaridagi sof unli tovushlar haqida xulosalarini bayon etar ekan, ayni paytda grafemalar – yarim unli deb ataluvchi belgilarga ham o'z munosabatini bildiradi.

Biz ushbu o'rinda o'zbek xalq shevalarida, xususan, qipchoq shevalarida keng iste'molda bo'lgan harakat fe'llari xususida to'xtalmoqchimiz.

Harakat fe'llari qipchoq lahjasida so'zlashuvchi xalqlar tilining asosini tashkil etadi va har bir gapimiz harakat fe'llarisiz shakllanmaydi. Qipchoq lahjasidagi shevaga xos harakat fe'llari qiziqarli va sinonimik

¹ Karimov S. Sanaqulov U. "Ko'p qirrali ijod sohibi". Istiqlof davri o'zbek dialektologiyasining dolzarb muammolari. Prof. X. Doniyorov tavalludining 90 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan Respublika ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. Samarqand, 2017-yil, 18-18-may, 18-19-betlar.

qatorga boydir. Harakat fe'llari turli ma'noda qo'llanish xususiyatlariga ega bo'lib, uni quyidagi semantik guruhlariga ajratish mumkin.

Harakat fe'llarining semantik guruhlanishi:

1. Inson kayfiyati bilan bog'liq harakat fe'llari;
2. Inson harakati bilan bog'liq holat fe'llari;
3. Ruhiy holat bilan bog'liq harakat fe'llari;
4. Inkori ma'noli harakat fe'llari;
5. Inson mehnatiga xos harakat fe'llari;
6. Kundalik hayotga xos harakat fe'llari;
7. Tafakkur bilan bog'liq holat fe'llari;
8. Ijobiy harakat fe'llari;
9. Salbiy harakat fe'llari;
10. Harakat, yarim holat fe'llari;
11. Nutqiy harakat fe'llari.

Turli ma'no xususiyatiga ega bo'lgan harakat fe'llariga misollar:

Chopti-yugurdi, enkaydi-engashdi, g'izziladi-tez keldi, iljaydi-tabassum qildi, shiqshaydi-miyig'ida kuldi, jiladi-yig'ladi, allandi-aldandi, to'ng'illadi-norizo bo'ldi, jotti-yotdi, jonboshladi-yonboshladi, jamg'ardi-yig'di, jashnadi-yashnadi, chupchima-sakrama, jo'g'otma-yo'qotma, javrama-vaysama, jilpilladi-qilpilladi, kulli-kuldi, cho'milli-cho'mildi, artinni-artindi, mo'radi-poyladi, cho'zilli-cho'zildi, cho'milli-cho'mildi, jumshadi-yumshadi, sonnadi-ko'p gapirdi, bopladi-to'g'ri qildi, bezanni-bezandi, kiyinni-kiyindi, suqatti-sovqatdi, dam olli-dam oldi, qaqqayma-qotib qolmoq, qamalli-qamaldi, suxordi-sug'ordi, teshaladi-chopti, irjayma-kulma, ovnama-ag'nama, sang'ima-bekor yurma, jalpayma-yalpayma, baylama-bog'lama, chechinma-yechinma, lallayma-bo'shashma, solishma-urushma, kaypanglama-o'zingdan ketma, bezrayma-yuzsiz bo'lma, to'rama-to'g'rama, quvlama-orqasidan yugurma, urma-do'pposlama, chechma-yechinma, kechma-inkor qilma, zo'rlama-majburlama, kema-kelma, jog'otma-yo'qotma, suvutti-sovutdi, jilitti-ilitdi, isitti-isitdi, shopirdi-qo'zg'adi, boshini chayqadi-ajablandi, juvutti-ivitdi, quritti-quritdi, ko'pchitti-xamirni oshirdi, , sovdi-sog'di, juvdi-yuvdi, jildirdi-joyini o'zgartirdi, chaydi-chayqamoq, jaydi-yoydi, osti-ildi, sog'inni-sog'indi, kuydi-xato qildi, shipirdi-supurdi, kulli-kuldi, ovdardi-ag'dardi, jomadi-yamadi, kalladi-qo'lladi, zingraymoq-qotib qolmoq.

O'zbek dialektologiyasidagi shevaga xos so'zlarni XXI asrdan turib mukammal o'rganish va ilmiy asosda tadqiq etish bugungi kun talablaridan biri hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki o'zbek xalqi va uning adabiy tilining rivojlanishida qipchoq lahjasining o'rni beqiyosdir. Ilmga chanqoq yoshlarimiz bu sohada ham izlanishlar olib bormoqda.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev "Yoshlarimiz qalbida Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usini kamol toptirish, a'lo o'qishga da'vat etish, ularni sog'lom turmush tarzi ruhida tarbiyalashga qaratilgan targ'ibot ishlarini kuchaytiramiz. Bu boradagi siyosatimiz yangi qabul qilingan "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida "gi Qonun asosida qat'iy davom ettiriladi ¹ deb bejiz aytmagan.

Dialektologik olimlarimizning izdoshlari bo'lgan yosh tadqiqotchilar bugungi kunda shevaga xos so'zlarning yangi-yangi qirralarini kashf etmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O'zbekiston, 2017. 134 bet.
2. Karimov I.A Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008, 139 bet.
3. Istiqlo'l davri o'zbek dialektologiyasining dolzarb muammolari. Samarqand, 2017-yil, 18-18-may, 10-11-betlar.
4. Doniyorov X. O'zbek xalqining shajara va shevalari. — Toshkent :Navruz nashriyoti, 2017, 108-109-betlar.
5. O'zbek dialektologiyasining dolzarb muammolari. Respublika ilmiy nazariy anjumani materiallari. Toshkent 2018, 38-40-betlar.

IJTIMOIIY TILSHUNOSLIK

¹ Мирзиёев Ш. Буюк келажғимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 134 бет.

Annotatsiya: Mazkur maqolada sotsiolingvistikaning o'rganilishi va taraqqiyoti to'g'risida fikr yuritiladi. Ilmiy manbalarga asoslangan holda ilmiy nuqatayi nazardan tadqiq qilinishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, dialekt, madaniyat, millat, etnografiya, lingvopsixologiya, antropologiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается изучение и развитие социолингвистики. На основе научных источников изучаются исследования с научной точки зрения.

Ключевые слова: социолингвистика, диалект, культура, нация, этнография, лингвистическая психология, антропология.

Annotation: This article discusses the study and development of sociolinguistics. Based on scientific sources, research from a scientific point of view is studied.

Key words: sociolinguistics, dialect, culture, nation, ethnography, linguistic psychology, anthropology.

Tarixdan ma'lumki, har qanday sivilizatsiya iqtisodiy, siyosiy jihatdan rivojlanish bilan bir qatorda tashqi omillarning hamda o'z madaniyatining ta'siri natijasida milliy tilini shakllantiradi va kundalik turmush-tarzida qo'llaydi. Ilm-fan taraqqiy etgani sari esa har bir fanda, xususan, tilshunoslikda ham yangidan yangi ufqlar kashf etildi va bu hodisalar davom etmoqda. Ayniqsa, XIX-XX asrlar oralig'ida lingvistika, ya'ni tilshunoslik faniga ham yangidan yangi tushunchalar kirib kela boshladi. Aynan, yapon va hind olimlari tilning ijtimoiy hodisa ekanligi va uning rivojlanishi yoki barham topishi ijtimoiy hayotga bog'liq ekanligiga e'tibor qaratishgan. *Sotsiolingvistika* atamasining birinchi tasdiqlangan qo'llanilishi Tomas Kallan Xodson tomonidan 1939-yilda *Hindistonda* chop etilgan "Hindistonda ijtimoiy lingvistika" nomli maqolasi sarlavhasida bo'lgan ham ko'pincha ijtimoiy lingvistika shaklida qo'llanilgan va keyinchalik ilmiy terminga aylangan. Tilshunoslik tarixida bu masalalar ko'p bora tadqiq qilingan, ammo XX asrning 60-70-yillariga kelib tilshunoslikda bu muammolarni o'rganishga bo'lgan qiziqish yanada kuchaydi. Sotsiolingvistikaga oid bunday muammolarni o'rganishda tilshunoslik faqatgina jamiyatshunoslik faniga emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya singari bir qator fanlar yutuqlarini ham inobatga olish zarur.

Hozirgi globallashuv jarayonida mustamlakachilik siyosatining oqibatlari tufayli Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq va bir necha Afrika davlatlarida siyosiy kelishmovchiliklar kuzatilyapti. Shuningdek, ayrim mamlakatlarda mustamlaka qilgan davlatlarning tili davlat tili sifatida, ya'ni milliy til sifatida qo'llanilmoqda. Buning yaqqol misolini Hindiston, Qirg'iziston kabi davlatlarda ko'rishimiz mumkin.

Sotsiolingvistikaning fan sifatida mamlakatimizda o'rganilishi 1917-yildan keyin boshlandi va rivojlandi. Chunki etnik jihatdan yagona bo'lgan turkiy xalqlar uchun umumiy til yaratish masalasi ko'ndalang qo'yilgandi. Shuning uchun sotsiolingvistika fani bu davrda adabiy tilga asos bo'ladigan dialektni aniqlash va uning tayanch vazifani o'tashi lozimligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashi, bo'lajak adabiy tilning tovushlar tarkibini inobatga olgan holda xalqning milliy alifbosi va imlo qoidalarini yaratishi, yangi barpo etilayotgan adabiy tildan rasmiy til sifatida ma'muriy boshqaruvda va o'qish-o'qitish ishlarida keng foydalanishga erishish lozim edi. Shundan so'ng 30-40-yillarda ham o'zbek tilshunosligida shu kabi an'analar davom etdi. Xususan, A. Fitrat, Elbek, Botu, Faxri Kamol singari olimlarning qarashlarida ham ana shu mulohazalar o'zbek ijtimoiy tilshunosligining fan sifatida sifatida takomillashuviga ulkan hissa qo'shildi.

Tilning ijtimoiylashuvini o'rganish bu bilan cheklanib qolmadi. Keyingi o'n yillik davomida milliy tillarni rivojlantirish, tillar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish va har bir xalq uchun milliy tilning ahamiyati naqadar yuqori ekanligi to'g'risida ishlar davom etdi. Ammo qilingan tadqiqotlar bilan bir qatorda o'zbek tilining mavqei va ahamiyati ancha pastladi hamda madaniyat tili sifatida rus tilidan foydalanish oddiy aholi o'rtasida keng tarqaldi. Shuningdek, tilshunoslar V. Reshetov, V. Borovkov, A.G'ulomov, F. Abdullayev, O. Usmonov tadqiqotlarida ham shu fikrlar ilgari surilgan va 1972-yildagi Olmaotada bo'lib o'tgan konferensiyada ular tomonidan ilgari surilgan.

Mustaqillikdan keyin sotsiolingvistika sohasida samarali ishlar olib borildi. S. Mo'minov o'zining "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" nomli monografiyasida ham o'zbek xalqi kulturologiyasi va lingvistikasi borasida atroflicha keng tadqiqotlar olib borilgan.

Sotsiolingvistika omillarini o'rganish tilshunosligimizning dolzarb vazifalaridan biri sanalishi bilan bir qatorda antropologiya, etnografiya, lingvopsixologiya kabi bir necha fan tarmoqlariga ta'sir o'tkazadi. Shuning uchun tarixdan uzilmagan holda sotsiolingvistika sohasida tadqiqotlar olib boorish juda muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. Normurodov R. Sotsiolingvistika (Uslubiy qo'llanma). Termiz, 2004.

2. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Toshkent, 2000.
3. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning qisqacha lug'ati. Toshkent, 2001.

O'ZBEK XALQ SHEVALARIDAGI MILLIY RUH VA MAHALLIY-MILLIY HAYOT NAFASI

*Darvishov Ibrohim O'rmonovich,
NamDU dotsenti, PhD*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek adabiy tilini boyitish yo'llari va o'zbek adabiy tili va Davlat milliy tili mavqeyini oshirish masalalari haqida munosabatlar bildirilgan. Adabiy tilning boyishi ichki omili bo'lgan o'zbek shevalari, xususan, Namangan shevalarining milliy-mental jihatlarida so'z boradi.

Kalit so'zlar: lison, til, adabiy til, milliy til, mahalliy til, sheva, dialekt, lingvistik muqobillik.

Аннотация: В данной статье описаны пути обогащения узбекского литературного языка и вопросы повышения статуса узбекского литературного языка и государственного национального языка. Обсуждаются национально-ментальные аспекты узбекских диалектов, в частности наманганских диалектов, которые являются внутренним фактором обогащения литературного языка.

Ключевые слова: язык, литературный язык, национальный язык, местный язык, диалект, диалект, языковая альтернатива.

Annotation: This article describes ways to enrich the Uzbek literary language and issues of increasing the status of the Uzbek literary language and the state national language. The national-mental aspects of the Uzbek dialects, in particular the Namangan dialects, which are an internal factor in the enrichment of the literary language, are discussed.

Key words: language, literary language, national language, local language, dialect, dialect, language alternative.

Har bir millatning tamaddun tufayli unutilgan, iste'moldan chiqqan so'zlari bo'ladi. Adabiy tilimiz, aniqrog'i, Ona tilimiz ham bundan holi emas. Tarix qatida qolgan, biz unutgan va unitayotgan, kelgusi avlodimiz e'tiboridan juda ham chetda qolayotgan so'zlar xalq shevalarida keng qo'llanmoqda. Afsuski, ularni adabiy tilga olib kirib, adabiy iste'molini yo'lga qo'yish muammoligicha qolib ketmoqda.

Bugungi kunlarda millatimiz istiqboli va kelajagi kuyunchaklari bo'lgan ziyolilarimizning maktab, o'rta maxsus ta'lim dargohlari, hatto, oliy o'quv yurtini tamomlayotgan yoshlarimizning ona tilimiz bo'lgan o'zbek tilini yaxshi bilmaydi, degan ta'nayu da'volari to'g'riga o'xshab qolyapti. Bir nechta xorijiy tilda biyron gapiruvchi farzandlarimiz ona tilida erkin fikr yuritilmasligi, turkiy o'zbekcha milliy mental jihatlarimizni ifodalovchi lisoniy birliklarni to'laqonli anglab eta olmasliklari, ulardagi lug'at boyligining juda ham g'arib ekanligi ko'zga tashlanib qolmoqda. Jamiyatimiz vakillarining, xoh u katta yoshda bo'lsin, xoh yosh bo'lsin kitob va asl milliy adabiyotdan begonalashuvi bir hovuchgina so'zga andamonligi, ular o'rnida ajnabiy – begona til birliklarini qo'llashlariga sabab bo'ldi. Axir millatning eng birinchi va asosiy etnik ko'rinishi uning tili emasmi?! To'g'ri, har bir millatning tamaddun tufayli unutilgan, iste'moldan chiqqan so'zlari bo'ladi. Ona tilimiz ham bundan holi emas. Ammo, nazarimda, tarix qatida qolgan, biz unutgan so'zlar erdami yo ko'kda qandaydir g'azabnok porlayotgan ko'zga o'xshaydi.

So'zning joni bo'lmaganda odamni goh o'ldirib, goh tiriltirarmidi? Atrofga bunday zakiy va teran zehn bilan qarang: kimningdir og'zidan chiqqan, siz allaqachon aytmay qo'yan birgina shirin kalom vujudingizga nurday singib, beqiyos ruhiy quvvat baxsh etganini payqaysiz. Ana o'shanda xotiraning qaysidir bir puchmog'ida bolalikmi tirilib ro'baro' keladi. Sizga qamti turgan o'tmish bobo-momongizning ovozi kelganday bo'ladi. Ha, unutilgan so'z – duotalab ruh kabi.

Demak, fikr va mulohazalarimiz sirli ma'vo – so'z saltanati, milliy til saltanati haqida bo'ladi.

Turkistonda Sho'ro hokimiyati zo'rlik bilan o'rnatilgandan so'ng turkiy urug'larning urf-odat va shevalarini o'rganishga jiddu jahd bilan kirishiladi. O'zak-mag'zida mustabidlik mafkurasi yotgan bu intilishning xayrli tomoni ham bo'ldi. Salkam bir asr mobaynida o'zbek shevalari bo'yicha o'nlab nomzodlik va doktorlik ishi qilindi, minglab maqolalar yozildi, So'zning joni bo'lmaganda edi, odamni goh kuldirib, goh yig'latarmidi?! Xalqona, biz allaqachon aytmay qo'yan, unitilish arafasidagi kalomni eshitsak, u sizni bizga beqiyos ruhiy quvvat baxsh etishini ilg'aysiz. Ko'z oldingizda butun bir moziy gavdalanadi. Ular bobolarimiz, momolarimiz o'tmishining ovozi – tirik tariximiz. Zotan, o'zbek xalqi milliy tiliga asos bo'lgan mahalliy tillar – buyuk bir til va so'z saltanati.

Fattoh Abdullaevning "Xorazm shevalari", M.Mirzaevning "O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari", I.SHamsiddinovning "O'zbek tilining Qorako'l shevasi", Sh.Nosirovning "O'zbek tilining Qo'qon shevasi", Q.Muhammadjonovning "Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi",

T.Yo'ldoshevning "Tojikistondagi o'zbek shevalari orfologiyasi", A.Ishaevning "Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari", S.Ibrohimovning "Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi", "O'zbek tilining Andijon shevasi", V.Egamovning "Samarqand oblastining G'allaorol shevasi", N.Rajabovning "O'zbek tilining G'arbiy Samarqand shevalari", S.Rahimovning "O'zbek tili Surxondaryo shevalari", B.Jo'raevning "YUqori Qashqadaryo o'zbek shevalari", A.Shermatovning "Quyida Qashqadaryo o'zbek shevalari", Bosim To'ychiboev va Qozoqboy Qashqirining "Zominning til qomusi" kitoblari xalqimiz bebaho boyligi bo'lgan, adabiy tilimizning boyitish manbasi bo'lgan o'zbek shevalarini o'rganishga bag'ishlangan tilshunosligimizning eng xayrli ishlaridan hisoblanadi.

1930-40-50-60-yillarda turkiy urug'larning urf-odat va shevalarini o'rganishga jiddiy kirishildi. Bu ishlarining xayrli tomoni yuqoridagi ilmiy manbalar bizga me'ros bo'lib qolganligidir.

O'tgan asrning 30-40-yillaridan boshlangan izlanishlar natijasida o'laroq "O'zbek xalq shevalari lug'ati" degan salmoqli to'plam 1971-yilda ikki ming nusxada bosilib chiqadi. Yaratilganiga salkam ellik yil bo'lgan kitob esa o'z bahosini olmadi, to shu kunga qadar bu kitob o'zgarmadi. Millatimizning olti mingdan ziyod so'z va iboralariga yana boshqalari qo'shilmadi. Aslida xalq shevalarida yuz minglab til birliklari bor.

To'plamda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'izistonning janubiy tumanlari hamda Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbeklarning qorluq, qipchoq, o'g'uz lahjalarida ishlatiladigan ayrim so'zlar jamlangan xolos. Tanlab olingan areal ham, so'zlovchilar ham juda katta. Ammo, shevashunos olimlarimiz tizimga solgan aksariyat so'zlarning lug'atga kiritilmaganiga hayron bo'lasiz, ular kiritilganda edi bugungi adabiy tilimizga ellik-oltimish yil mobaynida singib ketgan bo'lardi.

Ma'lumki, dunyodagi katta va juda ko'p tillar adabiy tili xalqning jonli so'zlashuv tili asosida shakllangan. Zero, o'zbek xalq shevalarida chinakam milliy ruh va mahalliy-milliy hayot nafasi yaqqol sezilib turadi.

Quyida Namangan viloyati sheva arealida keng iste'molda bo'lgan lug'aviy birliklardan ayrimlarini keltirishni lozim topdik: *madda* – sergap, vaysaqi, *oyg'oq* – chaqimchi, *soyg'oq* – piyoda, befoyda yuruvchi, *bo'jama* (omonim) – yosh qizaloqlarning soch o'rimi, husunbuzar, *jugal* – ikki labning tutashgan joyiga chiquvchi yara, *go'micha/yignalovgich* – ko'z mijjasiga bo'rtib chiqadigan yara, *keskaltirik/kesatki/kalpista* – kaltakesak, *kirpi* – tipratikan, *jukum* – hafa, *tirriq* – hasis, qizg'anchiq, *gupu* – to'la (semiz), *muqamoq* – qiynalmoq, *ravi* – hiyol, bir zumda, *ozitqi* – yaxshi, xayrli ishdan qoldiruvchi va qaytaruvchi odam, *irganmoq* – jirkanmoq, *gangir/qang'il* – anqov, *ko'hmak* – ko'm-ko'k, *lozimato/yo'ru'yo'riq* – marosim, *mo'ndi/yaloq* – kiyimi kir va iflos odam, *ocharmoq* – rangning ochroq tusga kirishi, *to'qarmoq* – rangning to'qroq holga kelishi, *hutum* – xazilkash va beozorlik bilan xazil qiluvchi kishi, *chorpoyli* – to'ladan kelgan erkak kishi, *shop* – to'y kuni kelinning ukasiga beriladigan sovg'a. Bu kabi lug'aviy birliklarning aksari adabiy tilda mavjud emas. Xalq shevalarida esa har bir harakat, vaziyat, holat, narsa-buyum va belgilarning aynan ifodalab bera oladigan ko'rinishlari bisyor. Bugungi globallashuv davrida siz bizning – barcha tilimiz jonkuyarlarining asosiy maqsad va vazifamiz – ularni milliy tilimiz birligi sifatida adabiyilashtirishdir. Bugungi kunda bunday so'zlar nafaqat viloyatlarda, balki mamlakatimizga chegaradosh o'zbeklar istiqomat qiladigan sheva areallarida ham ishlatiladi.

Taklif va xulosa o'rnida: milliy va adabiy ona tilimizga tegishli ilmiy manbalarni tilshunos tadqiqotchilarga, magistr va bakalavrlarga sidqidildan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" kitobini, Navoiy va Fitratning tilimiz ravnaqi haqidagi fikrlarini, F.Abdullaev ("Xorazm shevalari"), Qosim Muhammadjonov ("Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari"), Mullatoy Begaliev ("O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi"), Anvar Bo'ronov ("Oltoylar"), Saidmuso Rahimov ilmiy izlanishlarini... (bularni istalgancha davom ettirish mumkin) tanishtirib, o'qitishga erishmog'imiz zarur. Magistr va bakalavrlar uchun dialektologik ekspeditsiyalarni qayta yo'lga qo'yish lozim. Xalqimiz shevalari qarida tarixiy yozma yodgorliklarda qoldirilgan manbalardan ham ortiqroq o'tmishimiz va tilimiz tarixiy belgilari yashirinib yotibdi. SHuning uchun ham tilimiz – shevalarimiz biz bilan yo'ldosh bo'lib yurgan tirik tariximizdir.

Dialektal lisoniy xususiyatlarni bolalar bog'chasidan boshlab, o'rta, maxsus va oliy ta'lim tizimida tarbiya va bilim oluvchi farzandlarimizga ularning til kompetentligini boyitish va rivojlantirishga, ular ongiga adabiy til me'yorlarini singdirish va nutq madaniyatini shakllantirish uchun dialektal sharoitlar bu jarayonlarga salbiy ta'sir etmaydigan usullar orqali amaliy tilshunoslik masalalarining dolzarbligini kun tartibi qo'yish maqsadga muvofiqdir.

XI-XII ASR YOZMA YODGORLIKLARIDA O'G'UZ TIL BIRLIKLARINING RADIATSIYASI

*Atoulllo Rahmatovich Ahmedov,
Buxoro davlat universiteti*

Annotatsiya. Qarluq, o'g'uz, qipchoq qavm tillari orasidagi tipologik o'xshashlik va farqlar turkiy tillarning tasnifiga bag'ishlangan har bir tadqiqotning markazida turadi. Shuning uchun nafaqat o'zbek tilida, balki boshqa guruh tillarida ham o'zga qavm tillari ta'sirini aniqlash va sharhlash xalq tarixini, til birliklarining ifoda imkoniyatlarini o'rganishda dolzarb muammo bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Chunki qadimgi davrlardan hozirgi kungacha yozuvchi va shoirlarning bu uch – bir-biriga yaqin lahja xususiyatlaridan foydalanish mahorati va natijasi masalaning muhimlik darajasiga mutanosib ravishda tadqiq etilmagan. Ushbu maqolada XI-XII asr yozma yodgorliklari asosida o'g'uz til birliklarining qo'llanish sabablari yoritilgan.

Kalit so'zlar. O'guz, qarluq, areal lingvistika, aruz, hijo, qofiya, bo'g'in.

Аннотация. Типологические сходства и различия карлукского, огузского и кыпчакского языков находятся в центре каждого исследования, посвященного классификации тюркских языков. Поэтому определение и интерпретация влияния иностранных языков не только на узбекский язык, но и на языки других групп было и остается актуальной проблемой в изучении истории народа, выразительных возможностей языковых единиц. Потому что умения и результаты использования этих трех тесно связанных диалектных особенностей писателей и поэтов с древнейших времен до наших дней не исследованы пропорционально важности вопроса. В данной статье на основе письменных памятников XI-XII веков объясняются причины использования единиц огузского языка.

Ключевые слова. Огуз, карлук, ареальное языкознание, аруз, хижо, рифма, слог.

Resume. Typological similarities and differences between the qarluq, oghuz, and kipchak languages are at the center of every study devoted to the classification of Turkic languages. Therefore, determining and interpreting the influence of foreign languages not only on the Uzbek language, but also on the languages of other groups has been and remains an urgent problem in studying the history of the people, the expressive possibilities of language units. Because the skills and results of using these three closely related dialect features of writers and poets from ancient times to the present day have not been researched in proportion to the importance of the issue. In this article, the reasons for the use of the units of the Oghuz language are explained based on the written monuments of the XI-XII centuries.

Key words. Oguz, qarluq, areal linguistics, aruz, hijo, rhyme, syllable.

Areal lingvistika til tarixi va uzoq tarixga ega adabiyot uchun katta yutuq sifatida yuzaga keldi va rivoj topmoqda. Areal lingvistika tushunchasi bir qaraganda yangi tushunchadek ko'rinib-da, ammo uning ilk alomatlari til – sheva paydo bo'lgan davrga borib taqaladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Mazkur tahliliy ish XI-XII asr yozma yodgorliklari va ularda O'g'uz til birliklarini keltirilishini o'rganish orqali turkiy lisoniy arealda O'g'uz til birliklari tarqalgan va amalda bo'lgan hududlarni aniqlashda juda samarali natija ko'rsatadi.

Areal lingvistika haqida gap borar ekan yana shuni yodda tutish kerakki, turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biriga yaqin bo'lganligi sababli hamisha qadim davrlardan XIX asrning oxirlarigacha o'zaro katta qorishuvda bo'lgan. Bu esa ilmiy izlanishlar davomiyligida nisbiy tushunchalarning ortishiga "xizmat qilgan". Turkiy xalqning etnogenezi haqida aniq ma'lumot aytib bo'lmaydi. Chunki turkiy xalqlarning o'zaro aralashuvi juda kuchli bo'lgan. Shuning uchun turkiyshunoslikda areologik tadqiqotlarga ehtiyoj juda katta. Areologik tadqiqotlar amalga oshirilib, turkiy areal atlas tuzilgach, har bir turkiy mintaqaning yozma yodgorliklari qayd etolmagan uzoq tarixi haqida so'z yuritish mumkin. Tahlil jarayonida mazkur fikrimizni dalillar orqali oqlaymiz.

Hozirgi turkiy tillarning shakllanishi ko'p holda turli qabila va elat lahjalarining qorishuvi natijasi bo'lganligi sababli, qarluq guruhiga mansub tillarda (chunonchi, o'zbek, uyg'ur) o'g'uz va qipchoq lahjalarining, o'g'uz guruhi tillarida (chunonchi, ozarbayjon, turk, gagauz) qarluq va qipchoq lahjalarining, qipchoq guruhi tillarida (chunonchi, qozoq, qoraqalpoq, tatar) qarluq va o'g'uz lahjalarining salmog'i tadqiqotchilarni hamisha qiziqtirib kelgan. Qarluq, o'g'uz, qipchoq qavm tillari orasida qat'iy tipologik farqlarning mavjudligi hech bir turkiyshunosda shubha tug'dirmaydigan haqiqatdir.

Adabiy tilimizning butun tarixi davomida qarluq va o'g'uz til xususiyatlarining yonma-yon qo'llanilishining bosh sababi, barcha turkiyshunoslarning, jumladan, o'zbek adabiy tili tarixi bilan chuqur shug'ullangan S.Mutallibov, G.Abdurahmonov, F.Abdullaev, E.Fozilov, A.Rustamov, X.Doniyorov, B.O'rinboev, U.Tursunov, S.Ashirboev, H.Dadaboev, A.Matg'oziev, A.Muxtorov, U.Sanaqulov kabi tilshunoslarning fikriga ko'ra, qarluq-uyg'ur va o'g'uz qavmlarining o'zaro yaqin munosabatda bo'lganligi, o'zbek etnosi va uning tili shakllanishiga o'g'uz komponenti muhim tarkibiy qism bo'lib ishtirok etganligidir. Bu, shubhasiz, to'g'ri va to'laqonli asoslangan fikrdir. Lekin bu qarash, birinchidan "O'zbek

adabiy tilining butun tarixi davomida o'g'uz til birliklarining qo'llanilishi nega bir xil emas?" degan savolga, ikkinchidan, "nima sababdan juda ko'p holda me'yoriy qarluqcha til birliklari bilan ularning o'g'uzcha ko'rinishlari yonma-yon qo'llanib kelingan?" degan savolga javob berolmaydi.

XI-XII asrlar yozma yodgorliklarida qarluq, qipchoq va o'g'uz kabi turkiy qavmlar aralash yashaganlar. Shuning uchun turkiyshunoslar, jumladan, o'zbek turkiyshunoslari bu davr tilini mushtarak til, ya'ni, qarluq-uyg'ur, o'g'uz va qipchoq lisoniy birliklarining bir-biridan keskin farqlanmasdan qo'llanish davri va tili sifatida baholaganlar. Shuning uchun bu davr yozma manbalari bo'lgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Adib Ahmadning "Hibat ul-haqoyiq" asarlarida qarluq-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz leksik-fonetik shakllarining aralash qo'llanilganligini ko'ramiz.

Mushtarak holatlar:

Kezin o'ngdin ermaz ya so'ldin o'ngun,

Ya astin, ya ustun, ya o'tru o'run [6, 66].

So'ngakka ilikdir, erang'a bilik,

Biliksiz eran ul so'ngaksiz ilik [1, 50].

Bu Bug'raxan vaqti ichra ani,

Yema xan tilincha bu etmish muni [6, 52].

Keltirilgan misollardagi o'g'uz leksik-fonetik shakllari (so'l, ilik, etmoq) o'rnida uning qarluqcha variantlari (yilik, qilmoq) qo'llanilsa, she'riy shakl yoki mazmunda hech qanday o'zgarish bo'lmas edi.

Mahmud Koshg'ariy "Kuzaku uzun bo'lsa, alik kuymas" [4.II,55] maqolini keltiradi. Bu maqolni keltirib, o'g'uzlardan olganligini ta'kidlamaydi. Bu maqolda ishlatilgan alik shakli maqolning o'g'uzlardan olinganligiga ishorat qilib turibdi.

Teshik inju yerda qolmas [4.II,37]. Yuqorida keltirilgan maqol singari bu maqolda ham inju shakli uning o'g'uzlarga tegishli ekanligini ko'rsatib turibdi. Bu esa qarluq til birliklari bilan birga o'g'uz shakllarining ham adabiy me'yor sifatida qo'llanganligidan dalolat beradi.

Ammo ushbu davr yozma manbalari tilida turli turkiy dialektlarning til birliklari aralash, ma'lum bir me'yorga amal qilmay qo'llanilgan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Aks holda, Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devon" ida qarluq va o'g'uz dialektlarini muttasil farqlab bormas edi (chunonchi, Mahmud Koshg'ariy yinju shakli turklarga (ya'ni, adabiy til – hoqoniy tiliga – eski turkiy adabiy tiliga), inju shakli esa o'g'uz tiliga xos ekanligini alohida uqtirib o'tadi [4.I,67]).

Bundan biz xulosa qila olamizki, bu davrda yaratilgan asarlar tilida o'g'uz leksik-fonetik shakllari mushtarak holatda qo'llanilgan. Qarluqlar va o'g'uzlar aralash holda yashagan sharoitda bunday shakllar, albatta, tabiiydir.

Lekin o'zbek adabiyoti ming yillik tarixida nazm nasrdan ustunlik qilib keldi. Nazmda esa mohiyatan metrik tabiatli aruz vazni hukmron edi. Aruz vaznida, xususan, turkiy nazmda bo'g'inning cho'ziq/qisqaligi ko'p holatda uning ochiq va yopiqligi bilan belgilanadi va o'g'uz unsurlari yopiq bo'g'inni ochiqqa, ochiq bo'g'inni yopiq bo'g'inga aylantirishining eng qulay vositalaridandir. Shuning uchun bu davr yodgorliklarida ham o'g'uz unsur va ko'rinishlarining vazn va qofiya talablari bilan qo'llanishi keng tarqalgan:

1. Yopiq bo'g'inni ochib, cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish uchun;
2. Ochiq bo'g'inni yopib, qisqa hijoni cho'ziq hijoga aylantirish uchun;
3. Qofiyani ta'minlash uchun;
4. Rukndagi hijolar sonini tenglashtirish uchun;
5. O'ta cho'ziq hijoni oddiy cho'ziq hijoga aylantirish uchun.

Vazn unsurlariga ko'ra

a) cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish uchun:

Qara chumg'uq utti suta tumshuqi,

Uni o'g'lag'u qiz uni-teg taqi [6, 74].

Aruznig mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu baytda utti o'g'uz shakli rukndagi cho'ziq hijoning qisqa hijoga o'tishida ishtirok etgan. Chunki ushbu so'zning yutti qarluq tillariga xos bo'lgan shakli qo'llanilganda, bu so'zdan oldingi hijo (-g'uq) cho'ziq bo'lardi. Vaznda esa yutti so'zidan oldingi hijo qisqa bo'lishi kerak. Shuning uchun shoir bu so'zning o'g'uz shaklini (utti) qo'llab, oldingi hijoning qisqa bo'lishini (chum-g'u-qut-ti) ta'minlagan.

Yana bir misol:

Ko'ni so'z asalteg, bu yalg'an-basal,

Basal yeb achitma ag'iz, ye asal.

Bu yalg'an so'z igteg, ko'ni so'z –shifa,

Bu bir soʻz oʻzagʻi urulmish masal [1,72].

Aruzning mutaʼqoribi musammani mahzuf tarmogʻida yozilgan bu toʻrtlikda oʻgʻuz leksik-fonetik shakli boʻlgan igteg soʻzi oʻzidan oldin kelgan “soʻz” lafzining vaznga mos boʻlishini (soʻzig-tek) taʼminlagan.

Turkiyshunos olimlarning maʼlumotlariga qaraganda, son soʻz turkumiga mansub (e)ikki, yetti, sekkiz, toʻqqiz, ellik kabi shakllar qarluq lahjasiga va ularning muqobili boʻlgan (e)iki, yeti, sekiz, (d)tOʻquz, (a)elli kabi shakllar oʻgʻuz lahjasiga tegishlidir.

“Qutadgʻu biligʻ”, “Hibat ul-haqoyiq” asarlarida bu soʻzlarning har ikkala koʻrinishi ham uchraydi. Chunki (e)iki, yeti, sakiz, toʻquz oʻgʻuz koʻrinishlari vaznda bir qisqa, bir choʻziq hijoga teng va (e)ikki, yetti, sakkiz, toʻqqiz qarluqcha shakllari esa ikki choʻziq hijoga teng keladi. Bularning oʻzaro almashinishi mumkin emas va qanday shaklning qoʻllanilishi, albatta, vazn talabi bilan belgilanadi:

Bularda eng ustun Sekantir yurir,

Eki yil sekiz ay bir evda qalir [6, 80].

Keltirilgan baytda eki, sekiz oʻgʻuz koʻrinishi vazn talabi asosida qoʻllanilgan. Yaʼni, aruzning mutaʼqoribi musammani mahzuf tarmogʻida yozilgan bu baytning beshinchi va oltinchi ruknlari birinchi hijolarining qisqa boʻlishini taqozo qilgan. Ikkilangan undoshlarga misollar keltirilgan bu baytlarda esa, sanoq sonlarning ikkilanganlik deminantalar bilan qoʻllanilishi ham hijolar xususiyatlari bilan bogʻliqdir.

b) rukndagi hijolar sonining teng boʻlishida:

Koʻturdi sav altun kumush nang tavar,

Ayur oʻz mungadsa menga bu yarar [6, 130].

Keltirilgan baytga eʼtibor qilsak, oʻgʻuz shakli (tavar) rukndagi hijolar sonining tengligini va qofiyaning toʻliq boʻlishini taʼminlagan. Chunki aruzning mutaʼqoribi musammani mahzuf tarmogʻida yozilgan ushbu baytda bu soʻzning qarluqcha varianti boʻlgan mol (buyum) shakli mutlaqo boshqa rukn va qofiyani talab qiladi.

Qofiya unsuriga koʻra:

Elig koʻz qulaq tutti elda qamugʻ,

Achildi angar barcha bekligʻ qapugʻ. [6, 122].

Keltirilgan bu baytda qofiya talabi asosida oʻgʻuz til birligi boʻlgan qapugʻ soʻzi qoʻllanilgan. Shu oʻrinda eshik qarluq shakli qoʻllanilganda edi, birinchi misradagi qamugʻ soʻziga qofiyalana olmas edi.

Umuman olganda, oʻzbek xalqi va uning adabiy tili maʼlum bir tilning (bobo tilning) divergentsiyasi asosida emas, balki qarluq qavmlari va tilining yetakchiligida uygʻur, oʻgʻuz, qipchoq kabi turkiy qavmlarning tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va lisoniy konvergentsiyasi asosida shakllangan. Bu konvergentsiya jarayonida hosil boʻlgan oʻzbek xalqi va adabiy tili qator noturkiy etnoslarni, jumladan, eroniy, arabiy, moʻgʻul urugʻ va qavmlarni oʻziga singdirgan. Bu konvergentsiya tarixiy haqiqat ekanligi hozirgi oʻzbek xalq shevalarining boʻlinishlarida, hozirgi Oʻzbekiston hududida oʻzbekcha-tojikcha, oʻzbekcha-arabcha, oʻzbekcha-turkmancha, oʻzbekcha-qozoqcha, oʻzbekcha-qoraqalpogʻcha, oʻzbekcha-qirgʻizcha ikki tillilikning mavjudligida va oʻzbek xalq shevalari ichida oʻgʻuz va qipchoq lahjalarining mavjudligida oʻz aksini topadi. oʻgʻuz lahjalariga mansub shevalarning Oʻzbekistonning butun hududida tarqalganligi, oʻzbek etnosi va adabiy tilning shakllanishida oʻgʻuz komponenti ham muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Ahmad Yugnakiy. Hibbatul haqoyiq. (Q.Mahmudov nashri) T.: Fan, 1972. – 301 b.
2. Akhmedov A. R., Sevara P. Theoretical and practical issues of creating uzbek areal linguistics //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 12. – C.142-146.
3. Akhmedov A. R., qizi Poʻlatova S. M. Oʻzbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish //Conferences. – 2021.
4. Koshgʻariy M. Devonu lugʻotit turk. I tom.T.: Fan, 1960. 622 b; II tom. T.: Fan, 1961. – 428 b;
5. Rahmatovich A. A. Poʻlatova S.M. Vobkent tumani shevasida soʻzning morfemik tarkibi //scientific reports of bukhara state university. – c. 123.
6. Yusuf xos Hojib. Qutadgʻu bilig. Q. Karimov nashri. T.: Fan, 1972.

XORAZM VILOYATI OʻZBEK SHEVALARINI AREAL OʻRGANISH MUAMMOLARI

*Alimova Shahnoza Maqsudovna,
Urganch davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm viloyati o'zbek shevalarining areal o'rganishning nazariy hamda amaliy asoslari haqida ma'lumot berilgan bo'lib, areal tadqiqning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, o'zbek shevalari, areal tadqiq, Xorazm shevalari, Xorazm viloyati o'zbek shevalari.

Hozirgi kunda o'zbek tili hayotimizning barcha jabhalarida – davlat va jamiyat boshqaruvi, davlatlararo munosabatlar, ilm-fan, ta'lim-tarbiya, tibbiyot, madaniyat va san'at sohalarida faol qo'llanilmoqda, xalqaro minbarlardan baralla yangramoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 4-oktabr kuni "Davlat tili haqida"gi qonunning 30 yilligini munosib nishonlash to'g'risida"gi qarorida o'tgan yillar davomida ona tilimiz mustahkam huquqiy asos va yuksak maqomga ega bo'lgani qayd etiladi. Bundan tashqari, 80 ming so'zni o'z ichiga olgan 5 jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning nashr etilishi, 100 tomlik o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarining nashriga kirishilgani, respublikadagi gazeta va jurnallarning soni 2 mingdan oshgani va nihoyat O'zbekiston taraqqiyotining bugungi yangi bosqichi – milliy yuksalish davri talablaridan kelib chiqib, ona tilimizning jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilgani, xususan, so'nggi yillarda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining tashkil etilgani ona tilimizning tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish, uni ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish va qo'llanish doirasini kengaytirish, filolog kadrlar tayyorlash borasidagi ishlarni yangi pog'onaga ko'tardi.¹

Bu masalada J.Eltazarovning quyidagi so'zlari muhim ahamiyatga ega: "Millat sifatida uyushmaganimizning asosiy sabablaridan biri ham so'zlarimizning umumiy mulkka aylanmaganidadir. Shevalarni mensimaslik, adabiy tilning bebaho boyish xazinasini tan olmaslik fenomeni asosida ham ana shu hol yotibdi. Ziyolilarimiz va farzandlarimiz chet tillarga chechan, xorijiy so'zlarning aslini ham biladi, ammo ona tilining jozibasini, uning tirikligini ta'minlab turgan xalqona so'zlarni bilmaydi. O'zbek xalq shevalarida ruh bor, hayot nafasi ufurib turadi, u milliy tilimizning jonli shakli, axir! Keyingi paytda o'zbek shevalarini o'rganish va uning boyliklarini to'plash va nashr qilish borasida birmuncha ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, biz o'zbek tilshunoslari va o'zbek intelligensiyasi zamonaviy tushunchalarni ifodalash uchun shevalarning boyligini adabiy tilga transformsiya qilishni uddasidan chiqmadik. Xullas, til siyosati va til o'qitish borasidagi keyingi 30 yillik tajribalarimiz, xato va kamchiliklarimizdan xulosa chiqarib, o'zbek tilini jamiyatimiz hayotida ustuvor qilish va uni ilmiy texnologiyalar tiliga aylantirish uchun qo'limizdan kelgan barcha ishlarni amalga oshirishimiz lozim"².

Keyingi yillarda ona tilimiz har tomonlama ravnaq topib, huquqiy maqomi mustahkamlanishi bilan birgalikda qo'llanish doirasi kengayib bormoqda. Istiqlol yillarida milliy o'zlikni anglashda, ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalarni tadqiq etishda, bugungi kunda jahon iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy yutuqlari bilan tanishishda ona tilimiz ko'prik vazifasini o'tashi bilan birgalikda jamiyat tafakkuri shakllanishiga ham o'z hissasini qo'shmoqda. Shu bilan birga, adabiy tilimizning bir bo'lagi hisoblangan o'zbek dialektlari bo'yicha bugungi kunda fundamental tadqiqotlarni amalga oshirish, turkiy tillar ichida eng boy, rang-barang lahjalarga ega bo'lgan o'zbek shevashunosligi bo'yicha ilmiy ekspeditsiya va izlanishlarni uzviy amalga oshirish maqsadida Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universitetining tashkil qilinganligi ayni muddao bo'ldi. Aytish kerakki, sheva va lahjalarning ko'plab lisoniy birliklarida tilimizning qadimiy va ko'hna xususiyatlari hamon saqlanib kelmoqda. Ularda xalqimiz tarixi, etnografiyasi, madaniyati va ma'naviyatining ko'plab qirralarini o'zida yorqin ifoda qilgan noyob dalillar bor. Xorazm shevalarini hozirgi o'zbek adabiy tili bilan qiyoslab o'rganish birgina shevashunoslik uchun emas, balki bir qator turkiy tillar dialektologiyasi uchun ham ilmiy qimmatga ega.

O'zbek xalq shevalarini o'rganish sohasida rus tilshunosligida Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, V.V.Reshetov va boshqa olimlarning xizmatlari benihoya katta ahamiyatga ega³. O'zbek dialektologiyasida o'zbek xalq shevalarini dialektal aspektda o'rganish masalasi XX asr boshlaridan boshlangan. O'zbek xalq shevalarini areal aspektda o'rganish esa XX asr 2-yarmidan boshlandi. Xorazm

¹ Элтазаров Ж. Она тилимизнинг жозибаси шеваларда. – Самарканд, 2020. <https://www.facebook.com/2127795750570043/posts/3693749297308006/>

² Элтазаров Ж. Она тилимизнинг жозибаси шеваларда. – Самарканд, 2020. <https://www.facebook.com/2127795750570043/posts/3693749297308006/>

³ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933.– 45 с.; Боровков А.К. Ўзбек шева-лахжаларини текширишга доир савол-жавоблар. – Тошкент, 1944. – 11 б.; Юдахин К.К. Некоторые особенности Карабулакского говора/Ўзбек диалектологиясидан материаллар, Т 1. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1957. – Б.31-57; Решетов В.В.Кураминские говоры Ташкентской области (фонетическая, морфологическая система): Автореф. дисс...д-ра филол.наук. – Ташкент:1951. – 20 с.

shevalarining tadqiqotchisi Fattoh Abdullayev ilmiy ishlari¹ o'zbek adabiy tilining tarixi, dialektologiyasi, leksikasi, fonetikasi, grammatikasi, shuningdek, badiiy nutq masalalariga bag'ishlangan. F.Abdullayev Xorazm shevalarini tadqiq qilib, ularning dialektologik xaritasini tuzgan va tasnifini bergan.

A.Ishayev tadqiqotlarida, asosan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari o'rganilgan bo'lishiga qaramay, shevalarning tarqalish areali hamisha ma'muriy bo'linishlarga muvofiq bo'lmasligi e'tiborga olinsa, undagi materiallar, xususan, Qoraqalpog'iston hududidan to'plangan faktlar Xorazm shevalari tadqiqi uchun ham obyekt bo'la oladi. Olimning "Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari" monografiyasi², unda berilgan lug'at bugungi kunda ayni shu sheva vakillari nutqida ham kam ishlatiladigan, deyarli iste'moldan chiqib ketgan ayrim so'zlarni o'zida aks ettirgani bilan ahamiyatlidir.

Xorazm viloyatidagi o'zbek shevalari anchagina tadqiq qilingan bo'lishiga qaramay, Xorazm shevalari leksikasi va grammatikasi tizimli ravishda dialektal tarzda ko'p o'rganilgan bo'lsa-da, areal jihatdan hali tadqiq etilmagan. Bu masala ayrim olimlar tomonidan umumiy tarzda yoki yo'l-yo'lakay tilga olingan, xolos.

Xorazm shevalarini areal o'rganish muhim ahamiyati shundaki, Xorazmda og'uz va qipchoq lahjasi vakillari istiqomat qiladi. Har ikkala lahja vakillari aralashuvi natijasida esa Xorazmda oraliq lahja ham yuzaga kelgan. Bu esa o'z-o'zidan Xorazm viloyati o'zbek shevalarini arealini yaratish zaruratini keltirib chiqaradi.

Xorazm viloyati aholisining asosiy qismi o'g'uz lahjasida muloqot qiladi. Xorazm viloyatining deyarli barcha (Xiva, Urganch, Xonqa, Xazorasp, Bog'ot, Qo'shko'pir, Shovot, Yangiariq) tumanlarida o'g'uzlar istiqomat qiladi.

Til xususiyatlariga ko'ra o'zbek tilining qipchoq lahjasiga mansub kishilar esa Xorazm viloyatining Gurlan, Yangibozor, shuningdek, Shovot va Bog'ot tumanlarining ayrim qishloqlarida yashaydilar. Mazkur shevalar ayrim lingvistik belgilariga ko'ra bir-biridan ma'lum darajada farqlanadi. Shu sababli tadqiqotchilar ularni Beruniy-Mang'it, Xo'jayli-Qipchoq va Qo'ng'iro't shevalari deb tasnif qiladilar. Ushbu tasnifda Xorazm viloyati hududida joylashgan Gurlan-Yangibozor shevalari, shuningdek, boshqa tumanlardagi sheva vakillari e'tibordan chetda qolgan. A.Ishayev bu shevalarning to'liq tasnifini boshqa bir ishimizda mufassal yoritamiz³, deb qayd qilgan bo'lsa ham, negadir keyinchalik olimning bu masalaga bag'ishlangan tadqiqotini uchratmadik.

Aynan shuning uchun ham Xorazm viloyati o'zbek shevalarini areal o'rganish ehtiyoji mavjud bo'lib, bu ko'p shevali Xorazm viloyati o'zbek shevalarini dialektal atlasini yaratish uchun zamin hozirlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961.–348 б.
2. Боровков А.К. Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар. – Тошкент, 1944. – 11 б.
3. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.
4. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933.– 45 с.
5. Решетов В.В.Кураминские говоры Ташкентской области (фонетическая, морфологическая система): Автореф. дисс...д-ра филол.наук. – Ташкент:1951. – 20 с.
6. Элтазаров Ж. Она тилимизнинг жозибаси шеваларда. – Самарқанд, 2020. <https://www.facebook.com/2127795750570043/posts/3693749297308006/>
7. Юдахин К.К. Некоторые особенности Карабулакского говора/Ўзбек диалектологиясидан материаллар, Т 1. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1957. – Б.31-57

NAVOIY VILOYATI O'ZBEK SHEVALARINING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARIGA DOIR

*Navro'z Raxmonov,
f.f.f.d. (PhD)*

Navoiy viloyati dialektal lisoniy muhitining hozirgi holatini o'rganishda mazkur hududda tarqalgan o'zbek shevalarining morfologik xususiyatlarini areal o'rganish o'zbek tili grammatik qurilishining lisoniy tabiatini belgilash uchun qimmatli materiallar berishi shubhasiz. Mazkur hudud o'zbek shevalarida

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961.–348 б.

² Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.

³ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1977. – Б.5.

morfologik shakllarni qo'llashda o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Bu, albatta, u yoki bu sheva tarqalgan hududning joylashish o'rni, tarixiy sharoitlari, etnik xilma-xillik, aholi migratsiyasi, shuningdek, qo'shni hudud o'zbek shevalarining ta'siri kabi omillar bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Mazkur hudud o'zbek shevalarida morfologik shakllarni qo'llashda o'zbek tili va boshqa o'zbek shevalaridan ma'lum darajada farqlanadigan xususiyatlarni so'z turkumlarining grammatik formalarida, sheva so'zlarining fonetik va morfologik tuzilishida, yasallishida ham ko'rish mumkin. To'plangan lisoniy dalillar tahlili o'zbek shevalari o'zida tilning ko'plab fonetik, leksik, morfologik xususiyatlarini saqlab kelayotganini ko'rsatdi.

Har bir dialektning ma'lum darajada o'ziga xos morfologik xususiyatlari mavjud. Shu bilan birga, muayyan lahjaga oid bo'lgan ayni xususiyatlarning barcha dialektlar uchun umumiy bo'lgan jihatlari ham borki, bu hududlarning tarixiy sharoiti, qardosh va qardosh bo'lmagan tillarning ta'siri kabi omillar bilan izohlanadi. Buni Navoiy viloyati o'zbek shevalari materiallari ham to'la tasdiqlaydi.

Navoiy viloyati o'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining qo'llanishida o'zbek adabiy tilidan farqlanadigan ba'zi jihatlari mavjud. Jumladan, qarluq va aralash tipli shevalarda qaratqich va o'rin-payt kelishiklari barqaror emas. Boshqa qarluq tipli shevalardagi singari, qaratqich kelishigi vazifasida tushum kelishigi shakli, o'rin-payt kelishigi shakli vazifasida ko'pincha jo'nalish kelishigi shakli qo'llaniladi.

Viloyatning qarluq tipli shevalarida u yer, bu yer, shu yer kabi o'rin ravishlari -a jo'nalish kelishigi shakli qo'shilganda be:ra, she:ra tarzida ko'rinish oladi. Bu shakl Buxoro viloyati shevalarida keng tarqalgan bo'lib, aslida o'g'uz tipli shevalarning ta'sirida paydo bo'lgan. Qiziltepa, Karmana, Navbahor tumanlarining qarluq tipli shevalarida ko'pincha o'rin-payt kelishigi shakli -da o'rnida jo'nalish kelishigi shakli -ga qo'llaniladi: ko'chada o'ynamoq // ko'chaga o'ynamoq kabi. Bu hodisa Samarqand, Buxoro, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Urgut, Shahrisabz shevalarida ham keng tarqalgan.

Tadqiq etilayotgan hudud shevalarida hozirgi zamon davom fe'li shaklining -(a)yop, -(a)yop shakllari mavjud. Viloyatning qarluq tipli Qiziltepa, Karmana tumanlaridagi qishloq shevalarida hozirgi zamon davom fe'li shaklining -op // -yop shakllari keng qo'llanadi. Hozirgi zamonning bu shakli qo'shni Buxoro viloyati shevalari uchun ham xos bo'lib, hududlarning o'zaro ta'siri natijasida yaxlit sheva chizig'ini hosil qilgan.

Navoiy viloyatining qipchoq tipli ba'zi shevalarida, jumladan, Nurota tumanining Qizilcha, Cho'ya, Soykechar, Baroq, Qadoq, Ajrim, Chashma, Eski qishloqlarida; Xatirchi tumanining Xonaqa, Bo'g'irdoq, Polvonota, Kapa, Simitan, Oltinsoy, Maydonsoy, Toroma, Sayyod kabi qishloqlari shevalarida kuchaytiruv-ta'kid yuklamasining -qu, -g'u shakllari uchraydi: bordi-qu, aytgi-g'u kabi. Ba'zan -ku yuklamasi II shaxs buyruq maylidagi fe'lga ham birikadi: Qarang-ku (Toshrobot q.)

Navoiy viloyatining qipchoq tipli aksariyat shevalarida qanikey, anakey, manakey // manakay olmoshlari tarkibida -key / -kay kuchaytiruv-ta'kid yuklamasi uchraydi.

-dani / -dag'in yordamchisi viloyatning qipchoq tipli shevalarida biriktiruv bog'lovchisi vazifasini bajaradi: *Bozorg'a bordidani bitta ena-bola siyir oldi*. shevalarda biriktiruv bog'lovchisi vazifasida qo'llanadi. Bu shakl qadimgi turkiy tildagi biriktiruv bog'lovchisi (dag'i) bo'lib, qipchoq shevalarida saqlanib qolgan. Yuqoridagi kabi lisoniy dalillar juda ko'p bo'lib, shevalar tilning ko'hna holatini hali-hamon o'zida saqlab kelayotganini tasdiqlaydi. Biz shevalar morfologiyasiga doir 40 dan ortiq xaritalar yaratdik va ularda sheva hodisalarining tarqalishini tasvirladik.

Navoiy viloyati o'zbek shevalari morfologik xususiyatlarini o'zida ifodalagan xaritalar tadqiq etilayotgan hududning lisoniy tabiatini aks ettirishi bilan birga hudud shevalarining ichki tasnifini berishga, morfologik hodisalarining tarqalish areallarini belgilashga imkon berdi. Kelajakda bunday ilmiy tadqiqotlarni boshqa o'zbek tilli hududlarda ham olib borish natijasida yaratilajak lingvistik xaritalarning o'zbek tili va shevalarining grammatik tabiati xususida to'laqonli tasavvur bera olishiga shubha yo'q.

OZARBAYJON SHEVALARIDA O‘ZLASHGAN LEKSIK QATLAM

*Norova Gulsanam Maxsutovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti*

Annotatsiya: Maqolada O‘zbek va ozarbayjon tillari leksikasida makon-zamon ma’nosining ifodalanishi badiiy nutq misolida o‘rganilganda, umumturkiy leksik birliklarning faol qo‘llanishi bilan bir qatorda, o‘zlashma leksemalarning ham fol qo‘llanishda ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: frazeosemantik guruhlar, qiyosiy-tipologik, frazemalar, lingvistik, qiyosiy-chog‘ishtirma, frazeologik modellar, struktural-tipologik.

Umuturkiy so‘zlar o‘zbek tili leksikasining eng qadimgi lug‘aviy biriklari bo‘lib qolmasdan, ularning askariyati hozirgi ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Leksika sohasida qiyosiy-chog‘ishtirma, struktural-tipologik va areal tadqiqotlar olib borish leksikayaning umumnazariy muammolarini hal etishga keng yo‘l ochadi. Umuman, leksik birliklarning shakllanish manbalarini aniqlash turg‘un birikmalarni etimologik tahlil qilishga nisbatan ancha keng mazmunga ega, bu umumfilologik muammo bo‘lib, eng qadimgi, dastlabki so‘zlarning, frazeologik modellarning shakllanish bosqichlarini aniqlash muhim lingvistik masala sanaladi. So‘nggi paytlarda turkiyshunoslar xuddi ana shunday dolzarb muammoni tadqiq etish bilan ham shug‘ullana boshladilar.

O‘zbek va ozarbayjon tillaridagi leksik birliklarni semantik va struktur jihatdan tahlil qilish, shakl va mazmun mutanosibligiga e’tibor qaratish, semalarning so‘z va frazemalarda aks etish darajasini aniqlash turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti xususida qimmatli ma’lumotlar beradi.

Shuningdek, makon va zamon masalalari tahlil qilingan lingvistik tadqiqotlarda ushbu kategoriyalarning yuzaga kelish yo‘llariga keng e’tibor qaratilgan. Bunga sabab har qanday narsa va hodisaning makon va zamonda mavjud bo‘lishi, makon va zamon materiyaning mavjudlik shakli ekanligi, materiyaning ajralmasligidir.

O‘zbek va ozarbayjon tillarida makon-zamon tushunchasini ifodalovchi lingvistik birliklar monografik planda o‘rganilgan, ushbu monografiyada makon-zamon tushunchasi qiyosiy-tipologik tarzda tahlilga tortildi.

Ozarbayjon shevalarida vaqt, makon, zamon semalarini o‘rganish natijasida tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, frazeosemantik guruhlariga dunyo, koinot va tabiat kiradi. Osmon, dunyo, koinot so‘zlari o‘rtasida kesishuv mavjudligiga guvoh bo‘lish mumkin. Ular quyidagicha ifodalanadi:

1. Dunyo, olam va tabiat frazeosemantikasi mikromaydonidan iborat tuzilma: *yetti iqlim, quyosh ostida, tabiat qo‘ynida, ochiq osmon ostida*.

2. Dunyo, koinot va hamma joy, hamma joyda iboralar semantik mikromaydondan iborat tuzilma: *keng dunyo, yengil dunyo, dunyo bo‘ylab, butun dunyodan, yer bilan osmon orasida* kabilar.

Frazeosemantik mikromaydonlar o‘zaro bir-biriga antonimlik munosabatida bo‘ladi.

1. Uzoq va yaqin frazeosemantik mikromaydonlar antonimligi:

qo‘l yetarli emas joy – ikki qadam, ba qadam.

2. Nisbatan uzoq va nisbatan yaqin bo‘lgan frazeologik mikromaydondan iborat antonimlik:

dunyoning u boshida – eshik og‘zida;

dunyoning oxirida – qulog‘ingizning pastki qismida;

dunyoning omon qolgan joyi – burunning uchida;

Allohu Akbar eshitilmaydigan joy – og‘iz ichidadir Ollohu Akbar.

3. Aniq joy va yashirin joy ma’nosini ifodalovchi frazeologik antonimlik:

Ko‘rinar-ko‘rinmas – ko‘z oldida.

Makonni bildiruvchi frazeologik birliklarning aksariyati ikki komponentdan tuzilgan, ba’zilari esa uch va yoki to‘rt so‘zning sintaktik munosabatiga asoslanadi.

Ikki komponentli frazeologik birliklar:

– *qo‘ltiq ostida;*

– *quloqning tagida;*

– *bosh uchida;*

– *bosh tepasida.*

Uch komponentli frazeologik birliklar:

– *dunyoning qutqaruvchi joyi;*

– *bu dunyoning boshi;*

- *do‘zaxning issiq burchagi* va boshqalar.
- To‘rt komponentli frazeologik birliklar:
- *qo‘l yetarli bo‘lmagan joy*;
- *aholi yashamaydigan dasht-u biyobon*;
- *Allohu Akbar eshitilmaydigan joy*;
- *Xudoning nazaridan uzoqda joylashgan*.

Makonni bildiruvchi frazeologik birliklar grammatikasini uning tuzilishiga ko‘ra tasniflash qiyin, chunki frazeologik birliklar tuzilishi va semantikligi jihatdan bir butundir. Grammatik jihatdan makonni bildiruvchi frazeologik birliklarni shakllanishi tufayli quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) Sifat+ot modeli;
- 2) Ot + ot modeli;
- 3) Olmosh+ot modeli;
- 4) Ot + yordamchi so‘z modeli;
- 5) Son modeli.

Ushbu modellar asosida shakllangan makon uzvli frazeologik birliklarning bir necha turlari mavjud. Yuqorida aytib o‘tilgan model va biz turlari bo‘yicha guruhlangan frazemalar ham ma‘lum guruhlariga bo‘linadi.

1. Sifat+ot modeli frazeologik birliklarning turlari:

- a) sifat +ot:
 - *keng dunyo*;
 - *abadiy dam olish uyi*;
- b) ko‘chma ma‘noli sifat + ot:
 - *ochiq havoda*;
 - *ochiq osmon ostida*;
 - *yengil dunyo*.

2. Ot + ot modeli frazeologik birliklar:

- *jannat bog‘i*;
- *tabiat qo‘ynida*;
- *olovlar mamlakati*.

3. Olmosh+ot modeli frazeologik birliklar:

- *o‘sha dunyo*;
- *har biri harakat ostida*.

4. Ot + yordamchi so‘z modeli frazeologik birliklar:

- *qo‘l/i ostida*;
- *iyak ostida*;
- *yer osti*;

5. Son modeli frazeologik birliklar:

- *to‘rt devor ichida*;
- *bitta tomning ostida*;
- *yetti iqlim*;

O‘zbek va ozarbayjon tillari leksikasida makon-zamon ma‘nosining ifodalanishi badiiy nutq misolida o‘rganilganda, umumturkiy leksik birliklarning faol qo‘llanishi bilan bir qatorda, o‘zlashma leksemalarning ham fol qo‘llanishda bo‘lishi aniqlandi.

O‘zbek-ozarbayjon madaniy aloqalarining bir ko‘rinishi bo‘lgan, bir bobo til zamirida shakllangan ikki tilning asrlar osha do‘stlik rishtalarini yanada mustahkamlab borishi uchun ushbu ma‘naviy merosni asrab-avaylash, hali o‘rganilmagan jihatlarini qiyosiy tarzda tadqiq etish muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayev F. O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. – T.: Fan, 1978. – 144 b.
2. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. –T.: O‘qituvchi, 1982. – 168 b.
3. Abdurahmonov D. Qarluqlar va ularning tili. // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1987. – 6-son. – B. 30-56.
5. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari. – T., 1969. – 168 b.
6. Ishayev A. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari. – T., 1977. – 175 b.
7. Kosmos tushunchasining lingvistik ifodalarining boyligi va xilma-xilligi // - Boku: Til va adabiyot, Boku davlat universiteti, -2017 yil.
8. Koshg‘ariy M. Turkiy so‘zlar lug‘ati (Devonu lug‘otit turk). – T., 1960. T.I. – 499 b., 1960. T.II. – 427 b., 1963. T.III. – 466 b.
9. Muhammadjonova G. O‘zbek tili leksikasi taraqqiyotining ba‘zi masalalari. – T.: Fan, 1982. – 88 b.

10. Nosirov Sh. O'zbek tilining Qo'qon shevasi. – T.: Fan, 1980. – 176 b.
11. Odilov M. Qiziqarli tilshunoslik. Boku: Fan va ta'lim, 2014 yil, 324 va boshqalar.
12. Ozarbayjon tildan tushuntirish lug'at (tahrir: prof. A. Oxundov), 3 jildda. II asr, Boku: Chirag, 1999 yil
13. Ozarbayjoncha – o'zbekcha, O'zbekcha – ozarbayjoncha lug'at. Baki-“Savad” -2019.

DIALEKTIZMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Yuldashev Jo'rabek Uralovich,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Usmon Nosir she'rlarida dialektizmlarning lingvopoetik imkoniyatlari haqida fikr yuritilgan.

Tayanch tushunchalar: dialekt, dialektizm, leksik dialektizm, etnografik dialektizm, semantik dialektizm, poetik jozibadorlik, estetik qimmat.

Резюме: В статье рассматриваются лингвопоэтические возможности диалектизмов в стихотворениях Османа Насира.

Ключевые слова и понятия: диалект, диалектизм, лексический диалектизм, этнографический диалектизм, смысловой диалектизм, поэтическая привлекательность, эстетическая ценность.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan o'zining shevalarga boyligi bilan ajralib turadi. Dialektal so'zlar milliy tilning asosini tashkil etadi va milliy-ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Dialektal so'zlarning ko'pchiligi tilimizning uzoq o'tmishini, xalqimizning turmushi, madaniyati, urf-odatlarini va shu kabilarni o'zida yorqin aks ettiradi. Dialektlar qator tilshunos olimlar ta'kidlaganlaridek (N.Mahmudov, S.Ashirboyev, M.Yo'ldoshev) badiiy nutqda muhim stilistik vazifalarni bajaradi. Odatda, dialektlar muayyan badiiy asarda alohida qahramonning nutqini individuallashtirish, hududiy mansublikni anglatish hamda mahalliy koloritni berishga xizmat qiladi. Dialektal so'zlarning badiiy asarda qo'llanishi qahramonlar nutqining rang-barangligini ta'minlab, nutqning jonli va ta'sirchanligini oshirish hamda badiiy asar tilining poetik xususiyatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Shoir Usmon Nosir ham she'rlarida dialektal so'zlardan muayyan badiiy maqsadni ko'zlab foydalangan. Aslida, Usmon Nosir she'r va dostonlarida juda kam o'rinlardagina shevaga xos so'zlarga murojaat qiladi. Shunday bo'lsa-da, biz ushbu dialektal birliklarning semantik-stilistik, lingvopoetik xususiyatlarini o'rganishni ahamiyatli deb bildik. Taniqli tilshunos olim M.Yo'ldoshev dialektizmlarni uch guruhga bo'lib o'rganadi: sof leksik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar, semantik dialektizmlar. Usmon Nosir she'r va dostonlarida leksik va fonetik dialektizmlarni uchratdik va tahlilga tortdik. Bunday dialektizmlar shoir she'rlarida o'ziga xos jarangga egaligi hamda poetik jozibadorligi bilan ajralib turadi. Masalan:

Salmoq qadam
Tashlab bardam
Bag'riga yerning,
Tilka-tilkasini chiqarib
Qora tuproqning,
Ostin-ustun qilib,yana
Bazo'r **ontarib**,
Egar urgan
Oddiy bir yigit.

“Bodom gullagan kechasi” she'ridan olingan nutqiy parchadagi *ontarmoq* dialektizmi adabiy tilda *ag'darmoq* ekvivalentiga to'g'ri keladi. Mazkur dialektizmining satrda poetik aktuallashganligi ko'rinib turibdi. Shoirning “Safarbar satrlar” va “Traktorobod” to'plamlari davr taomiliga ko'ra, mamlakatda sodir bo'layotgan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni xalqqa yetkazish va o'zgarishlarni madh etishdan iborat “muqaddas burch” talabi bilan yozilgan. Shuning uchun ushbu to'plamlardan o'rin olgan she'rlarining ko'pchiligi mamlakatdagi qurilishlar, mehnatkashlarning kundalik hayoti yoki ish jarayonini aks ettirgan. Yuqorida keltirilgan she'r parchasida ham mahalliy mehnatkashlar leksikasida uchraydigan dialektizmdan foydalanib, tinglovchiga tasvirning yanada aniq va yorqin bo'lishida foydalangan. Zero, *ontarmoq* dialektizmida *ag'darmoq* leksemasiga nisbatan poetik joziba ancha yuqori.

Taniqli tilshunos N.Mahmudov “Ma'lumki, tilimiz rango-rang shevalarga boy, shevalar xalq tili sifatida tilimiz takomili va tarovatini tirik saqlab kelayotgan, adabiy til quyushqonlarini ko'pda pisand

qilmaydigan, ammo uning boqiyiligining zimni zaminini ushlab turadigan, adabiy til deyiladigan muazzam va muhtasham birlikning boyishiga tirgak tutadigan tuganmas manbalardir” deya ta’kidlab, Usmon Nosir asarlarida xalq tilining sheva qatlamlaridagi soʻzlardan oʻzining badiiy niyatiga muvofiq tarzda oʻrni bilan foydalanganligini qayd qiladi. Shoirning mashhur “Naxshon” dostonini tahlil qilar ekan, unda vodiy shevalarida *narvon* oʻrnida qoʻllanadigan *shoti* soʻzidan mahorat bilan foydalanganini alohida ta’kidlaydi.

Shoti boʻlib
Koʻkka chirmashgan nola.
Shunday poyadorki,
Koʻrinmas tagi...

Olimning fikr bildirishicha, nolaning koʻkka chirmashishining oʻzi bir obraz, *shoti* soʻzi ana shu obrazning yana toʻlgʻin boʻlishiga koʻmak bergan, ayni paytda *shoti* va *chirmashmoq* soʻzlaridagi sirgʻaluvchi “sh” tovushi eshilib koʻtarilishni ta’kidlaganday boʻladi.

Baʼzan dialektizmdan shoir sheʼrda qofiyadoshlikni taʼminlash hamda oʻquvchiga aytilmoqchi boʻlgan fikrni yanada tushunarli qilib berish maqsadida foydalanadi. Eʼtibor bering:

Salom kunduz, salom,
Salom parigʻum,
Sening toza nuring
Koʻzimga singgan,
Salom turmush, salom,
Salom mehribon,
Sening yoʻllaringda
Mehnatim **ingan**. (“Salom, kunduz!”)

Aslida *ingan* dialektizmi bir maʼnosi bilan adabiy tilda *singgan* soʻziga toʻgʻri keladi. Ammo sheʼr parchasining dastlabki satrlarida quyosh nurining koʻzga oʻrnashishi, jo boʻlishi, singib ketishi haqida gap ketmoqda. Keyingi misralarda esa shoir *singmoq* leksemasi oʻrnida *ingan* dialektizmdan foydalanadi. Bu usul bilan, birinchidan, ortiqcha takrorning oldi olinadi, ikkinchidan, sheʼriy qofiya ham taʼminlanadi.

Shoir hayotini sinchiklab oʻrganish shuni koʻrsatadiki, uning hayoti nihoyatda qiziqarli va kutilmagan voqea-hodisalarga toʻla. Barchamizga maʼlumki, shoir turmush qurish va farzand koʻrish baxtini totib ulgurmadi. Lekin u 1932-yilda bir tush koʻrgan va tushiga suqsur oʻgʻil – uning oʻgʻli kirgan edi. Uning ismi ham aniq, yaʼni Qunduz. Shoir tugʻilajak oʻgʻliga atab bir necha sheʼr ham yozadi. Mana bu sheʼr parchasi ana shu sheʼrlarning biridan olingan:

Gʻuncha toʻkkan yuzingga
Suq va suzik
Qarashlarim toʻkilar...
Qulochingni kattarak ker, **achoqlay**,
Mening yurak
Yuragingga mos tepsin. (“Qunduz sochlaringni tarat”)

Sheʼriy parchada keltirilgan *achoqlay* dialektizmi adabiy tilda *quchoqlay* ekvivalentiga toʻgʻri keladi. Bu oʻrinda *achoqlay* dialektizmi bolalarni erkalatish, suyish va ulardan zavq olish ottenkalarini bildirmoqda. Yoki shoirning “Norboʻta” dostonidan olingan ushbu namunada ham *acha* dialektizmi muayyan maqsad bilan qoʻllanilgan:

Idish emish, ammo bir yoʻla
Yaxshi koʻrgan piyolachamni,
Birov olgan emish...**achamni**...

Acha Namangan shevasiga mansub birlik boʻlib, adabiy tildagi ekvivalenti *ona*, *buvidir*. Bu oʻrinda shoir doston qahramonlaridan biri Sarvarning tush koʻrishi, tushida yaxshi koʻrgan piyolachasini birov olib ketgani va buni buvisiga soʻzlab berayotganini tasvirlaydi. Sheʼriy parchada *piyolacha* leksemasiga ohangdosh sifatida *acha* dialektizmi qoʻllanilgan. Oʻquvchi esa asar qahramonining qaysi hududga mansubligi haqida maʼlumotga ega boʻladi. Shoir sheʼrlarida *apch urmoq* (mavjlanmoq, mavj urmoq), *abdiramoq* (aljiramoq, javramoq), *chingillamoq* (chinqirmoq), *shimgʻimoq* (shoʻmgʻimoq) kabi feʼl; *birushta* (doimo), *jichcha* (oz, kam), *bagʻi* (bu yogʻi) kabi ravish va *asti* (aslo), *satta* (nuqul) yordamchi soʻz turkumlariga oid sheva soʻzlar uchraydiki, ular ham shoir sheʼriyati tilining ranginligi va ifoda nozikligi uchun xizmat qiladi. Shoir Usmon Nosir sheʼr va dostonlarida qoʻllangan shevaga xos soʻzlar xalqona usulda oddiy xalq tiliga yaqin boʻlganligi uchun asarning badiiy estetik qimmatini va badiiy tasvir jozibasini yanada oshirishga xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR:

1 Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1980.

2. Умаров Э. Миртемир шеърятда шевага оид сўзлар // Тил ва адабиёт таълими, 2006. – №3. – Б. 33-36.
3. Маҳмудов. Н. Юракка созланган сўзлар синоатлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2022 йил 19 август..
4. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2000.
- 5.Тошхўжаева Ш.Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: Филология фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD)....дисс. – Фарғона, 2017.

NAVOIY VILOYATIDAGI TOPONIMLARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (Navbahor tumani misolida)

*Suvanova Mavjuda Xamrakulovna,
f.f.d (PhD), dotsent v.b.
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi*

Annotatsiya. Toponim va nekronimlarning grammatik xususiyatlari hamda tuman hududidagi joy nomlarining yasash xususiyatlari tahlil qilingan

Kalit soʻzlar. Toponegiz, tub toponim va nekronimlar, yasama toponim va nekronimlar.

Аннотация. Проанализированы грамматические особенности топонимов и прозвищ, а также особенности формирования топонимов в регионе.

Ключевые слова. Топонимы, оригинальные топонимы и прозвища, искусственные топонимы и прозвища.

Annotation. Grammatical features of toponyms and nicknames, as well as features of formation of place names in the region were analyzed.

Key words. Toponyms, original toponyms and nicknames, artificial toponyms and nicknames.

Navbahor tumani toponimlari grammatik tuzilishiga koʻra tub va yasama tuzilmaga ega. Shunga koʻra tuman hududidan toʻplangan toponim va nekronimlarning grammatik xususiyatlari tahlilini xuddi ana shu tub va yasama tuzilmali toponim hamda nekronimlarni oʻrganishdan boshlash oʻrinlidir.

Tub toponim va nekronimlar. Tub toponim, odatda, tuzilishiga koʻra tub boʻlgan leksemaning joy nomi vazifasiga koʻchishidan hosil boʻladi. Tub toponimlar asos leksemaning tub soʻzlik darajasiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

1) asli tub tuzilmali boʻlgan leksemadan iborat toponimlar. *Saroy (mahalla), Burqut (qishloq), Ravot (mahalla), Ming (tepa)* kabilar. Bu tip joy nomlari biz oʻrgangan hududda nihoyatda kam uchraydi. Chunki, toponimiyada tub leksemalarga qoʻshimcha elementlar qoʻshib toponim yasash tamoyili kuchlidir;

2) nisbiy tub leksemadan iborat toponimlar. Bu tipga leksema sinxron hollariga koʻra tub deb hisoblanuvchi tarixan (diaxron jihatdan) qoʻshimcha morfemalarga boʻlinishi mumkin boʻlgan leksemadan yasalgan nomlar kiradi. Chunonchi: *Mangʻit (qishloq), Sarmish (soy), Qatagʻon (mahalla)* kabilar.

Yasama tuzilmali toponimlarning tarkibida soʻz yasash asosi boʻlgan qismdan tashqari soʻz yoki shakl yasovchi qoʻshimchalar (formantlar) ham mavjud boʻladi. Yasama tuzilmali toponimlar uchga boʻlinadi: a) sodd toponimlar; b) qoʻshma toponimlar; v) birikmali toponimlar.

Sodda toponimlar tarkibida uchraydigan yasovchi morfema nomni hosil qilishdagi rolga koʻra ikki xil xarakterga ega: a) toponim yasashga xizmat qiluvchi morfemalar: *Sovungar (qishloq), Qurama (mahalla)* kabilar; b) nom tarkibida formal holda keluvchi morfemalar: *Kelachi (mahalla), Ayronchi (qishloq), Dasturxonchilar (qishloq)* kabilar. Bunday morfemalar yangi toponim yasamaydi va aslida nom uchun asos boʻlgan leksemani yasashga xizmat qiladigan qoldiq (rudiment) sanaladi.

Toponimik qoʻshilmadan iborat tuzilmali nomlarning aksariyati toponimik tizimning oʻz original mahsuloti hisoblanadi: *Beshrabot (qishloq), Yangiobod (mahalla), Kelintushdi (mahalla), Shoʻrovul (yer), Qirqariq (soy), Sarmishsoy (soy), Qoraungursoy (dara), Mingchinor (mahalla), Zahchiqqan (yer), Arabsaroy, Otchopar, Oʻrazobod, Chorvoqguzar, Davriqoʻrgʻon, Yangiqishloq, Anorboqi, Qoʻshqochdi, Chaqmoqtepa, Toshrobot, Islomkent, Qalqonota* kabilar.

Navbahor tumani toponimiyasi miqdorining maʼlum qismini (asosan, yangi joy nomlarini) birikma tuzilmali nomlar tashkil qiladi. Ushbu tip nomlar qoʻshma toponimlardan, maʼno jihatidan yaxlit nomlik xususiyati bilan hamda uni tashkil etgan leksema (qism)larning grammatik jihatdan birikib ketmaganligi, imloda komponentlarning ajralgan holda yozilishi bilan xarakterlanadi va koʻproq antroponimlarda uchraydi: *Salim Sulton (qishloq), Ahmad Yassaviy (masjid), Adham Sahoba (masjid), Avliyoi sangizard (mahalla), Halim Qodirov (koʻcha), Qizil tong (mahalla), Qizil sharq (qishloq), Qizil oy (mahalla)* kabilar.

Tuman hududidagi joy nomlarining ma'lum qismi forsha-tojikcha izofali birikma shakliga egadir. Nomlar tarkibidagi bunday izofalar ochiq holatda va yashirin holatda uchraydi. Ochiq holatda nom tarkibidagi izofa ko'rsatkichi aniq ko'rinib turadi: Labiro'd arig'i, G'oyibon yeri, Arabi saroy mahallasi kabilar. Yashirin holatdagi izofada izofa ko'rsatkichi tushib qoladi: *Hazornur – Hazori nur qabristoni*, *Halovattepa – Halovati tepa (tepa nomi)*, *Jo'yrabot – Jo'yi rabot mahallasi* kabilar.

Umuman, tilda, jumladan o'zbek tilida toponimlarni yasashning, shakllantirishning tamoman yangi usuli yo'q. Bunda ham o'sha tilda mavjud bo'lgan so'z yasash usullari¹ va vositalaridan foydalaniladi. Ammo, tilda toponimlarning hosil bo'lishi, shakllanishi ayrim o'ziga xos tomonlarga ham ega. Bu, avvalo, qayd qilingan so'z yasash usullaridan, affiksalaridan ba'zilarining toponim yasashda faol yoki nafaolligida ko'rinadi.

Toponimiya til lug'at tarkibining ajralmas qismlaridan biri sifatida ma'lum o'zgarishlarga uchrab turadi. Toponimiya jamiyatning ijtimoiy hayoti, mafkurasi va ma'naviyatiga yaqin aloqada bo'lgan lug'aviy qatlam bo'lgani uchun davlatning siyosati, jamiyatning dunyoqarashida yuz beruvchi yangilanish va o'zgarishlar mavjud joy nomlarini doimo baholash, qayta baholashga olib keladi. Bunga yaqqol misol sifatida O'zbekiston davlatining mustaqillik davrida olib borayotgan toponimik siyosatini keltirish mumkin².

Istiqlol davridagi toponimik siyosat tufayli O'zbekistondagi ko'pgina joy nomlari tarkibida ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Sho'rolar davri g'oyalari bilan bog'liq bo'lgan bir qancha joy nomlari iste'moldan chiqdi, aksincha, o'sha davrlarda kommunistik mafkura tazyiqi ostida siqib chiqarilgan, unutilishga yuz tutgan ko'pgina tarixiy, milliy hamda o'zbekona, xalqona nomlar qayta tiklandi. Shuningdek, o'zbek toponimiyasi tizimi mustaqillik davri g'oyalarini, intilishlarini ifoda qiluvchi yangi nomlar bilan boyidi.

Har qanday tilning toponimlar tizimi ma'lum bir davrninggina, ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy qarashlarininggina mahsuli emas. Toponimlar tizimi o'sha til onomastik sistemasining ko'p asrlik rivoji mahsulidir. Shu sababli, o'zbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy toponimlar, tarixiy toponimlar, yaqin o'tmish toponimlari, yangi davr toponimlari va tamoman yangi toponimlar yonma-yon yashab kelmoqda. Bunday xususiyat Navbahor tumani hududidagi toponimlar tizimi uchun ham xarakterlidir. Chunonchi, *Sarmishsoy*, *Qoraungursoy*, *Bironsoy* nomlari eramizdan avvalgi VI asrlarga mansub bo'lsa, *Qalqonota*, *Mexchagaron*, *Qo'tirbuloqtepa* kabi nomlar undan keyingi davr mahsuli bo'lmish tarixiy nomlardir. Xuddi shuningdek, *Yangihayot*, *Gidrouzel* singari nomlar XX asrda sho'rolar davrida paydo bo'lgan bo'lsa, *Istiqlol*, *Navro'z* kabi toponimlar mustaqillik davri mahsulidir.

Albatta, toponimlar tizimidagi barcha nomlarning qachon paydo bo'lganini aniq belgilashning iloji yo'q. Chunki ko'pgina joy nomlarining, toponimlarning qachon va kim tomonidan berilgani hozirga kelib biroz unutilgan. Shu sababli ko'pgina joy nomlarining ijodkori xalq, deb baholanadi hamda bunday nomlar tabiiy toponimlar, xalqona nomlar, deb yuritiladi.

Nomlarning paydo bo'lish tarixi va asoslari unutilsa-da, har qanday toponimning til mahsuli sifatidagi xususiyatlari saqlangan bo'ladi. Bu ko'pincha nomning yasaliishi va grammatik strukturasi tahlil qilish orqali belgilanadi. Ayniqsa, iste'moldan chiqqan, arxaik nomlar o'rnini to'ldirish, ya'ni toponimik obyektlarga yangi nomlar berish muayyan lisoniy qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Bunda asosan ikki yo'l aniq ko'zga tashlanib turadi: a) yangi nom ijod qilish, yasash usuli; b) o'zga tillardan nom o'zlashtirish usuli. Ana shu ikki yo'l bilan u yoki bu hududning toponimik fondi to'xtovsiz boyib, yangilanib boradi.

Toponimik tizimning o'zgarishi va boyishida yuqorida ko'rsatilgan ikkala usul ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo yangi nom ijod qilish, yangi nom yasash yo'li tilning o'z ichki resurslariga, imkoniyatlariga tayangani, unda tilning milliylik ruhi saqlanadigan bo'lgani uchun bu usul nom yasashda afzalroq, ilg'orroq, deb baholanadi.

Toponimiya tildagi mavjud leksik negizlarga tayanadi. Shu bilan birga toponimiyaning boyish yo'llari ham tilda bor bo'lgan boshqa imkoniyatlardan ham foydalanadi. Ammo oddiy leksika bilan atoqli otlarning yasaliishida u yoki bu usul ustunlik qilishi jihatidan farqlar bo'lishi mumkin. Masalan, Navbahor tumani toponimiyasida nomlar yasaliishida sintaktik va morfologik usuli ustunlik qiladi, onomastik konversiya usuli esa kammahsuldir.

Navbahor tumani toponimiyasi yuzasidan olib borilgan kuzatishlarimiz toponimlar asosan affiksatsiya usulida va sintaktik usulda yasaliishini ko'rsatdi. Quyida ana shu ikki usul Navbahor tumani mikrotoponimiyasi materiallari asosida tahlil qilinadi.

Toponimlarning morfologik usulda yasaliishi

Toponimlarning morfologik (affiksatsiya) usulida yasaliishi masalasi nomshunoslikdagi eng chalkash, munozarali muammolardan biridir. Chunki hozirga qadar o'zbek nomshunoslari yozgan ko'pgina

¹ Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasaliishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – B. 29.

² Bagmatov E. Joy nomlari – ma'naviyat ko'zgusi. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 33 – 34.

tadqiqotlarda toponimga asos bo'lgan so'zning yasalishi bilan toponimning yasalishi farqlanmaydi, toponegizni yasayotgan so'z yasovchi morfemalar toponim yasovchilar deb talqin qilinadi. Biz bu o'rinda masalaga aniqlik kiritish uchun ikkita ishdagi shu masalaga oid talqinlarni keltiramiz.

N.Oxunov "Qo'qon gruppasi tumanlari toponimiyasi" mavzusidagi ishida joy nomlarining morfologik usulda yasalishi haqida gapirib, *O'qchi, Dasturxonchi, Temirchi, Ozodlik, Hurlik, Shodlik, Degrezlik, Misgarlik, Nonvoylik* kabi nomlarni toponimlarning morfologik usulda hosil qilinishi, deb talqin qilgan edi. Xuddi shuningdek, N.Mingboyevning "Mirzacho'l toponimiyasi" mavzusidagi ishida *Sirg'ali, Achamali, Oo'shtamg'ali* kabi nomlar -li qo'shimchasi yordamida; *Qo'shchi, Qarapchi* kabi nomlar esa -chi yordamida; *Shodlik, Do'stiik, Birlik* nomlari -lik yordamida yasalgan toponimlar, deb izohlangan.

Yuqorida qayd qilingan bunday yasama ko'rinishdagi toponimlarning negizida aslida o'zbek tilida avvaldan mavjud yasama etnonimlar (*sirg'ali, achamali, qo'shtamg'ali, qo'shchi, darakchi* kabi), kasb-hunar leksikasi (*o'qchi, dasturxonchi, misgarlik, nonvoylik* kabi) yoki tipda o'sha shaklda tayyor holda uchraydigan turdosh, mavhum otlar (*shodlik, do'stiik, birlik* kabi) yotibdi.

Demak, keltirilgan holatlarda nom tarkibida kelgan, qayd qilingan qo'shimchalar toponimlar emas, balki ular uchun asos bo'lgan toponegizlar, apellyativlarni yasagan va bu apellyativlar o'sha shaklda tayyor holda toponimlar vazifasiga ko'chgan. Mana shu kabi chalkashliklar o'zbek toponimikasida hozirgacha bajarilgan ilmiy tadqiqotlarning deyarli barchasida uchraydi. Demak, toponimlarning morfologik usulda yasalishi haqida gap borganda, atoqli otlarning yasaliş jarayonini to'g'ri belgilash muhimdir. Bu o'rinda prof.Z.Do'simovning ushbu fikrlari haqqoniy, deb o'ylaymiz: "Shuni qayd qilish lozimki, toponimika muammolariga bag'ishlangan ishlarda toponimlarning yasaliş va tuziliş turlicha talqin qilinadi. Bu hol ushbu masalaning biroz chalkashishiga olib keldi. Ba'zi qo'shimchalar hech bir asossiz toponim yasovchi morfema deb talqin qilinadi. Shuni aniqlik, toponimlarning yasalişini tadqiq qilish toponimikaning dolzarb muomalaridan biridir"¹.

Ko'pgina ishlarda -lik, -chi, -lar kabi qo'shimchalar toponim yasovchi qo'shimchalar deb talqin qilinishiga va *Bazzozlik, Konchilik, Meshgarlik, Ozodlik, Tanglik, Tinchlik* kabi toponimlarni -lik yordamida yasalgan atoqli ot deb izohlanishiga prof. Z.Do'simov umuman qo'shilmaydi va shunday yozadi; "*Konchilik, Zargarlik, Paxtakor* kabi toponimlar tarkibidagi qo'shimchalarning atoqli ot yasayotgani haqida gap bo'lishi mumkin emas. Ular nol qo'shimchali toponimlardir"².

Biz ham prof. Z.Do'simovning yuqoridagi fikrlariga to'la qo'shilamiz, ammo shu bilan birga, qayd qilingan qo'shimchalar toponim yasashda mutlaqo ishtirok etmaydi, deb hisoblash ham unchalik o'rinli emas, deb bilamiz. Chunki, mavjud ba'zi ishlarda bu qo'shimchalar toponimlar hosil qilgan holatlar ham to'g'ri talqin qilingan. Masalan, *Tepalik, Zanjirli, Chetanli, Zarkentlik, Toshkentlik (mahallalar nomi) Oumlik, Toshlik (joylar nomi) Olmaliq, Quduqli, Archali, Terakli, Munchoqlik* kabilar.

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosa chiqadiki, toponim tarkibida so'z yasovchi qo'shimchalar uchrashi mumkin. Ammo bu so'z yasovchi affiksali morfema funksional jihatdan yo toponegiz (apellyativ)ga, yo toponimga tegishli bo'ladi. Shu sababli har safar u yoki bu toponimning yasaliş xususida aniq materialdan kelib chiqqan holda fikr yuritish maqsadga muvofiqdir.

Bizning kuzatishlarimiz Navbahor tumani toponimiyasi uchun affiksatsiya usulida nom yasash unchalik xarakterli emas, balki bu usul kammahsuldir, degan xulosaga olib keldi.

Toponimlarning sintaktik usulda yasaliş

Birdan ortiq negizlarni qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish so'z yasashning sintaktik usuli deb yuritiladi. Bu usul, tilshunoslikda sintaktik usul, so'z qo'shish usuli, negizlarni qo'shib so'z yasash usuli, analitik usul, morfologik- sintaktik usul, kompozitsiya usuli deb turlicha nomlanib kelinmoqda³.

Sintaktik usul til leksikasini boyitishining eng mahsuldor usullaridan biridir. Bu fikr tilning onomastik sathi uchun ham taalluqlidir. Navbahor tumani hududidan to'plangan toponimik materialning asosiy qismini qo'shma toponimlar tashkil qilishi ham bu mulohazaning to'g'riligini tasdiqlaydi. Biz to'plagan 120 nomdan 57 tasi qo'shma toponimlar bo'lib, ular umumiy materialning deyarli 50 foizini tashkil qiladi.

Shunday qilib, sintaktik usul tilda qo'shma toponimlarni yuzaga keltiradi.

Qo'shma toponimni yuzaga keltiruvchi lug'aviy birlik (toponegiz)lar ma'no va grammatik jihatdan yaxlit bir so'z, fonetik va orfoepik jihatdan bir butunlikka ega leksema (nom) hisoblanadi.

¹ Dusimov Z. Istoriko – lingvisticheskiy analiz toponimov Xorezma. Avtoref dis.. doktora filol. Nauk. – Toshkent, 1986. – S. 24.

² Dusimov Z. Istoriko – lingvisticheskiy analiz toponimov Xorezma. Avtoref dis.. doktora filol. Nauk. – Toshkent, 1986. – S. 26

Qo'shma toponimlarning toponegizi birdan ortiq so'zdan tashkil topgani tufayli, bu negizni tashkil etgan komponentlar toponimlikka ma'lum sintaktik munosabat asosida o'tgan bo'ladi. Buning asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

1. Sifatlovchi va sifatlanmish (bitishuv) munosabatidagi toponegizlar: *To'qmang'it, Yangiobod, Yangiqishloq, Sho'rovul Oqoltin, Qizilrabod, Yangiyol, Qo'tirbuloq* kabilar.

2. Qaratqich va qaralmish (moslashuv) munosabatidagi toponegizlar: *[Arabtepa (arablar yashaydigan tepa, ularga tegishli bo'lgan tepa)* kabilar.

3. To'ldiruvchi (boshqaruv) munosabatidagi toponegizlar: *Chorvoqguzar (chorvoqdan o'tadigan guzar)* kabilar.

4. Ega va kesim (moslashuv) munosabatidagi toponegizlar: *Qo'shqochdi (qishloq), Otchopar (qishloq, mahalla)* kabilar.

Tuman hududidan to'plangan qo'shma toponimlarning toponegizlari (komponentlari) asosan moslashuv, bitishuv, boshqaruv yo'li bilan birikadi.

Toponimlar hosil qilishning sintaktik usuli birdan ortiq toponegizlarni qo'shish orqali toponim yasash jarayoni ekan, bunga ko'ra qo'shilayotgan negiz birdan ortiq, kamida ikkita bo'lishi shait. Shu bilan birga ba'zi hollarda uchta *Qo'tirbuloqtepa, Qamarotatepa, Dovudotatepa* kabi] va undan ortiq (juda kam uchraydi) toponegizlar ham bo'lishi mumkin. Chunonchi: *Sarmishsoy dalasi, Qoraungursoy dalasi, Qalqonota arig'i* kabilar. Bu nomlarni yaxlit, monolit qo'shma nomlar deb hisoblash nisbiy xarakterga egadir. Chunki, bu nomlar ba'zi hollarda indikatorsiz qo'llaniladi va ikki komponentli toponimga aylanadi: *Sarmishsoy // Saimishsoy dalasi, Qalqonota arig'i* kabilar. Navbahor tumani hududidan to'planib, o'rganilgan qo'shma toponimlarning morfologik tarkibi quyidagicha ekanligi aniqlandi:

a. Ot + ot modeli qo'shma toponimlar: *Arabxona, O'razobod, Arabsaroy, Davriqo'rg'on, Mirzamo'min, Etaksaroy, Salim Sulton, Qamarota, Umarota, Dovudota, Arab tepa, Abduariq* kabilar.

b. Sifat + ot modeli qo'shma toponimlar: *Yangiqishloq, Qiziloy, Sho'rovul, To'qmang'it, Qizilrabod, Yangiyo'l, Qiziltong* kabilar.

s. Ot + sifat modeli qo'shma toponimlar: *O'razobod* kabilar.

d. Sifat + sifat modeli qo'shma toponimlar: *Yangiobod* kabilar. Qo'shma toponim yasashning bu modeli (qolipi) unchalik sermahsul emas.

e. Son +ot (va numerativ + ot) modeli qo'shma toponimlar: *Uchtut, Beshrabod, Qirqariq* kabilar.

f. Ot + fe'l modeli qo'shma toponimlar: *Otchopar, (q q), Qo'shqochdi (q q)* kabilar.

So'z yasashning sintaktik usuli umuman birdan ortiq lug'aviy negizlarni toponimiyada esa toponegizlarni qo'shishdan iboratdir. Ammo negizlarning bunday qo'shilishi turli holatda bo'lishi mumkin. Bunday usulda qo'shma toponim yasashda quyidagi ikki struktural tip ko'zga tashlanadi: a) toponegizning yaxlit, monolit holatida birikishi; b) toponegizlarning erkin, ochiq holda birikishi.

Tuman hududidan to'plangan qo'shma toponimlarning asosiy qismi toponegizlar monolit holda birikishining natijasidir: *Uchtut, Yangiobod* kabilar.

Qo'shma nomlar toponegizlarning erkin, ochiq holda qo'shiluvchi so'z birikmasi xarakterida bo'ladi. Ammo bu birikma yaxlit nom tarzida tushuniladi. Qo'shma toponimlarda ushbu model quyidagi ikki ko'rinishga ega: a) turkiy (o'zbekcha) izofali modellar asosida hosil bo'lgan qo'shma toponimlar; b) forscha-tojikcha izofali modellar asosida hosil bo'lgan qo'shma toponimlar.

Turkiy izofali modellar asosida hosil bo'lgan qo'shma toponimlarda qarashlilik, mansublik munosabati ifodalanadi. Bunda nomning ikkinchi qismida ifodalangan tushuncha uning birinchi qismiga tobe, tegishli bo'ladi. Izofaning ochiq shaklida izofani shakllantiruvchi lisoniy vositalar nomning ikkinchi komponentida saqlanadi.

Kuzatishlarimiz Navbahor tumani toponimiyasida forscha-tojikcha izofali qo'shma toponimlar kammahsul ekanligini ko'rsatdi.

Toponimlarning sintaktik usulda hosil bo'lishi haqida gap borganda, chinakam qo'shma toponimlarni "aldochi" qo'shma shakllardan farqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Buni farqlamaslik odatda nomlar yasashining konversiya va sintaktik usullarini farqlamaslikdan yuzaga keladi. Qo'shma strukturali toponim ikki xil bo'ladi: a) qo'shma toponimning yasalishi, b) tayyor qo'shma nomlarning toponim vazifasiga o'tishi. Bularning birinchisigina qo'shma nom yasalishidir. Ikkinchisi esa toponimlikkacha (toponimlashuvgacha) bo'lgan qo'shma so'z yasalishidir. Birinchi holat onomastik sath mahsuli bo'lsa, keyingisi apellyativ sath (turdosh leksika) mahsulidir. Masalan: qo'shma antroponimlardan yasalgan toponimlar: *Mirzamo'min (qq)* qo'shma etnonimlardan yasalgan toponimlar: *To'qmang'it (qq), Arabxona (qq)* qo'shma apellyativ negizlardan yasalgan toponimlar: *Oqoltin (qq)*, keyingi tip nomlar juda siyrak uchraydi.

ADABIYOTLAR:

1. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – B. 29.

2. Bagmatov E. Joy nomlari – ma’naviyat ko‘zgusi. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 33 – 34.
3. Dusimov Z. Istoriko – lingvisticheskiy analiz toponimov Xorezma. Avtoref dis.. doktora filol. Nauk. – Toshkent, 1986. – S. 24, 26.

KITOB VOHASINING QUYOSH SISTEMASI BILAN PAYT MA’NOSINI IFODALOVCHI SO‘ZLARNING AREALIGA DOIR

*Nodir Muhammadiyev,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Filologiya fakulteti o‘zbek tilshunosligi kafedrasi doktoranti*

Bizda ma’lumki Kitob tumani O‘zbekistonning navqiron tumanlardan biri bo‘lib uning Kiftiob-yoxud ikki daryo o‘rtasidagi voha demakdir. Bu tuman hududini uch tomondan baland tog‘lar jumladan Ziyovuddin, Qo‘rg‘ontog‘ va Taxta Qoracha tog‘lari o‘rab olgan. Ammo jo‘g‘rofiy joylashuvi jihatidan bu tuman shimoldan Samarqand viloyati, sharqdan qo‘shni Tojikiston Respublikasi, janubdan esa Shahrisabz, g‘arbdan Chiroqchi tumanlari bilan chegaradoshdir. Kitob so‘zi asli tijik tilidan olingan bo‘lib, “Kift”- yelka, “ob”- suv, ya’ni yelkadan o‘tgan suv degan ma’nolarga egadir.

O‘tgan asrda o‘zbek shevashunosligi amalga oshirilgan ishlar shevalar fonetikasi, morfologiyasi, leksikasining rang-barang ekanligini ko‘rsatadi. Ma’lumki, hozirgi kunda o‘zbek shevashunosligi fani oldida turgan eng dolzarb vazifa, shubhasiz, sheva materiallarini xaritalashtirish va pirovardida «O‘zbek shevalari atlasini»ni tuzishdir. O‘zbek shevalarining turli yo‘nalishlarda: tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, lisoniy-jug‘rofiy usullarda tadqiq etilishi va sheva materiallarining xaritalarga tushirilishi natijasida o‘tgan asrda qator ishlar qilindi. Jumladan, U.Tursunov, V.Reshetov, S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov, B.Jo‘rayev, A.Aliyev, H.G‘ulomov, X.Doniyorov, A.Shermatov, A.Jo‘rayev, M.Mirzayev, K.Nazarov, F.Abdullayev, N.Murodova kabi olimlarning xizmatlari nihoyatda katta bo‘ldi. Bu esa shevalar atlasini yaratish yo‘lida munosib hissa bo‘lib xizmat qiladi.

Lisoniy hodisalarni areal yo‘nalishda tadqiq etish-bu o‘zbek shevashunosligida yangi yo‘nalish bo‘lib, til hodisalari hali sof arealogik yo‘nalishda tadqiq etilmagan. Areal yo‘nalish aynan bir hodisaning nafaqat O‘zbekiston hududida, balki butun o‘zbekzabon mintaqalarda tarqalishini xaritada tasvirlabgina qolmasdan ularning sinxron va diaxron markazini aniqlash, izoglossalarini belgilash imkonini beradi va shu asosda o‘zbek tili tarixi uchun ham qimmatli ma’lumotlar to‘plash mumkin. O‘z-o‘zidan, bunday tadqiqotlar har bir lisoniy hodisaning masalan o‘lanish, “j”lanish kabi fonetik hodisalar; ning o‘rnida -ni, -da o‘rnida-ga ishlatish kabi morfologik hodisalar; “payt”, “o‘rin” ma’nosini ifodalovchi so‘zlar tarzidagi shartli guruhlash asosida so‘zlarni tadqiq etishni taqozo etadi.

“Quyosh” tizimi bilan bog‘liq payty ma’nosini ifodalovchi so‘zlar ham aynan shunday shartli guruhlardan biridir. Bunday so‘zlarga adabiy tilde kunning qismlarini bildiruvchi (ertalab, choshgoh, tush, peshin, namozdigar, namozishom, kechqurun kabi so‘zlar), shuningdek, yil, fasl, oy, hafta nomlarini kiritish mumkin.

Ko‘p lahjali Qashqadaryo vohasi Qashqadaryo, Surxandaryo, Samarqand, Buxoro viloyatlari hududi bo‘yicha mazkur guruhga mansub so‘zlar leksik, semantik, fonetik, ba’zan morfologik jihatdan ham o‘ziga xosligi bilan farqlanib turadi.

Buning sababini quyidagicha izohlash mumkin:

1) Vohada har uchala lahja; qarluq-chgil-uyg‘ur, qipchoq, o‘g‘uz guruhi vakillari istiqomat qilishadi.

2) Hududdagi buyuk etnik jarayonlar, ijtimoiy hayot va geografek jihatdan yonma-yon yashaydigan millat vakillari; tojik, o‘zbek, o‘zaro ta’siri natijasida payt ma’noli so‘zlarning ham ishlatilishi rang-barangdir.

Buni adabiy tilda ishlatiladigan “oqshom” so‘zi asosida ko‘rib o‘taylik.

1) G‘ira-shira payt.

2) Kechqurun, oqshomlab.

Vohaning ko‘plab qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi aholisi tilida, asosan, “oqshom” so‘zining ikkinchi ma’nosi, ya’ni kechqurun, kechasi ma’nosini qo‘llanadi. Kitob tumani “Ayoqchi” q. ashxam/aqsham, Bashir qishlog‘ida axsham/oqshom, “Rus” qishlog‘i axshom, oqshom va h. Oqshom so‘zi vohaning deyarli barcha qarluq tipli shevalarida ishlatilmaydi, aksincha, bu so‘zning birinchi ma’nosida namozgar, namozshom so‘zlari, ikkinchi ma’nosi o‘rnida esa kechqurun, kechasi so‘zlari ishlatiladi. O‘g‘uz lahjasiga mansub aholi nutqida oqshom so‘zi ag‘sham tarzida ishlatiladi, balki birinchi ma’nosida gech, namozgar so‘zlari keltirilgan. Peshin so‘zi qipchoq lahjasi vakillari tilida “kunning yarimidan oqigan va namozdigar

oralig'idagi payt" ma'nosida qo'llanadi. Peshin so'zi qarluq guruhi vakillari nutqida "tush payti" ma'nosida qo'llanadi; Peshin bo'ldi, ke choy ichamiz. Darhaqiqat kuzatishlarimiz natijasida shining guvohi bo'ldikki, Kitob vohasining qarluq tipli shevalarida tojik tilining ta'sirida bahor, nahor, tiramo kabi so'zlar ishlatiladiki, buni qipchoq va o'g'iz shevalarida deyarli ishlatmaymiz. Qipchoq tipli sheva vakillari nutqida esa asl turkey payt ma'noli so'zlar ko'proq ishlatiladi.

Xulosa qiladigan bulasak, har bir hudud o'ziga xos shevasi bilan farqlanadi. Ammo hozirgi dialektologiyaga bo'lgan e'tibor kamayib bormoqda. Shuni aytish lozimki sheva ichki manba hisoblanib, tilning boyishida muhim rol o'ynaydi. Yuqorida aytganimizda biz o'rganilmagan shevalar ustida tadqiqotlar olib borib, dialektologiyaga hissamizdi qo'shmoqchimiz.

ADABIYOTLAR:

1. Шоабдурахмонов III. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962.
2. Maxmudov, N.M. O'zbek tilining katta imlo lig'ati. Toshkent: Kafolat print company. Nashriyoti, 2023.
3. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, Фан. 1962
4. Berdialiye, A. O'zbek tili sintaktik paradigmikasi asoslari. Toshkent, 1991.

OILAVIY-MAISHIY MAROSIMLARGA OID ETNOGRAFIK ZMLARNING AREALI

*Suvanova Mavjuda Xamrakulovna f.f.f.d (PhD), dotsent v.b.
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi*

Bugungi kunda tilshunoslikda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli tadqiqotlarda o'zbek tilining leksik qatlami ham yetarli darajada tadqiq etib kelinmoqda.

Marosim ifodalovchi leksik birliklar uzoq yillar davomida xalq tilida iste'molda bo'lgan, termin darajasiga ko'tarilgan so'zlardir. Marosim leksikasi xalq hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, etnik ma'no ifodalaydigan leksemalar hududlararo o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ma'lum bir ma'noda tarixiylik kasb etadi. Shuning uchun ham o'zbek shevalari etnografik leksikasining etimologik qatlamlarini umumturkiy so'zlar va arabcha so'zlar tashkil etadi. Umumturkiy so'zlar, ayniqsa, marosimlar va bolalar o'yinlari leksikasida kuchliroq bo'ladi. Bunga sabab marosim, o'yinlar har bir xalq etnik birligining genetik asoslarini tarixiy-ijtimoiy hodisalar sifatida saqlab qoladi. Shu bois bu sohalar tarkibidagi etnografik leksika barqarordir.

Arab tilidan o'zlashgan so'zlar sunnat, xatna, potiya(fotiha), mayit, g'assol, janoza, mulla, hayit va boshqa sh.k. Qayd qilingan so'zlar ko'proq marosimlar nomi, ularda ishtirok etuvchi shaxslar, beriladigan narsalar, ommaviy nishonlanadigan bayramlarni ifodalovchi diniy-e'tiqod tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Ma'lumki, tilning lug'at tarkibi shu tilda so'zlovchi kishilarning barcha faoliyatida asosiy aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Binobarin, inson tug'ilganidan to vafot etguniga qadar milliy til boyligi uning og'zaki so'zlashuvida ham, yozma nutqida ham ishtirok etadi¹. Har bir xalq leksikasida shunday so'zlar ham borki, ular bevosita shu xalqning maishiy turmushi, urf-odat va marosimlari, kiyinishi, xo'jalik yuritish tarziga oid xatti-harakat va tushunchalarni ifodalaydi. Mana shu so'zlar yig'indisi tarixiy hodisa sifatida doim o'zgarib, boyib boradi va uni shartli ravishda etnografik qatlam deb yuritish to'g'riroq bo'ladi. Chunki, ular birinchidan, etnik jihatdan tarixan faqat bir urug' yoki qabila kishilariga xos bo'lib, o'zga etnoslar tilida uchramaydi. Ikkinchidan, leksik qatlam genetik jihatdan shu etnik birlik tiliga xos so'zlar asosida shakllanib, keyinchalik zaruriyat tufayli o'zga etnik birliklar yoki etnos tilidan yangi so'zlarni olib o'zlashtirishi mumkin. Bundan tashqari, etnik birlikning etnografik holatida yangi hodisalarning yuzaga kelishi ham shu etnik hayotda yangi so'zlarning yasalishi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mana shunday tarixiy hayotiy jarayon etnografik leksik qatlamni tashkil etadi².

Oilaviy-maishiy etnografizmlar kishilik jamiyatida oilaning shakllanishi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. O'zbek xalqi tarixiy taraqqiyotining ilk davrlarida oilaviy-maishiy marosimlar to'y va dafn marosimlaridan iborat ekanligi tilshunos S.M.Abramzon tomonidan qayd etilgan edi³. Biroq turkiy qavmlar oilaviy-maishiy marosimlari va an'alarining nomlari bizgacha muayyan lingvistik o'zgarishlarga uchragan holda yetib kelgan. Ular turkiy tillar bilan qiyoslanganda kuzatildi.

¹ Begmatov E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – B. 47.

² Bobojonov Y. Ko'rsatilgan tadqiqot. – B. 7.

³Абрамзон С.М. К характеристике шаманства в старом быту киргизов // Краткие сообщения института этнографии. – М, 1958. – С. 143–150.

I. Jabborov ta'kidlaganidek, jamiyatning eng muhim hujayrasi hisoblangan oila nikohdan boshlanadi. Oila qancha sog'lom, to'q va mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shuncha sog'lom, tinch va farovon rivojlanadi. Shuning uchun nikoh ibtidoiy jamiyat davridan boshlab maxsus urf-odat orqali oilaning bardam va mustahkam bo'lishiga qaratilgan jamoatchilik tomonidan nishonlanib, dastavval odat, keyinchalik yozma tarzda qonunlashtirilgan marosimdir¹.

Lisoniy va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topgan, semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon bo'luvchi til birliklari lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Lingvomadaniy birliklarga frazeologizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turg'un o'xshatishlar, nutqiy etiketlar, urf-odat va marosimlarga doir so'zlar, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxiteplar, mifologemalar, lakunalar, presedent birliklar va boshqalar kiradi"². Demak, urf-odat, marosimlarning nomlari – etnografizmlar ham lingvomadaniy birliklardir.

Etnografizmlar xalqning milliy, diniy urf-odatlari, marosimlari bilan bog'liq madaniy tushunchalarni ifodalaydi. O'zbek xalqi hayotida to'y bilan bog'liq etnografizmlar alohida o'rin tutadi. To'y etnografizmi o'zbek tilida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi: to'y – bazm-tomosha va ziyofat bilan nishonlanadigan xalq marosimlarining umumiy nomi. O'zbeklarda nikoh to'yi, beshik to'yi, xatna to'yi, hovli to'yi va boshqa turdagi to'ylar o'tkaziladi.

O'zbek sheva vakillari yashayotgan hududda ham an'anaviy to'ylarni o'tkazish bilan bog'liq bir qator urf-odat va marosimlar: beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh to'yi, payg'ambar yoshi (mavlud) to'yi, shuningdek, aholi hayotida bo'ladigan dafn etish va undan keyin o'tkaziladigan marosim va rasm-rusumlar saqlanib kelganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Masalan:

To'y-tantana nomlarini bildiruvchi etnografizmlar. To'y dunyoning barcha xalqlari tomonidan nishonlanadigan eng katta va mashhur marosim hisoblanadi. Bu marosimni o'tkazish davomida milliy urf-odatlar, ma'rakalarni ifodalash uchun juda ko'p etnografik so'zlar qo'llaniladi va bu so'zlar qadim zamonlardan bizning davrimizgacha turli o'zgarish va takomillashishlar bilan yetib kelgan.

To'y marosimiga oid etnografizmlar quyidagi nomlar bilan aytiladi:

- a) beshik to'yiga oid etnografizmlar;
- b) sunnat to'yiga oid etnografizmlar;
- d) nikoh to'yiga oid etnografizmlar.

Beshik to'yiga oid etnografizmlar. Beshik to'ylari oilaviy-maishiy marosimlardan bo'lib, oilada farzand tug'ilgandan keyin tashkil qilinadi: *Mullajon qozi beshik to'yi qilgan (Abdulla Qahhor, Anor)*. Beshik to'yi ko'proq juma va yakshanba kunlari o'tkaziladi. Beshik to'yi etnografizmi Samar., Bux., Nav. shevalarida **beshkecha**, Nam., Far., And., Toshk. shevalarida **beshik to'yi** deb ham yuritiladi. Bolani beshikka solishdan oldin cho'miltirish marosimi bo'ladi. Avvallari **kindik momo** (Qoraqal.sh. **kindek sheshe**, Qashq.sh. **meros momo**, Samar.sh. **momochi**), hozirda **Hoji onalar** beshikka solish udumini ado etadilar. Bolaga ko'z tegmasin deb beshikka tumor va ko'z munchoq osib qo'yadilar. Bolaning yostig'i ostiga non, pichoq va piyoz qo'yish kabi odatlar amalga oshiriladi. Bu marosim to'g'risida B. Sarimsoqov quyidagi fikrlarni bildiradi: "Bu marosim, asosan, birinchi va ikkinchi farzand tug'ilganda ayollar davrasida keng miqyosda o'tkaziladi. Oilada qiz tug'ilsa, yetti kundan keyin, o'g'il bola tug'ilsa o'n bir kundan keyin beshik to'yi o'tkaziladi"³. Bu marosim hamma hududlarda bir xil emas. Xor. sheva vakillari bu marosimni juma kuni o'tkazib, uni o'tkazuvchilar **anaka mama** yoki **keyvan** deb nomlansa, boshqa sheva vakillari nutqida **vakyl ota** so'zi qo'llaniladi.

Sunnat va to'y so'zlaridan sunnat to'yi etnografizmi hosil qilingan. Sunnat to'yi – o'g'il to'yi, xatna to'yi. Mazkur to'y o'g'il farzandlarni xatna qildirish sunnati bilan bog'liq marosimni ifodalashiga ko'ra, shunday nom olgan. Demak, to'yning bir turi xalqning diniy, milliy urf-odatlari ta'sirida yuzaga kelgan. Shuni ifodalashi va avlodlardan avlodlarga o'tishini ta'minlashi jihatidan sunnat to'yi etnografizmi lingvomadaniy birlikdir.

Sunnat to'yi bilan bog'liq marosimlar nomi o'zbek sheva vakillari istiqomat qiladigan hududlarda ko'proq bir xil tarzda, ba'zan farqli qo'llaniladi. Sababi har bir xalqning o'z moddiy, maishiy turmush tarziga egaligidir. Sunnat to'yida o'g'il bolalar xatna qildiriladi. Bu so'z Surxan. viloyatida **qolhalallatish** (xatna qildirish) so'zi bilan ifodalanadi. Bu marosimda bola uchun maxsus kiyimlar, to'shaklar tikiriladi. Xor. o'g'uz sheva vakillari bu marosim nomini turlicha atamalar bilan ataydilar: **sunnat, sunnat toy, qolynny halallash/alini halallash/qarz toyi** va b. Ko'pgina hududlarda musulmon bo'ldi deyishadi. Bu

¹ Jabborov I. Ko'rsatilgan asar. – B. 214.

² Qarang. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. – B. 26.

³ Sarimsoqov B. Beshik to'ylari folklori. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – B.18–25.

marosim o'g'il bolaning uch, besh, yetti, to'qqiz yoshlarida o'tkazilishi shart bo'lgan. Respublikamizning ko'pgina viloyatlarida sunnat to'yidan oldin o'tkaziladigan marosimlar ham bor. Masalan: Samar., Bux. va Nav. viloyatlarida **xatim** – to'ydan oldin va hayit kunlari o'tganlar ruhiga atab Qur'on tilovat qilish va shu munosabat bilan o'tkaziladigan diniy marosim, keksalarga beriladigan kichik ziyofat. Qiyos., O'TILda **xatm**¹. Surxan.: **ma:rut** – to'y. Kichənəginə mə:ritimiz barədi. Yoki Samar. va Nav. viloyatlarida bu marosimlar nomi **məuvrut**, **mərəkə** nomlari bilan ifodalanadi. Xor., Qoraqal. bu marosim nomi **qa:da** deb yuritiladi. To'ygacha bo'lgan davrda o'ziga xos udumlar bilan o'tkaziladigan kichik marosimlar ham bor. Masalan, bu marosimlar nomi Xor. **nanjapar//qatlama pishar//xəzmata chaqirish**; Nav. va Samar. viloyatlarida **maslahat oshi**, Surxan.sh. **məslə:ətash** deb nomlanadi. Shuningdek, sunnat to'yi kuni to'y bo'ladigan bolaga **sarpo kiydirish** marosimi bo'ladi. Bu marosimda to'y bolaga chiroyli to'n, do'ppi kiydiriladi. Beliga belbog' bog'lanadi. Shuningdek, ushbu marosim paytida quyidagi kichik marosimlar ham o'tkaziladi:

Otyınəsh – to'yga o'tin tayyorlovchi hasharchilarga beriladigan ziyofat.

Kəpkəri – uloq chopish.

Alısh//chavkə – to'yda o'tkaziladigan milliy kurash.

Təbəq – ko'pkari va kurashda qo'yiladigan sovrin (mol, pul, materiallar). Bu so'zlar o'zbek tilli hududlarda keng tarqalgan.

Qərək – ko'pkarining eng mushkuli, eng qiyini. *O'rta tashlangan uloqni kimki belgilangan chuqurga olib kelib tashlasa, ikkita qo'y, ellik so'm pul, bir to'n oladi. Uloqni qoraliqqa bir olib borib tashlasa, to'dadan uch marta uloq ayrishdan ziyod (T.Murod, Oydinda yurgan odamlar).*

Səvym – to'yga qarindosh-urug' tomonidan olib kelinadigan to'yona, ko'proq qo'y, echki, qora mol.

Hyyda-hyyda – xatna qilishda bolani chalg'itish uchun ishlatiladigan undov so'z. Toshk. shevasida **chil-chil** hasa.

Nikoh to'yiga oid etnografizmlar. Nikoh to'yi xalqimizning tarixiy rivojlanishi jarayonida sayqallanib, bizgacha yetib kelgan milliy ma'naviy qadriyatlarimizdan biridir. Nikoh to'yi qarindosh-urug'lar, do'stlar, tanish-bilishlar, qo'shnilar ishtirokida o'tkaziladi. To'y dasturxonini turli noz-ne'matlar bilan bezatiladi.

Nikoh – erkak va ayolning turmush qurishini rasmiylashtirish shakli, usuli². Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bu so'z o'z semantik mazmunini yo'qotgani yo'q. Hozirda nikoh erkak va ayolning qonuniy oila qurishini anglatadi. Ikki yoshga nikoh o'qilayotganda kuyovning yaqin qarindoshlaridan bo'lgan erkak kishi **vakyl ota** ishtirok etadi. Samar.v. Paxtachi shevalarida **oldəga chəqqan ota** deyiladi. Qoraqal. o'zbek shevalarida nikoh marosimida yigitga barcha narsalarni o'rgatib boruvchi kishiga **jəgət og'asə**, qipchoq shevalarida **o'kulata//okylota**³ leksemasi qo'llaniladi. Bu leksema Qashq. shevalarida **aqłota**, Surxan. **vəkillatə//vaklotaə//pədərvəkyl//vəkylsorag'ych** leksemasi bilan ifodalanadi⁴.

Motam marosimini ifodalovchi etnografizmlar: Motam – inson hayotining intihosini belgilovchi marosimdir. Jasadni dafn qilish barcha xalqlarga xos xususiyatdir.

Motam marosimlari haqida dialektolog olim S.Rahimov ham o'z ishlarida ba'zi ma'lumotlarni berib o'tgan⁵.

Vafot etmoq, o'lmoq, jon bermoq, so'zlari sinonimik qatorni tashkil etib, qo'llanilish o'rni va semantik farqlanishga ega. Agar vafot etgan shaxs keksa bo'lsa, omonatini topshirdi, uzoq muddatga cho'ziladigan xastalik oqibatida o'lim yuz bersa, qutildi deyiladi. Vafot etgan shaxs o'rta yashar bo'lsa, qaytish bo'ldi, mabodo chaqaloq yoki go'dak bo'lsa nobud bo'ldi, yo'q bo'ldi deb xabar qilinadi. Murdani yuvadigan moslama sortaxta, yuvib kafanga o'rovchilar – tozalovchi, murdasho'y deb ataladi.

Motam marosimlarining marhum vafotidan keyingi o'tkazilish vaqti bilan belgilanadi va vaqtini bildirishi sonlar bilan nomlanadi. Masalan, uch, yetti, yigirma, qirq, yili kabi. Shu kunlar marhum o'tgan hovlida **is** – o'tganlar ruhiga atab pishiriladigan **bəg'ərsəq**, **chəlpək** pishiriladi (is chiqarmoq).

Motam marosimlariga oid etnografizmlar tarixiylik xususiyatiga ega. Qadimda ota-bobolarimiz o'limni "jonli" mavjudot sifatida tasavvur qilishlari bilan bog'liqlik asosida vujudga kelgan.

Motam marosimlariga oid etnografizmlarning ko'pchiligini arabcha, fors-tojikcha va qadimgi turkiy so'zlar tashkil etadi. Turkiy, fors-tojik so'zlaridan tashkil topgan etnografizmlar yerli aholining tili asosida

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik, 2-jild. – Toshkent, 2006. – B. 319.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik, 3-jild. – Toshkent, 2006. – B. 38.

³ O'zbek ensiklopediyasi. 2-jild. – Toshkent, 1972. – B. 472.

⁴ Mirzayev N. O'zbek tili etnografizmlarning izohli lug'ati. – Toshkent, 1991. – B. 37.

⁵ Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандаринской области: Автореф.дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1974. – 30 с.

vujudga kelgan bo'lsa, arabcha so'zlar asosidagi etnografizmlar islom dinining qabul qilinishi bilan bog'liq holda iste'molga kirgan. Motam marosimlari kuni aza tutish **kok kыymaq** – boshdan oyoq ko'k yoki qora rangdagi materialdan kiyim kiyish (aza tutmoq) hududlararo farqlanadi. Toshkentda faqat 3-5 kun, Navoiy, Samarqand, Buxoro viloyatlarida 9 oy ko'k kiyganlar. Hozirgi kunda bu marosimlar ham qisqarib, kiyim kiyish (aza tutish) qisqargan.

Motam marosimlarida qadimdan qo'llanib kelingan urf-odatlarining ba'zilar saqlanib qolgan. Masalan: Surxan, Buxoro viloyatlarida **sadr tyshmaq** – o'lik chiqqan xonadonda xotin-qizlardan iborat bir guruh ayollarning sadr tushishi – yig'lashlari kuzatiladi. Bunda o'rtada go'yanda (aytuvchi) ayol marhumning sifatlarini qo'shiq qilib kuylaydi va qo'shiqning har bir bandi tugagandan keyin aytuvchining "uvv-uvv"iga qolganlar ham jo'r bo'lib, yig'lashadi. Sadrga faqat ayollar tushadi. Sadr – ar. ko'krak, **goyanda** – sadr tushgan vaqtda aytib turuvchi shaxs: f.-toj. – go'ftan hozirgi zamon fe'l o'zagiga hozirgi zamon sifat-doshining yasovchi qo'shimchasi qo'shib, aytuvchi – "go'yande" shaklini olgan¹. Sadr – vaqf va din ishlari bilan shug'ullanuvchi amaldor².

Motam marosimi insoniyat paydo bo'lganidan buyon geografik muhit, ijtimoiy hayot va kishilarning imkoniyatlari, shuningdek, tabiiy-ilmiy tasavvurlariga va dunyoqarashiga bog'liq holda o'zgarib borgan. Bundan 40–18 ming yil oldingi paleolit davridayoq motam marosimi oshkora diniy tus olgan. Keyinchalik motam marosimi har bir dinning tarkibiy qismi hisoblangan diniy marosim va urf-odatlar bilan qorishib ketgan. Motam marosimi hamma xalqlarda o'ziga xos rasm-rusumlarga, qoidalarga ega. Masalan, slavyanlarda vafot etgan kishi bilan vidolashuv 3 kungacha davom etadi, marhum qabrga tobut bilan qo'yiladi; hindlarda marhum jasadini maxsus gulxanda kuydirib, kulini daryoga tashlaydilar. Dafn gulxani marhumning o'g'illari yoki eng yaqin qarindoshlari tomonidan yoqiladi. Keyinchalik gulxan o'rnida marhumga bag'ishlangan marosimlar o'tkaziladi; zoroastrizmga e'tiqod qiluvchi Janubiy Osiyodagi bir qancha xalqlar marhumning jasadini maxsus minoradaxmalarga qo'yib, quzg'unlarga yediradilar (shunday daxmalar Bombay sh. ning g'arbiy chekkasida hozir ham bor).

O'zbeklarda motam marosimi katta yig'in hisoblanadi. Marhumning boshini qiblaga qaratib yotqizib qo'yadilar. Ko'zlari ochiq qolgan bo'lsa, yumib qo'yadilar, engagini bog'laydilar, oyoqlarining bosh barmoqlarini birlashtirib bog'lab qo'yadilar. Marhumning qarindoshlari uzoq-yaqindan yig'ilib kelgunga qadar (ba'zan bir kecha-kunduzgacha) kutiladi. Mahalla, qishloqlarga motam soati to'g'risida xabar beriladi. Yaqin qarindoshlar yig'ilishadi, uydagilar har bir yangi kelgan qarindoshlarga qo'shib dam-badam marhumga madh aytib, uning fazilatlarini gapirib yig'lashadi. Motam marosimi, odatda, bomdod, peshin yoki asrga mo'ljallanadi. Maxsus yuvuvchi (g'assol, murdasho'y) murdani sartaxtada yuvib (g'usl), oq mato (maxsus doka)dan qilingan kafanga o'raydi. Motam marosimi qatnashuvchilari yig'ilib bo'lgach, mayit tobutga olinadi. Tobut eshikdan emas, balki derazadan oyoq tomoni bilan chiqariladi. Masjidda yoki marhumning hovlisida janoza marosimi o'tkaziladi. Marhumni faqat erkaklar ko'tarib, hovlidan ko'chaga (agar marhum yosh bo'lsa amakilari yoki akalari, kekxa bo'lsa o'g'illari yoki eng yaqin qarindoshlari) chiqarishadi. Ko'chada shoti singari yog'och anbar ustiga tobutni qo'yib, to'rt kishi yelkasiga ko'taradi (marhumning yoshi va jinsiga qarab anbar motam pardasi — kekxa erkaklarga oq surp, ayollarga — oddiy mursak, paranji; yigitlarga qizil rangli yoki duxoba mato, juvon-qizlarga duxoba paranji yoki qizil duxoba mato bilan o'rab qo'yilgan), qolgan kishilar tobut ortidan boradi. Boshqalar ularga ko'maklashadi. Tobutkashlar tez-tez almashinib, tezlikda qabristonga olib boriladi. Qabristonga borgach, tayyorlab qo'yilgan go'r oldida marhum tobutdan olinib, kafanga o'ralgan holda go'rkovga uzatiladi, go'rkov uni go'rga yuzini qibla (g'arb)ga qaratib yotqizib qo'yib chiqadi (aksariyat yaqin qarindosh-urug'larni maxsus ajratilgan joyga — xilxonaga ko'mish odati ham bor). O'lik go'rga qo'yilgach, kishilar go'rkov tutgan ketmonga bir siqimdan tuproq tashlaganlar. Go'rkov tuproqni marhumning boshi ostiga to'kkan. So'ngra go'rning og'zi berkitilib, tuproq tortilgan. Dafn tugaganidan so'ng go'rkov yoki boshqa kishi motam marosimi qatnashuvchilariga murojaat qilib, o'likning nomini aytib: "Qanday odam edi",-deb so'raydi, hozir turganlar esa "yaxshi odam edi",-degan javobni beradilar. Bu so'roq va javob faqat erkaklarga taalluqli (xotinlar erining ixtiyorida bo'lgani uchun, xotinlarga yaxshi yoki yomon deb baho berishga erdan boshqa hech kimning haqqi yo'q). Shundan keyin go'rkov hamma kelganlarga rahmat aytib, tarqalishga ruxsat beradi. Ba'zan dafnga kelganlarga pul, ro'molcha, sochiq, sovun, kiyimlik ulashiladi, bu odatni xayrot, isqot deb ataydilar. Mozorga borganlar marhumning uyiga kelib fотиha o'qib tarqaladilar.

Yig'i marosimi – o'lim va dafn marosimi bilan bog'liq udumlardan biri. O'lim oila boshiga tushgan og'ir musibat. Ko'p yerlarda, xususan, qishloq joylarda Yig'i marosimi odat tusiga kirgan bo'lib, ma'lum

¹ Fayziyeva X. O'zbek tili Boysun-Sho'rchi guruh shevalarining lug'at xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz, 2022. – 125 b.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensklopediyasi, 3-jild. 2006. – B. 419.

tartibda o'tadi. Ayollar yakka tarzda yoki bir-birlari bilan ko'rishib yoki davra qurib o'tirib (ba'zan tik turib) yig'laydilar. O'tirib yig'lashda katta davra quradilar. Odatda, qishloqda, shahar mahallalarida aza qo'shig'ini aytuvchi yig'ichi (go'yanda) ayollar bo'lgan. Ta'ziya marosimida yig'ini go'yanda boshlaydi, o'rta tushib va vafot etganning belbog'i, marhum, ayol bo'lsa, ro'molini bo'yniga tashlab, uning yaxshi xislatlarini, tirikligida qilgan ishlarini yaqinlari tilidan ta'sirli qilib aytib yig'laydi. Azador qiz va kelinlar yig'iga qo'shiladilar, boshqa ayollar ham jo'r bo'ladilar. Yig'i marosimining ikkinchi ko'rinishi sadr (sadr tushish) nomi bilan ma'lum. Bunda marosimga yig'ilgan ayollar tik turib, davra qurib yig'laydilar. Aytuvchi davraning o'rtasida turadi, u bilan davra ichida shu xonadonning ayollaridan biri (onasi, xotini, qizi va b.) ham bo'lgan. Aytuvchi yuqoridagi tartibda, marhum nomini va uning yaxshi xislatlarini aytib yig'i boshlaydi. Ayollar aylanib, tepinib davrani buzmasdan, gir aylanib yig'laydilar. Aytuvchi yig'ining bu ko'rinishi qishloqda yoki mahallada bir yil davomida o'lgan kishilarning nomini navbat bilan aytib bo'lmaguncha davra yig'isi davom etgan. Bu odatlar Movarounnahr va Xorazm o'lkasida qadimdan mavjud bo'lib, bizgacha yetib kelgan. Ko'p joylarda, masalan, O'zbekistonning jan. viloyatlarida **sadr tushish** etnografizmi kam uchraydi. Lekin islomda, hadisi shariflarda marhumga faryod urib yig'lash ma'qul sanalmaydi. Marhumning el-yurtga qilgan yaxshi amallarini xotirlab, unga Allohdan rahmat tilashga chaqiriladi. Yuqoridagi keltirib o'tilgan ta'ziya marosimidagi urf-odat va an'analar negizida inson qadri, uni oxirgi manzilga ham e'zoz, hurmat ila kuzatish yotadi.

SAMARQAND VILOYATI QARLUQ SHEVALARI VA ULAR LEKSIKASIDAGI PARONIMLAR YUZASIDAN MULOHAZALAR

Tillabayeva Zilola Raxmatillayevna¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili qarluq shevalarining shakllanishi, tarqalish hududlari va o'ziga xos jihatlari to'xtalib o'tilgan. Ma'lumki, qarluq lahjasi vakillari, asosan, shahar hamda shahar tipidagi dialektlar, shevalarni qamrab oladi. Mazkur shevaga doir til birliklaridagi paronimlar o'zbek adabiy tilidagi so'zlar bilan qiyosiy aspektda solishtirilgan. Farqli, umumiy jihatlari ajratilib, mavjud holat yuzasidan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: qarluq-chigil-uyg'ur, lahja, leksika, grammatik qurilish, fonetik talaffuz, lug'aviy tarkib, paronim, fonologik-fonetik belgi.

Abstract: This article focuses on the formation, areas of distribution and specific aspects of the karluk dialects of the uzbek language. It is known that representatives of the karluk dialect mainly cover urban and city-type dialects and dialects. Paronyms in the linguistic units of this dialect are compared with words in the uzbek literary language in a comparative aspect. Different, general aspects were distinguished and conclusions were made regarding the current situation.

Key words: karluk-chigil-uyghur, dialect, lexicon, grammatical construction, phonetic pronunciation, lexical content, paronym, phonological-phonetic sign.

Tarixdan ma'lumki, qarluqlar tili va lahjasi butun o'lka qabilalari uchun umumiy bo'lgan. Bu haqda olim Karim Shoniyozovning aynan shu masalaga bag'ishlangan ishlaridagi ayrim mulohazalariga to'xtalib o'tsak: "Qarluq lahjasi tarixan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi tuki (turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar. Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung'oriyani, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'ridan to'le daryosining shimoligacha bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini tasarrufiga kiritgan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta hududda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to' Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to' Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo'lgan. Qarluqlarning tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy bo'lgan. Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo'lgan hududda qarluqlar bilan birga chigil, xalaj, yag'mo qabilalari ham yashaganlar, uyg'urlar ham qarluqlar tarkibida bo'lgan" [Shoniyozov K, 1962: 481-490].

¹ filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat chet tillar instituti akademik litseyi tillabayeva87@bk.ru, +998979169261

Shuningdek, Samarqand hududidagi qarluqlar elatining oʻrni, aloqasi, oʻtroqlashuvi haqida ham maʼlumotlar diqqatga sazovor: “Movarounnahrda qariyb 200 yil hukronlik qilgan Qoraxoniylar (qarluq) davlati 1041-yilda ikkiga boʻlinadi. Natijada gʻarbiy qismining markazi Buxoro, keyinchalik Samarqand boʻlgan” [Shoniyozov K, 2001: 237].

Hozirgi Samarqand viloyati Oʻzbekistonning oʻrta qismida joylashgan boʻlib, shimoliy-gʻarbdan Navoiy, janubdan Qashqadaryo, shimoliy-sharqdan Jizzax viloyatlari hamda janubiy-sharqdan Tojikiston Respublikasi bilan chegaradosh. U 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Xususan, biz tadqiq qilayotgan Samarqand shahri viloyat statistika boshqarmasi bergan maʼlumotlarga koʻra, 564500 ming kishi (2022) ni tashkil etadi. Aholining asosiy qismi oʻzbeklar, tojiklar va eronliklardan iborat boʻlib, shuningdek, rus, arman, tatar, boshqird, turk, koreys, ozarbayjon, ukrain, yahudiy millatiga mansub kishilar ham bor. Samarqand shahrida 215 ta mahalla boʻlib, Samarqand shahar kengashiga qarashli 3 shaharcha (Kimyogarlar, Farhod, Hishrov) mavjud. Maydoni 0,12 ming km².

Shuni taʼkidlab oʻtish lozimki, Samarqand shahrining ayrim mahallalarida deyarli adabiy tildan farqlanmaydigan, asosan, oʻzbek tilida muloqot qiluvchi aholi istiqomat qiladi. Bular sirasiga “Bogʻbonlar”, “Beshchinor”, “Damariq”, “Yoshlik”, “Maqsud Shayxzoda”, “Yangi Hayrobod”, “Navbogʻchion”, “Istiqlol”, “Eski Qalandarxona”, “Alizoda”, “Botir Zokirov” kabi mahallalarni kiritib oʻtishimiz mumkin. Shaharning boshqa hududlarida esa ikki tilda muloqot qiluvchi aholi yashaydi. Bunday mahallalarga “Zominiy”, “Goʻri Amir”, “Dahbediy”, “Sadridin Ayniy”, “Chaqaq”, “Urguti”, “Yominiy”, “Registon”, “Istiqbol”, “Koʻl” kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Shuni taʼkidlash lozimki, dunyodagi turkiy tillar ichida oʻzbek tilichalik koʻp shevali tillar kam uchraydi [Polivanov Y, 1933]. Bu fikr turli amalga oshirilayotgan tadqiqotlar orqali oʻz isbotini topib kelmoqda. Jumladan, oʻzbek adabiy tilining takomilida muhim ahamiyatga ega qarluq lahjasi vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi dialektlar va shevalami qamrab oladi. Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga koʻra, ikki guruhga ajralishidir, yaʼni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim koʻrinishlarigina mavjud boʻladi), shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6, 7tadan (a, o, u, a, i, e) oshmaydi, shimoliy oʻzbek va Andijon shevalarida singarmonizm saqlanadi va ularda a(a), a, o, 6, u, i, i(I), i:(i), e unlilari (9 ta) qatnashadi. Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishiklidir. Bundan shimoliy oʻzbek shevalari mustasno boʻlib, faqat Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida oltita kelishik saqlanadi. Feʼl shakllarida ham oʻziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari toʻrt guruhga boʻlinadi. Xususan, Samarqand-Buxoro guruh shevalariga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xoʻjand kabi shevalar kiradi [Ashirboyev S. 2021: 85].

Tilning omonimiya, sinonimiya, antonimiya, polisemiya kabi munosabatdosh leksik-semantik guruhiga kiruvchi paronimiya hodisasi oʻzbek tilining, shevashunosligining milliy xususiyati va ontologik tabiatini oʻzida namoyon qiluvchi hodisa sifatida ahamiyatli. Xususan, paronimlar maʼlum tovush bilan farqlanuvchi leksemalar qatori hisoblanadi.

Oʻzbek tilshunosligida polisemiya va unga yondosh hodisalar A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, R.Shukurov, R.Safarova, O.Bozorov, A.Omonturdiyev, Sh.Orifjonova, B.Qilichev, B.T.Suyunov, J.Djumabayeva, F.Jumayeva, V.Nafasova kabi olimlar tomonidan atroflicha oʻrganilgan.

Xususan, paronimlarda hal qiluvchi vazifani tovushlarning oʻxshashligi emas, balki farqi birini boshqasidan ajratib turuvchi fonologik-fonetik (va grafik) belgi muhim sanaladi. Oʻxshash ikki leksemdan nooʻxshash fonologik-fonetik dalil qidiriladi: chalgʻi-cholgʻu juftligida besh tovushning ikkitasi nooʻxshash. Oʻxshash qism miqdoran koʻp, nooʻxshash qism tarkibi asosan bir, baʼzan ikki tovushdan iborat, baʼzan distributsiya (tansiq-tanqis, qismoq-siqmoq) va shunga oʻxshash lingvistik hodisalar ham farqlanish vazifasini bajaradi [Nafasova V, 2019: 12].

Biz ham mazkur mezonlardan kelib chiqqan holda Samarqand viloyati qarluq shevalari yuzasidan toʻplangan materialimiz tarkibidagi ayrim paronimik juftliklarni koʻrib chiqamiz.

Doqqi- notekis yoki tekis boʻlmagan sirtga ega; silliq yoki tekis emas. Maʼnosiga ega sifat turkumiga mansub soʻz. *Hoqqi-* muomalasi qoʻpol, zardali, beandisha boʻlgan kishi.

Olus- koʻzlari ikki chetga siljib qolgadigan gʻilay koʻz. *Olis-* oraliq masofasi katta, nisbatan narida joylashgan uzoq masofani anglatadi.

Mādā- biror bir parrandaning, qushning urgʻochisini anglatadi. *Meʼdā-* kishining ovqat hazm qilish aʼzolaridan biri.

Bā- avval boʻlgan ish-harakat, narsa-hodisaning takror yuz berishini boshlanishi va davom etishini bildiradigan tagʻin, yana soʻzlarning shevadagi varianti. Be- ajablanishni, hayronlikni yoki norozilikni ifodalovchi iye, iyya kabi undov soʻzlarning dialektal varianti.

Millā- odamning bosh terisida o'sadigan qil tolalar qoplamasi va ularning har biri, ya'ni soch ma'nosida. *Hillā-* amalga oshirish, bajarish imkoni, chorasi mazmuniga ega lug'aviy birlik.

Šo:rā- tashlandiq yerlarda, ekin maydonlarida g'ovlab o'sadigan yovvoyi o't. *Šorā-* sovet hokimiyatining turkiylar va xalq orasida qo'llangan nomi. *Šolā-* go'sht, sabzi-piyoz va guruch solib pishiriladigan bo'tqasimon shovla ovqatining shevadagi shakli.

Fällā- og'iz suti, ya'ni tuqqandan keyin dastlabki 2-3 kunda keladigan sut. *Pällā-* mazkur omonim so'z Samarqand shahri qarluq lahjasida, asosan, tarozining narsa yoki tosh qo'yiladigan har bir taqsimchasi ma'nosida qo'llanilishiga guvoh bo'ldik. *Häjlā-* ko'z o'ngida turgan, o'zidan nariroqda bo'lgan narsaga ishora qiluvchi ana, mana degan ko'rsatish olmoshining dialektal ko'rinishi.

Ütti- kiyim-kechak va matolarni tekislash uchun qo'llanadigan dazmol. *Xüddi-* aynan, aniq so'zining keng tarqalgan sinonimi.

Nilčop- uchi paxtali quloq tozalash va o'sma qo'yishda qo'llanadigan cho'pcha. *Čilčop-* nisholda tayyorlashda qo'llanadigan uzun dastali cho'p.

Či:l- shakldosh so'z bo'lib, qirq sonini, marosim ma'nosini anglatadi. *Si:l-* shevada juda qattiq siqilmoq ma'nosida ko'p uchraydi.

Qärz- ma'lum muddatdan keyin qaytarilishi lozim bo'lgan narsa. *Qärs-* ayollar boshiga o'raydigan yupqa, oq matodan tayyorlangan katta ro'mol.

Nimxām- yaxshi, maromiga yetkazib pishirilmagan degan mazmunga ega so'z. *Nimxāb-* ko'zlar yumuq bo'lsa-da hali to'la uxlanmagan holat tushuniladi.

Žinni- aqldan ozgan, ruhiy kasalikka chalingan telba degan ma'noga ega so'z. *Činni-* chinnidan yasalgan idishlar to'plami. *Binni-* hidlash, hid bilish a'zosi bo'lgan burunning Samarqand qarluq shevalaridagi varianti.

Āmbor- mix sug'urish, narsalarni qisib ushlash, ko'tarish, egish, qirqish kabi ishlar uchun qo'llanadigan ikki jag'li asboblarning umumiy nomi bo'lgan omburning dialektal variantdoshi. *Āmbār-* oziq-ovqat, asbob-anjom kabilar saqlanadigan bino.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, Samarqand viloyati qarluq shevalarida o'zbek adabiy tilida bo'lgani kabi talaygina paronim so'zlar juftligi mavjud. Ishning ko'lamidan kelib chiqqan holda faqat ularning ayrimlarigagina to'xtalib o'tdik, xolos.

ADABIYOTLAR:

1. Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. — Ташкент: Госиздат, 1933.
2. Шониёзов К. Қарлуқлар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар// Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари.—Тошкент: Фан, 1962. — Б.481-490.
3. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.— Тошкент: Шарқ, 2001.—Б.237.
4. Нафасова В. Ўзбек тили паронимларининг лисоний таҳлили. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. - Қарши. 2019.- Б.12.
5. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021.- 176 bet.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ДИАЛЕКТОЛОГИК АТЛАСИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

*Турдиев У.К.,
доцент, PhD НамГПИ*

Аннотация. Данная статья написана о «Управления физической культурой и спортом», которая преподается в педагогических вузах. Также в статье анализируется управление физической культурой и спортом в педагогических вузах и предполагает применения новых стратегий обучения, инновационных педагогических технологий связанными с профессиональной деятельностью будущих специалистов образовательных программ в физической культуре. В статье использованы такие методы исследования, как работа с научными документами, педагогический анализ, математико-статистический анализ, интервью. В заключении даются предложения и рекомендации.

Annotation. This article is written about the "Management of Physical Culture and Sports", which is taught in pedagogical universities. The article also analyzes the management of physical culture and sports in pedagogical universities and involves the use of new teaching strategies, innovative pedagogical technologies related to the professional activities of future specialists of educational programs in physical education. The article uses such research methods as working with scientific documents, pedagogical

analysis, mathematical-static analysis, and interviews. In conclusion, suggestions and recommendations are given.

Annotatsiya. Ushbu maqola pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan "Jismoniy madaniyat va sportni boshqarish" haqida yozilgan. Shuningdek, maqolada pedagogika oliy o'quv yurtlarida jismoniy madaniyat va sportni boshqarish masalalari tahlil qilingan hamda jismoniy tarbiya bo'yicha ta'lim dasturlarining kelgusi mutaxassislarining kasbiy faoliyatiga oid yangi ta'lim strategiyalari, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish nazarda tutilgan. Maqolada ilmiy hujjatlar bilan ishlash, pedagogik tahlil, matematik-statik tahlil, intervyu kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi. Xulosa qilib, taklif va tavsiyalar berilgan.

Ключевые слова: физическое воспитание, инновационные педагогические технологии, спорт, педагогические вузы.

Keywords: Physical Education, novative pedagogical technologies, sports, pedagogical universities.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, sport, pedagogika oliy o'quv yurtlari.

В современной организации деятельности субъектов образовательного процесса важное значение имеют их интеллектуальный уровень, духовное и физическое развитие личности на основе образовательных моделей. В этой связи вопрос управления физической культурой и спортом в педагогических вузах является актуальным, так как в настоящее время наблюдается проблема ухудшения здоровья у молодого поколения в возрасте от 18 до 25 лет. В связи с этим особую актуальность приобретает разработка здоровьесберегающих технологий, которые предназначены для укрепления и сохранения здоровья молодежи.

Переход системы образования на новый уровень требует от специалистов новых идей, в том числе и в физическом воспитании. Эффективное внедрение в учебный процесс комплексного подхода к физическому воспитанию студентов предполагает использование инновационных педагогических технологий.

Управление физической культурой и спортом в педагогических вузах — это совокупность психолого-педагогических установок, определяющих специальный набор и компоновку форм, методов, способов, приема обучения, воспитательных средств.

На данный момент накоплено множество новых образовательных технологий в сфере физической культуры. Среди них можно выделить основные: личностно-ориентированное физическое воспитание, спортивно-ориентированное физическое воспитание, экологическое воспитание, мониторинг состояния физического здоровья, физического развития, олимпийское образование, нетрадиционные методы оздоровительной физической культуры.

Но не все вышеперечисленные технологии нашли применение в сфере физической культуры.

Чтобы соответствовать современным потребностям общества, технологии преподавания физической культуры должны включать в себя современные достижения теории и методики физического воспитания и спортивной тренировки. Инновационная деятельность в сфере физического воспитания молодежи должна быть направлена на увеличение двигательной активности, повышение валеологической грамотности, а также на снижение пагубного влияния учебной аудиторной деятельности, и окружающей внешней среды. Для этого необходимо создать такие технологические модели оздоровительной физической культуры, которые могут изменить данную ситуацию и отношение молодежи к собственному здоровью. При создании педагогических технологий необходимо учитывать все формы организационно- педагогической деятельности как учебную, так и внеурочную.

В настоящее время во всех вузах пытаются организовать учебный процесс таким образом, чтобы он способствовал формированию и дальнейшей реализации личностного потенциала студентов. Организовать учебный процесс помогает преподавателю соблюдение следующих педагогических условий: мониторинг на всех этапах педагогического процесса физического потенциала студента; взаимосвязь нравственного и физического воспитания; использование оздоровительного и общеразвивающего направления с учётом уровня физической подготовленности обучающихся, психофизических особенностей, спортивных интересов; личностно-деятельный подход; гуманизация межличностных отношений.

Занятия следует строить так, чтобы студент сам мог найти решения и, опираясь на них, делал правильные выводы. Для достижения этого, преподаватель должен уметь задавать наводящие вопросы или объяснять так, чтобы обучающиеся, основываясь на собственный опыт, могли делать правильные выводы.

Управление физической культурой и спортом в педагогических вузах предполагает применения новых стратегий обучения, связанными с профессиональной деятельностью будущих специалистов.

В нашей стране, в последние годы в процессе реформирования системы непрерывного образования в соответствии с инновационными тенденциями созданы возможности для повышения качества и эффективности обучения с учетом социально – экономического развития страны и современных требований, основанных на демократических принципах и организации управления модернизированной системой образования. В этом контексте важное значение приобретает разработка эффективных механизмов внедрения в учебный процесс научных и практических результатов исследований, в том числе по овладению будущими учителями физического воспитания профессиональными и личными качествами, основанными на идеях творчества, совершенствованию технологий, формирования и развития у молодежи, наряду с физическими качествами высокой духовной культуры.

Управление физической культурой и спортом на государственном уровне осуществляется трехуровневой системой органов управления – субъекты управления. Наряду с государственным управлением в сфере физической культуры и спорта существует общественное управление. Объектами управления в сфере физической культуры и спорта являются организации физкультурно-спортивной направленности с их ресурсами. Их

деятельность направлена на удовлетворение потребностей населения в физкультурно-спортивной деятельности.

В Узбекистане А.К.Атоев, Ж.Нуршин, Ф.Керимов, Ш.Х. Хонкелдиев,

Ж.М.Тошпулатов, У.И.Иброхимов, А.Н. Абдиев исследовали историю развития спорта, традиции, методы и направления развития спорта в стране; вопросы организации современных уроков физического воспитания и формирования научного потенциала будущих кадров в области физического воспитания нашли отражение в исследованиях К.М.Махкамжонов, И.А.Кушбахтиева, Л.Р.Айрапетянца, Т.С. Усмонходжаева, С.С.Хужаева,

К.Алимова; Х.Холдаров, Р.Абдумаликов, Р.А.Косимов, А.Абдуллаев провели исследования по проблемам развития национальных видов спорта, методике проектирования спортивных кружков, организации походов.

Зарубежные ученые М.О.Махouny, W.Smit (Великобритания), P.Metyo, J.Xolms, P.Skott,

I.Rapoport (США), Dun Shi Chang (Китай), Charelli Graceo Rini, Sandra Melinder (Малайзия), изучили психологические аспекты социализации студентов в процессе физического воспитания, психологической устойчивости спортсменов, проблемы воспитания молодежи путем закаливания организма, повышения физических навыков Физическая культура и спорт – являются общепризнанными материальными и духовными ценностями для каждого человека в отдельности и общества в целом.

Использование инновационных технологий в педагогическом процессе стало объективной реальностью для нынешнего времени, т.к. заинтересовать студентов занятиями физической культуры становится все труднее, посещения занятий не регулярны, а значит, необходимы новые формы, приемы, методы и технологии проведения занятий.

В настоящее время отмечается довольно повышенный интерес к различного рода проблемам физического воспитания студентов. Физическая культура незаменимая среда для формирования физического, нравственного, интеллектуального и духовного развития личности, а также важное средство укрепления здоровья. Основная задача физической культуры в вузах – это сохранение и укрепление здоровья студентов, и формирование у них привычки регулярно заниматься физической культурой и следить за собственным здоровьем.

Стало очевидно, что традиционные методы построения занятий по физической культуре давно потеряли свою актуальность, поэтому педагоги стали больше времени и сил уделять разработке новых версий построения учебно-воспитательного процесса.

Таким образом, такие преобразования требуют от специалистов педагогических наук нового мышления. Инновационная деятельность – современный методологический подход, позволяющий переосмыслить состояние педагогической деятельности и определить пути ее модернизации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аграновский М. А., Лукин Н. С., Качашкин В. М. Современная силовая тренировка.-М.: Физкультура и спорт, 2019.-248 с.
2. Бернштейн Н. А. Биохимические особенности скелетной мускулатуры.-Киев: Вища школа, 2016.- 214 с.
3. Bohnishc S. Einige philosophisch-methodologische Fragen- Berlin, 2016.- 175 p.

4. Bloom B. S. A Taxonomy of Educational Objectives Handbook.- Harvow, 2017.- 83 p.
5. Maxouny M.O. The relationship between innovation and business performance - A comparative study between manufacturing and service firms // Journal of sport and physical education. Bangkok: Ministry of Sport and Tourism, 2015, 125-138.
6. Керимов Ф.А. Спортчиларни мусобакаларга тайёрлаш методикаси.-Т.:Молия,2022.-168с.

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI”DAGI DIALEKTAL LEKSIKANING PARAMETRIK TAHLILI MASALASI XUSUSIDA

*Bobotayev Mirjalol Ibodulla o‘g‘li,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolda o‘zbek tilida qo‘llanuvchi dialektal leksikaning yangicha yondoshuv va zamonaviy tahlil metodlari orqali tahlil qilish yo‘llari qisqacha yoritilgan. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligining leksikografiya sohasida amalga oshirgan ishlari ko‘lami, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da uchraydigan ayrim dialektizmlarni parametrik jihatdan tahlil qilishda nimalarga e‘tibor berilishi xususida fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Sheva, milliy til, o‘zbek adabiy tili, izohli lug‘at, dialektal lug‘at, parametrik tahlil, paradigmatic tahlil, epidigmatic tahlil.

Resume. This article briefly highlights the methods of analyzing dialectal lexicon used in the Uzbek language through a new approach and modern analysis techniques. It also discusses the scope of work carried out in the field of lexicography in Uzbek linguistics, with a particular focus on the aspects to be considered when conducting a parametric analysis of certain dialectisms found in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language.”

Key words. Dialect, Literary language, National language, Explanatory dictionary, Dialectal dictionary, Parametric analysis, Paradigmatic analysis, Epidigmatic analysis.

Аннотация. В данной статье кратко освещены пути анализа диалектной лексики, используемой в узбекском языке, через новые подходы и современные методы анализа. Также обсуждается масштаб работы, выполненной в области лексикографии узбекского языкознания, и приводятся размышления о том, на что следует обратить внимание при параметрическом анализе некоторых диалектизмов, встречающихся в «Толковом словаре узбекского языка».

Ключевые слова. Диалект, литературный язык, национальный язык, толковый словарь, диалектный словарь, параметрический анализ, парадигматический анализ, эпидигматический анализ.

Mustaqillik yillarida o‘zbek dialektologiyasining deyarli barcha sohaları bo‘yicha nafaqat tilimizning jonli xazinasi bo‘lgan hamda xalqimizning tarixi, madaniyati, mental xususiyatlari, an‘analarini o‘zida aks ettirgan dialektal lisoniy birliklarni chuqur va har tomonlama o‘rganish bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshiriladi. Shu bilan birga barcha o‘zbek shevalari leksik-semantik ko‘lamini qamrab oluvchi ko‘p jildli lug‘atlarni yaratish, shevalarga adabiy tilning va adabiy tilga lahja va shevalarning ta‘siri hamda dilektal lisoniy birliklarning milliy tilning izohli lug‘atlarida aks etishi masalasini jiddiy o‘rganish, bunday tadqiqotlar uchun yangi nazariy metodologik asoslarni yaratish fanimiz oldida turgan yangi vazifalardandir. Zero, “O‘zbek tilining shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash...”¹ zarur.

Dialektal til birliklarini (asosan so‘z va morfemalar) o‘zbek tilining 1980-yillarda va mustaqillik yillarida tayyorlangan izohli lug‘atlarida tavsiflanishi nafaqat o‘zbek dialektologiyasining, balki leksikografiya fanining eng murakkab va munozarali masalalaridan biridir. Xususan, o‘zbek tilining turli lingvistik, izohli hamda sohaviy lug‘atlaridagi dialektizmlar, bunday birliklarning leksik-semantik xususiyatlari hamda ularning adabiy til unsurlari bilan turli leksik-semantik munosabatlari hozirga qadar tizimli o‘rganilmay qolmoqda. Bunday holat “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi dialektizmlarga ham tegishlidir. Shu bois ham o‘zbek tilshunosligida xalq shevalariga xos lisoniy birliklarning xususiyatlari hamda ularning adabiy tildagi maqomi muammolarini an‘anaviy metodlar bilan birga tilshunoslikning innovatsion usullari bilan tadqiq etish eng dolzarb masala ekanligi bilan ahamiyat kasb etadi.

¹Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 20.10.2020 yildagi PF-6084-son Farmoni - <https://lex.uz/docs/-5058351> (Mart, 2024)

Shunday innovatsion usullar yordamida tahlil qilishni koʻzda tutuvchi metodlardan biri parametrik tahlildir. Parametrik leksik tahlil lingvistik birliklarni aniqlash va tasniflash uchun statistik va matematik usullardan foydalanadi. Ayniqsa, dialektal leksika kabi tilning oʻziga xos boʻlaklarini oʻrganishda parametrik yondashuv, turli hududiy variantlarni tasniflash va ularning til tizimidagi funksional vazifalarini aniqlashda qoʻl keladi. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da keltirilgan dialektal birliklarni parametrik tahlil qilish orqali ularning oʻzbek tili tizimiga taʼsirini chuqurroq oʻrganish mumkin boʻladi. Dialektal leksika, odatda, maʼlum bir hududga xos boʻlgan, adabiy tilda kam qoʻllaniladigan yoki umuman qoʻllanilmaydigan soʻzlar majmuasini anglatadi.

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati” dialektal soʻzlarni tizimli ravishda tasniflashda muhim manba hisoblanadi. Dialektal leksikani parametrik tahlil qilish orqali soʻzlarning chastotasi, tarqalish geografiyasi va kommunikativ funksiyasi aniqlanadi.

Leksik birliklarning matnlarda qoʻllanishini, shuningdek, ingliz tilshunosligi va matn lingvistikasi, diskurs tahlili boʻyicha koʻplab tadqiqotlar olib borgan mashhur ingliz tilshunosi va diskurs tahlilchisi M.Hoeyning “Lexical Priming” asarida leksik birliklarning matnlardagi qoʻllanishi statistik parametrlar asosida oʻrganilgan. M.Hoey, soʻzlarning maʼnosi va qoʻllanilishidagi kontekstual oʻzgarishlarni aniqlashda dialektal birliklarning maxsus algoritmlar yordamida tahlil qilinishi kerakligini taʼkidlaydi¹.

Dialektal birliklarni oʻrganish parametrik tahlilning asosiy yoʻnalishlaridan biridir. Ayniqsa, til birliklarining chastotasi va ularning qaysi hududlarda koʻproq uchrashini aniqlash dialektal tahlil uchun muhim ahamiyatga ega. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da uchraydigan dialektal soʻzlarning tahlili hududiy farqlarni koʻrsatish bilan birga, ularning adabiy tilga qanday taʼsir qilishini ham ochib beradi.

Korpus lingvistikasi boʻyicha koʻplab tadqiqotlar olib borgan tilshunos olimlardan biri J.Sinclair oʻzining “Corpus, Concordance, Collocation” kitobida lugʻat tarkibini oʻrganishda parametrik tahlil usulidan foydalangan boʻlib, u, dialektal birliklar va adabiy til birliklari oʻrtasidagi farqlarni aniqlash uchun chastotali tahlil usulini qoʻllash zarurligini taʼkidlaydi². Bu borada oʻzbek tilshunosligida ham koʻplab tadqiqotlar olib borilgan. Aynan tilshunoslikning zamonaviy tadqiq yoʻllari xususida tadqiqotlar olib borgan olimlarimizdan biri O.Madrahimov oʻzbek tilida dialektal birliklarni oʻrganishda, dialektal soʻzlarni parametrik tahlil qilishning usullarini taklif etadi. Shuningdek, u dialektal birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash uchun ularning chastota va kollokatsiyalarini oʻrganish kerakligini alohida koʻrsatadi³.

Dialektal birliklar maʼlum geografik hududlarda keng tarqaladi va bu birliklarning oʻrganilishi tilning hududiy farqlarini tushunishga yordam beradi. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” dialektal soʻzlarning qaysi viloyatlar yoki hududlarda keng tarqalganligini koʻrsatadi. Parametrik tahlil usuli yordamida soʻzlarning qaysi hududda koʻproq ishlatilishi va ularning leksik tizimdagi funksiyalari koʻproq aniqlanadi. Misol uchun, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da qoʻllangan dialektizmlardan biri *Abjoʻshini* olaylik (“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da dialektal soʻzlarga nisbatan ajratib koʻrsatish maqsadida soʻzlardan keyin *shv* (shevaga oid) tarzida keltirilgan) 1. *Objoʻsh* (ot), 2. *Abjoʻshi* (sifat). *Suv berib ishlangan (temir, poʻlat kabilar haqida)*. “Oʻzbek xalq shevalari” lugʻatida⁵ *Abjoʻsh* (Xorazm)- qaynagan suvga botirib olingan mayiz maʼnosida ishlatilishi koʻrsatilgan. Aynan shu Samarqand viloyati tumanlarida (Urgut) ham *Abjoʻsh* shaklida (*Bunda yetilgan, yaʼni pishgan uzum tokdan uzib olingandan soʻng mayiz qilib tayyorlash uchun qilinadigan jarayon*) ishlatilishini koʻramiz. Mazkur dialekt respublikamizning boshqa hududlarida *obijoʻsh*, *obdish*, *objish* shakllarida (qipchoq) Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Jizzax viloyatlarida *qaynoq suv*, *qaynatilgan suv* maʼnosida isteʼmolda ekanligini bilishimiz mumkin. Aslida mazkur dialekt fors-tojik tilidan oʻzlashgan boʻlib, *ob-suv*, *joʻsh* esa *qaynagan*, *qaynoq*, *qaynagan suv* maʼnolarini bildiradi. Shuningdek, oʻzbek tilida “koʻnmoq” soʻzi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida keng qoʻllaniladi, lekin boshqa hududlarda “rozilik bermoq” maʼnosida ishlatiladigan soʻzlar bilan almashtiriladi. Ushbu dialektal birlikning parametrik tahlili uning geografik tarqalishini aniq koʻrsatadi. Bu kabi dialektizmlar izohli lugʻatda juda koʻplab uchraydi, aynan shularni tahlil qilishda parametrik tahlilga tayanish va uning nazariy metodologiyasidan foydalanish maqsadga mufoviqdir.

¹ Hoey M. Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. London: Routledge. 2005.

² Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press. 1991. 102 b.

³ Madrahimov O. Tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlari. Toshkent: Oʻzbekiston milliy universiteti nashriyoti. 2010. 84-b.

⁴ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Olti jildli.—Toshkent: Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 2022-yil 37-bet.

⁵ Шоабдурахмонов Ш., Ишаев А., Носиров Ш., Узоков Х., Абдурахмонов Д. Ўзбек халқ шевалари луғати. — Тошкент: Фан, 1971.- 23 бет.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *buv*i dialektizmining quyidagicha izohi keltiriladi: *Buvi* – 1 shv. Ona, oyi. – *Yig‘lamang, buvi, xudoning irodasi, -dedi G‘ulomjon, bunay gaplar onasining qalbiga malham bo‘lmasligini bilsa ham*. M.Ismoilov, Farg‘ona t.o. 2 Otaning yoki onaning onasi. *Mungli ko‘zlari mehrga to‘la bu nozik kampir Shukurovga marhum buvisini eslatdi*. O.Yoqubov, Diyonat.

3 Tilga olinayotgan kishi ismidan keyin kelib, shaxsning keksaligini, unga yaqinlik, hurmatni ifodalaydi. *Gulsum opa idoradan chiqib, to‘g‘ri Mohira buvinikiga ketdi*. O.Yoqubov, Er boshiga ish tushsa. *Niso buvi, eri o‘lib, ikkita yosh qizi bilan qoldi*. A.Qahhor, Asarlar.

“O‘zbek xalq shevalari” lug‘atida¹ *buv*i (Toshkent) *buvu//buv*i (Farg‘ona) *buv//buv*i (Andijon, Chust, O‘zgan, Jalolobod, Suzoq). 1. *Buvi*. *Buvimlani yo‘qlop keludila*. (Toshkent). I.Ismoilovning “Turkiy tillarning qavm-qarindoshlik terminlari” asarida *buv*i terminiga quyidagicha izoh beriladi. O‘zbek tilidagi *buv*i so‘zi qon-qarindoshlik termini sifatida nevarsi tomonidan (otasining onasi, onasining onasi) aytiladigan, uning kim ekanligini ifodalab keluvchi so‘zdir. Shuningdek, yana shevalarda *ena*, *acha*, *katta*, *mama* variantlari mavjudligini aytadi. Va So‘z birikmasi shaklidagi *katta buvi*, *katta oyi*, *katta ona* shakllari ham onasining onasi ma‘nosida ishlatilishini keltiradi. Lekin yuqorida keltirilgan *katta va mama* varinatlari qo‘llanishi ancha nomutanosibdir bizningcha. Chunki *buv*i termini turkman tilida *mama* tarzida qo‘llanilib shu ma‘noni anglatadi. *Katta* termini esa shevalarimizda qachonki *katta buvi*, *katta oyi*, *katta ona*, *katta ena*, *kattana* shakllarida *buv*i, *oyi*, *ona*, *ena*, *ana* so‘zlaridan oldin qo‘llanib kelsagina qarindoshlik ma‘nosini anglatadi, lekin *katta* tarzida alohida qo‘llanishi nomutanosibdir bizningcha. Shuningdek, qipchoq shevalarimizda *momo* termini yoshi katta ayollar ismiga qo‘shib aytilib hurmat ma‘nosini bildiradi. *Nortoji momo* kabi.

“*Buvi*” dialektizmining parametrik tahlilini amalga oshirishda bu so‘zning paradigmatic va epidigmatik parametrlari, shuningdek, hududiy tarqalishi alohida tahlil qilinadi. Paradigmatik tahlilda sinonimik, antonimik qatorlari, morfologik jihatlariga alohida e‘tibor beriladi. Epidigmatik tahlilda esa so‘zning ma‘nosi, qo‘llanilishi va boshqa so‘zlar bilan bog‘liqligini o‘rganib, epidigmatik tahlilni qamrab oluvchi kollokatsiya va kolligatsiya (qanday birikmalar va sintaktik konstruksiyalar bilan birga ishlatilishi, uslubiy cheklovlari), semantik jihatdan qo‘llanishi chuqur tahlil qilinadi.

Parametrik leksik tahlil lingvistika sohasida dialektal birliklarni tizimli ravishda o‘rganishning samarali usuli hisoblanadi. Bu yondashuv, dialektal so‘zlarning geografik tarqalishi, qo‘llanilish chastotasi va ularning adabiy tilga ta‘sirini aniqlashga imkon beradi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilgan dialektal leksikani parametrik tahlil qilish orqali o‘zbek tilining dialektal xususiyatlari va ularning tilda qanday o‘rin tutishi haqida kengroq tasavvur hosil qilinadi.

ADABIYOTLAR:

1. “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 20.10.2020-yildagi PF-6084-son Farmoni - <https://lex.uz/docs/-5058351> (Mart, 2024)
2. Hoey M. Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. London: Routledge. 2005.
3. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press. 1991. 102 b.
4. Madrahimov O. Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari. Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti. 2010. 84-b.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Olti jildli. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022-yil 37-bet.
6. Исмоилов И.А., Туркий тилларда кавм-қариндошлик терминлари. –Тошкент: Фан, 1966. - 150 бет.
7. Шоабдурахмонов Ш.,Ишаев А., Носиров Ш., Узоқов Х., Абдурахмонов Д. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1971.- 23 бет.

¹ Шоабдурахмонов Ш.,Ишаев А., Носиров Ш., Узоқов Х., Абдурахмонов Д. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.- 336 бет.

O'ZBEK AREAL LINGVISTIKASIDA QARLUQ LAHJASINING PAYDO BO'LISH ILDIZI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

S.L.Yoqubov,

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada qarluk urug'larining paydo bo'lishi, yashagan hududi, davlatchilik tarixi va muloqotda bo'lgan tili haqida ma'lumotlar berilgan. Qarluklar lingvistikasida qarluk-chigil-uyg'ur til birligining mavjud bo'lishi va keng yoyilishiga doir areal zonalari haqida daliliy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: qarluk, chigil, uyg'ur, xalaj, yag'mo [chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar. Areal lingvistika, lingvistik geografiya, Atlas, Izoglossa.

Аннотация. В статье приведены сведения о появлении карлукских родов, ареале их проживания, истории государственности, языке общения. В лингвистике карлуков имеются сведения о существовании и распространении карлук-чигиль-уйгурской языковой единицы и ареалов.

Ключевые слова: Карлук, Чигил, Уйгур, Халадж, Ягмо [Чигил, Халаг, Джагма, Уйгур, Карлук] - древнетюркские племена. Ареал языкознания, лингвистическая география, Атлас, Изоглосса.

Annotation. The article provides information about the appearance of the Qarluk clans, the area where they lived, the history of statehood, and the language used in communication. In the linguistics of the Qarlucs, there is evidence about the existence and spread of the Qarluk-Chigil-Uyghur language unit and the areal zones.

Key words: Qarluk, Chigil, Uighur, Khalaj, Yagmo [Chigil, Khalag, Jagma, Ujugur, Karluk] - ancient Turkic tribes. Areal linguistics, linguistic geography, Atlas, Isoglossa.

O'zbek dialektologiyasida bu lahja tarixan qarluk urug'larining paydo bo'lishi va rivojlanishi asosida shakllangan va tarixiy taraqqiy topgan. Ular qadimgi tukyu (turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar. Tarixda mavjud bo'lgan yirik imperiya, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Jung'oriyaning, Irtish daryosi sohillarining, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'irlaridan to Ile daryosining shimoligacha bo'lgan maydonlarni egallaydilar.

Qarluklar Xitoy manbalarida gelu; arab, tojik, fors, manbalarida esa xarluk, xarluj nomlari bilan qayd qilingan. Bu xalqlar VIII asrda (aniqrog'i 766- yilda) Oltoydan Yettisuvga hamda Amudaryoning yuqori oqimidagi yerlarga kelib o'rtnashganlar.

Amudaryoning yuqori oqimidagi yerlar tarixan Toxariston (Hozirgi Janubiy Tojikiston) hududi hamda Surhob-Vaxsh daryolari va Shimoliy Afg'oniston hududigacha borganliklari haqida ma'lumotlar bor. B.X Karmisheva, I.P.Magidovich, M.E Masson, N.G. Malliskiylar Hozirgi Tojikistondagi qarluklarni VII-VIII asrlarda turkiy qabilalar bilan birga Toxariston qarluklari qoldig'i deb hisoblaydilar.

Qarluklarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini ham egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta hududga hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, qarluklar VIII asrlardayoq Movaraunnahrdagi boshqa turkiy qabilalar orasida alohida o'rin tutganlar. VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluklar hukmronligi ostida yashaganlar. Professor B.B Reshetovning ma'lumotlariga ko'ra qarluklar tarix sahnasiga chiqqandan (VIII asrdan) boshlab chigillar, keyinchalik esa uyg'urlar bilan ittifoq bo'lib, mamlakatning tarixiy taqdirida yetakchi ro'l o'ynaganligini, X-XII asrlarda esa⁵ ular chigil va uyg'ur qabilalari bilan birgalikda Qoraxoniylar davlatining asosiy kuchini tashkil etishda hal qiluvchi qabilalardan biri bo'lib qolganligini, bu esa o'z navbatida qarluk-chigil-uyg'ur til birligining mavjud bo'lishga olib kelganligini alohida ta'kidlab ko'rsatgan. Qarluk guruh sheva vakillari o'zlarining qaysi urug'ga mansub ekanliklarini aniq bilmaydilar. Ulardan faqat ayrim keksalargina qarluklar, asosan, kojboy, avaz, kokil urug'laridan iborat bo'lganini, bular esa o'z navbatida, partovqul, quziganman, chappa, kuchim, sodir, darg'a, ochildi, avlodi xayir kabi mayda guruhlardan tashkil topganini aytadilar. Bu o'rinda shuni aytish joizki, qarluklar urug'-qabilalarga ajralmagani uchun ularning shevasi ham deyarli bir xil va yaxlit bir lingvistik xususiyatlarga egadir.

Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo'lgan hududda qarluklar bilan birgalikda chigil, xalaj, yag'mo qabilalari bilan bir bo'lib yashaganlar.

Uyg'ur qabilalari ham qarluklar davlati tarkibida bo'lgan. Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar. Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi, uning atroflaridagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Bu lahja fanda qarluk lahjasi deb ham yuritiladi. Qarluklarning jonli tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy til bo'lgan. Bu lahjaga

kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalariga mustasnodir. Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko'ra ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlariga mavjud bo'ladi), shimoliy o'zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi. Shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6, 7 tadan (ə/ä, o/o, y/u, ʔ/i, e/e, a/a, ɔ /ā) oshmaydi, shimoliy o'zbek shevalarida esa 9, 10 unli a(ɔ)/a(ā), ə/ä, o/o, ɵ/ö, y/u, ʔ/ü, ы(ʔ)/i(i), и(ʔ)/i(i), e/e qatnashadi. Qarluq guruhi lahja shevalari 4 va 5 kelishikli shevalardir. Bulardan shimoliy o'zbek shevalari 4 kelishikli bo'lib, faqatgina Chimkent shahar shevasi 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik ham saqlangan.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo'linadi:

1. Toshkent guruhi shevalari. Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l kabi shevalar kiradi.
2. Farg'ona guruhi shevalari. Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatining deyarli barcha tumanlari shevalari kiradi.
3. Samarqand-Buxoro guruhi shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand kabi shevalar kiradi.

Qarluq lahjasiga oid shevalarda fonetik hodisalardan undoshlar assimilyatsiyasi ko'proq uchraydi. Undosh tovushlar qator kelganda biri ikkinchisiga ta'sir qiladi, uni o'ziga moslashtiradi va tovushlarni singishi (assimilyatsiya) hodisasi yuzaga keladi: : кәммәғәл (камбағал), шуннәй (шундай), сәннук (сандук), куннуз (кундуз), әннәзә (андоза), әлләс (атлас), мәккәм (махкам), мәссә (махси), ҳәлләмә (хатлама), қәлләмә (қатлама).⁷

Matn transkripsiyasidan namunalar. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shevalaridan namuna.

An'ana'dagi transkripsiyada: ...ПШшәнь бу гәпъ ел-йурттъ джә қыйнәп қойыптъ. ПШшәдән безәр боптъ хәлҗйъқ. Бър кәммәг'әл шҗйър бәрәкән. У пШшәнь элдъгә бәрптъ. ПШшә ундән, һъ гәдҗй, нәгә келдъң, дъп сорәптъ. Кәммәг'әл шҗйър эдәмлә тҗртъвткән қыйнчыльйлә:нъ, тҗммә-тҗм олу:(в)нъ котәръп мҗзәргә эбрыш әзбләрънъ шыг'ър қып пШшәгә оқъверыптъ-де, сәнгә мунъ нъме пҗйдәсь в ,ддыптъ.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Pʔlyʔdʔni bu gapi el-jurtti ʔd qijndp qojipti. Pʔlyʔddʔn bezər bopʔi xdlʔjiq. Bir kdmmdgdʔl ʔʔjir bʔrdkdʔn. U pʔlyʔdʔni ʔldigd bʔripti. Pʔlyʔd undʔn, hi gddʔj, ndgd keldiz, dip sorʔpti. Kdmmdgdʔl ʔʔjir ʔddmld tʔrtvʔtkdʔn qijinniljld:ni tʔmmʔ-tʔm olu(v)ni kotdrp mʔzʔrgd ʔbʔrily dzʔblʔdrini ʔyirir qip pʔlyʔdgd oqiveripti-de, sdngd muni nime pʔjʔdsi v ,ʔdipti.

ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 201 6.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1 996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 201 1 , 201 3.
4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 1 1 2.
5. Ernazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 201 2.
6. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent. Fan, 1 997.
7. Fayzullayev B., To'ychiyev A., Haydarov Sh., Xidirov O. O'zbek shevashunosligidan o'quv amaliyoti. (o'quv-uslubiy qo'llanma) Jizzax. 201 0.
8. K. Shoniyozov Uzbeki-karluki. Tashkent, 1964, 5, 7, 8
9. V. Bartold V. CH. I. M., 1963, s. 36.
10. B. X. Karmeshova Jilishe uzbekovplemeni Karluk yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana Izvestiya Akademiy nauk Tadjikiskiy CCR. OON Vip. 10-11. Dushanbe 1956, s. 13-21.
11. N. Murodova O'zbek dialektologiyasi, Toshkent-2019
12. Mahmud Qoshg'ariy. Devoni lug'atit turk. I Toshkent, 1960, 439-bet.

QIPCHOQ SHEVA AREALINING UNDOSHLARI XUSUSIDA (Norin shevasi misolida)

*Odiljonova O'g'iloy Abdupatto qizi,
Namangan davlat universiteti magistranti*

Annotatsiya. Maqolada o'zbek shevalari tizimidagi qipchoq lahjasiga mansub Norin shevasi fonetik-fonologik sathi, uning undoshlaidagi pozitsion holatlar haqida fikr yuritiladi. Norin shevasi ayrim turkiy tillar fonetik-fonologik birliklari taqqoslangan. Misollarni tahlilga tortish orqali chiqarilgan xulosalar bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: fonologik oppozitsiya, korrelyatsiya, fonema ottenkasi, distributsiya, invariant va variant, kuchli va kuchsiz pozitsiya.

Аннотация. В статье рассматривается фонетико-фонологический уровень норинского диалекта, который относится к кыпчакскому диалекту узбекской диалектной системы, и позиционные ситуации в его произношении. Норинский диалект сравнивается с фонетико-фонологическими единицами некоторых тюркских языков. Описаны выводы, сделанные на основе привлечения примеров в анализ.

Ключевые слова: фонологическая оппозиция, корреляция, тон фонемы, распространение, инвариант и вариант, сильная и слабая позиция.

Annotation. The article examines the phonetic-phonological level of the Norin dialect, which belongs to the Kipchak dialect of the Uzbek dialect system, and positional situations in its pronunciation. The Norinsky dialect is compared with the phonetic-phonological units of some Turkic languages. The conclusions drawn from the use of examples in the analysis are described.

Key words: phonological opposition, correlation, phoneme tone, distribution, invariant and variant, strong and weak position.

Ma'lumki, turkiy tillar materiallari asosida fonologik sath masalalari A.M.Shcherbak tomonidan mukammalroq yoritilgan. U turkiy tillar unli fonemalarining tarixiy yozma manbalar asosida fonologik belgilarini ajratgan va ana shu fonologik muhim belgilarga tayangan holda turkiy bobo til unlilar sistemasini taxminiy farqlovchi belgilar asosida qayta tiklagan [8.105].

N.A.Baskakov turkiy bir bo'g'inli so'zlarning fonetik tuzilishini bir-biriga to'rt modelda qiyoslash orqali turkiy bobo tilning bir bo'g'inli so'zlar fonetik tuzilishini tiklashga harakat qilgan [1.130].

Turkiy tillarning, jumladan, o'zbek shevalarining fonetik-fonologik tizimini fonologik nazariya tamoyillari asosida o'rganish "Sharq va Ovrupo tilshunoslarining qo'lga kiritgan yutuqlaridan boxabar bo'lgan" Abdurauf Fitrat, Sh.Rahmatullaev, I.Qo'chqortoev, V.Reshetov, F.Abdullaev kabi tilshunoslarimiz ishlarida ko'rinadi. Ular o'z ishlarida turkiy tillar va o'zbek shevalaridagi fonema va uning variantlari haqida ma'lumotlar berib, fonetik sathda til va nutq munosabatini yoritishga harakat qilgan bo'lsalar ham, fonema va uning variantlari masalasi L.V.Shcherba, A.A.Reformatskiy kabi olimlar qarashlari ta'sirida yuzaga kelganligi ta'kidlanadi [5.272-273].

Moskva fonologik maktabi kontseptsiyasiga ko'ra, so'z shaklning tovush tomonini farqlash darajasiga ko'ra fonemalarni ikki pozitsiyasi – kuchli pozitsiya (maksimal farqlash pozitsiyasi) va kuchsiz pozitsiya (minimal farqlash pozitsiyasi) ga ajraladi.

O'z qurshovidagi tovushlarning ta'siriga kam berilgan, pertseptiv tomondan maksimal differentsial pozitsiya fonemalarning **kuchli pozitsiyasi** hisoblanadi.

Kuchli pozitsiyadagi variantlar ikkiga bo'linadi: 1) asl pozitsion variantlar (allofonlar); 2) kombinator kuchsiz variantlar (allofonlar).

Fonemalar pozitsiyasi tasniflarida ma'lum bir fonemaning bir belgisi uchun kuchli pozitsiya shu fonemani boshqa belgisi uchun kuchsiz bo'lishi mumkinligi aytiladi [4.240-241].

Moskva fonologik maktabida fonemalar so'z va morfemalardan ajratilmagan holda, ularning tarkibiy qismi sifatida qaraladi va ularni ajratishda pozitsiya tushunchasi eng muhim belgi sanaladi.

A.A.Reformatskiy kuchsiz pozitsiyalarni ikkiga – pertseptiv kuchsiz (bilish tomonidan) va signifikativ kuchsiz (farqlash tomonidan) pozitsiyalarga ajratib, birinchisi fonema variatsiyalarini, ikkinchisi variantlarini hosil qilishini ko'rsatadi [6.52, 7.74-95].

O'zbek tili undosh fonemalari uchun intervokal holat va so'z oxiri pozitsiyasi kuchsiz pozitsiya hisoblanadi. Kuchsiz o'rinda, ya'ni pozitsiyalarda undoshlar o'zgarishga moyil bo'ladi.

Undoshlarning asosiy belgilari korrelyativ va korrelyativ bo'lmagan belgilari bo'lishi mumkinligi e'tirof etiladi. Kamida ikki fonemaning asosiy belgilari umumiy bo'lib, birida bor, ikkinchisida yo'qligi bilan ajralib turadigan belgi korrelyativ belgi hisoblanadi [3.19].

Adabiy tildan farqli o'laroq, shevalar tarkibidagi undoshlar o'rtasidagi bunday jarayonlar boshqacha kechadi. Ana shu fonologik belgilar shevalarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi.

Namangan viloyati qipchoq shevalar areali Norin shevalarida ham quyidagi undoshlar jarangli va jarangsiz belgilariga ko'ra korrelyativ juftliklar hisoblanadi: **b – p**: [bɔnə] yaqinda, avval, [pɔnɔ] pona, **s – z**: [səmə://sɔmən] somon, [zɔmən] zamon, **ch – j**: [chini] chinni, [jini] asabi, **q – g**: [g'ɔrɔm] g'aram, [qɔrɔm] qaram kabi.

Qipchoq sheva undoshlari o'zining korrelyativ belgilarini, asosan, so'z boshida saqlab qoladi va kuchli pozitsiyaga ega bo'ladi. Masalan: [bɔv] bog', [bɔvliq] bog'lik, [pɔllɔpɔng] polopon kabi so'zlarda so'z boshidagi **b** va **p** undoshlari kuchli pozitsiyada bo'lsa, [kəvɔp] kabob, [sɔvɔp] savob, [kitɔpim// kitovim] kitobim, [surəvi] surovi, [sɔvi] sopi, [tɔvip] topib kabi so'zlarda intervokal holatda **b** va **p** undoshlari kuchsiz pozitsiyada bo'ladi.

Adabiy tilda jarangli va jarangsiz belgisiga ko'ra korrelyativ munosabatga ega bo'lmagan *h, y, m, n, l, r, ng* kabi undosh fonemalar juftlikka kirmaydigan undoshlar hisoblanadi, biroq Norin qipchoq shevalar arealida ham boshqa shevalardagi kabi fonemalarning turli fakulitativ variantlari o'zaro juftlik hosil qilib, ma'noga ta'sir etmagan holda o'zaro almashib kela oladi. Masalan, **h** undoshi qadimgi turk tilida proteza sifatida uchraydi, runik yodgorliklarida umuman uchramasligi, hozirgi turkiy tillarning ayrimlarida muqim o'ringa egaligi, uning shevalarida protezik mavjudligi kuzatiladi. Xususan, ozarb. tili va shevalarida: [horoh] o'roq, [havɔs] novvos, buqa, [haxchix] ozar bo'lmagan qiz; o'zbek adabiy tilida: *ho'l*, [hɔri] charchamoq, [hurpəy] hurpaymoq; turkman tilida: [hun] kun, vaqt, [hyva] kuva kabi. Bobotil undoshlarining taraqqiyotining keyingi bosqich refleksi sifatida **s, sh, ch, z** tovushlari hozirgi boshqird, yoqut tillarida **h** o'rnida qo'llanadi. Jumladan, yoqut tilida intervokal holatda **h** jarangli hisoblanadi. Boshqird tilida: **s – h**: [hɔz] so'z, [hər'] sariq, [h':z] siz, [həng] so'ng, [həq'r] so'qir, [bəlha] bo'lsa, [hev] sog'; yoqut tilida: **sh – h**: [ahə] osha, egin, [k'h'n] qish, [k'h'] kishi, **ch – h**: [p'hax] pichoq, **z – h**: [kyhyn] kuz kabi [8.81].

Norin qipchoq shevalarida turkiy va o'zlashma so'zlarning istalgan o'rnida **r – l**: [dyɔl] devor; **g – y**: [tyy'n] tugun; **g – v**: [gyvit] kabi undoshlarning nutq oqimida yondosh fonemalar ta'siridagi ko'plab kombinator variantlari uchraydi. Shevada ham undosh fonemalar miqdor jihatidan ko'pligi uchun uning variantlari ham ko'pchilikni tashkil etadi.

Kuchsiz pozitsiyada korrelyativ munosabatdagi juftliklarning farqlovchi belgilari yo'qolishi mumkin. Bunday fonologik jarayon neytralizatsiya (mo'tadillashuv) termini ostiga birlashtirilgan [3.19].

A.M.Shcherbakning ta'kidlashicha, turkiy bobotil belgilarining til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga qadar turli fonetik-fonologik va lokal omillar sababli tovushlardagi moslik asta-sekin o'z-o'zidan sodir bo'ladi. Bobotil va ayrim turkiy tillarda jaranglilar ham jarangsiz undoshlar ham kuchli pozitsiyaga ega bo'lib, fonologik ahamiyatga ega emas [8.88-89].

Taqqoslang: ozarb. ad.t. – *dəyib*, turk ad.t. – *tayib*, turkm. ad.t. – *təyib*, tuva t. – *dəyiv*, tatar ad.t – *təyip*, o'zbek ad.t. – *tabib*, Norin qipchoq shevasida – *to'vip*.

Tovush va fonemalarning evolyutsion taraqqiyotiga ko'ra, bobotil davridagi holatlarni saqlagan turkiy tillar masshtabi mavjudligi, chuvash, xakas, shor tillarida jarangli, lab-lab, portlovchi oppozitsiyadagi **b** ga nisbatan uning jarangsiz jufti **p** undoshining kuchli pozitsiyaga ega ekanligi qayd etiladi [8.93]. Masalan: xakas tilida – *palta*, turk tilida – *balta*, qozoq tilida – *balte*, o'zbek tilida – *bolta*, Norin shevasida – *bolto*.

Boshqa turkiy tillarda ham ma'lum miqdorda hozirgi adabiy me'yordagi so'zlarda anlautda **p** qo'llanishi mavjud. Masalan:

<i>turk tilida</i>	<i>turkman tilida</i>	<i>uyg'ur tilida</i>	<i>o'zbek tilida</i>	<i>Norin shevasida</i>
<i>put</i>	<i>pyt</i>	<i>put</i>	<i>oyoq</i>	<i>pyt//ɔyɔq</i>
<i>bichen</i>	<i>bichən</i>	<i>pichan</i>	<i>pichan</i>	<i>b'chən</i>

Norin shevasida **b>p, b>v, b>m** hodisalarining mavjudligi ham boboturk hamda hozirgi turkiy tillarning o'ziga xos bo'lgan tavsifiy xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq.

Turkiy tillardagi **m, r, l, n**, sonor tovushlari ayrim tadqiqotchilarning fikricha, so'zning boshida kelmagan. So'z boshidagi **m** undoshining qadimgi turkiy **p** tovushining jaranglashishi, ya'ni **b** undosh tovushiga o'tishi, **b** tovushining so'z boshidagi **m** undoshiga o'tishi natijasida paydo bo'lgan-ligini ta'kidlaydi, o'zbek tilshunos olimi, professor H.Ne'matov va lab undoshlari taraqqiyotini quyidagicha ko'rsatadi: **P>(f)→B>v, v(w)→M** [2.61-66].

A.M.Sherbakning e'tirof etishicha, bobotilda jarangli va jarangsiz undoshlar (kuchli va kuchsiz pozitsiyasi) fonologik ahamiyatga ega bo'lmagan. Jarangli va jarangsiz fonologik oppozitsiyalarga ko'ra,

jarangsiz undoshlarning jarangli undoshlar o'rnida, shovqinli undoshlarning ovozdorlar o'rnida yoki aksincha qo'llanishi reprezentatsiya, ya'ni o'rin almashinishdir. U ham **m** undoshi etimologik **p** ning shovqin va ovozdorlik belgilari – korrelyatsiyasiga muvofiq yuzaga kelganligini quyidagicha izohlaydi: **P(b) → β/M** [8.97].

Norin areali qipchoq shevalarida ham ayrim turkiy til va ularning dialektlardagidek, adabiy tildagi kuchli pozitsiyadagi **b** undoshi **m** tarzida talaffuz qilinadi: [mur'n] burun, [mo'yin] bo'yin, [mo'yintyryq] bo'yinturuq, [m'nnarsə] bir narsa, [m'ndəy] bunday, [minchə] buncha kabi. Zero, ko'pchilik turkiy tillarda ham so'z boshidagi **b/p** undoshi etimologik asliday qo'llansa, ayrimlarida korrelyativ tarzida **m** ga o'tgan. Ma'lum bo'ladiki, turkiy tillarning aksariyatida undoshlarning kuchli pozitsiyasidagi etimologik bobotil undoshlarining o'rta taraqqiyot davri-dagi fonetik-fonologik xususiyatlaridan ayrimlari saqlanib qolgan. Xususan, Namangan areal janubi-g'arbiy qarluq shevalari morfologik ko'rsatkichlarining ayrimlarida ham qadimiy til unsurlari uchraydi: **p/b**: [ynaqa+bas] unaqa+(e)mas, [kechə+bas] kecha+(e)mas, **s/z/r**: [bər+as+t'm] bor+ar+dim, [kel+as+t'm] kel+ar+dim kabi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, qipchoq shevalari undoshlar tizimidagi sintagmatik munosabatlar rang-barang o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari undoshlarini fonologik nazariyalar – pozitsion-kombinator variantlar, invariant va variant kontseptsiyalari nuqtai nazaridan o'rganish ularning fonetik-fonologik strukturasi va o'ziga xos jihatlarini, umuman, nutqiy voqeliklar fonetikasini o'rganishdagi ilmiy jarayonlarga asosli xulosalar beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969.
2. Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61- 66.
3. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990, Б.- 19.
4. Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 240-241.
5. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 272-273.
6. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. – Москва: Наука, 1970;
7. Реформатский А.А. Фонологические этюды. – Москва: Наука, 1975. – С 74-95.
8. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград, 1970. – С. 81.

YETTI RAQAMI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEMALARNING BADIY MATNLARDA QO'LLANISH XUSUSIYATLARI

*Orifova Marjona Elyor qizi,
2-bosqich talabasi,*

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqola tilshunoslik fanining muhim tarmog'i hisoblangan frazeologiya borasida fikr yuritiladi. Yetti raqami asosida shakllangan frazemalarning badiiy matnlarda qo'llanish xususiyatlari tahlilga tortiladi va bu frazeologik birliklarning o'ziga xos bo'lgan lingvomadaniy jihatlarini ilmiy asoslangan mulohazalar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Frazeologik birlik, lingvomadaniy birlik, raqamlar tarixi, raqamlar asosida shakllangan frazema, badiiy ijodda qo'llanishi.

Аннотация: В данной статье рассматривается фразеология, являющаяся важной отраслью лингвистической науки. Анализу подвергаются особенности употребления фразем, образованных на основе числа семь, в художественных текстах, а лингвокультурные аспекты, присущие этим фразеологизмам, освещаются на основе научно обоснованных рассуждений.

Ключевые слова: Фразеологизм, лингвокультурный признак, история чисел, фразема образованная на основе чисел, ее применение в художественном творчестве.

Annotation: This article reflects on phraseology, which is considered an important branch of linguistics. The features of the application of phrasemes formed on the basis of the number seven in artistic texts are subject to analysis, and the linguistic aspects inherent in these phraseological units are illuminated on the basis of scientifically based reasoning.

Key words: Phraseological unit, linguistic feature, history of numbers, phraseology formed on the basis of numbers, its application in artistic creation.

Bugungi kunga kelib frazeologiya sohasi tilshunoslikda olib borilayotgan ko'plab izlanishlarning tadqiqot vositasi sifatida fanda mustahkam o'rin egallab, uning taraqqiyoti yangi bosqichga ko'tarildi. Frazeologiya tilning lug'at tarkibini tashkil etuvchi turg'un birikmalar, ya'ni frazeologizmlarni o'rganuvchi sohasi bo'lib, u qadimgi yunon tilidan olingan va "frasis"-ibora "logos"-tushuncha, ta'limot demakdir. Rus tilshunosi B.A.Larin fikricha : " *Tongda yorug'lik shudring tomchilarida qanday aks etsa, frazeologik birliklar ham xalq dunyoqarashi, ijtimoiy tuzum, o'z davri mafkurasini shunday aks ettiradi*". Shu sababli FBlar dunyo tilshunos olimlarini doimo qiziqtirib kelgan. Rus tilshunosi V.N.Teliya va uning lingvistik maktabi vakillari FBlarining milliy - madaniy ko'chma ma'nolarini tavsiflash va mentalitetini xarakterlovchi qirralarini ochib berishga diqqat qaratgan. FBlarining yaratilishi, qachon va qaysi ma'noda ishlatilishi, ularda so'zlarning qo'llanishini o'rganish o'zbek xalqi tarixi, ijtimoiy ahvoli, turmush tarzi, urf-odatlar, turli toifaga oid shaxslarga bo'lgan munosabati haqida ba'zi fikrlarga kelishda yordam beradi. Shuning uchun FBlarda umummilliylik, umumxalq ahamiyatiga ega bo'lish ko'proq ko'zga tashlanadi. So'z san'atining go'zal namunasi hisoblangan frazeologik birliklar tilning leksik qatlamida ahamiyatli o'rin egallar ekan, demak, ular tilning badiiy vositasi sifatida ham muhim lingvomadaniy ahamiyat kasb etadi.

Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabining rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi " *lingvomadaniy jamoa milliy o'zligini ko'radigan ko'zgudir*". Aynan frazeologizmlar til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rishini namoyon etadi.¹ Til va madaniyatning bog'liqligi, madaniyatning tilda aks etish muammosi bilan bog'liq masalalarning metodologik asosi yaqin yillardangina boshlandi. Ularning asosi sifatida V.V.Vorobyov, V.M.Shaklein, V.N.Teliya, V.A.Maslovalarning ishlari xizmat qiladi. O'zbek tilshunoslik ilmida ham bu yo'nalishda qator ishlar olib borilmoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ishlar sifatida A.Nurmonovning "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish", N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab", "O'xshatishlar - obrazli tafakkur mahsuli", N.Sayidrahimovning "Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar", "Lingvokulturologiyaning komponentlari" nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovning "Matnning antroposentrik tadqiqi" mavzusidagi monografiyasi, "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"ni belgilash mumkin.

Raqam arabcha so'z bo'lib, "yozuv", "bitish", "son" ma'nolarini ifodalaydigan, miqdorni anglatadigan shartli belgidir. "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi"da raqamlar, ularning paydo bo'lish tarixi, tadrijiy taraqqiyot yo'llari haqida muxtasar ma'lumot keltirilgan. Unda aytilishicha, "Eng qadimgi raqam bobilliklar va misrliklarga mansub. Misr iyeroglif raqamida sonlarni ifodalash uchun maxsus rasm belgilar, keyinroq neratik va demotik yozuvlari paydo bo'ldi. Misr neratik yozuvidan Yaqin va O'rta Sharqdagi barcha yozuvlar hamda Yunon-Ioniya yozuvi, shu bilan birga alifboga asoslangan raqam kelib chiqdi".²

Xalqning dunyoqarashi va estetik tafakkuridan o'rin olgan raqamlar muqaddasligi haqidagi turli xil qarash asta-sekinlik bilan yozma adabiyotga ham kirib kela boshladi. Sharq mumtoz she'riyati, jumladan, o'zbek mumtoz she'riyatida ishlatilgan raqamlarning ramziy mohiyatini ochish, raqamlarning sirli-silsilaviy ifodalarini yoritish, raqamlar vositasi ila ifoda etilajak fikrlar bayonida badiiy tasvir usullaridan foydalanishda ijodkor mahoratini ko'rsatib berish mavzuning yangiligi va dolzarbligini belgilaydi.

Raqamlar tarixi chuqur o'rganilsa, ularga e'tibor yoki ulardan ayrimlarini muqaddaslashtirish turli xalqlarda turlicha maqsadlar asosida yuzaga chiqqanligini ko'rish mumkin. Masalan, bir raqami qadim Xitoy falsafasida baxtsizlik ramzi sanalgan bo'lsa, uch raqami uch asosiy qudrat – osmon, yer va inson; uch yorug'lik manbai - quyosh, oy, yulduzni tamsil etgan. Xristian dinida ham "uch"dan keng foydalanilgan va u ko'p hollarda tangri – ota, tangri – o'g'il va tangri – ruh tushunchasini aks ettirgan.

Badiiy ijodda raqam qo'llash, raqam yordamida fikr bayon aylashdan ko'zlangan bosh maqsad olam orqali odam, odam vositasida olam sir-asrorini ochish, komil insonga xos xususiyat va fazilatlarini ifodalash bo'lgan. Alisher Navoiy ijodida qo'llangan yetti yoki to'qqiz ko'k, o'n sakkiz ming olam kabi birikmalarni tekshirganda, raqamlar zamiridagi ramz va majoz orqali komil inson mohiyatini yoritishga qaratilgan fikr-mulohazalar bayon etilganligi ayon bo'ladi. Raqam ramzlari, ularning majoziy mohiyatini kashf etish, shuningdek, badiiy ijodda ulardan samarali foydalanish raqamlar zamiriga singdirilgan ilmiy zaminga ham asoslanilgan. Shu ma'noda raqamlarning xalqimiz tarixi, urf-odatlar, an'analari bilan bog'liq jihatlari bilan birga, ularning ilmiy asoslari, fan qo'lga kiritgan yutuqlardan ham foydalanilgan.

Har bir xalq atrofidagi borliqni o'ziga xos o'lchovlarda aks ettiradi. Shunga ko'ra, raqamlar asosida shakllangan frazeologizmlar ma'lum guruhlarini shakllantirgan. O'tmish adabiyotimizda, ayniqsa, tasavvuf

¹ Usmanova Sh. Lingvokulturologiya darslik – T.: 2019. -92b

² Jumayeva S. O'zbek mumtoz she'riyatida raqam ramzlari va ularning ma'no talqini. – T.: Fan, 2010. -4 b.

adabiyotida ancha keng qo'llanilgan "yetti falak", "yetti sayyora", "yetti iqlim", "yetti daryo", "yetti tavr", "yetti ruh", "yetti nishon" singari o'nlab iboralarning ramziy-majoziy mazmunini to'g'ri anglamasdan turib, matn tahlilida ko'zlangan natijani qo'lga kiritish qiyindir. Shulardan ba'zilarining izohiga diqqatni qaratsak:

Yunus Emro she'rlaridan birida "Haqiqatga toliblarga yetti turli nishon kerak", - deydi. Boshqa bir shoir esa "Eranlardan sir so'rashga yetti turli nishon kerak", - degan fikrni ilgari suradi. Bunda nima nazarda tutilgan? Bu savolga aniq javob berish uchun tasavvufga doir manba va lug'atlarga murojaat etish zaruriyati paydo bo'ladi, bu "yetti tavr" - nafsning ammora, lavvoma, mulhima, mutmainna kabi nomlar bilan atalgan yetti martabasi, deb sharhlangan. Shuningdek, buxl, hirs, jahl, kibr, hasad, shahvat, g'azab ham aqobati sab'a - nafs ammoraning yetti tavi sifatida qayd qilingan.

Yulduzlar harakatini tekshirgan olimlarning fikriga ko'ra, har bir inson, hatto hayvon, o'simlik va ma'dan ham yulduzlarning ta'sirida ulg'ayay ekan. Sayyoralarning har biri hissiyot, axloq, tabiat va sog'likka ta'sir o'tkazay ekan. Hatto ularning rang va xususiyatlari ham o'zaro bir-biridan farqlanarmish. Inson bolasi qaysi yulduz ta'siri ostida bo'lsa, qismati ham shunga qarab voqe bo'lar ekan. Quyoshdan yuqorida bo'lgan Zuhra, Mushtariy va Mirrixga nujum ahli afloki salosai ulviya, Quyoshdan pastdagi Zuhro bilan Utorudga afloki sufliyun deb nom berishgan. Bularning beshalasiga esa "xamsai mutahayyira" deyilgan. Agar bularga Oy va Quyosh ham qo'shilsa, Sab'ai sayyora nihoyasiga yetadi, deb hisoblangan. Bu yetti sayyora "Kavokibi sab'ai sayyora", "Haft oyna" yoki "Haft bonu" nomlari berilganki, bu xususda alohida dostonlarda ham bahs yuritilgan. Tasavvufda afloki sab'a yetti sifat mazmuniga ega bo'lib, hayot, ilm, eshitish, ko'rish, qudrat, kalom, iroda e'tiborga olingan va bunga "ummahoti asmo" nomi berilgan.

Ibrohim Haqqiyning yozishicha, Yetti yulduz bu - janobi Haqqning yetti ismi hamdurki, anfus (nafs)dagi o'n ikki burj masobasidagi o'n ikki a'zoni sayr aylaydi. Bu a'zolar ko'z, yuz, og'iz, ikki qo'l, ikki oyoq, ikki tizza, teri va ko'krakdir... Yetti sayyora bilan botiniy malaklar ila munosabat qurilurki, bular: mutaxayyila, mutavahhima, mutafaqqira, hofiza, zokira, mudabbira va hissi mushtarai sifatlaridir.

Yuqorida keltirilgan yetti raqami xususida sirli va qiziqarli ma'lumotlarga qo'shimcha qilgan holda, "O'zbek tili frazeologik lug'ati"da o'n birdan ortiq ushbu raqam asosida shakllangan iboralarni badiiy matnlarda qo'llanish xususiyatlarini tahlil qilamiz: Xalqimizda "yetti o'lchab, bir kes" degan maqol bor. Ushbu maqol tarkibidagi yetti raqami haqida fikr yuritib, folklorshunos M.Jo'rayev shunday yozadi: "Xo'sh, nega endi aynan yetti marta ekan, deb o'ylab ko'rganmisiz? Axir sakkiz yoki undan ko'proq marta "o'lchansa" shoshilmasdan, obdon o'ylab ko'rilsa, maslahatlashilsa, yanayam yaxshi bo'ladi-ku! Ma'lum bo'lishicha, tilimizda yetti raqami ishtirok etgan ibora va tushunchalar shunaqangi ko'p ekaniki, ularning tarkibidagi raqamni joyidan siljitib bo'lmas ekan. Chunki yetti raqami bunday iboralar tarkibiga chuqur singib ketgan, ularni bir-biridan ajratish amri mahol ekan". Bunday fikrni ushbu raqam ishtirok etgan bir qator iboralar tarkibi xususida ham aytish mumkin. Shuningdek, "yetti iqlimda" iborasi O'TFLda "hech qayerda" ma'nosini ifodalaydi. - *Hammasi manga ma'lum. Qambar cho'loqdek iskovich yetti iqlimda bormikan! Oybek. Qutlug' qon.*

"Yetti yot begona" iborasi "mutlaqo qarindoshligi yo'q, butunlay notanish" ma'nosini bildiradi. *Ular pul jinsidan. Durustmi? ... Ha, o'zing totib ko'rding-ku. Unday qarindoshlardan yetti yot begona yaxshi. Oybek. Qutlug' qon.*

"Yetti pushti" iborasi "bir necha bo'g'in ajdodlari yoki avlod-ajdodlari" ma'nosini ifodalab, qadimgi sovchilar kuyov bo'lmishning yoki kelin bo'lmishning yetti pushtini surishtirishar ekan. *Xo'ja Abdulla unga tikilib, past tovush bilan dedi: - Mirbadalbek, hushyor bo'ling, mening qonim yetti pushtingizga sachraydi! P.Qodirov. Yulduzli tunlar.*

"Yetti yashardan yetmish yashargacha" iborasi "kattadan kichik - hamma" ma'nosini bildiradi. *Uning qanday kishi bo'lg'anini Toshkandning yetti yosharidan yetmish yosharig'acha bilganlikdan guzar va mahallalarda unga duch kelgan kishilar joylaridan turib salom beradilar, hoji bo'lsa javob qaytarishni bilmas, go'yo kishilarni ham ko'rmas edi. A.Qodiriy. O'tkan kunlar; Axir qishloqning yetti yasharidan yetmish yasharigacha bilardi-ku! M.Ismoiliy. Farg'ona tong otguncha.*

Xulosa qilib aytganda, frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informatsiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Xususan, biz tadqiq etgan mazkur raqam ishtirokidagi frazemalar o'zbek xalqining bevosita o'ziga xos mentalitetini, madaniyatini, ma'rifatini, urfodat-u an'alarini ifodalab beruvchi "hikmatlar xazinasi" bo'lib, ular avloddan-avlodga meros qilib qoldiriladi. Frazeologik birliklarni yig'ish, tasniflash, lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish o'zbek tilshunosligi va lingvomadaniyatshunoslikning kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Jumayeva S. O'zbek mumtoz she'riyatida raqam ramzlari va ularning ma'no talqini. - T.: Fan, 2010. -124 b.
2. O'zbek tili frazeologik lug'ati. -Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa, 2022. -636b.

3. Oybek. Qutlug' qon. - Toshkent: "Zukko kitobxon", 2021. -368b.
4. Rafiyev A. Iboralar nutqimiz ko'rki . -T: Fan, 1968.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. -T.:Qomuslar yosh tahririyati.-T: 1992.
6. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (Darslik) – T.: 2019.- 246b.
7. В.Г.Адмони. Полевая природа частей речи. На материале числительных. В кн. Вопросы теории частей речи. -М.-Л.,1968.

VAQIFIN DILINDƏ BƏZİ SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSIYYƏTLƏR

Xədicə Heydərova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Tətbiqi dilçilik şöbəsinin elmi işçisi fil.ü.f.d.

Резюме. В статье высоко оценивается роль Молла Панах Вагифа в развитии азербайджанского языка, в его способности придавать словам новые оттенки значений в процессе создания новых выразительных средств; анализируются лингвистические особенности его поэзии. Автор статьи анализируя глаголы "yanışmaq", "təmənnəşmək" и "hümmətləşmək" из гошмы "Ayrıldıq", определяет их как окказионализмы, так как не находит их в "Диване" М.Физули (XVI век), в стихах Ш.И.Хатаи (XV-XVI века) и М.В.Видади (XVIII век). Здесь автор высказывает свои суждения о фразеологизме "könlümün pas əli" (ржавая рука души моей) и слове "havalı" (самодовольная, самонадеянная). В статье автором проведено небольшое исследование по аффиксу прошедшего времени -ib⁴ в произведениях М.П.Вагифа (42 гошма), М.В.Видади (20 гошма), "Лейли и Меджнун" М.Физули (42стр.), Ш.И.Хатаи (34 гошмы, варсаги, герайлы и баяты) и Насими (33 газел) и на основе статистических данных составлена таблица, отражающая его использование.

Summary. The article investigates the role of Moll Panah Vagif in the development of the Azerbaijani language, his ability to impart new meanings to the words in the process of creating new expressive means and other linguistic features of his poetry. The verbs "yanışmaq", "təmənnəşmək" and "hümmətləşmək" from the goshma "Ayrıldıq", the author of the article choosing defines them as occasionalisms, as she does not find them in M. Fizuli's "Diwan" (XVI century), in the poems of Sh.I.Khatai (XV-XVI century) and M.V.Vidadi (XVIII century). Here the author expresses her judgments about the phraseology "könlümün pas əli" (rusty hand of my soul) and the word "havalı" (self-satisfied, cool, swanky). In the article, the author carried out a small investigation into the affix of the past tense -ib⁴ in the works of M.P.Vagif (42 goshmas), M.V.Vidadi (20 goshmas), "Leyli and Majnun" of M.Fizuli (42 pg.), Sh.I.Khatai (34 goshmas, varsagis, geyraylies and bayatis) and Nasimi (33 gazels) and based according to the researches, results are presented in the table form.

Ключевые слова: Гошма, фразеологизм, окказионализм, аффикс прошедшего времени и деепричастия -ib⁴, аффикс деепричастия -iban⁴.

Keywords: Goshma, phraseologism, occasionalism, affix of the past and gerunds -ib⁴, affix of the gerunds -iban⁴.

Dahi Hippokrat demişdir ki, təbabət üç nəhəngin çiyinləri üzərində dayanır: bitki, bıçaq və söz! Suyun molekulyar quruluşunu, insan taleyinin gərdişini dəyişmə qüdrətinə malik olan söz – söz xiridarları, söz ustalarının bir aləti olmuşdur: onlar gözəlləri, təbiəti tərənnüm etməklə bu gözəlliyi əbədləşdirəcəklərinə inanmış, haqsızlıqlara şeirlərində etiraz etməklə ictimai-siyasi vəziyyətə təsir edə biləcəklərinə ümid etmişlər. Bu baxımdan bədii söz qüdrətli ideya vasitəsi, əvəzsiz tərbiyə üsuludur.

İncə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairi olan Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan dilinin inkişafında, sözün müxtəlif məqamlara salınaraq semantik çalarlar qazandırmasında, dilimizin söz-ifadə yaradıcılığı prosesindəki rolu danılmazdır və o, dil tariximizdə seçilən sənətkarlardandır.

Vaqifin yaradıcılığı xalq şeirinin gələcək inkişafı üçün ciddi zəmin olmuşdur. Onun poeziyasının etimoloji baxımdan rəngarəngliyi bizi heyran qoyur. Bir tərəfdən ərəb və fars mənşəli sözlərlə zəngin qəzəl, müxəmməs, müstəzad və müəşşərləri, digər tərəfdən sadə, şirin heca vəznində yazdığı tənris və qoşmaları şairin fitri istedadından əlavə ərəb və fars dillərini gözəl bilməsi, dərin savad sahibi olmasından xəbər verir.

Gülnəfəs, bixarü xəş, məhbubi-növrəs, eyşbaz,
Xoşliqa, bürqigüşa əbrunüma, xatirnevaz,
Aşinadil, dostə mail, nazü istiğnası az,
Qəddi nazik, cismi fərbeh, üzü gen, zülfü diraz,
Çəşmi şux, müjganı ox, qaşı kaman sevmək gərək.

Bu cür qəliz ərəb və fars tərkibləri ilə yazmağı bacaran şairin "Ayrıldıq" qoşmasının dili müasir Azərbaycan dili ilə eyniyyət təşkil etməsi baxımından heyrat doğurur. Sanki müasirimiz olan bir şairin şeiridir:

Keyli vaxtdır ayrılmışıq yar ilən,

Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq,
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq!
Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq atəşin canımıza salmadıq.
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, barışmadıq, ayrıldıq!

Bu qoşmada bir dilçi kimi diqqətimizi cəlb edən məqamlardan biri şeirin hər bəndində qarşılıq növünə aid feillərin işlənməsidir: *tanışmamaq, danışmamaq, yanıxmamaq, barışmamaq, qonuşmamaq, sarışmamaq, qucaqlaşmaq, halallaşmaq, hümmətləşmək, təmənnəşmək*. "Yanıxmaq", "təmənnəşmək" və "hümmətləşmək" feilləri çox güman ki, Vaqif tərəfindən yaradılmış okkazonalizmlərdir. Texniki inkişafın verdiyi imkanlardan yararlanaraq Fizulinin "Divanı"nın pdf variantına müraciət etdik və bu sözləri axtarısa verdik, lakin heç bir müsbət cavab ala bilmədik. Düşündük ki, şeirlərində xəlqilik olan Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində bəlkə tapa bilərik, amma burda da yox idi. O zaman qərara gəldik ki, Vaqifin müasiri və dostu olmuş Molla Vəli Vidadinin yenə pdf variantlı əsərlərinə müraciət edək, amma burda da həmin sözlər tapılmadı. Bu o deməkdir ki, həqiqətən də, "yanıxmamaq", "təmənnəşmək", "hümmətləşmək" feilləri Vaqif tərəfindən yaradılmış okkazonalizmlərdir.

"Yanıxmamaq" "yanmaq" feilindən əmələ gətirilmiş qarşılıq növünün inkarıdır və şair "pərvanələrin eşq odunda yanması" semantikasına birgəlik anlamını qatır: "Dönmədik başına pərvanələr tək, Eşq oduna yanıxmadıq, ayrıldıq!"

"Təmənnəşib" "arzu, istək, xahiş" ifadə edən ərəb mənşəli *təmənnə* sözünə, "hümmətləşib" "əl-ələ verib çalışma" bildirən yenə ərəb mənşəli *hümmət* leksik vahidinə qarşılıq semantikasi əlavə edilən düzəltmə feildən yaradılmış feili bağlamalardır: "*Halallaşib, hümmətləşib dost ilən, Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq.*"

"Ayrıldıq" qoşmasının sonuncu bəndində şair çox maraqlı metoforik məcazlar yaradır:

Vaqifəm, üstümə gəlməz xas əli
Silinmədi heç könlümün pas əli.

Birinci misrada "üstümə gəlməz xas əli" söyləməklə şair yara xas, yara məxsus əli nəzərdə tutur. Qeyri-müəyyən gələcək zaman feilinin inkarında olan "gəlməz" feilini işlədən Vaqif bununla öz inamsızlığını ifadə edir. İkinci misrasında metaforik anlamlı ifadələr yaradır: "Silinmədi heç könlümün pas əli". Məcəzi mənada işlənən "könlümün əli" yarın əlinə toxunmadığına görə pas atmışdır və "könlümün pas əli" şair tərəfindən yaradılmış frazeologizmdir.

Dilimizdə "havalı" sözünün dördcildlik izahlı lüğətdə iki semanteması verilib: "1. Azğınlaşmış; ağlı başından oynamış kimi; 2. Yaxşı havası olan; şəfəli" [1, s. 335]. Lakin son zamanlar "havalı" leksik vahidinin türk dilindən "göz alıcı, çəkici, heyranedicisi; gürurlu" məcəzi mənaları da gənclərin dilinə daxil olmuşdur. Maraqlı bir haldır ki, Vaqifin "Sevmişəm" qoşmasında həmin bu mənayı görə bilirik:

Çox gözəlsən, amma xoyundur yaman,
Baxmazsan üzümə mənim çox zaman,
Vaqif deyir, sənin əlindən aman!
Mən biçarə nə havalı sevmişəm!

Maraqlıdır ki, izahlı lüğətdə Aşıq Ələsgərdən misal gətirilir: *Gəzirlər havalı ağalar, bəylər. İşləyir qan-tərdə naxırçı, nökar* [s. 335]. Birinci misrada *havalı* lekseminin "göstərişli, qürurlu" anlamı olsa da, təəssüf ki, izahlı lüğətdə bu izah semlər sırasında öz əksini tapmamış, əksinə sovet ideologiyasına uyğun olaraq "azğın, qudurmuş" mənaları verilmişdir. Belə məlum olur ki, müasir gəncliyin dilinə türk dilindən daxil olan mənə əslində Azərbaycanın Qərb dialektlərində işlənilmiş.

Molla Pənah Vaqifin şeirlərində -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin bol işlənməsi araşdırma zamanı diqqətimizi cəlb etdi:

Sənə sığal verib, acəb tər düşüb,
Hörülüb qəddilən bərabər düşüb,
Sanasan mələkdən balü pər düşüb,
Düzülüb dalında qatara tellər.

Biz bununla bağlı tədqiqat aparmaq qərarına gəldik. Molla Pənah Vaqifin 42 qoşması [9], Molla Vəli Vidadinin 20 qoşma, gəraylı və bayatıları [10], Şah İsmayıl Xətəinin 34 ədəd qoşma, varsağı, gəraylı və bayatıları [11], Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" (42 səh.) [7], Nəsiminin 33 qəzəli [3], "Kitabi-Dədə Qorqud"-da 20 səhifə (səh. 31-51) [5] üzərində apardığımız tədqiqat zamanı aşağıdakı statistik nəticələr əldə olundu:

	Va qif 42 qoşma (səh. . 13-33)	Vid adi 20 qoşma, gəraylı və bayatılar (səh. . 15-35)	Xətai 34 ədəd qoşma, varsığı, gəraylı və bayatılar (səh. 330-358)	Füzu li "Leyl i və Məcnun" (42 səh)	Nəsi mi 33 qəzəl	"Kitabi -Dədə Qorqud" (səh. 19- 41)
-ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi:	23	21	4	6	2	4
-ib⁴ feili bağlama şəkilçisi:	25	19	43	40	10	25
-iban³ feili bağlama şəkilçisi:	10	2	2	3	3	9
-ibani, - ibəni, -übəni, - ubani feili bağlama şəkilçiləri	–	–	–	–	1	20
-ibam, I şəxsin təki nəqli keçmiş zaman şəkilçisi	–	–	–	11	1	–
-miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi	17	–	–	26	–	65

Bu müqayisə onu göstərir ki, nəqli keçmiş zaman **-ib⁴** şəkilçisi XVIII əsrdə Azərbaycan dilində daha çox işləklik qazanmışdır. Çünki Vaqifin şeirlərində **-ib** zaman şəkilçisinin sayı ilə feili bağlama şəkilçisinin sayı arasında fərq yoxdur: 23-25. M.V.Vidadidə də demək olar eyni işlənmə nisbəti müşahidə olunur: 21-19. "Dədə Qorqud" dastanında isə kəskin fərq nəzərə çarpır: **-ib** zaman şəkilçisi kimi 4, feili bağlama şəkilçisi kimi isə 25 dəfə işlənir. Müşahidələrimiz əsasında söyləyə bilərik ki, **-ib** zaman şəkilçisi XI əsrdə **-miş⁴** şəkilçisinə nisbətən çox az intensivliyə malik olmuşdur və əsrlər keçdikcə bu intensivlik artmağa başlamış Vaqif dövründə 6 dəfə artıq işlənmə həddinə çatmışdır. Müşahidələrimizi yuxarıdakı cədvəli izləməklə aydın görmək mümkündür. **-ib** feili bağlama şəkilçisi isə XI-XVIII əsrlərarası dövrlərdə öz aktivliyini olduğu kimi qoruyub saxlamışdır: KDQ – 25 və Vaqif – 25.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim dastanda (KDQ) **-ib** şəkilçisi **-dır⁴** xəbər şəkilçisi ilə işlənir: "*Oğlu-qızı olmyanı Allah-təala qarğayıbdır*" [5, s.34], "*Qarıyıbdır otu bitməz*", "*Qırıyıbdır suyu gəlməz*" [5, s. 49]. **-ib** şəkilçisinin adyektivləşmə funksiyası, Vaqif dilində olduğu kimi, dastanda da kifayət qədər məhsuldardır: "*Bədəvi ata binüb oğlancuğun istəyi getdi*" [5, s. 38]. "*..qara qaurma bişürüb qırq bəg qızına ilətün*" [5, s. 46].

Professor Q.Kazımov **-ib⁴** nəqli keçmiş zaman şəkilçilərinin canlı danışiq dili üçün daha səciyyəvi olduğunu qeyd edir. Bu baxımdan xəlqiliyi ilə seçilən Vaqif dilində bu şəkilçinin daha çox işlənməsi təsadüfi deyil.

-ib feili bağlama şəkilçisi gördüyümüz kimi, bütün dövrlərdə aktiv şəkildə işlənən məhsuldar bir şəkilçidir. Vaqifin əsərlərində: "*Könlün alıb barışmadıq, ayrıldıq*", "*Tərk edib dəhrin səfasın xeyrli şərdən keçmişəm*", "*İncəlib sətbəsaət tarü marın olmuşam*", "*Şux nigahından düşüb şirin şikarın olmuşam*" və s. bu cür feili bağlamalı misralara rast gəlmək mümkündür.

H.Mirzəzadə **-iban** şəkilçisinin **-ib** feili bağlama şəkilçisi ilə tam eyni semantikaya malik olduğunu söyləsə də, səhifə 285-də bunlar arasında müəyyən məna incəliyinin mövcud olduğunu qeyd edir,

Azərbaycan dilinin Qazax, Quba, Zaqatala və Şamaxı dialektlərində fonetik variantlarının işləndiyini göstərir. Bu şəkilçinin hələ qədim tatar, türkmən, osmanlı türklərinin dilində mövcud olduğunu, "Dədə Qorqud"da -ibani şəklində işləndiyini bildirir [5, s. 284-286]. Biz -ibani şəkilçisini Nəsiminin dilində də müşahidə edirik: "Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar". [3, s.18]

T.Hacıyev Vaqifin dilində Qazax dialektinə xas dialektizmlərin mövcud olduğunu qeyd edir və bu baxımdan -iban şəkilçisinin Vaqifin dilində çox işlənməsi təbii bir haldır. XIX əsr tatar poeziyasında feilin qrammatik formalarının variativliyini araşdıran tatar dilçisi A.F.Yusupov –üban feili bağlama şəkilçisinin ib şəkilçisi ilə qrammatik sinonim olduğunu və yalnız təsdiqdə olan köklərə birləşə bildiyini göstərir (Деепричастие на -ubān выступает грамматическим синонимом формы на -yb/-eb. При помощи данной формы образуются деепричастия только от положительных основ: igre jullarny qujubān tuıry jula warasy «оставив другие пути, надо идти прямой дорогой») [12, s.158]. Həqiqətən də biz -iban⁴ şəkilçisinin Vaqif şeirlərində də yalnız təsdiqdə olan köklərə birləşə bildiyini görə bilirik: "Yalvarıban vara-vara deməyə", "Yaslanıban eşiyyində qalmağa", "Ağlayıban götürərsiz Vaqifi", "Nazlı-nazlı danışiban güləndə", "Günbəgün incəlibən oldu tənim muyə misal", "Çəkibən xəncəri, bağrım başını bir dələsən, Baxıban bəndə çəkən cövrü cəfanı biləsən", "Rişxənd edibən daxi neçün çöp dərən eylər Hatəm xan ağanı", "Bu qədər çəkibən azar, ağlarsan?". Vaqif şeirlərində bu şəkilçili feili bağlamaların inkarda olan feilləri açıqlamaq məqsədilə işləndiyinin də şahidi oluruz: "Görüşübən eyləmədik xoş səfa".

-ibam şəkilçisi bizim bu kiçik tədqiqatımızda yalnız Fizuli və Nəsiminin şeirlərində müşahidə olundu. Füzulinin "Mən həm olubam bu işdən agah, Əmma nə deyim, nə söyləyim? Ah! " [6, s. 70] və Nəsiminin "Kəpənək geymişəm, əndişədən azad olubam, Üşümək müşkülünü eylədi asan kəpənək" [3, s. 117] misralarındakı -ibam, -ubam I şəxsin təki olan nəqli keçmiş zaman şəkilçisi Xətai, Vədadi və Vaqifin şeirlərində müşahidə olunmur.

Vaqif dilinin leksik, semantik və qrammatik tədqiqatı dilçiliyimiz üçün olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir, çünki müasir Azərbaycan dilinin inkişafında və formalaşmasında böyük rolu olmuş bu dahi sənətkarın bədii irsi sinxron və diaxron aspektdə aparıla biləcək tədqiqatların sanki giriş və çıxış qapısıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006-2011.
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: "Elm", 2012, 476 səh.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lidernəşriyyat", 2004, 336 səh.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Nurlan", 2010, səh. 400.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988. 265 s.
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 səh.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-pedoloji Ədəbiyyatı, 1962, 370 s.
9. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 264 səh.
10. Molla Vəli Vədadi. Əsərləri. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 128 səh.
11. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 səh.
12. Юсупов А.Ф. Вариативность грамматических форм глагола в языке татарских поэтических произведений XIX века. Ученые записки казанского государственного университета. Том 150, кн. 8, Гуманитарные науки 2008, s. 154-160.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ KÖMƏKÇİ ADLAR

SEVİNC SƏFƏROVA*

Xülasə. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı apardığımız araşdırmalar bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Köməkçi nitq hissələrinin təsnifindəki müxtəliflik onların tədqiqi tarixində də özünü göstərir.
2. Tədqiqat bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, doğrudan da, qoşmalarla idarə mövcuddur və buradan da məntiqi olaraq o qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilində qoşma birləşmələri vardır.
3. Müasir Azərbaycan dilində qoşmalar adlıq, yönlük və çıxışlıq haldakı sözlərlə işlənə bilər. İsmi

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Təbii dilçilik şöbəsi, böyük elmi işçi, Email: safarovasevinc@mail.ru

viy  lik, təsirlik v   yerlik halındaki sözlərlə isə qoşmalar əlaqəyə girə bilmir.

Viy  lik haldakı sözlərlə qoşmalar ona görə işlənə bilmir ki, viy  lik hallı söz məntiqi olaraq ayrılıqda işlənə bilməz. Yəni *mənim u    n, sənin kimi, onun t  k* və s. birləşmələri əslində *mənim   z  m u    n, sənin   z  n kimi, onun   z   t  k* və s. formadadır. Həmin birl    m  ld   isə *u    n, kimi, t  k* qoşmaları adlıq halda olan III növ təyini söz birləşmələri ilə i  l  nm    dir.

Təsirlik halda isə fel imkan vermir ki, obyekt olduğu s  zl     z arasına hansısa bir söz girsin. Yəni fell   idarə güclü olduğundan digər idarəedici vahidə ehtiyac qalmır.

Yerlik halda isə vəziyyət tamam başqadır. Belə ki, tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, qoşmalar bir nitq hissəsi olaraq daha çox mütəhərrik-diramik hərəkətlə ba  lıdır. Ancaq yerlik halın m  zmununda is   statik h  r  k  t aparıcı oldu  undan h  min hal   kil  isini q  bul etmi   s  zl  r qo  malarla i  l  n   bilmir.

Summary. Our research on the classification of auxiliary parts of speech in the modern Azerbaijani language allows us to come to the following conclusions:

1. The diversity in the classification of auxiliary parts of speech is also reflected in the history of their research.

2. The research gives a reason to come to the conclusion that, indeed, there is management with conjunctions, and from here it is logical to conclude that there are conjunctions in the Azerbaijani language.

3. Conjunctions in the modern Azerbaijani language can be used with words in the nominative, adverbial and adverbial cases. Conjunctions cannot be connected with words in the possessive, affective and locative case of the noun.

Conjunctions with possessive words cannot be used because possessive words cannot logically be used separately. That is, for me, like you, his alone, etc. the combinations are actually for my self, as your self, his self alone, etc. is in shape. And in those combinations, for, as, the only conjunctions are used with the III type of determining word combinations in the nominative case.

In the case of influence, the verb does not allow any word to enter between itself and the word of which it is the object. That is, since the control with the verb is strong, there is no need for another control unit.

In the local case, the situation is completely different. So, as a result of research, it has been proven that couplets as a part of speech are more related to dynamic-dynamic movement. However, in the content of the locative case, since the static action is leading, the words that have received that case suffix cannot be used with conjunctions

Key words: literary language, auxiliary nouns, couplets, parts of speech.

Резюме. Наши исследования по классификации вспомогательных частей речи в современном азербайджанском языке позволяют прийти к следующим выводам:

1. Разнообразие классификации вспомогательных частей речи отражается и в истории их исследования.

2. Исследование дает основание прийти к выводу, что управление с помощью союзов действительно существует, и отсюда логично сделать вывод о наличии союзов в азербайджанском языке.

3. Союзы в современном азербайджанском языке могут употребляться со словами в именительном, наречном и наречном падежах. Союзы не могут быть связаны со словами в притяжательном, аффективном и местном падеже существительного.

Союзы с притяжательными словами использовать нельзя, поскольку притяжательные слова логически не могут использоваться отдельно. То есть для меня, как и для вас, только его и т. д. комбинации на самом деле предназначены для меня, как для тебя, только для него и т. д. находится в форме. Причем в тех сочетаниях, для, как употребляются только союзы с III типом определительных словосочетаний в именительном падеже.

В случае воздействия глагол не позволяет никакому слову встать между собой и словом, объектом которого он является. То есть, поскольку управление с помощью глагола сильное, необходимости в другом блоке управления нет.

В местном случае ситуация совершенно иная. Так, в результате исследований доказано, что двустийшия как часть речи больше связаны с динамично-динамическим движением. Однако в содержании местного падежа, поскольку статическое действие является ведущим, слова, получившие этот падежный суффикс, не могут употребляться с союзами.

Ключевые слова: литературный язык, вспомогательные существительные, двустийшия, части речи.

Həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində, qeyd etdiyimiz kimi, qoşmalar 4 qrupda birləşdirilmişdir və həmin qruplardan biri də “həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi kimi işlənənlər” (keçici qoşmalar) qrupudur. Keçici qoşmalara *əvvəl, sonra, qeyri, özgə, qabaq* və s. sözləri daxil edirlər ki, həmin sözlər də ayrı-ayrı əsas nitq hissəsinə aid vahidlərdir. Ancaq bəzən sintaktik şəraitdən asılı olaraq onlar həm də qoşma kimi çıxış edə bilər.

A.Əbilov qoşmaların təsnifatından danışarkən həmin sözləri qoşma bəhsində yox, aid olduqları nitq hissələrinin içərisində izah etməyi təklif edirdi.

Düzdür, *əvvəl, sonra, qabaq, özgə, qeyri, başqa* və s. sözlərə qoşma deyirlər, ancaq onlar müəyyən məqamda qoşma vəzifəsində çıxış edə bilər. Bildirmək lazımdır ki, artıq neçə illərdir ki, həmin sözlər “keçici qoşmalar” adı altında qoşmaların içərisində izah olunur və elə düşünürük ki, ənənə xatirinə onları qoşmaların tərkibində də öyrənmək lazımdır. Həm normativ, həm də akademik qrammatikalarda qoşmalarla qoşma vəzifəsində çıxış edən vahidlərin fərqləndirilməməsi problemi M.Kazımbəydən bu günə qədər həm türkologiyada, həm də milli dilçiliyimizdə mövcud olmaqdadır. İlk dəfə M.Kazımbəy *iç, dib, yan, orta, qıraq* və digər vahidlərdən qoşma kimi söhbət açmış və onları xalis qoşmalar kimi vermişdir [Çobanzadə: 1929].

Türkologiyada birinci dəfə V.A.Qordlevski köməkçi adları xalis qoşmalardan fərqləndirmiş və onları “ad-qoşma” adlandırmışdır [Cəlilov: 1988].

“Köməkçi ad” terminini isə ilk dəfə N.K.Dmitriyev işlətməmiş və o, köməkçi adların bir qrup abstrakt məkan mənalı isimlərin qoşmalaşmasından ibarət olmalarını göstərmişdir. Müəllif yazır: “Köməkçi adlar (aşağı, yuxarı, ön, arxa, dib və s.) mənşəcə isimlərdən törədiklərinə görə, onlar qoşma vəzifəsində işləndikləri zaman da öz ilkin mənalərini müəyyən mənada mühafizə edir” [Cəlilov: 1983].

N.A.Kononov türk dilində qoşmaları iki qrupa ayırır: *qoşma-ədat* və *qoşma-ad* [Cəlilov: 1983].

Göründüyü kimi, o, da köməkçi adları xalis qoşmalardan fərqləndirmiş və onların ikili xarakterdə olmalarını göstərmişdir. Müəllif köməkçi adların ismin yiyəlik halı ilə işlənməsini onları qoşmalara yaxınlaşdırən xüsusiyyət kimi qeyd edir [Cəlilov:1983].

Türkologiyada köməkçi adlar haqqında orijinal fikir söyləyən dilçilərdən biri də İ.A.Batmanovdur. O, köməkçi adların əsl qoşmalardan köklü şəkildə fərqlənmədiyini yazır: “Onları ayıraraq, ayrıca bir qrup kimi öyrənməyin heç bir elmi əsası yoxdur” [Aslanov: 1978]. Köməkçi adları qoşmaların tərkibində “nisbi qoşmalar” kimi öyrənmək daha faydalıdır. Müəllif *yanında, arasında, üstündə, böyründə, ardında, dışında, kırağında, içində* və s. sözləri köməkçi ad kimi qiymətləndirir [Cəlilov: 1988].

Sonrakı dövrlərdə də bir çox türkoloqlar öz əsərlərində ya birbaşa, ya da dolayısı ilə türk dillərində *köməkçi adlar* məsələsinə toxunmuşlar və onların əksəriyyəti həmin vahidləri qoşmalarla adlar arasında keçid səciyyəli sözlər hesab edir.

Azərbaycan dilçiliyində köməkçi adlardan ilk dəfə S.Cəfərov bəhs etmişdir. O, *alt, üst, iç, orta, yuxarı* və s. tipli sözlərdən köməkçi adlar kimi danışmasa da, onların qoşmalara yaxın məkan münasibəti ifadə etmələrindən söhbət açır və həmin sözlərin qoşmalardan tamamilə fərqləndiyini qeyd edir [Çobanzadə: 1929, s.87].

Azərbaycan dilində köməkçi adlar ətraflı elmi tədqiqata prof. F.Zeynalovun monoqrafiyasında cəlb olunmuşdur. O, Oğuz qrupu türk dilləri kontekstində köməkçi adları qoşmalarla müqayisə edir və onların funksiya etibarı ilə qoşmalara çox yaxın olduqlarını bildirirsə də, həm də onların qoşmalardan fərqləndiyini söyləyir. Müəllif köməkçi adları adlarla qoşmalar arasında keçid səciyyəli vahidlər hesab edərək yazır: “Dildə əsasən əşyalıq mənası əks etdirən bir qrup söz hallanma xüsusiyyətini, qismən də məzmunlarını mühafizə edərək məkani halların ifadə edə bilmədiyi münasibətləri bildirməyə xidmət edən, onların mənasını tamamlayan sözlərə çevrilirlər. Cümlə daxilində öz qrammatik-semantikasını mühafizə edən, sintaktik cəhətdən qoşmalara oxşayan bu tipli sözlər köməkçi adlar kimi xarakterizə oluna bilər” [Cəfərov, Abbasov, Quliyev: 1941].

Tədqiqatçı köməkçi adları qoşmaların tərkibində versə də, onlardan ayrıca bir qrup kimi danışır, köməkçi adlar kimi qəbul etdiyi sözlərin qoşmalardan fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini maddə-maddə göstərir, eləcə də ayrı-ayrı köməkçi adların mətnə yaratdığı məna və funksiyasını araşdırsa da, konkret olaraq köməkçi adların dildəki mövqeyini müəyyənləşdirmir [Cəlilov: 1988].

A.Həsənov müasir Azərbaycan dilində zərfliklərdən bəhs edərkən, *alt, üst, yuxarı, aşağı, dib, yan, orta, ara, qıraq, qabaq, iç* və s. köməkçi adlar hesab olunan sözləri zərf adlandırmışdır [Cəlilov: 1988].

H.Quliyev müasir Azərbaycan dilində köməkçi adlara xüsusi məqalə həsr etmiş, «onların bir qrup məkan mənalı isimlərin cümlədə abstrakt məkan ifadə etməsi nəticəsində əmələ gəldiklərini» qeyd etmişdir. O, köməkçi adları müasir Azərbaycan dilində xüsusi bir söz qrupu kimi vermiş, onları mətnə yaratdıqları mənalara əsasən qruplaşdırmışdır. Müəllif, köməkçi adların əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsinin arasında dayandığını yazır, ancaq onları xüsusi bir söz qrupu kimi təqdim edir.

“Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində “Qoşma və köməkçi adlar” bölməsini də yazan H.Quliyev həmin əsərdə də əsasən ayrı-ayrı köməkçi adların birləşmə daxilində yaratdığı mənalara diqqətlə araşdırır, ancaq onun köməkçi adları qoşmalara və ya isimlərə aid etməsi məlum olmur. O, yazır: “Beləliklə, Azərbaycan dilində bir qrup isimlərin mənası qismən, ya da tamamilə zəifləmiş və onlar getdikcə məkani halların mənalarını dəqiqləşdirən vasitəyə çevrilmişdir”. Sitatdan bir daha aydın görünür ki, müəllif köməkçi adların dildəki mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmir.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi adlar kimi qeyd edilən sözlər haqqında orijinal fikir söyləyən tədqiqatçılardan biri də C.Cəfərovdur. O, 1987-ci ildə qələmə aldığı məqaləsində və N.Abdullayevlə birlikdə yazdıqları dərsliyində köməkçi adların əhatə dairəsini daha da genişləndirir. Onlara *nəzərən, əsasən, sayə, əsas, səbəb, nəticə, hal, dair, məxsus, fayda, yol, isnad, yerinə, hesabına, müddətində, ərzində* və s. sözləri də daxil edib, onları da *uc, alt, üst, bel, dib, arxa, dal, qabaq, qarşı, böyür, orta, kənar, ara, iç, yan, qıraq* və s. sözlərlə birlikdə köməkçi isim adlandırır.

Y.Seyidov isə dilçilik ədəbiyyatlarında köməkçi adlar kimi izah olunan *icəri, irəli, yuxarı, aşağı* və s. bu tipli sözləri yer zərfələri hesab edir.

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində köməkçi adlar haqqındakı mövcud fikirləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin söz qrupu 4 istiqamətdə tədqiq olunmuşdur: 1) Köməkçi isimlər kimi 2) Qoşma kimi 3) Zərf kimi 4) Əsas nitq hissələri ilə qoşmalar arasında dayanan qeyri-müəyyən söz qrupu kimi.

Köməkçi adlar kimi öyrənilən sözlər qrupunun bu qədər müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmasının əsas səbəbi ondadır ki, ayrı-ayrı mütəxəssislərin hər biri həmin sözlərə kompleks yox, müəyyən yöndən yanaşmışlar. Belə ki, F.Zeynalov, N.Məmmədov və başqaları *alt, üst, yuxarı, aşağı, iç, orta, ara, dib, qabaq, böyür* və s. sözlərin qoşmalara zahiri oxşarlığını əsas aldıkları halda, C.Cəfərov, H.Quliyev və digərləri isə onların daha çox nominativ xüsusiyyətlərini əsas götürmüş, sintaktik xüsusiyyətlərini isə müvəqqəti bir proses (keçid prosesi) adlandırmışlar.

Əvvəla onu deyək ki, biz öz növbəmizdə yuxarıda köməkçi adlar haqqında deyilən fikirlərin hər biri ilə müəyyən mənada razıyıq, ancaq hesab edirik ki, həmin fikirlərin hər birinə tənqidi yanaşmaq olar.

F.Zeynalov köməkçi adlar hesab etdiyi sözləri qoşmalara çox yaxınlaşdırır və bildirir ki, onları birlikdə bir nitq hissəsi hesab etmək lazımdır. O yazır: “Köməkçi adlar elə əslində qoşmaların daşdıqları vəzifəni daşıyırlar, ancaq köməkçi adlar həm də nominativ-lüğəvi mənaya malikdirlər” [Cəlilov:1988]. Dil materialları isə göstərir ki, heç də köməkçi adlar hesab olunan sözlər qoşmaların yerinə yetirdikləri vəzifəni eynilə yerinə yetirmir. Birincisi, köməkçi adlar həmişə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir; məs.: Uzaqdan ağaran sıldırım qayaların *dibi* ilə nazik göy cığır gedirdi (S.Rəhimov). Bir neçə gün idi ki, Ziyad xan öz otağının *ichində* tək-tənha otururdu (Elçin). Kətilin *üstündə* büzüşən müəllim yerindən qalxdı (S.Rəhimov). Həmin kənd düz yolumuzun *başında* idi (İ.Məlikzadə).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı misallarda *dib, iç, üst* sözləri III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir. Ancaq qoşmalar mənsubiyyət şəkilçiləri ilə heç zaman işlənmir. Eyni zamanda qoşmaların dildə imkanları daha genişdir. Onlar cümlədə səbəb, məqsəd, vasitə, məkan və s. məzmunlar da ifadə etdikləri halda, *yuxarı, alt, üst, iç, dib, orta, ara* və s. sözlər isə yalnız *məkan* anlayışı ifadə edir. Məsələn: Söyüdlər *arxın qırağında* əkildiyindən onlar yaxşı inkişaf etmişdilər (M.İbrahimov). Təhməzlə Şövkətin pəncərəni taybatay açıq qoyub xumar yatdıqları bir yaz gecəsi, mən öz *stolumun dalından* durub ona yaxınlaşdım (İ.Hüseynov). Məni şadlıq məclisinə çağıran Armina saralan payız yarpaqlarının, seyrələn *kölgələrin altında*, atası və əmisi ilə bərabər yatırdı (M.Cəlil). - Bu *qırğının, davanın içində* mən heyvanı neynirəm qardaş? (Ə.Cəfərzadə).

Ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərindən gətirilən nümunələrin hamısında *qıraq, dal, alt, iç* sözləri həm mənsubiyyət, həm də yerlik hal şəkilçisi ilə işlənərək məkan məzmunu yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi adları qoşmalarla bir də ona görə eyniləşdirmək olmaz ki, həmin sözlərin hamısı isimin bütün hal şəkilçiləri ilə işlənə bilirlər:

dağın dibi,
dağın dibinin
dağın dibinə
dağın dibini
dağın dibində
dağın dibindən.

Əgər köməkçi adlar kimi verilən sözlərin hallanma xüsusiyyəti olmasaydı, onları qoşmanın bir qrupu kimi vermək olardı.

F.Zeynalovun və digər dilçilərin köməkçi adlar haqqındakı fikirlərinə bizim münasibətimiz belədir ki, köməkçi adları qoşmaların tərkibində bir qrup kimi izah etmək doğru deyil.

Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin müəlliflər sözügedən problemi rus dilçiliyinin təsiri altında o şəkildə qoymuşlar.

H.Quliyev isə müasir Azərbaycan dilində köməkçi adları ayrıca bir söz qrupu kimi verir və dilimizdə köməkçi adların doqquz mənə növünü müəyyənləşdirir, hətta bir sözdən ibarət xüsusi növ də müəyyənləşdirir: “İki əşya arasındakı sahəni, məkanı bildirən: ara” [Cahangirov: 1957]. Əslində elə digər növlərə də bir-iki söz daxildir. Əvvəlki səhifələrdə də qeyd etdiyimiz kimi, müəllif köməkçi adları xüsusi bir qrup kimi təqdim etsə də, onların konkret olaraq dildəki mövqeyini müəyyənləşdirmir. Daha sonra o, köməkçi adlara daxil olmayan *haqqında*, *səyəsində*, *barəsində* və s. sözləri də köməkçi adlara daxil edir. Axı necə ola bilər ki, *barəsində*, *səyəsində*, *haqqında* sözləri *alt*, *üst*, *dal*, *ara* və s. sözlərlə eyni cərgədə dayansın [Cahangirov: 1957].

Elə hesab edirik ki, onun köməkçi adları qruplaşdırması da həm elmi, həm də metodoloji cəhətdən yanlışdır. Birincisi, ona görə ki, bir-iki sözdən ibarət qrup olmaz. İkincisi isə, bir neçə sözün 9 mənə qrupunda təqdim olunması metodoloji cəhətdən də ağırlıq yaradır.

C.Cəfərov isə müasir Azərbaycan dilində köməkçi adların əhatə dairəsini daha da genişləndirir və “onların əslində köməkçi isimdən başqa bir şey olmadıqları” qənaətinə gəlir. Müəllif həmin nəticəyə gələrkən onların isim mənşəli olmalarını əsas götürür və feillərdə də analoji vəziyyətin olmasını qeyd edir [Aslanov: 1978]. O, köməkçi isimlər kimi *mənə*, *barə*, *haqq*, *dair*, *məxsus*, *səyə*, *əsas*, *səbəb*, *nəticə*, *hal*, *əvəz*, *vəziyyət*, *birlik*, *fayda*, *xeyr*, *boy*, *zaman*, *vaxt*, *ad*, *nam*, *yerinə*, *isnad*, *üz*, *yol*, *uğur*, *uc*, *alt*, *üst*, *bel*, *təpə*, *baş*, *dib*, *arxa*, *dal*, *qabaq*, *qarşı*, *böyür*, *orta*, *kənar*, *ara*, *iç*, *yan*, *qıraq*, *mərkəz*, *qoyun*, *sahə*, *vəziyyət*, *hal*, *əvəz*, *baxımdan*, *nəzərdən*, *ərzində*, *əsasında*, *dairə*, *çərçivə* və s. sözləri götürür [Aslanov: 1978, s.86-93].

Əvvəla onu qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən vahidlərin hamısını eyni cərgədə yerləşdirmək olmaz. Ona görə ki, *birlik*, *fayda*, *xeyr*, *zaman*, *vaxt*, *ad*, *ərzində*, *nəzərdən*, *əsasında* və ya digər sözlər *alt*, *üst*, *uc*, *dal*, *qıraq*, *qabaq*, *dib* və s. sözlərlə heç cür eyni qəlibə sığmır. Həmin sözlərin bir qrupunu bəlkə də köməkçi isimlər kimi götürmək olar, ancaq *alt*, *üst*, *dib*, *yan*, *qabaq*, *böyür*, *uc*, *dal* və s. sözləri fikrimizcə köməkçi isim adlandırmaq doğru deyil. Biz elə hesab edirik ki, əgər həmin vahidlər də, feil bəhsində olduğu kimi bir-iki sözdən (et//elə, ol) ibarət olsaydı və həmin sözlər kimi aid olduqları nitq hissəsinin kateqorial xüsusiyyətlərini özlərində əsasən ehtiva etsəydi onlara da köməkçi isimlər kimi yanaşmaq olardı. Düşünürük ki, əksər hallarda köməkçi adlar kimi izah olunan *qarşı*, *qabaq*, *qıraq*, *aşağı*, *yuxarı*, *arxa* sözləri bütün hallarda zərfdir. *Dal*, *dib*, *uc*, *yan*, *böyür*, *alt*, *üst*, *ara*, *kənar*, *iç* və digər sözlər isə müasir Azərbaycan dilində mücərrəd məkan anlayışı ifadə edən isimlər kimi öyrənilə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində köməkçi ad deyilən sözlər qrupu yoxdur, həmin sözlərin isimin əsasən yiyəlik və bəzən də çıxışlıq halları ilə işlənməsi isə onların spesifik xüsusiyyətidir ki, bunu da qoşmalasma kimi qeyd etmək doğru deyil. Bu problem Azərbaycan dilçiliyində sadəcə olaraq ona görə yaranıb ki, ayn-ayrı mütəxəssislər rus dilçilik ənənəsini mexaniki olaraq dilimizə tətbiq etmişlər. Ə.Abdullayev həmin məsələdən yönük halın mənşəyindən danışarkən ətraflı bəhs etmişdir [Abdullayev: 1992, s.199-207].

Deməli, Azərbaycan dilində qoşmaların tərkibində “köməkçi adlar” deyilən xüsusi bir qrupun verilməsi düzgün deyil və əvvəlki səhifələrdə də göstərdiyimiz kimi, onların bir qismi zərfin, bir qismi isə ismin payına düşür. İsimə daxil olanları isə köməkçi isim yox, isimin bir mənə növü kimi izah olunması daha düzgün olardı. Bir də həmin sözlər abstrakt məkan anlayışını həmişə birləşmə daxilində ifadə etdiyindən, onların morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi təqdim olunması daha məqsədə müvafiqdir. Onların ismə aid olanlarını isim bəhsində, zərfe aid olanlarını isə zərfin içərisində izah etmək lazımdır və həmin sözlərin mətnə qoşma kimi çıxış etdiyini də göstərmək məsələnin mahiyyətini açdı. Ancaq bir məsələ də var ki, həmin sözlərin hamısı tarixən isim olduğundan, hal-hazırda zərf kimi formalaşanlarında da ilkin mənənin izləri müşahidə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, 330 s.
2. Aslanov A.Ə. Qoşma və ismin yiyəlik halı məsələsi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, 1978, № 4, s. 67-72
3. Aslanov A.Ə. Tabelilik bağlayıcılarının mürəkkəb cümlələrdə rolu. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri” kitabı. Bakı, 1983, s. 67-72.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, 1978, 306 s.
5. Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində “yox” sözü və onun derivatları haqqında. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, X cild, 1957, s. 5-40.
6. Çobanzadə B., Ağazadə F. Türk qrameri. Bakı, 1929, 202 s.
7. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, 285 s.
8. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 1983, 287 s.

O'ZBEK VA TURK TILLARI AYRIM GRAMMATIK HODISALARINING INTEGRATSIYASI VA DIFFERENSIYASI XUSUSIDA

*Asadov To'liqin Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti,
O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası dotsenti, f.f.n.*

Tarixchi olimlar – mutaxassislar ota-bobolarimiz sanalgan turkiy uruglar paydo bo'lgan dastlabki davrni miloddan oldingi o'ninchi ming yillikka bog'laydilar. Demakki, turkiy og'zaki til ham shu davrlarga borib taqaladi. Tilimizning eng qadimgi tarixiga bag'ishlangan dastlabki ma'lumotlar Xitoy ("Shimoliy sulolalar tarixi"), yunon (Gerodotning "Tarix" kitobi), arab manbalarining (jumladan, Rashiddinning "Jome' ut-tavorix") yozma yodgorliklarida uchraydi [4,7-9]. Ko'rinadiki, turkiy tillar uzoq tarixga ega.

Ma'lumki, til ellarni ellarga, xalqlarni xalqlarga, bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, dillarni dillarga mustahkam bog'lovchi rishta sanaladi. Bir qancha ajdodlar ko'z o'ngida shakllanib, sayqal topgan hamda dunyo tillari orasida o'zining serjiloligi, ko'p ma'noligi bilan munosib o'rin egallagan turkiy tillarni yaratuvchilari, ijodkorlari ulug' ajdodlarimiz hisoblanishadi, albatta. Turkiy tillar o'zining boy tarixiga, uzoq va yaqin o'tmishiga ega.

Turkiy tillar deganda Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududda tarqalgan o'zbek uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, saxa (yoqut), tuva, xakas, oltoy, karagas, shor, turkman, ozarbayjon, turk, gagauz, tatar, boshqird, chuvash, karaim, no'g'ay kabi 25 dan ortiq til nazarda tutiladi. Bu tillar genetik yaqinligi, tarixiy taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liq. Turkiy tillar bir-biriga fonetik, leksik, grammatik jihatdan juda yaqin bo'lib, bir oilaga mansub tillar sanaladi.

O'zbek va turk tillari ham necha zamonlardan beri qadimgi turkiy tildan oziqlanib, yashab keldi. Nisbatan keyingi davrlarda bu ikki til vakillari yashash hududi, hayot tarzi o'z-o'zicha kechgani bois mazkur tillar doirasida ayrim farqlanishlar ham yuz berdi.

Hozirgi kunda o'zbek lafzida so'zlovchilar dunyoning ko'pgina davlatlarida, jumladan, Germaniya, AQSH, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy, Afg'oniston, O'rta Osiyoning turli hududlarida istiqomat qilmoqda. Shuningdek, mamlakatimiz ravnaqi bilan birga, bu tilni – o'zbek tilini organishni istovchilar soni ortib bormoqda. Rivojlangan davlatlar (AQSH, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya, Fransiya, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya) da Markaziy Osiyo madaniyati, dini, ma'naviy olami, xususan, tilini o'rganishga ixtisoslashgan bo'limlar, muassasalar keng faoliyat ko'rsatyapti. Xuddi shuningdek, bugungi kunda zamonaviy turk tili qo'llanish doirasi juda tez o'sib borayotgan tillardan biri sanaladi. Bu tilda so'zlovchilar, asosan, Turkiyada, shuningdek, Iroq, Suriya, Eron, Ruminiya, Bolgariya, Gretsiya, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya, Niderlandiya, Fransiya, Kipr oroli, Makedoniya, O'rta Osiyo va boshqa yurtlarda istiqomat qilishadi. Adabiy turk tili XIX asr o'rtalaridan shakllana boshlagan, XX asrning 20-yillaridagi islohotlardan so'ng turk adabiy tili umumxalq so'zlashuv tili bilan yaqinlashtirilgan.

Ma'lumki, o'zbek va turk tillari bir oila, ya'ni turkiy tillar oilasiga tegishli bo'lgani bois ularning grammatik tuzilishi ham bir-biri bilan juda uyg'un. Har ikkala til ham agglyutinativ tillar guruhiga mansub. Shuning uchun so'zga har qanday grammatik shakl qo'shilganda so'zning dastlabki shakli saqlanadi, ma'nosiga putur yetmaydi, so'zga ketma-ket ulanayotgan affiksalar bir-biridan osonlik bilan ajraladi.

Ahamiyatlisi shundaki, ulug' bobomiz Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devon-u lug'atit turk" asarida turkiy tilar va ularning o'ziga xos tabiati haqida bir qator ma'lumotlar keltiradi[3]. Turkiy lahjalar orasidagi fonetik, morfologik, leksik-semantik va uslubiy farqlanishlarni misollar orqali ko'rsatib o'tadi.

O'zbek va turk tili o'rtasidagi asosiy farq – o'zbek adabiy tili turkiy tillarning qarluq (qarluq-chigil) guruhi hamda turk adabiy tili esa o'g'uz guruhi guruhiga mansubligida ko'rinadi.

O'zbek va turk tillarining o'zaro farqli jihatlari manbalarda ikki asos bilan belgilanadi: a) tabiatan farqlilik; b) har ikkala tilning ichki taraqqiyoti tufayli orttirilgan farqlar.

O'zbek va turk tillarining farqli jihati singarmonizm bilan ham bog'liq. O'zbek adabiy tilida singarmonizm qonuni sust kechadi (ko'p o'rinda buziladi). Turk tilida esa singarmonizmga qat'iy amal qilinadi.

O'zbek imlosida morfologik prinsip yetakchilik qilsa[5], turk tili imlosida esa eski o'zbek tilida bo'lgani kabi talaffuzda qanday bo'lsa, yozuvda ham deyarli shunday yoziladi (fonetik prinsip talablariga muvofiq).

O'zbek va turk tili alifbosidagi tovushlar miqdori va sifatiga ko'ra ham farqlanadi (ko'pgina turkiy ntillarga o'xshab turk tilida ham 8 ta unli, 21 ta undosh mavjud).

Turk tilida singarmonizm qonuni amal qilgani bois har bir qo'shimcha so'z asosi tabiatiga bog'liq holda fonetik variantlardan iborat bo'ladi[1;2;6;7]. Masalan, turk tiliga ko'plik shakli *-lar, -ler*, egalik qo'shimchasi *-im, -im, -um, -üm* kabi fonetik variantlarga ega.

O'zbek va turk tillaridagi qo'shimcha shakllar sifat va miqdor jihatdan ham, shuningdek, har ikka tilda ayrim affikslarning qo'llanish chastotasi ham farqlanadi. Masalan, *-ajak/(y)ajak* (turk tilida: *-acak/(y)acak; ecek/(y)ecek*) affiksining qo'llanish chastotasi turk tilida yuqori bo'lsa, o'zbek tilida o'ta passif sanaladi.

Turk tilida qiyosiy daraja hosil qiluvchi *-roq* affiksi mavjud emas, ya'ni turk tilida asliy sifatlarni nisbiy sifatdan ajratib turuvchi morfologik ko'rsatkich yo'q. Bu tilda qiyoslash *daha* yordamchi so'z vositasi bilan hosil bo'ladi: Jumladan: *O benden daha küçük – U mendan kichikroq*.

O'zbek tilida forsiy tillardan o'zlashgan affikslar, jumladan, old qo'shimchalar (*ser-, be-, ba-, bo-, ham-*) bilan yuzaga keluvchi so'zlar faol qo'llanadi. Turk tiliga bu kabi affikslar va ular bilan hosil bo'lgan so'zlar deyarli uchramaydi.

O'zbek va turk tillarida yordamchi so'zlar grammatik jihatdan bir xil vazifani bajarsa-da, ularda so'z shakli farqlanishi kuzatiladi.

O'zbek tilida ko'makchi fe'lli so'z qo'shimchalari (*ko'rib qolmoq, aytib yubormoq, yirtib tashlamoq, o'qib turmoq, aytib chiqmoq* va h.k.) ning qo'llanish doirasi o'ta keng bo'lsa, turk tilida esa buning aksi kuzatiladi.

O'zbek va turk tillarining leksik qatlamida ham qisman farqlanish kuzatiladi. Qadimgi turkiy tilga mansub ayrim so'zlar (jumladan: *alin – peshona, kug'u – oqqush, oksuz – yetim, rushvat – pora* va h.k.) turk tilida saqlanib, o'zbek tilida saqlanmagan yoki o'zbek tilida saqlangan bir qator qadimiy so'zlar turk adabiy tilida kuzatilmaydi.

O'zbek va turk tillari grammatik tabiatini belgilashdagi ayrim tafovutlar quyidagilarda kuzatiladi:

a) o'zbek tilida 6 ta kelishik mavjud bo'lsa, turk tilida 7 ta kelishik qabul qilingan (bosh kelishik – Yalin hali, tushum kelishigi – Belirtme hali, jo'nalish kelishigi – Yonelme hali, o'rin-payt kelishigi – Bulunma hali, chiqish kelishigi – Ayrim hali, Qaratqich kelishigi – Tamlayan hali; turk tilida – ko'makchi kelishigi – Apac hali, yani *-la, -le, yla, yle* kabi). Ularning tartiblanishi ham qisman farq qiladi.

b) turk tilida o'zbek tilidagidan farqli holda (o'zbek tilida 4 ta mayl bor) 7 ta mayl (kip) ajratilgan.

d) o'zbek tilida harakat nomini hosil qilishda qo'llanuvchi *-sh/ish* affiks shakli turk tilida o'ta kammahsul sanaladi. Mazkur ma'no turk tilida *-ma, -me* affikslari bilan hosil qilinadi; *gitme (ketish), okuma (o'qish)* kabi.

e) turk tilida nisbiy sifatlar uchga bo'lib o'rganiladi: ko'rsatish sifatleri (isharet sifatleri), so'roq sifatleri (soru sifatleri), noaniq sifatlar (belirsizlik sifatleri).

f) sonlar turk tilshunosligida *sifatlarning bir turi* (qismi) sifatida olinib, nisbiy sifatlar tarkibiga kiritiladi.

g) turk tilida olmoshlar ma'no jihatdan to'rt turga ajratilib o'rganiladi.

h) yuklamalar (*Sona Gelen Edatlar*) turk tilshunosligida alohida yordamchi so'z turkumi sifatida ajratilmaydi. Ular umumiy shaklda yordamchi so'zlar guruhiga kiritilib, *Sona Gelen Edatlar (ya'ni so'zning oxirida keluvchi yordamchi so'zlar)* deb o'tiladi.

i) turk tilshunosligida modal so'zlar alohida o'rganilmay, undov so'zlar (*Ünlem Edatları*) ning bir turi sifatida qaraladi. Undov so'zlar *ünlem edatlari* deyiladi.

j) o'zbek va turk tillari imlosi (harflar imlosi, asos va qo'shimchalar imlosi, qo'shib va ajratib yozish, chiziqcha bilan yozish, bosh harflar imlosi) da ham ayrim farqlanishlar mavjud. Masalan, chiziqcha bilan yozish imlosida o'zbek tilida juft, takror so'zlar, tartib sonlar chiziqcha bilan yozilsa, turk tilida ular chiziqchasiz yoziladi. Masalan: *ota-ona – baba anne, ko'p-ko'p – bol bol, 2-uy – 2. ev* va h.k. Turk tilida orttirma darajadagi sifatlar ham chiziqchasiz, odatda, qo'shib yoziladi: *yemyeşil – yam-yashil, ko'm-ko'k – masvavi, kıpkırmızı – qip-qizil, uzun mu uzun – uzundan uzun, tatlı mı tatlı – shirindan shirin* va b.

k) O'zbek tilidagi juft va qo'shma alohida-alohida tuzilish turlari turk tilida alohida tur sifatida o'rganilmaydi. Yozilishida esa chiziqchasiz yoziladi: *açık açık (ochiq-ochiq), abuk sabuk (tez-tez)*.

Xullas, bu kabi juz'iy holatlarni, ya'ni qisman farqlanishlarni yana davom ettirish mumkin. Ammo bu kabi holatlar o'zbek va turk tillarining umumiy, o'ta o'xshash tomonlari ham mavjudligini inkor eta olmaydi, albatta.

ADABIYOTLAR

1. Hamidov X., Turk tili grammatikasi. Morfologiya. –T.: Fan va texnologiya. 2006.
2. Hamidov X.X., Tilavov A.X., Yildirim H. Turk tilidan mashqlar to'plami. Türkçe Alistirmalar kitabi. –T.: Voris-nashriyot, 2009.
3. Кошғарий М. Девон-у луғатит турк. I том, –Т., 1960.
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. Darslik. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2009.

TURKIY TILLAR LEKSIKASINI QIYOSIY TADQIQ ETISH MASALALARI

Dilmanov I. O'.,

Nukus DPI dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Ma'lumki, muayyan ikki va undan ortiq qardosh tillarni qiyosiy tahlil etish muhim masalalardan biridir. Chunki qardosh tillarni ilmiy o'rganish, ularning qardoshligini belgilash, tillarning paydo bo'lishidagi umumiy jihatlarni aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Muhimi, qardosh tillar materiallarini qiyosiy tahlil qilish - tillar o'rtasidagi mushtaraklik hamda o'zgachaliklarni aniqlash imkonini tug'diradi. Bu esa muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki tillar o'rtasidagi o'zgachaliklarni bilish lisoniy interferensiyani engib o'tishda, ya'ni tillarni oson o'zlashtirishda imkon yaratadi. Bunday ishlarning tarjimachilik qonuniyatlarini lingvistik asoslashga xizmat qila olishini ham unutmash kerak.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, B.Karimov va Sh.Mutalovlarning "... hozirgi davrda shakllanib bo'lgan turkiy millatlar faqat erkin umumiy faoliyat natijasida yotsiramay, borgan sari yaqinlashishi mumkin, chunki bizlarning turkiy tilimizni, madaniyatimizni, ma'naviyatimizni, dunyomizni rivojlantirish kabi ko'plab fundamental umumiy maqsadlarimiz va porloq istiqbollarimiz bor" [Karimov B., Mutalov Sh., 1992. 15], -degan fikrlari masalaning mohiyatini to'laroq ochib berishga xizmat qiladi.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev Nukus shahriga kilgan tashriflarida o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining tarixiy ildizlari birligiga ishora qilib shunday degan edilar: "Qoraqalpog'iston - O'zbekistonning faxri. Bu shunchaki xo'jako'rsinga aytiladigan ta'kid emas. Bu abadiyat qadar davom etajak elkadoshlik va taqdirdoshlik tuyg'usiga asoslangan barhayot qadriyatdir... Turkiylik qadriyatlari elkadoshlikning asosli, negizgi omili. SHunday ekan buyuk va suyuq davronlar vorisi, ulug' madaniyatlar vorisi kelajagini qo'l bilan yaratishga moyil o'zbeklar va qoraqalpoqlar isiqloq yo'lidan o'ktam boraveradi".

Ma'lumki, o'tgan asrning boshlarida qator turkiy adabiy tillar tez rivojlana boshladi. Shu sababli tillarda, xususan, ularning leksikasida fan va texnika, iqsodiyot, ijtimoiy siyosiy va boshqa sohalarga oid ko'plab yangiliklar paydo bo'ldi. Bularning barchasi maxsus terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. "Shuning uchun turkiy adabiy tillarning hozirgi terminologiyasi muammolarini ishlab chiqish hamda terminlarga ilmiy va ijtimoiy nuqtai nazardan baho berish nafaqat nazariy bilim jihatidan, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi, terminologik ishlarni yanada takomillashtirishga imkon tug'diradi" [Musayev, 1992 6], -deb yozgan edi K.Musayev o'z ishlaridan birida.

Fikrimizcha, o'zbek va qoraqalpoq tillari ijtimoiy-siyosiy terminlarini qiyosiy jihatdan o'rganish mana shu ezgu maqsadni amalga oshirish ishiga hissa bo'lib qo'shiladi.

Ma'lumki, 1989- yili oktabrda o'zbek tili, dekabr oyida esa qoraqalpoq tili davlat tili haqidagi qonunga ega bo'ldi. Shuningdek, yana bir olamshumul voqeani qayd etib o'tish o'rindir. 1991- yili 31-avgust kuni O'zbekiston Respublikasi sobiq ittifoq respublikalari ichida birinchilardan bo'lib o'z mustaqilligini e'lon qildi. Qoraqalpog'iston esa suveren respublika sifatida O'zbekistonning tarkibiy qismini tashkil qildi. Bu muhim dalillar har ikkala til o'rtasida qadimdan qaror topib kelgan lisoniy axborot almashish jarayonini yanada keng miqyosda rivojlantirishdan iborat muhim vazifani ko'ndalang qildi. Pirovardida, hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan sohalar bo'yicha yuzaga kelayotgan lisoniy materiallarni o'zbek tilidan qoraqalpoq tiliga va qoraqalpoq tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish zarurati yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, bu jarayonda ijtimoiy-siyosiy hujjatlar va adabiyotlarni tarjima qilish masalalari muhim rol o'ynaydi. Zero, O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi qonunining 7-moddasida "Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi" -deb yozilgan.

Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan, unga hamma e'tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy qilish hisobiga ta'minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi",- deyilgan [Davlat tili haqidagi Qonun,1995].

Mustaqillikning qo'lga kiritilishi jamiyatimiz rivojining yangi yo'l va usullar bilan davom etishini ko'rsatmoqda. Ijtimoiy-siyosiy turmushimizning barcha jabhalari yangi-yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi terminlar bilan boyib borayotganligini ko'rish mumkin.

Shunga ko'ra, birinchi galda ijtimoiy-siyosiy terminlarni (kelajakda boshqa terminologik tizimlarni ham) qiyosiy o'rganishning ahamiyati oshdi va oshaveradi.

Turkshunos olim K.Musayevning e'tirof etishicha, "...hozirgi bosqichda turkologiyaning rivojlanishida, umuman, turkiy tillar leksikasini tadqiq qilish borasida qoloqlik yuz bermoqda; ayniqsa, ... qiyosiy va tarixiy leksikani tadqiq qilish ancha orqada qolmoqda "[Musayev, 1992, 3].

Keyingi paytlarda turkiy tillar leksikasini qiyosiy rejada o'rganish masalasiga e'tibor berila boshlanganini ko'rish mumkin. K.Musaevning tadqiqotlari, shuningdek, B.Serebrennikov va N.Gadjievalarning [Serebrennikov B., Gadjieva N., 1979] monografiyalari ana shunday ishlar jumalasidandir.

Shuningdek, turkiyshunoslikda u yoki bu leksik qatlamni qiyosan o'rganish muammolari ancha ilgari boshlanganini va u yoki bu darajada davom ettirilayotganligini kuzatish mumkin. Bu borada I.Ismailovning monografiyasi muhim ishlardan biri sanaladi. Muallifning o'zi qayd etganidek, "O'zbek va uyg'ur tilidagi qavm-qarindoshlik terminlarining bir-biridan farqi, shuningdek, ularning tarixiy taraqqiyoti, shevalardagi ko'rinishi to'g'risida fikr yuritildi".

D.X.Bazarova va K.Sharipovalar tomonidan yozilgan "O'rta Osiyo va Qozog'iston turkiy tillari leksikasining taraqqiyoti" nomli monografiyasi Markaziy Osiyo hududidagi turkiy tillar va ularning ayrim shevalarida qo'llaniladigan zoologik terminlar turkiy tillar leksikasini o'rganish muammolariga bag'ishlangan muhim monografiya sifatida o'ziga xos o'rinda ega.

1990- yili I.Ismoilov, K.Meliev, M.Saparovlar tomonidan "O'rta Osiyo va Qozog'iston turkiy tillar leksikasidan tadqiqot nomli monografiya maydonga keldi. Ushbu tadqiqot ham turkiy tillar leksikasini qiyosiy rejada tahlil qilishga bag'ishlangan muhim ishdur.

Biroq turkiy tillar, ayniqsa O'zbekiston hududida qadimdan birga do'st-inoq yashab kelayotgan o'zbek, qoraqalpoq, qozoq hamda turkman tillariga xos materiallarni qiyosiy tadqiq qilish etarli darajada amalga oshirilgani yo'q. Mazkur turkiy tillar leksikasini tilshunoslikning bugungi kun talablari asosida qiyosiy-tipologik rejada tadqiq qilish muhim masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Каримов Б., Муталов Ш. Ўрта турк тили – Тошкент: Меҳнат, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1989 йил 21 октябрда қабул қилиниб, 1995 йил 21 декабрда Қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган янги таҳрири. –Тошкент, 1995.
3. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков.- Москва: Наука, 1992.
4. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку, 1979.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.-Москва, 1986.

JAHON TILSHUNOSLIGIDA MUALLIFLIK LUG'ATLARINING PAYDO BO'LISHI

*f.f.d. (PhD) F.Maxmudova,
Qarshi davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida
G. Toshtemirova,
Lingvistika yo'nalishi magistr*

Annotatsiya. Maqolada jahon mualliflik leksikografiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi va lug'atlarning qaysi ijodkorlar tomonidan yaratilgani, mualliflik lug'ati nima shu davrga qadar yaratilgan mualliflik lug'atlari, uning tilshunoslikdagi o'rni va xususiyati, o'zbek va jahon tilshunosligida mualliflik leksikografiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi, dunyo klassik adabiyotida mualliflik leksikografiyasiga oid asarlar qay tarzda vujudga kelganligi, yozilgan lug'atlarning bir biridan farqlanishi va lug'atlarning umumiy xususiyatlari, mualliflik leksikografiyasi oid lug'atlar o'zbek va jahon tilshunosligida hozirgi kundagi o'rni ahamiyati haqida maqolada so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: mualliflik leksikografiyasi, davr, lug'at, lug'at tarkibi, leksik qatlam, lingvistik tadqiqot

Ma'lum bir so'zlarning aynan kelib chiqishi ma'lum bir muallif, yozuvchi, shoir, publitsistga tegishli so'zlar mualliflik lug'atlari hisoblanadi. Mualliflik lug'atlarining ildizi qadim zamonlarga borib taqaladi. Ijodkor shaxsning tili va dunyosini o'rganish milliy tilda kechayotgan jonli jarayonlarni tushunishga xizmat qiladi. Davr tilini o'rganish, tilni diaxronik o'rganish, turli yozuvchilarning asarlarini qiyosiy tahlil qilish - ilmiy tushunishning barcha shakllari tabiiy ravishda lug'atlarga, shu jumladan alohida mualliflarning lug'atlariga murojaat qilish bilan birga keladi. Muallif leksikografiyasiga oid ma'lumotnomalarning o'ziga xos xususiyatlari – so'zning ravshanligi, so'z yaratuvchi qatlamlarining mavjudligi, til shaxsining tasvirining ifodalanishi. Mualliflik lug'atlari qaysi davrda yartilganligiga qarab o'sha davr adabiy tili tarixini chuqur o'rganish uchun xizmat qiladi va o'ziga xos tarzda qo'llanma vazifasini bajaradi. Yozuvchi ijodini o'rganish orqali matnni to'g'ri tushunish, lingvistik va adabiy uslublarni o'rganish va boshqa ko'plab tarixiy va falsafiy tadqiqotlarni amalga oshirishga yordam beradi. Mualliflik lug'atlarini o'rganish vaqtida yozuvchi umumiy til vositalardan qaydarajada foydalanganligi va asarda so'zlarni individual xususiyatlaridan qay tarzda aks

ettirishi yoki soʻzlar umummilliy fonda koʻrsatilganligini aniqlab beradi va kelib chiqishi maʼlum bir muallif tomonidan kiritilgan soʻzlar avvaliga ular lingvistik jihatdan foydalanishning chekkasida qoladilar, ammo vaqt oʻtishi bilan ular neologizmlar sifatida qabul qilinishi toʻxtatilib tez-tez ishlatadigan soʻzlar qatoriga kiradi.

Mualliflik lugʻatlari umumiy adabiy til haqida har tomonlama maʼlumot berib, yozuvchi nutq tizimi belgilangan adabiy tilni aks ettiradi va yangi davrning semantik-stilistik kabi xususiyatlarni oʻzida mujassamlashtiradi. Tilshunos L.V. Shcherba “Yozuvchining individualligi oʻziga xos yoʻnalishga asoslanadi, aks holda biz uning individualligini, uslubini tushunib yetmagan boʻlardik”, deb taʼkidlaydi. [1]. Shu jumladan, turli tarixiy davrlarda umumiy va shaxs oʻrtasidagi munosabatlar haqida R.A.Budagovning tavsifini ham eslash kerak. Uning fikricha, oʻrta asrlarda “yozuvchi tilining oʻziga xosligi zaif boʻlgan”, shuning uchun oʻsha davrning adabiy tili bilan badiiy tilini farqlash oson emas. Yangi davrda buyuk ijod arboblarning paydo boʻlishi bilan adabiy til bilan buyuk adiblar tilini farqlash muhim ahamiyat kasb etdi, chunki yozuvchi va shoirlar “yangi adabiy tilning shakllanishi”da faol ishtirok etib, uning yanada rivojlanishiga hissa qoʻshdilar. Adabiy til mezoni “mutlaqo yaxshi yozuvchi” tiliga tenglashtirildi [2].

Adabiy til meʼyorlarini shakllanishida shoirlar va nosirlar faol ishtirok etadilar, biroq yozuvchilar oʻzlariga xos boʻlgan ifoda vositalarini topish orqali adabiy til meʼyor qonun qoidalarini ham buzadilar. Leksikografiyasida mualliflik leksikografiyasi deb nomlanuvchi alohida bir yoʻnalish mavjud. U muallif tili lugʻati tuzishning nazariy asoslari, yangi turdagi lugʻatlar tuzish gʻoyalari, mualliflik leksikografiyasi asosida zamonaviy adabiy tildagi oʻzgarishlarni qiyosiy - tahliliy tadqiq etish kabi muammolar bilan shugʻullanadi. Mualliflik lugʻatlari lugʻatchilikning murakkab bir turiga kirib, yozuvchilar tilining lugʻatlari boʻlib, leksikografiyani ifodalaydi badiiy tilni milliy tilning bir qismi sifatida talqin qiladi. Har bir yozuvchi leksikografiyada oʻz uslubi va yangi bir yoʻnalish olib kiradi, shu orqali lugʻatlarning yangi turlarini paydo boʻlishi bilan birga leksikografiyani bir pogʻona yuqoriga koʻtaradi. Yozuvchi leksikografiyasida lugʻatning toʻliqligi muammosini hal qilish qiyin, lekin yozuvchi leksikografiyasida u bir tomonlama hal qilinadi: lugʻatni hisobga olmaganda, yozuvchi tilining lugʻati barcha lugʻaviy birliklarni oʻz ichiga oladi. Adabiy matn, jumladan, eskirgan soʻzlar, alohida soʻz qoʻllanishlari, atamalar, jargonlar, vulgarizmlar. Bundan tashqari, muallif lugʻatida belgilar, raqamlar, turdagi koʻrgazmali materiallar, fotokopiyalar, graviyuralar, rasmlar boʻlishi mumkin.

Amaliy nuqtai nazardan, mualliflik leksikografiyasi ancha yillardan buyon lugʻatlarning turli namunalarini taqdim etdi, bu esa kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan katta yordam berdi. Mualliflar tarkibi sezilarli darajada kengaydi, ularning ishlari leksikograflarning diqqat-eʼtiboriga aylanib, lugʻat bilan ishlov berish jarayoni amalga oshirildi va yangi navlarning mualliflik lugʻatlari paydo boʻldi.

Lugʻatning asosiy maqsadi har bir tilni uning tarixida oʻrganish uchun qoʻllanma boʻlib xizmat qilishdir. Adabiy leksikografiya nazariyasi va amaliyoti, koʻrib turganingizdek, parallel va oʻzaro bogʻliq holda rivojlanadi. Ushbu sohadagi dastlabki qadamlar bir qator nazariy masalalarni ajratib koʻrsatdi, ularning dolzarbligi bizning davrimizda ham yoʻqolmagan - bu, birinchi navbatda, lugʻatning toʻliqligisozni qanday tasvirlash masalasi yoritilgan. Mualliflik leksikografiyasi hozirda faol rivojlanish jarayonini boshidan kechirmoqda, biroq u yoki bu tarzda lugʻatlarni yaratish gʻoyasi ancha oldin paydo boʻlgan.

Muallif lugʻatini yaratish faqat bugun tugʻilgan va shakllanmagan. Oʻz tarixiga ega maydon. Buyuk shoir va yozuvchilar ijodidagi alohida soʻzlar va boshqa soʻz birliklarini izohlash yoki izohlash vositasi sifatida shoir-yozuvchi tilining lugʻatiga boʻlgan ehtiyoj juda erta davrlarda paydo boʻlgan. Masalan, miloddan avvalgi uchinchi asrdayoq Qadimgi Yunonistonda Gomer asarlarining lugʻati yaratilgan. Lugʻat miloddan avvalgi 3-asrda qoʻllanishdan chiqib ketgan eskirgan soʻzlarning maʼnolarini tushuntirish va izohlash uchun yaratilgan.

Oʻrta asrda arab, fors va turk lugʻatshunosligida shoir va yozuvchilar ijodidagi leksik va frazeologik birliklarni izohlovchi asarlar koʻp boʻlgan. Bu anʼana asrlar davomida davom etib kelmoqda.

Mualliflik leksikografiyasi ingliz tilida uzoq tarixga ega boʻlib birinchi maʼlumotnomalar XVI asrning oʻrtalarida paydo boʻlgan, keyingi asrlarda yaratilgan lugʻatlar tizimlilik asosida shakllangan. Ingliz tilida eng koʻp mualliflik leksikografiyasida Shekspir asarlari asosida tuzilgan. Shekspir asarlari boʻyicha mualliflik lugʻatlari yuzdan ortiq hisoblanadi. Shekspir haqidagi eng mashhur asarlardan biri, professor Stenli Uells tomonidan yozilgan Shekspirning barcha asarlarini qamrab oladi va lugʻat alifbo tartibida tartiblangan yozuvlarni oʻz ichiga oladi, bu oʻquvchini Shekspirning oʻz davridagi barcha jabhalari va uning keyingi davrdagi taʼsiri haqida juda koʻp maʼlumotlar beradi.

Rus tilshunosligida yozuvchi leksikografiya yangi alohida yoʻnalish sifatida XIX—XX-asrlar boʻsagʻasida rus milliy adabiy tilining poydevori A.S.Pushkinning asarlariga V.V.Vinogradov tomonidan yaratilgan “Pushkin asarlari tilining lugʻati” asari birinchi tarixiy leksikografik asar boʻlib u toʻrt jildan iborat unda Pushkinning asarlari va xatlari toʻplangan. Lugʻatda soʻzlar alifbo tartibida berilgan boʻlib,

soʻzlar tushuntirish orqali izohlangan va oʻziga xos tarzda rus tili tarixini oʻrganish uchun noyob qoʻllanmadir. Lugʻat yaratuvchi A.S.Pushkinning tilini aks ettirishni xohlagan va kam qoʻllangan soʻzlarning talqini ham mavjud boʻlib soʻzlar xronologik ketma-ketlikda berilgan. Bu lugʻat rus milliy adabiyoti tarixida juda muhim maʼnaviy qurol sanaladi. M. Gorkiy, T. Shevchenko kabi yozuvchilar ijodida individual asarlari asosida tuzilgan lugʻatlar ham mavjud.

Qozoq adabiyotida XX asrda Abay Kunanboyev asarlarining lugʻati (80 ta plastinka) tuzilib Tilshunoslik instituti tomonidan, nashr etildi va qozoq adabiyotida yangi yoʻnalishga tamal toshini qoʻydi. [1].

Oʻzbek tilshunosligida mualliflik leksikografiyasi XV asrdan boshlangan boʻlib leksikografiyaning maʼlum bir oʻziga xos yoʻnalishini ochib bergan hisoblanadi. XV asrdayoq esa mualliflik leksikografiyasi dastlabki nazariy maʼlumotlar paydo boʻldi. Oʻzbek leksikografiyasining shakllanishida Alisher Navoiy va Bobur asarlariga tuzilgan lugʻatlarning roli sezilarlidir. Alisher Navoiy asarlarining izohli lugʻati ulugʻ shoirning barcha leksik boyliklarini qamrab olgan. Lugʻatlar Navoiyning turkiy asarlari materiallari boʻyicha leksikografiya va tarixiy-filologik tahlil asosida tuzilgan, unda soʻzlarning mukammal izohi berilgan. Husayn Boyqoro tomonidan tuzdirilgan Toli Imoni Hiraviy tomonidan yozilgan birinchi qomus “Badoye ul-lugʻat” nomli lugʻat hisoblanadi. Bu asarda lugʻat tarkibini tuzishda yozuvchi chigʻatoycha-forscha soʻzlardan foydalangan. Lugʻatshunos lugʻat tuzishda oʻrta asr qomuschiligining eng yaxshi anʼanalaridan foydalangan. Har bir soʻz haqida uch xil maʼlumot qoldirgan, birinchidan soʻzning tovush tuzilishi, ikkinchidan soʻzning maʼnosi, uchinchidan grammatik xususiyati haqida maʼlumotlar berilgan.

Muhammad Mirza Mehdixonning eski oʻzbekcha-forscha “Sanglox” nomli lugʻat Alisher Navoiy asarlari boʻyicha yozilgan lugʻatlarning eng kattasi hisoblanadi. Bu lugʻat “Maboni ul-lugʻat” (“Til asoslari”) nomli grammatik ocherkni ham oʻz ichiga oladi. Lugʻatshunos lugʻatlardagi soʻzlarning imkoniyatlarini ochishda Alisher Navoiyning poetik asarlaridan foydalangan. Buning boshqa lugʻatlardan farqli jihati nasriy asarlardan ham parchalardan keltirilgan.

Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlar ichida “Badoiy al-lugʻat” va “Sangloh” lugʻat tuzish tamoyilining ancha mukammalligi bilan ajralib turadi. Rus tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmida A.Tixonov tomonidan ishlab chiqilgan soʻzlarni uyalariga birlashtirish asosida lugʻat tuzish tamoyillari oʻzbek leksikograflari tomonidan XV asrdayoq ishlangan va bu tamoyillar asosida lugʻatlar tuzilgan.[2]

Turkcha “Abushqa” nomli lugʻat chigʻatoy-turkcha soʻzlarning izohi keltirilgan. Lugʻatda 2000 soʻz boʻlib, bular asosan Navoiyning badiiy, ilmiy va tarixiy asrlaridan olingan. Tushunarsiz har bir soʻzning leksik va koʻchma maʼnolari Navoiy gʻazallari va dostonlaridan keltirilgan misollar bilan turkiyda izohlanadi. A.Borovkov “Abushqa”ni “Badoye ul-lugʻatning” qaynat ishlangan variant, - deb yozadi. [3]

XIX asrda Fathali Kojar Qazviniiy tomonidan yaratilgan “Lugʻati atrokiya” asari uchdan ikki qismi Navoiy asarlaridan olingan.[4]

XX asr oʻzbek lugʻatchiligi rivojiga A.Zohiriy, A.Qodiriy, Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, S.Ibrohimov, Olim Usmon, Z.Maʼrufov, Sh.T. Rahmatullayev, N.Mamatov, A.Hojiyev, T.Aliqulov va boshqa munosib hissa qoʻshdilar.[5]

ADABIYOTLAR:

1. Abdushukurov B. Oʻzbek tili tarixi. Nodirabegim nashriyoti Darslik Toshkent, 2021–68 bet.
2. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы, Санат, 1997 – 256 бет.
3. Karimov Q, Bektemirov H, Hayitmetov H. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati Oʻzbekiston, Fan 1983.
4. Нұржанова Б. Әдеби тілдің түсіндірме сөздігі мен жеке жазушы сөздігінің арақатынасы жайында // Ұлт тағылымы = Достояние нации. 2010. - № 4. – 266-270 б.
5. Pardayev A, Urinboyeva D, Islamova D. Oʻzbek terminalogiyasi Samarqand, 2020–68 bet.
6. Словарь автобиографический трилогии М. Горького: В 6-ти вып.: Сприл. словаря имен собств. / [Авт. – сост. Е.В. Агаркова и др.]. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 495 с
7. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005)

USING BLENDED LEARNING IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

*Tojiyeva Matluba Mahmud qizi,
student of NSPI, English teacher of NIU in Navoi*

Abstract. The article is dedicated to the consideration of the use of blended learning in foreign language teaching. The author analyses domestic and foreign experience in the use of this pedagogical approach, paying particular attention to the way in which digital tools help to develop different types of language activities and what the use of blended learning brings, and concludes that the application of this pedagogical approach to foreign language teaching is appropriate.

Keywords: blended learning, informatisation of education, general education, teaching methods, information technology education, teaching methods, information technology.

In a modern school, a student has to learn and practice amount of information, and therefore traditional ways of working do not allow for to achieve high results. This is particularly true when language teaching, because mastering all the language skills (speaking, listening, reading and writing) as well as lexical and grammatical aspects requires a lot of practice. In this context, the question of the implementation of new technologies in the system of teaching schoolchildren, which would increase of the educational process. In our opinion, this can be facilitated by blended learning. The Clayton Christensen Institute defines blended learning as "an approach to education that combines learning with the participation of a teacher (face-to-face) with online learning and face-to-face) with online learning and incorporates elements of student control over the student's path, time, place and pace of learning, and the integration of learning experiences with a teacher and online" [2, p. 18]. In this article we will analyse the national and foreign experiences in introducing blended learning in foreign language teaching, Let's analyse the digital tools used by teachers for their work with different language skills, and also draw conclusions about how these tools have helped to have helped to improve learning outcomes.

Researchers from China Ziyu Jia, Yuhao Chen, Zhuhui Ding and Meixian Ruan used a "lab rotation" model to teach English to teenagers.

One lesson a week was held in the computer lab, where the students worked with a special program, and the rest of the lessons were held without the use of digital content.

To implement the online component, the researchers created a course on the platform

Moodle platform, which contained a variety of learning materials. Test tasks were designed to make it easier to work with the vocabulary.

The researchers note that in traditional work, the teacher is forced to check a lot of work is done manually, so students wait a long time for results. However using Moodle, students received immediate feedback, the system offered assignments for the sections where mistakes were made. Thanks to the feedback students did not experience the connection that children receive in real time fossilised errors [4].

The American researchers Kazakof, Macaruso and Hook used mixed in an American elementary school to help students master the skill of reading in English. They used a rotational model stations" in which students are divided into small subgroups and work with a teacher during with a teacher, with specialised software, or in a group with other children. Machine learning was organised using Lexia Reading Core5 programme, which was tailored to each child's needs, taking into individual characteristics and also took into account the student's mistakes and offered errors and offered tasks to correct them. Features of the Core 5 programme Includes phonological, phonetic, structural analysis and fluency tasks, vocabulary building and reading comprehension testing. The teacher could each child's progress with a report automatically generated by the automatically generated by the programme, and adjust the course of training according to the data received.

Another aim of the experiment was to learn at a higher level children who read better than their peers. This was achieved by a differentiated approach to learning, which made it possible to educational process. The researchers believe that the effectiveness of this approach can be explained by the fact that teachers were able to monitor the progress of each pupil with the help of a special programme and to help them personally in overcoming difficulties that arise [5].

Awad Soliman Keshta and Ismail Ibrahim Harb described their experience of using blended learning of English for second grade students at Nadar Preparatory School in Riyadh (Saudi Arabia). The model used by the teachers - the "flipped classroom": students in the experimental and control groups studied in person, and the online component of blended learning was organised through a special website, where participants in the experimental group also practised their literacy skills and received feedback from the teacher.

The researchers believe that the use of the website, namely the maintenance of an electronic motivated the students in the experimental group and gave them more practice and allowed them to get more practice, which led to their higher academic achievement than those in the control group.

The same researchers give an example of the application of English language teaching in a mixed format for first-year secondary students in Egypt city of Kafr el-Sheikh. When teaching creative writing, the teacher used online discussion to discuss ideas for future essays. The model used in this case is the 'flipped classroom'. The online discussion was organised using online communication software. The scientists did not specify which programme they were using, but there is a large similar applications - Skype, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams and others.

Writing a test essay showed that the students in the experimental groups performed better than the control students. This can be explained by the fact that the students in the experimental group practised more productive practiced how to articulate their ideas and received immediate feedback from the teacher [6].

Ilham Mohamadi and Seyid Saeed Mirdehan, researchers from Iran, investigated how impact of blended learning on high school students' English language acquisition. They used the flipped classroom model. Students attended face-to-face classes, the material was online and the teacher gave immediate feedback. The online component was organised through a special website, where the teachers theoretical material on grammar, created tasks in the form of tests, and provided forms for communicating with the teacher via voice message and e-mail. Teachers felt that this approach was effective because students had more additional opportunities to practise grammar skills [7]. Busaya Santhikarm and Saovapa Vichade from Thailand have used the "flipped classroom model to teach English to high school students.

Students used the online component at home to prepare for face-to-face lessons. Teachers used the educational social network Edmodo, which allows them to post multimedia materials and interactive tasks and track student progress.

Researchers provided students with video content to learn from, which prepared them to participate in class discussions. While preparing for a face-to-face lesson Students were able to discuss the videos they had watched online with each other and with the teacher.

As a result of the experiment, students noted that they had become more independent and more involved in the educational process. The researchers emphasised that teaching in such a format made it possible to devote more time to speaking in class. In addition, training using a social network additionally motivated the students [8].

A. Ishchenko from secondary school no. 6 in the city of Taganrog, Rostov region uses blended learning in teaching German. As a teacher was chosen "Flipped classroom" model. The online component is carried out via pupils have their own computers to which the teacher sends tasks by e-mail.

In addition, A. Ishchenko maintains an educational blog where he posts authentic video and audio materials, as well as video and audio materials, as well as texts to develop listening and reading skills. The teacher believes that thanks to blended learning, the motivation to learn a foreign language and also broadens the students' horizons [3]. A.P. Avramenko, E.D. Kataya conducted an experiment on the introduction of mixed education during the study of the course "US Regional Studies" in the specialised class of the State Budgetary Educational Institution "Lyceum No. 1535" in Moscow. The introduction of the "flipped classroom" model made it possible to actively involve students in the educational process, to create an active and personalised nature of oriented nature of learning. To familiarise students with the theoretical material and to develop listening skills, the authors chose the Youtube service and the Eliademy service and the Eliademy service for the creation of electronic educational resources.

In addition, the authors used the mobile applications Kahoot! and Quizlet, which made it possible to introduce an element of play into the educational process, thus promoting students' motivation to learn. Students worked with the online component on computers and mobile devices. More attention was paid to working in groups during the lesson working in groups and carrying out creative tasks. At the end of the course, students noted development of language skills and abilities as well as skills in working with information. The final tests also showed a high level of knowledge in the course [1]. Analysis of national and international experiences in the use of blended learning in the process of teaching a foreign language showed that blended learning makes it possible to develop all types of language activity as well as lexical and grammatical skills.

Depending on the type of activity, teachers chose the optimal forms of work, digital tools that allow them to implement these forms of work in the context of blended learning.

For example, when teaching receptive language skills activities such as listening and reading, and when practising vocabulary and grammar skills, teachers preferred tools that allowed them to Give tasks in the form of tests with automatic checking. With such tools were Moodle, Lexia Reading Core5, Youtube

Eliademy. Kahoot! Quizlet. Students received more opportunities to practise and immediate feedback, allowing them to correct errors immediately. At the same time, when listening and reading tasks to produce an essay or monologue, students were offered open-ended tasks and an electronic mail or a specially created website with a feedback form. For training Teachers prioritised productive activities such as speaking and writing Preference for digital tools that allow online discussion.

Teachers noted that the use of blended learning allowed them to an individual approach and more opportunities to meet the needs of each student. In addition, the introduction of digital tools has helped to increase motivation to learn a foreign language, broadening their horizons through more possibilities of using authentic materials. Blended has also made it possible to increase the amount of practice and, as a result, to improve various language different language skills.

To summarise the above, we would like to point out that the use of blended learning in foreign language teaching is justified. It helps to achieve better subject and meta-subject learning outcomes.

When choosing digital tools to implement this pedagogical approach the specifics of the types of language activity, and the characteristics of the forms of work offered to students.

BIBLIOGRAPHY

1. Avramenko, A. P. Development of an elective course "USA Regional Studies" based on "flipped classroom" methods in high school / A. P. Avramenko, E. D. Kataya // Bulletin of Moscow State Regional University. Series "Pedagogy". – 2018. – No. 3. – P. 91–98.
2. Andreeva, N.V. The school's step into blended learning / N.V. Andreeva, L. V. Rozhdestvenskaya, B. B. Yarmakhov. – Moscow, 2016. – 280 p.
3. Ishchenko, A. "Flipped classroom" - an innovative teaching model / A. Ishchenko [Electronic resource] // Independent pedagogical publication "Teacher's newspaper". – URL: <https://ug.ru/perevernutyj-klass-innovacionnaya-model-obucheniya-opyt-prakticheskoy-realizacii-na-urokah-nemeczkogo-yazyka/?ysclid=ldnivea0di897587686> (dateaccess: 02/01/2023).
4. Jia J. et al. Effects of a vocabulary acquisition and assessment system on students' performance in a blended learning class for English subject. [Electronic resource] / Jiyao Jia, Yuhao Chen, Zhuhui Ding, Meixian Ruan // Computers & Education. – 2012. – Vol.58. – P. 63–76. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2011.08.002> (date of access: 12/07/2022).
5. Kazakoff E. et al. Efficacy of a blended learning approach to elementary school reading instruction for students who are English Learners [Electronic resource] // Education Tech Research Dev. – 2018. – Vol. 66. – P. 429–449. – URL: <https://doi.org/10.1007/s11423-017-9565-7> (date of access: 12/07/2022).
6. Keshta A.S. et al. The Effectiveness of a Blended Learning Program on Developing Palestinian Tenth Graders' English Writing Skills. [Electronic resource] // Education Journal. – 2013. – Vol. 2. – No. 6. – P. 208–221. – URL: <https://doi.org/10.11648/j.edu.20130206.12> (date of access: 12/07/2022).
7. Mohammadi E. et al. A CMC Approach to Teaching Phrasal-Verbs to Iranian EFL Senior High School Students: The Case of Blended Learning. [Electronic resource] // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Vol. 98. – P. 1174–1178. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.531> (date of access: 12/07/2022).
8. Santikarn B. et al. Flipping the Classroom for English Language Learners: A S

O'ZBEK VA TURK TILIDAGI OLMOSHLAR INTEGRATSIYASI VA DIFFERENSIATSIYASI

*Shohsanam Kurbanova,
Namangan davlat universiteti magistranti*

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va turk tilidagi olmosh so'z turkumining o'xshash va o'ziga xos farqli jihatlari yoritilgan. Turk tilidagi ba'zi so'zlar o'zbek tilida yo'q bo'lishi mumkin yoki uning mutlaqo aksidir. Ikki tildagi ana shunday lingvistik jarayonlar haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: turk tili, o'zbek tili, qardosh tillar, nazariya, grammatika, olmosh, bog'lovchi olmoshi, ism.

Annotatsiya. В статье описаны сходства и уникальность узбекских и турецких местоимений. Некоторые слова турецкого языка могут отсутствовать в узбекском языке или являются его полной противоположностью. Обсуждаются такие лингвистические процессы в двух языках.

Ключевые слова: турецкий язык, узбекский язык, родственные языки, теория, грамматика, местоимение, соединительное местоимение, существительное.

Annotatsiya. The article describes the similarities and uniqueness of Uzbek and Turkish pronouns. Some words of the Turkish language may be absent in the Uzbek language or are its complete opposite. Such linguistic processes in two languages are discussed.

Key words: turkish language, uzbek language, related languages, theory, grammar, pronoun, connecting pronoun, noun.

O'zbek tili va turk tili qarindosh tillar hisoblanadi. Sababi, ular turkiy bir til hisoblanadi.

Olmosh so'z turkumi mustaqil so'z turkumi hisoblanib aniq ma'noga ega emas. Ot, sifat, son kabi mustaqil so'z turkumlarining o'rnida almashib qo'llana oladi. Olmosh 'redmetni yoki shaxsni bildirayotganini esa matn mazmuniga qarab bilib olish mumkin. Turk tilida ham xuddi shu tarzda keladi va mana shu vazifalarni bajaradi, ammo ularning turi o'zbek tilidan farqlidir.

O'zbek tili grammatikasida olmoshning ma'no va mazmunuga ko'ra yettita turi mavjud. Bular: kishilik olmoshi, o'zlik olmoshi, ko'rsatish olmoshi, belgilash olmoshi, bo'lishsizlik olmoshi, gumon olmoshi. Bu olmoshlar vazifasiga va xususiyatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Turk tilida olmoshlar zamirler yoki adillar deb yuritiladi. Bu olmoshlarni yana "aktyorlar" deb ham atashadi. Sababi, bu olmoshlar har xil ko'rinishga ega va shuningdek, ular vazifalari, shakllariga ko'ra ham turlichadir. Yana shuni ta'kidlash kerakki, olmoshlardan ismlarni qayta nomlash uchun ham foydalaniladi.

O'zbek tili grammatikasidan farqli ravishda turk tili grammatikasida olmoshning oltita turi mavjud va ular nomlarining atalishi bilan ham farq qiladi.

Olmoshlar olti xususiyatiga ko'ra farqlanadi: 1) ma'no; 2) kenglik; 3) so'z yasash; 4) egalik; 5) turlanish; 6) yordamchi so'zlarga bog'lanish¹.

Masalan: mening ruchkam. Benim kalemim (egalik ma'nosida), ya'ni ruchkaning egasi ta'kidlangan. Turk tilidagi olmoshlar: Sahis zamirleri (kishilik olmoshi), iyelik zamirleri (o'zlik olmoshi), Isaret zamirleri (ko'rsatish olmoshi), soru zamirleri (so'roq olmoshlari), belirsizlik zamirleri (gumon olmoshlari), baglama zamirleri (bog'lovchi olmoshlar).

Agar biz olmoshlardan foydalanmasak ga'larimizda har xil g'alizliklar uchrashi mumkin. Masalan: Shodiya kitob o'qidi va Shodiya dars tayyorladi. Shodiya kita' oku ve Shodiya ders hazirladi. Bu ga'da Shodiya ismi takror-takror kelgan va ga'ning mazmunida, ma'nosida g'alizlikni yuzga keltirgan. Shodiya kitob o'qidi va u dars tayyorladi. Shodiya kita' oku ve o ders hazirladi. Bu ga'da esa g'alizliklar yo'q, ma'no-mazmun aniq, qisqa va lo'nda, eng asosiysi ga' chiroyli tuzilishga ega.

Olmosh va uning turlarida farqli jihatlar, o'xshashliklarni izohlaymiz. Kishilik olmoshida uchta shaxs bor va ularning ko'lik va birlik shakllari bor. Bular: O'zbek tilida Turk tilida Birlik : 1-shaxs Men Ben 2-shaxs Siz Sen 3-shaxs U O Ko'lik 1-shaxs Biz Biz 2-shaxs Siz(lar) Siz 3-Shaxs Ular Onlar Bu yerda nazariy tomondan tahlil qilinsa, 1-shaxs so'zlovchi, 2-shaxs tinglovchi, 3-shaxs esa ismi tilga olinganlar ya'ni birinchi va ikkinchi shaxslarga kirmaydiganlar.

Ikkinchi shaxs ko'likdagi olmoshlar ikki qardosh tilda ham bir xil aytiladi va yoziladi. Boshqa olmoshlarda esa harflardan farq qiladi. Bu olmoshlar ga'larda ismlar o'rnida qo'llanilib, ularning ga'larda ixchamliligini ta'minlaydi. O'zbek tilida kishilik olmoshlarida "Men" o'rniga "Biz" olmoshi, "kamina" so'zi qo'llansa kamtarlik ma'nosida keladi. Masalan: Men siz aytgan barcha ishlarni bajardim. Ga' mazmuni va ma'nosida maqtanish, o'zini ko'rsatish kabi holatlar uchraydi.

Kamina siz aytgan barcha ishlarni bajardi. Bu ga'da esa kamina so'zi kamtarlik, o'zini maqtamaslik ma'nosini bildirgan. "Sen" o'rniga "Siz", "U" o'rniga "Ular" olmoshi qo'llanilsa hurmat ma'nosida keladi. Dadam safardan keldi. So'ng ular menga shirinlik olib berdilar. Ga'da keltirilgan ular olmoshi aslida yakka shaxsga ishora qilingan, ammo hurmat ma'nosida kelganligi uchun ko'lik shaklda keltirilgan. Ikkinchi olmosh turi bu – O'zlik olmoshi – iyelik zamirleri. Bu olmoshning bir shakli mavjud ya'ni o'z – kendi olmoshidir. O'zim qildim. Kendim ya'dim. O'zlik olmoshi kishilik olmoshidan ko'ra ma'no va mazmunga boy. Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan birga kelib shaxsning o'zini va unga tegishli bo'lgan narsa, buyum, 'redmetni ta'kidlab ko'rsata oladi. Masalan, Mening o'zim she'r o'qidim. Benim kendim šiir okurum. Bu ga'da o'zining she'r o'qiganini alohida ta'kidlab ko'rsatya'ti. Uchinchi olmoshimiz ko'rsatish olmoshi bo'lib, bu olmosh turk tilida Isaret zamirleri deb ataladi. Bu olmoshning xususiyati narsa va 'redmetlarning, shaxslarning joylashgan o'rniga ishora qiladi.

O'zbek tilida ko'rsatish olmoshlari kimsani va narsa-buyumni ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Bular: bu, shu, u, u yerda, bu yerda, o'sha yerda omoshlari hisoblanib manavi, anavi kabi so'zlar ham qo'llaniladi¹. Bu

¹ Hamidov X. Turk tili grammatikasi - Toshkent, 2006: 64-bet.

olmoshi yaqinni, u olmoshi uzoqni, shu olmoshi o'rtacha yaqinni ko'rsatadi va ishora qiladi. Unaqa-bunaqa so'zlari belgining ortiqqligini, uncha-muncha so'zlari belgining oz miqdorda ekanligini bildiradi.

Turk tilida Isaret zamirleri bu, shu, o, bunlar, sunlar, onlar. Ko'rsatish olmoshlarining bu, shu, o kabi turlariga ko'lik qo'shimchasi ler (lar) qo'shilsa bitta "n" harfi ortadi va bunlar, sunlar, onlar kabi qo'llaniladi.

Bu olmoshi yaqinni, shu o'rtacha yaqinni, u olmoshi uzoqni ko'rsatadi. Bu jihatdan ikkala til grammatikasi ham o'xshash. Ammo o'zbek tili grammatikasida ko'rsatish olmoshiga -lar ko'lik qo'shimchasi qo'shilsa ularda "n" harfi ortmaydi. Bu esa turk tilidagi ko'rsatish olmoshining o'zbek tilidagi farqli jihati hisoblanadi. To'rtinchi olmoshimiz so'roq olmoshimiz ya'ni soru zemirleri.

So'roq olmoshlari shaxs, narsa, 'redmet, rang, miqdor kabi so'zlar haqida so'roqni bildirib shaxsga kim?, narsaga nima?, belgi-xususiyatga qanday? qanaqa? qaysi?, tartibga nechanchi?, miqdorga qancha?, nechta?, necha?, 'aytga qachon?, mavjudlikka qani? sabab-maqсадga nega?, nimaga?, o'rin joyga qayerda?, qayda?, qayoqqa? kabi so'roqqa javob bo'ladi.

Masalan: Qachon kelding? bu ga'da 'ayt haqida savol berilgan va shu ma'noda javob kutilmoqda. Buni esa so'roq olmoshining qay ma'noda kelganligi, qaysi ma'nodagi so'roq ishlatilganidan farqlash mumkin. Nega kulding? ga'da sabab so'rog'i berilgan va xususiyatiga ko'ra ham sababni izohlagan. Turk tilida soru zemirleri aslida ikkita va bu olmoshlar boshqa so'zlarga qo'shib soru olmoshini hosil qiladi. Bu ikki olmosh kim, ne olmoshlari hisoblanib, kim? olmoshi faqat shaxsga ishlatiladi, ne? olmoshi esa jonli va jonsiz narsalar uchun ishlatiladi. Masalan: Kim geldi?(kim keldi?) Kim bag'irdi? (kim baqirdi?) Ga'larida shaxsga so'roq berilgan va bu o'rinda shaxs nazarda tutilgan. Ne getirding? (nima olib kelding?) ya'ni narsa-'redmet nazarda tutilgan. Kaç? miqdorni, ne oldu? sababni, neredede? o'rin joyni bildiruvchi so'roqlar ham mavjud. Kaç yasindasin? (necha yoshdasan?) miqdor ma'nosini izohlab kelgan. Neredede yaşıyorsun? (qayerda yashaysan?) o'rin-joy so'rog'i berilgan va shu ma'noni ifodalagan. Beshinchi olmoshimiz gumon olmoshi hisoblanib o'zbek tilida gumon olmoshi shaxs va narsalarning noaniqligini ko'rsatadi, ularni taxmin orqali ifodalaydi. Bu olmoshlarni -alla yoki -dir qo'shimchalari orqali hosil qilamiz, ya'ni boshqa olmosh turlariga mana shu qo'shimchalarni qo'shamiz va gumon olmoshini yasaymiz.

Masalan, allaqayerdan bo'ring o'vozi eshitildi. Kimdir keldi? Ya'ni bo'ring o'vozi qayerdan eshitilgani va kim kelgani noaniq holda keltirilgan. Gumon olmoshi so'roq olmoshlariga bir, ham so'zlari orqali ham yasaladi. Bir nima bo'ldi. Nima bo'lgani noaniqligi haqida xabar berilgan. Kim ham borardi. Biror manzilga hech kim bormasligi ya'ni kim borishi noaniqligi izohlangan. Turk tilida esa belirsizlik zamirleri hozirda kimse (hech kim), herkes (hamma) so'zlari bilan ifodalanadi.

Gumon ma'nosida keluvchi biri (biri), bir cogumuz (bir qanchamiz), (bir) sey (bir narsa), fdanca ('ismadonchi) hicbiri (hech biri), he'imiz (hammamiz), her biri(har biri), bir kaci (bir nechitasi) kabi so'zlari ham kiradi. Masalan: bir şey düştü. (nimadir tushdi) Bu holatda ham nima tushgani noaniq. Birisi koştü. (kimdir yugurdi) kim yugurgani aniq emas.

Oltinchi olmoshimiz bo'lishsizlik olmoshi hisoblanadi. Bu olmosh o'zbek tili grammatikasida inkor ma'nosida keluvchi olmoshdir va bu olmosh hech so'zi orqali yasaladi. Masalan: Hech kim kelmadi. Hech qayerga bormadim. Hech narsa o'qimadi. Ga' mazmunidan bilib olish mumkinki, bu ga'larning barchasida inkor holatda kelgan. Yo'q javobini emas, balki uning kengaytirilgan shaklida javob beradi. Hech so'zi yakka holatda qo'llansa ko' hollarda fe'ldan oldin qo'llaniladi ya'ni hech ko'rmadi. Hech qayg'urmadi. Turk tilida esa bo'lishsizlik olmoshi mavjud emas. Hech so'zi olmosh vazifasida keladi, ammo bo'lishsizlik emas gumon olmoshi sifatida qoraladi.

Keyingi olmosh turi bu bog'lovchi olmoshi ya'ni baglama zamirleri.

Bu olmosh ikki narsa yani ikki so'zni bog'lab ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Eski turk tilida kim olmoshi qo'llanilgan, ammo hozirda bu olmosh o'rnini -ki qo'shimchasi egallagan. Bu olmosh bir o'zi qo'llanilmaydi. Agar yakka holda qo'llanilsa hech qanday ma'no anglatmaydi. Masalan, bir şiir okudu ki, gormeyin. (bir she'r o'qidiki, hech ko'rmayin.) Bu olmoshning yana bir xususiyati shundaki, o'zidan oldin kelgan narsani, otga ishora qiladi va ko'rsatadi. Masalan, Bir yer ki seviner sevinlerden eser yok(bir joyki sevgan va sevmaganlardan asar ham yo'q). Agar bu ga'dan -ki qo'shimchasini olib tashlasak, birikma sevenler sevinlerden ese olmayan bir yer(sevganlar va sevmaganlardan asar ham bo'lmagan bir joy) kabi holat yuzaga keladi.

Birinchi ga'imizda -ki qo'shimchasi ishlatilganda ma'nosi va ga' urg'usi sevgan va sevmaganlar so'zlariga tushadi va bu holatda -ki qo'shimchasi otga ishora qilayotgani aks ettirilgan. Ikkinchi ga'da esa ya'ni -ki qo'shimchasi ishlatilmaganda ga' urg'usi joy so'ziga tushadi va joyni ta'kidlab ko'rsatyabdi. Natijada bu ga'da tasvir kuchi kamaymoqda. Bog'lovchi olmoshi o'zbek tili grammatikasida uchramaydi.

¹ Hamroyev M, Muhammedova D, Shodmonqulova D, G'ulomova X, Yo'ldosheva Sh. Ona tili. – Toshkent, 2007.

So'nggi olmosh belgilash olmoshi hisoblanib bu olmosh turk tilida mavjud emas. Belgilash olmoshi 'redmet va shaxslarni ayirib yoki jamlab ko'rsatadi. Hamma, bari, barchasi, jami olmoshlari jamlab, har kim, har bir, har narsa olmoshlari esa ayirib ko'rsatadi. Masalan, Hamma darsga keldi. Ya'ni darsga barcha o'quvchilar kelganligi haqida xabar beradi. Har kim uyga vazifalarni o'zi bajarsin. Bu ga'da har bir o'quvchining o'zi tayyorlanishi va o'zi shug'ullanishi haqida buyruq berilya'ti. Bu holatda o'quvchilar birgalikda emas ayrilgan holda buyruqni bajaradilar.

Belgilash olmoshi turk tiliga xos emas va bu olmosh turi mavjud emas, ammo bu olmoshlar ishlatiladi. Gumon olmoshi tarkibiga kirib, gumon ma'nosini izohlaydi.

O'zbek tili va turk tili grammatikasidagi olmosh turkumi solishtirilganda ko'rinib turibdiki, ikki qardosh tilda ham turli va ko'lab farqlar va o'xshashliklar mavjud. Ayniqsa, bog'lovchi olmoshi o'zbek tilida yo'qligi, turk tilida esa belgilash olmoshi yo'qligi va o'zbek tilidagi belgilash olmoshlaridagi so'zlar turk tilida gumon olmoshiga hisoblanishi juda katta farqlardir. Ya'ni olmoshlarning soni turk tilida nega 6 ta ekanligi ularni izohlaganda birida bor narsa ikkinchisida yo'qligidan farq qiladi.

O'zlik olmoshiga ko'lik -lar qo'shimchasi qo'shilganda "n" harfining ortishi, fe'l bilan kelganda ega yoki ot vazifasida kelishi ham farqli jihatlarni ko'rsatib beradi. Ikki tildagi o'xshashlar esa ko'roq kishilik, ko'rsatish va o'zlik olmoshlarida uchraydi. Bir xil shaxslarda kelishi, uzoq-yaqin olmosh larini bir xil olmosh izohlashi, o'zlik olmoshi ikki tilda ham bitta ekanligi bular tillarimizning bir-biriga yaqinligini va qardosh til ekanligimizni yana bir bor isbotlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Hamidov X. Turk tili grammatikasi. - Toshkent, 2006.
2. Hamroyev M, Muhammedova D, Shodmonqulova D, G'ulomova X, Yo'ldosheva Sh. Ona tili. - Toshkent, 2007.

ERGONIMLARNING ONOMASTIK TIZIMDAGI O'RNI VA TADQIQI

*Abdurasulova Dilso'z Sherzod qizi,
Qarshi davlat universiteti magistri*

Annotatsiya. Maqola onomastik sistema birliklarining tavsifiy tahliliga bag'ishlangan. Unda mustaqillik yillarida leksikaning onomastika sohasi sezilarli o'zgarishlarga uchragani, shuningdek, o'zlashma birliklar tildagi appelyativ leksikasi bilan bir qatorda onomastik leksikada ham faollashayotgani ochib berilgan. Bundan tashqari, ergonimlarning shakllanishida manba til o'zlashmalarining o'rni hamda milliy nom tanlashning istiqbolli yo'llari ergonimlar misolida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: onomastika, ergonim, neym neologizm, o'zlashma so'z, leksika, ijtimoiy taraqqiyot, tilning boyishi

Tilshunoslikning onomastik tizimi o'ziga xos butunlik bo'lib, uning makroko'lami sirasida ergonimlar alohida ahamiyatga ega. Ular nomshunoslik bo'limi – onomastikadagi korxona, muassasa, tashkilot, kompaniya, idora, do'kon, korporatsiya, uyushma, jamiyat kabilarning maxsus nomidir. *Ergonim* termini tilshunoslikda ilk marta N.V.Podolskayaning 1979-yil nashr etilgan lug'atida ishlatilgan[1, 166]. Mashhur tilshunos E.Begmatov antroponim, toponim, gidronim, zoonim, oronim, oykonim, etnonimlarni sanar ekan, bu sistemaga ergonimlarni ham kiritib o'tadi[2, 37]. Muhimi shundaki, istiqbol davri o'zbek tili leksikasiga o'zlashgan ko'plab ergonimlar inglizcha so'zlar bo'lib, bu esa leksikada so'z o'zlashish jarayonining o'ziga xosligini, inglizcha o'zlashmalarining appelyativ leksika bilan bir qatorda onomastik leksikada ham faol ekanini asoslaydi.

Mustaqillik davri o'zbek tili leksikasida yevropa tillariga tegishli so'zlar, xususan, inglizcha o'zlashmalar fors, arab va ruscha so'zlar singari alohida qatlam sifatida shakllana boshladi. Inglizcha o'zlashmalarining leksikadagi o'rni, shakllanishi va taraqqiyoti, motivlovchi manbalari, semantik evolyutsiyasi hamda boshqa atributlari alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda dunyo tillari uchun donorlik vazifasini bajarayotgan ingliz tilining boshqa tillarga ta'sir darajasi, lug'at tarkibi, genetik tarkibi hamda manbalari, so'z qabul qilish imkoniyati haqida ham ayrim fikrlarni bildirib o'tish joiz.

O'zbek tilshunosligida ergonimlarni o'rgangan tadqiqotchilar ularning vazifaviy jihatdan axborot funksiyasi va ta'sirchanlik xususiyatini alohida hisobga oladilar. Axborot funksiyasiga ega ergonimlar bevosita obyektning mohiyatini anglatuvchi birliklar deb qaralsa, ta'sirchanlik xususiyati mavjud ergonimlar obrazli iste'molchiga o'zisha xos ta'sir o'tkazishga asoslanadi[3, 93].

Ayniqsa, dunyo yoshlari uchun jozibador bo'lgan ingliz tilining, aniqrog'i, lug'at boyligining ta'siri bu borada boshqa xalqaro tillarni bir muddat ortda qoldirdi. Tilni targ'ib qiluvchilar orasida ingliz tilining

shuhratini obrazli shaklda ko'rsatish uchun "XXI asrdagi lotin tili" (English is the Latin of the 21st century) metaforasi bilan nomlashlar ham uchraydi.

Taniqli tilshunos N.Mahmudov so'z o'zlashtirishning obyektiv va subyektiv asoslariga ko'ra farqlanishini inglizcha terminlar asosida misolida tushuntiradi. "... ingliz tilidagi tilshunoslik terminologiyasida ko'pincha mazkur ikki tipdagi o'zlashtirish farqli terminlar bilan nomlanadi, ya'ni: tushuncha va uni ifodalaydigan so'zni birgalikda o'zlashtirish – "borrowing", mavjud bo'lgan "o'z" tushunchani ifodalash uchun boshqa tildan so'z o'zlashtirish – "loaning"[4, 10]. Ko'rsatilganidek, birinchi tip (borrowing) yangi tushunchani, ikkinchi tip (*loanword*) esa xorijiy so'znigina o'zlashtirishga qaratilgan ekan, so'nggi paytlarda yangi tushuncha ifodalovchi birliklarning o'zlashish dinamikasi sezilarli faollashdi.

Ingliz tili lug'at boyligiga sezilarli ta'sir etgan manba tillarning ulushi, tabiiyki, boshqa tillarning genetik tuzilishidagi hissalaridan farqlanadi. Hozirgi ingliz tilidagi lotincha so'zlar miqdori 29 foiz, shuningdek, fransuzcha so'zlar miqdori 29 foiz, nemischa (qadimgi ingliz tiliga asos bo'lgan german tillariga tegishli) so'zlar miqdori 26 foiz, yunoncha so'zlar miqdori 6 foiz va yana boshqa til so'zlari 10 foizni tashkil etadi[5]. Yana bir boshqa manbaga ko'ra, ingliz tili leksikasidagi o'zlashma so'zlar taxminan 80 foiz[6] ga teng.

O'zlashma so'zlarni maxsus o'rgangan O.Shukurov neyming murakkab vazifaga ega jarayon ekanini, munosib neym irod etish esa til uchun ham, millat madaniyati uchun ham manfaatli ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, "*UstaTop*" (qurilish agentligi) neym neologizmi ijtimoiy tarmoqlarda paydo bo'lgan va yoyilgan nomlardan, unda milliylik, originallik va zamonaviylik xususiyati mavjud. Milliyligi shundaki, neym tarkibidagi *usta* va *top(moq)* leksemalari xalqimizning umumiste'mol so'zlari doirasidan tanlab olingan[7, 17].

Shunga qaramay, ingliz tili leksikadagi o'zlashma qatlam va o'z qatlam so'zlarining o'ziga xos o'rni bor. Muloqot jarayonida eng keng tarqalgan 1000 so'zning 80 foizdan ortig'i inglizcha bo'lsa, ammo keyingi eng keng tarqalgan 1000 so'zning 60 foizidan ko'prog'i o'zlashmalardir[8, 8].

Ingliz tili leksikasi tarixan murakkab jarayonni bosib o'tgan. Buni tillarning taraqqiyot tarixida kadam uchraydigan holat sifatida e'tirof etish mumkin. Aynan shuni nazarda tutib, taniqli leksikograf (Merriam-Webster lug'atining yordamchi muharriri) Kori Stamper "Ingliz tili bolaligidanoq boshqa til so'zlarini o'zlashtirib kelmoqda", deb bejiz aytmagan edi[9].

Hozirgi ingliz tili lug'at boyligida bir talay xitoycha o'zlashmalar ham uchraydi. Ularning ko'pchiligi xitoy tili orqali emas, balki koreys va yapon tili vositachiligida kirib kelgan. Shuning uchun fransuzcha olinmalar siyosat, iqtisod, diplomatiya, san'at va sport kabi sohalarda faol qo'llanadi. Bu o'zlashmalarning aksariyati ingliz tilining fonetik qoidalariga muvofiq talaffuz qilinadi.

Inglizcha so'zlar matnda diakritik belgi orqali yoki kursiv shaklda berilsa, orfografik jihatdan shakli saqlangan fransuzcha so'z sifatida tushuniladi. Bir necha asrlik tarixga ega bu o'zlashmalar ingliz tili leksikasidan mustahkam o'rin olganki, hana orfografik jihatdan shaklini o'zgartirmay kelyapti.

Ingliz tilida o'zlashma hisoblangan bu so'zlarning aksariyati fransuz tilining o'zida orfografik yoki semantik jihatdan diferensiyaga uchragan. Ya'ni, ular boshqa ma'noni ifodalaydi. Shunday bo'lsa-da, hozirda Angliya va Amerikadagi ayrim restoran menyularining fransuz tilida berilishi ham bu tilga nisbatan ma'lum qoidalar saqlanib qolganini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda ingliz tili lug'at boyligiga yana ko'plab zamonaviy nemischa so'zlar (ozuq-ovqat, ichimlik va boshqa mavzuviy guruhlarda) olinma sifatida qabul qilinayapti. Italyancha o'zlashmalar orasida, xususan, musiqa, arxitektura, mebelchilik sanoati, oshxona konsepti, modalar olami bilan aloqadorlari ko'proq kuzatiladi.

Ingliz tilida ruscha o'zlashmalarning miqdori boshqa o'zlashma manbalarga taqqoslaganda ko'p emas. Rus tilidan ingliz tiliga to'g'ridan-to'g'ri so'z olish ikkinchi jahon urushidan keyingi davrlarga to'g'ri keladi. Bu so'zlarning aksariyati rus hukumati siyosati, madaniyati va tarixi bilan bog'liq tushunchalarni o'zida aks ettiradi.

Ingliz tili lug'at boyligidagi lotincha va yunoncha o'zlashmalarning aksariyati ilmiy atamalardir. Shuningdek, ingliz tiliga arab tilidan ham to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita so'z o'zlashish yo'llari mavjud. Bunda, asosan, diniy, madaniy, maishiy mavzudagi so'zlar guruhi yetakchilik qiladi.

Inglizabon Amerika madaniyati dunyo bo'ylab o'zining rang-barangligi bilan tanilgan. Xususan, shu ma'noda Amerika Qo'shma Shtatlarida millat, elat va madaniyatlar birlashuvini tavsiflovchi "erituvchi qozon"[10, 50] (*melting pot*) majoziy o'xshatishi ham mavjud. Metafora bu hududga immigranlar tomonidan olib kelingan madaniyatlar integratsiyasiga bevosita aloqador sanaladi. Shuningdek, u xorijiy so'zlarni, tushunchalarni qabul qilish yoki moslashtirishga ham ishora qiladi. Hozirgi ingliz tili leksikasi tarkibi turlicha bo'lib, unda asosan, fransuz, nemis, italyan, rus, xitoy yapon, yunon, ispan, hind, arab, afrika

tili o'zlashmalari yetakchilik qiladi. Umuman olganda, hozirgi ingliz tili leksikasida 350 ga yaqin manba til so'zlari mavjudligi aytiladi[11].

Til va jamiyat uzviylikda taraqqiyot etadi, shundan kelib chiqib, til va madaniyat fenomenlarining bir-biriga ta'sir doiralari ham mavjud bo'ladi. Bu jarayonda ekstralingvistik omillar leksika uchun muhim rol o'ynaydi. Tarixan olib qaraganda, davlatlar o'rtasidagi siyosiy-madaniy aloqalardan tashqari, hatto bosqinchi xalq tilining o'z hukmi ostidagi millat tiliga ta'siri ham ahamiyatli vazifa bajargan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, istiqbol davri o'zbek tili leksikasi o'zlashma so'zlar hisobiga sezilarli darajada kengaydi. Xususan, leksikaga o'zlashgan ko'plab ergonimlar inglizcha birliklar bo'lib, bunday o'zlashmalar appelyativ leksika bilan bir qatorda onomastik leksikada ham faollashgani muhim hisoblanadi. Shunday ekan, ularni ham o'ziga xos tizim sifatida semantik, genetik va leksikografik xususiyatlarini tadqiq etish bugungi kun tilshunosligining muhim vazifalaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. –Москва: Наука, 1978. – С. 190
2. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. –Тошкент: Фан, 2013. – 200 б.
3. Рўзимбоев С., Янгибаева С. Эргонимларнинг маъно қирралари. // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2017. 11-сон. –Б. 91-96.
4. Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. 2015. №3. – Б. 3-12.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Lists_of_English_words_by_country_or_language_of_origin
6. <https://www.dictionary.com/e/word-origins>
7. Шукуров О.У. Ўзбек тили замонавий ўзлашмаларининг эволюцияси, трансформацияси ва лексикографик талқини масалалари (мустикаллик даври): Филол. фан. ... доктори (DSc) дисс. автореф – Қарши: 2022. – 62 б.
8. The Secret Life of Words: English Words and Their Origins. The Great Courses, 2012. –P. 120
9. <https://www.dictionary.com/e/borrowed-words>
10. McDonald, Jason J. American Ethnic History. Edinburgh University Press, 2007. –P. 142.
11. Which Words Did English Take From Other Languages? <https://www.dictionary.com/e/borrowed-words/>
12. Овсянникова К. В. Особенности номинации предприятий общественного питания (на примере коммерческих названий г. Воронежа и г. Москвы): дис. – Воронеж. гос. ун-т, 2016. –С. 21-29.

QISSA JANRIDA G'OYA VA OBRAZ

*Abduhamid XOLMURODOV,
NavDPI professori, f.f.d.*

Annotatsiya: Maqolada yozuvchining badiiy asar g'oyasi va obraz yaratish mahorati haqida fikr yuritilgan. Shukur Xolmirzaevning "Bukri tol" qissasi qahramonlari samimiyligi bilan ajralib turishi to'g'ri qayd etilgan. Asarda ishtirok etuvchi Oyna opa, Sanam, Ma'murjon obrazlarining dinamik o'zgarib borishi oydinlashtirilgan.

Аннотация: В статье размышляется представление писателя о художественном произведении и его умении создать образ. Справедливо отмечается, что герои рассказа Шукура Холмирзаева «Букри Тол» отличаются искренностью. Уточнены динамические изменения персонажей Ойна Опы, Санам и Мамурджона, участвующих в произведении.

Annotation: The article reflects on the writer's idea of an artistic work and his ability to create an image. It is rightly noted that the characters of Shukur Kholmiraev's short story "Bukri Tol" are distinguished by their sincerity. The dynamic changes of the characters of Oyna Opa, Sanam, and Ma'murjon participating in the work are clarified.

Kalit so'zlar: qissa, badiiy, obraz, g'oya, voqelik, yozuvchi, qora, kitobxon, tadqiq, adib.

Ключевые слова: рассказ, художественный, образ, идея, реальность, писатель, черный, читатель, исследование, писатель.

Key words: story, artistic, image, idea, reality, writer, black, reader, study, writer.

G'oyasiz asar bo'lmaydi. Bu isbot talab etmaydigan haqiqat. «Badiiy asarda g'oya - san'at asarining mazmuniga asos bo'lgan umumlashtiruvchi, emotsional obrazli fikrdir. Oddiy g'oyalardan farqli o'laroq, badiiy asardagi g'oya «badiiy g'oya» deb ataladi. Badiiy g'oya - obrazli fikrdir»¹.

Qolaversa, «Badiiy obraz boshqa har qanday ijod namunalaridan o'zining muayyan emotsional-estetik g'oyaviy ta'sir kuchiga ega hissiy mazmuni bilan ham yaqqol ajralib turadi»². Bu - qissa janriga ham taalluqlidir.

Shukur Xolmirzaevning qahramonlari soddaligi, to'poriligi va ayni paytda samimiyligi bilan ajralib turadi. Adibning mahorati shundaki, u har bir qahramonning ichki dunyosini chuqur tahlil etadi. Shu bois ham u yaratgan qahramonlar kitobxon qalbiga yaqin kishilardir. Muhimi, yozuvchi yaratgan obraz xarakterlari bir-biriga o'xshamaydi. U yozuvchi adabiyotimizga yangi qahramonlarni olib kirdi. Uning qahramonlari milliy o'zlikni anglagan, yangicha tafakkur ufqlarini o'zida aks ettirgan insonlardir.

«Adabiy qahramon – yozuvchi qalbining ko'zgusi. Kitobxon qaysi bir asarni o'qimasin, unda tasvirlangan qahramon obrazida yozuvchi qalbining zarralarini ko'radi. Agar qahramon olijanob va mehrirdaryo inson bo'lsa, demak, yozuvchi ham shunday ezgu fazilatlar sohibi. Bordi-yu qahramon sho'x va quv bo'lsa, shunday insoniy xislatlar asar muallifiga ham begona emas»³, deydi atoqli munaqqid N.Karimov Oybek ijodiga bag'ishlangan maqolasida. Darhaqiqat, yozuvchining asarda ilgari surgan g'oyasining kitobxon ong-shuuriga yetib borishida bu g'oyani tashuvchi asarning asosiy obrazlari talqini hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shukur Xolmirzaev o'z asarlarida bolaligi kechgan qishloq manzaralarini mahorat bilan chizadi. Shu bois yozuvchining Boysun haqidagi asarlari o'quvchini befarq qoldirmaydi.

Adibning bolaligi qiyin kechdi. Uning otasi Fayzulla Xolmirza o'g'li qirqinchi yillarda qatag'on qurboni bo'ldi. Ehtimol shu tufayli Shukur Xolmirzaev qatag'on davrining jarohatlarini birinchi bo'lib o'z asarlarida olib chiqqan o'zbek adiblaridandir.

Yozuvchi 80-yillarning oxirida yaratgan asarlarida kechagi kun fojialarini qalamga olgan. Sho'ro tuzumining ayanchli voqealarini yoritishga jazm qilgan yozuvchi badiiy vositalardan foydalanib inson xarakterini ochadi. Uning asarlarida davr iztiroblarini chekkan insonlar taqdiri o'z aksini topgan.

¹ Султон И. Адабиёт назарияси. -Т., 1980. - Б.175.

² Адабиёт назарияси. II томлик. I том. - Т.: Фан, 1978. - Б. 107.

³Каримов Наим, XX аср адабиёти манзаралари, Биринчи китоб, Тошкент. "O'zbekiston", 2008 й. Б.311.

Shukur Xolmirzaev yangi-yangi qissalar yaratib o'zbek prozasining yuksalishiga salmoqli hissa qo'shdi. "O'n sakkizga kirmagan kim bor?", "Bukri tol" qissalari buning yorqin dalilidir. Yozuvchi "Tog'larga qor tushdi" qissa va hikoyalar to'plamining so'zboshisida:

"To'lqinlar" ham, "O'n sakkizga kirmagan kim bor..." ham studentlik paytimda yozilgan va o'shanda chop etilganicha qolgan edi. Men hozir o'shandagi yoshimga yana bir kirib chiqdim desam bo'ladi. Bu qissalar bilan qayta uchrashish va ularni qayta nashrga tayyorlash men uchun juda hayajonli kechdi. Qalam urushga ko'p urindim, bo'lmadi: ayadim. Qanday bo'lsa, shundayligicha qoldi.

Balki shunday qolishi tabiiydir?

Abdulla Qahhordan "To'lqinlar" chiqqach olgan xatimda:

"... Menimcha, nomi to'g'ri emas", degan fikrni bildirgan edilar. O'shandayoq bunga iqrор bo'lgan edim.

Endi o'zgartirdim: "Bukri tol" bo'ldi.

Muallif, 1986 yil¹ - deb yozadi.

Sh.Xolmirzaevning bu fikri qissalar misolida ijodiy jarayon masalasini o'rganish nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Shukur Xolmirzaev yoshlik harorati bilan yaratgan o'z qahramonlaridan voz kecha olmaydi, ular yozuvchi uchun qadrdon bo'lib ketgan.

"Bukri tol" qissasining qahramonlari samimiy va sodda kishilardir. Sanam qissa qahramonlaridan biri.

Sanam bolalikdan ota mehriga zor bo'lib o'sdi. Turmushga chiqib ham baxtli bo'lolmadi. Turmush o'rtog'i Umarjon bevaqt dunyodan o'tdi.

"Tashqarida qish jonivor ham xirmon sovuryapti-da. U dema, bu dema, bilib turibman, bolam, yana yig'lagansan. Axir, qo'y endi, taqdir ekan, taqdir. Yo'qasam, shuncha yildan beri bironing burnini qonatmagan kon kelib-kelib Umarjonning ustiga ag'narmidi. Birniki o'tdan, birniki suvdan deganlariday, eringning peshonasiga bitilgani shu ekan. Sen bo'lsang, behudaga azob chekib, o'zingni xarob qilyapsan. Shukur qil, hech narsadan kaming yo'q. Boshingda pushti panohing-enang bor. Ilohim, Oynajonimning boshini toshdan qilgan bo'lsin", - deb qaynonasi uni yupatdi (4-bet).

Ushbu parcha kitobxonni Sanamning chigal taqdiridan voqif etadi.

Qissada Oyna opa obraziga alohida urg'u berilgan. Bu obraz haqida adabiyotshunos Baxtiyor Nazarov: "Bukri tol" nomi bilan yangi nashri e'lon qilingan qissa avval (1962) "To'lqinlar" nomi ostida bosilib chiqqan edi. Yosh adib bu qissada Ma'murjon singari o'smirlar hayotining ajib manzaralarini, halollik, poklik muammolarini yosh xarakterlarning toblanish jarayonlarini qalamga oladi. Ayni vaqtda Oyna opa obrazini yaratishga urinadi. O'zbek ayollariga xos muruvvat, saxovat bilan rahbarga xos talabchanlik va qat'iylikni Oyna opa tabiatida uyg'un holda birlashtirishga intiladi. Shukur Xolmirzaevni mute'larcha qo'l qovushtirib turish odat bo'lib qolgan Ma'murjonning asta-sekin o'z-o'zini anglay borish jarayoni qiziqtiradi², - deb yozadi.

Haqiqatan ham, olim qayd etganidek, asar qahramoni Ma'murjonning o'zligini anglash jarayoni dinamik tarzda ro'y beradi. Yozuvchining asosiy diqqat e'tibori unda bo'ladi. Qissada Ma'murjonning taqdiri ham qaysidir jihatlari bilan Oyna opa taqdiriga o'xshab ketadi:

"-Asli... shu yerlikman. - Yigit shapkasiidagi suv tomchisini kafti bilan sidirib davom etdi.- Yoshligimda ketib qolganman. Meni bu yerdan bir kishi olib ketgan... Karimov degan kishini eshitgandirsizlar. - Yigitning ovozi allanechuk xiralashib qoldi. Tolalari uzun-uzun qoshlari to'satdan chimirildi. - Sirdaryoda shunaqa... raysobes raisi bo'lib ishlardilar". (6-bet).

Sho'ro zamonining yovuz siyosati qatag'on qurbonlarining bolalarni ham chetlab o'tmadi. Ma'murjon shu tuzum qurboni bo'ldi.

Yozuvchi «Bukri tol» qissasida aks etgan voqealarda qatag'on qurbonlarining taqdiri badiiy jihatdan to'laqonli ifodalangan. Shu asarda yozuvchi biografiyasiga oid ba'zi nuqtalarni aks ettiradi. Qissa janri biografik elementlarni qamrab olishi adabiyotshunoslikda ko'p ta'kidlanadi. Andersen, L.N. Tolstoy, M.Gorkiy, G'.G'ulom, Oybek, A.Qahhorlar ijodida bunga ko'plab misol topishimiz mumkin³.

«Oyna opa yelkasiga tashlab chiqqan telegreykasini apil-tapil kiyganicha, militsionerga ergashdi.

Idorada unga nimalarnidir aytib, ko'nglini ko'targan bo'lishdi. Oyna opa hayron, ularning gapini uqib ololmas edi.

¹ Холмирзаев Ш. Сўз боши "Тоғларга қор тушди". Қиссалар, эсселар. - Т., 1987. -Б.2.

² Назаров Б. Шукур Холмирзаев. "XX аср ўзбек адабиёти тарихи". – Т.: Ўқитувчи, 1999. -Б. 507.

³Қаранг: Словарь литературоведческих терминов. –М., Просвещение, 1974: Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т., 1983.

Nihoyat uni, sahniga pishiq qizil g'isht yotqizilgan keng hovlining to'ridagi suvoqlari ko'chib tushgan binoga boshlashdi. Dim, qo'lansa hidli koridordan o'tib, qalin archa eshigiga yetishdi. Eshik ochildi. Ichkariga oqib kirgan xira yorug'lik nim qorong'i uyning o'rtasida chalqancha tushib yotgan kishini yoritdi. Uning yuzi bilinmas, boshining yon-verida qandaydir halqoblar yiltirar, bo'g'uvchan iliq qon hidi dimoqqa urilardi. Oynaxon shu on otilib jasadning oldiga bordi, cho'nqayganicha o'tirib bo'g'iq xirillab u qimirlayvermagach, o'zi hushidan ketdi...» (34-35-betlar).

Bu kabi tasvir bir tomondan yozuvchining mahoratidan darak bersa, ikkinchi tomondan, o'sha davr fojialarini his qilishga yordam beradi. Yozuvchi hayotdan olgan materialini davr muammolarini ko'rsatish g'oyasini ilgari surar ekan, qamoqxonadagi hayotni butun dahshati bilan tasvirlaydi. Yillar o'tib, qatag'on bo'lganlar oqlanadi. Kunlardan bir kuni qamoqxona darvozasi oldida Oyna opaga teskari qaragan o'sha militsioner kirib keladi va Normurod akaning o'limi oldidan yozgan xatini unga topshiradi:

"Oyna ... gazetada arzimagan bir so'z xato ketgan ekan. Shuning uchun meni ayblashyapti. Go'yo men ataylab qilgan emishman. O'zing o'yla, bu qanday haqsizlik! Soxta guvohlarning gapiga ishonishsa-yu, menga ishonishmasa?! Yuqoriga ariza bergan edim, lekin negadir javob ololmayapman. Ortiq chidolmayman! Oynajon, asablarim sob bo'ldi... bir gapni takrorlayverish jonimga tegdi. Meni kechir: ko'p o'ylama, yig'lama... Ba'zan hayotda shunday bo'lar ekan... sen irodali bo'l! Insonga ishonish kerak. Ba'zilarga o'xshab hukm chiqarishga aslo shoshilish kerak emas... Hay mayli! Xayr Oynam! Sanamga ehtiyot bo'l, senga topshirdim uni! Ish deya-deya uning diydoriga to'yolmadim-a!

Alvido, azizlarim, xayr!" (35-36-betlar).

Hayotda ro'y bergan bu kabi ayanchli voqealar Oyna opaning irodasini ming bora sinovdan o'tkazdi. Hayot tashvishlari Oyna opani ulg'aytirdi.

Oyna opa Sanam, Ma'murjonlarning hayot yo'li bir-birlariga o'xshaydi. Oyna opa, Sanam turmush o'rtoqlaridan erta ajraladi. Ma'murjon ota-ona diydoriga zor bo'lib o'sdi. Yozuvchi mahorati shundaki, qissada har bir detaldan asar g'oyasini ochish uchun unumli foydalanadi. Bahorning kirib kelishi tasvirida ham buni ko'rish mumkin. Badiiy g'oya va badiiy obraz uyg'unligi asar muvaffaqiyatini belgilagan.

"Tepaliklar ortidagi Sanamning chorbog'iga ham hech kimdan so'roqsiz, bu hovlida odam bormi, yo'qmi-surishtirib o'tirmay bahor kirdi. O'rik kurtaklarining uchi tors-tors yorilib, jigarrang qobiqlari ichidan oq-qizg'ish chiziqlar ko'rinib qoldi. Loyxonada badbo'y, lekin chiroyli erta bahor o'simligi tutalar bir tekis unib chiqdi. Ular ustiga egilib turgan qator olchalar ham uyg'ondi: guldari hali darak yo'g'u, ko'm-ko'k, ushoq-ushoq yaproqchalar chiqardi.

Hayot o'z izida, har kim o'z dardi, o'z tashvishi bilan" (27-bet).

Bu satrlar hayot abadiyligiga ishoradir. Bahor qaytib kelaveradi, ular esa bahor kabi o'tib boraveradilar. Mana shu davrda inson o'zini anglashdek ulug' maqsad sari intilaveradi.

Qissada ana shu ulug' niyat alohida mehru muhabbat bilan qalamga olinadi. Peyzaj yordamida yanada yaxshi tasvir etiladi. Psixologik vazifani bu o'rinda peyzaj va inson ruhiyati, qissa qahramoni o'rtasidagi munosabat bajaradi. Chunki bu hayotda har kim o'z baxtini izlaydi. Tabiat bag'rida yashayotgan inson, uning qonunlaridan chetga chiqib yasholmaydi. Inson ham bahor kabi yashaydi, kuz kabi sarg'ayadi. Yozuvchi Sanam obrazi timsolida bahorini izlayotgan inson qismatini tasvirlaydi.

Qissa qahramonlari chinakam e'tiqodli insonlardir. Ular bir-biriga mehrli, sadoqatli. Shuning uchun ham ular taqdir zarbalariga dosh berib, toblanib yashaydilar. Ma'murjon ko'rinishdan sodda, beozor yigit. Yozuvchi uning bizga noma'lum bo'lgan qirralarini ham ochib beradi. Mehmondorchilik bahonasida Ma'murjon Oyna opaga soxta hujjatlarga qo'l qo'ydimochi bo'ladi. Oyna opa bunday qing'irliklar bilan kelisholmaydi.

Yozuvchi Ma'murjon obrazini yaratishda avvaliga mehr-muhabbat bilan yondashadi. Kitobxon ham Ma'murjonning sodda va xokisor inson sifatida qabul qiladi. Muallif avvaliga Ma'murjonning ichki dunyosi to'g'risida biron narsa demaydi. Ammo Oyna opa Ma'murjonning yigitlarga xos bo'lmagan qiliqlaridan, xatti-harakatidan ranjiydi. Hatto, bir necha marta tanbeh ham bergan. Hamisha halol va pokiza yashab kelayotgan Oyna opa Ma'murjon kabi xushomadgo'ylar bilan kelisha olmaydi. Yozuvchi buni dialog orqali ochib beradi.

«Ma'murjon, kechirasiz, esimda borida aytib qo'yay: sizning bir odatingiz menga yoqmayapti.

Ma'murjon peshonasi tagidan Oyna opaga mo'ltirab qaradi va boshini osiltirib, qo'llarini qovushtirdi. So'ngra ming'illagan tovush bilan so'radi:

- Qanaqa odatim ekan, opajon ?

- Xuddi mana shu odatingiz: qo'llaringizni qovushtirib, boshingizni egib turishingiz. Men juda hijolat tortyapman. Agar rais opam xijolat tortmasin desangiz, bu odatingizni tashlang» (8-9-betlar).

Yozuvchi mana shu odat zamirida nima yashiringanini ochib beradi, Oyna opa Ma'murjonda qalloblikka bo'lgan moyillikni sezadi. Unga tanbeh beradi. Lekin baribir Ma'murjonning hayoti Sanamning

ham, O'lmas opaning ham, Oyna opaning ham e'tiboridan chetda qolmaydi. Ma'murjondagi soddalik Sanamga ma'qul kelib, ular turmush qurishadi.

Yozuvchi Ma'murjon obrazi orqali navqiron bir yigitga turfa xarakteriga xos turli nuqtalarni yoritishga harakat qiladi.

"Ma'murjonning hatti-harakatlarini, Oyna opaning tanbehlari, topshiriqlarini hech so'zsiz, hech qanday mulohazasiz bajo qilishini O'lmas opa esa, «ayyorlik natijasi» deb baholaydi. Oyna opa esa, har holda mendan qo'rqqanidan shunday qilayotgan bo'lsa kerak deydi. Ma'murjon ilgari hatti-harakatlaridan hechqursa, birontasini takrorlaganda ehtimolki, Oyna opa u haqda tezgina bir to'xtamga kelgan bo'larmidi" (29-bet).

Ko'ramizki, Ma'murjonning ichki dunyosi g'oyat murakkab. Yozuvchi Ma'murjonni qallob ham, ayyor ham deb ayblamaydi. Ma'murjon shunchaki yashash uchun kurashayotgan insonlarning biri. Ma'murjon obrazi orqali insonning ruhiy xolati tadqiq qilinadi. Asar g'oyasi oydinlashadi. Asardagi har bir obrazning o'z o'ri bor, "yuki" bor.

Shukur Xolmirzaev o'z qissasini avvaliga "To'lqinlar", keyinroq "Bukri tol" deb nomladi. Qissa yakunida keltirilgan Ma'murjonning iztiroblari asar g'oyasini belgilagan.

«Shu kungacha o'tgan to'rt-besh oylik hayoti -bu favquloddalik oqibati; endi u bu tarzda yashay olmas ekan; u odamlar haqida, ularning dunyoga qarashlari, istak-intilishlari haqida o'ylashi, o'ziga hisob berishi kerak ekan!» (53-bet).

Yozuvchi Ma'murjon obrazi yordamida inson qalbini tadqiq etadi. Tadqiq jarayonida qahramonining ruhiy olamiga kirib boradi. Adib qahramonlari g'oyalar izmida yurmaydi, qalb amriga bo'ysunadi. Bu borada professor Qozoqboy Yo'ldoshevning:

"Shukur Xolmirzaev asarlarida personaj-g'oyaning ifodachisi emas, jonli odam. Yozuvchi sifatida uni asosan odamning turfa tabiati, hissiyotidagi tovlanishlar va ularning namoyon bo'lishidagi injaliklar qiziqtiradi. Inson ko'nglining daxlsizligi qadrining balandligi uchun kuyunchaklik tuyg'ulari ishonarli aks etganligi tufayli adib asarlari kitobxonlar orasida e'tibor topgan. Shukur Xolmirzaev yozuvchi sifatida bir umr odamni tadqiq etadi. Har bitta odam o'ziga xos dunyo ekanini, uning ko'ngil mayllari dahlsizligini aks ettirdi"¹, - deb bildirgan fikri o'rinlidir.

Shukur Xolmirzaev qahramonlarining ko'ngliga qaraydi. Ularning ezgulik yo'lidagi kurashlariga hamfikir, hamdarddir.

Qissa qahramonlari tabiat bilan uyg'unlikda yashaydi. Shukur Xolmirzaev tabiatdagi o'zgarishlarni inson qalbidagi o'zgarishlar bilan muqoyasa etgan holda tasvirlaydi. Ammo o'rinsiz dialoglarga berilmaydi.

"Darvozadan ayvonga eltadigan yo'lakni qalin qor qoplab yotibdi. Unda faqat qush va hayvon izlarigina ko'rinadi. O'ngdagi bostirmaning eshigi qiya ochiq, chumchuqlar don talashyapti u yerda. Devor taglari ham qalin qor-devordan to'kilgan tuproqlar qorga tushib, uning oppoq yuzini allanechuk cho'tir qilgan. Chorbog' oxiridan, loyxonadan yangroq ovoz bilan qiyqirib bir juft loyxo'rak uchib chiqdi, devor osha g'oyib bo'ldi. O'rtadagi kekxa o'rik tagida nimanidir cho'qiyotgan olaqarg'a halpillab uchib devorga qo'ndi, og'zida yong'og'i boru, chaqaman deganda, yong'oq goh u lunjiga, goh bu lunjiga o'tib ketayotganday "qtrr-qtrr" etib, g'alati ovoz chiqarardi" (22-bet).

Bu ko'chirmada yashash uchun kurash harorati o'z aksini topgan.

Mustaqil hayot yo'liga kirgan inson o'zini anglab olishi o'ta muhimdir. Shu bois yozuvchi mazkur qissada yoshlar va kattalar hayotini qalamga olib, har ikkalasini ham o'ziga xos tomonlarini mahorat bilan yoritgan. Muhimi, yozuvchi Ma'murjon obrazini yaratishda quyuq qora bo'yoqdan foydalanmaydi. Unga hamisha hamfikir, hamdard bo'ladi. Ana shunday daqiqalarda Ma'murjon bosib o'tgan yo'lini sarhisob qiladi. Nojo'ya ishlaridan iztirob chekadi. Kimgadir orqa qilib yashash og'ir fojiaga, tuzatib bo'lmas xatoga olib kelishini tushunib yetadi.

"Ma'murjon ancha turib qoldi. Yana idora tomonga qarab, bir necha odim bosdi. Yana to'xtadi. Shunda nishab betdagi yakka tolga ko'zi tushdi-yu, o'sha yoqqa ketdi. Ketib borarkan, tolga birinchi marta e'tibor bilan qaradi.

Tol hali yosh edi. Do'nglikdan qulagan xarsang toshning tanasiga suyanib qolgan, shuning uchun tol pastga, daryoga egilib, qiyshiq bo'lib o'sgan, bukir edi. Ma'murjon tolning yer betiga turtib chiqib turgan tomiriga o'tirdi. Tizzalarini quchoqlab, boshini egdi..." (O'sha kitob, 53-bet).

Yozuvchi "Bukri tol" obrazida egilsa ham sinmaydigan, kurashib yashayotgan haqiqat obrazini yaratadi.

¹ Йўлдошев Қ. Рухият сувратлари // Ўзбекистон овози. – 2000. - 20 июнь.

"Bukri tol" qissasi qahramonlari o'tkinchi siyosat yugurtagiga aylanmadi. Ularga xos bu chizgi juda xarakterli chizgidir. Shu bois ham "Bukri tol" qissasi va uning qahramonlarini o'zbek qissachiligidagi yangilik, qo'lga kiritilgan yutuq deb baholash mumkin.

Ijodkor qalbi va badiiy haqiqat, g'oya va badiiy voqelik haqida fikr yuritar ekanmiz, har bir badiiy asar darajasini yozuvchi qalbining teranligi, nigohining o'tkirliги belgilaydi. Chunki qalamga olingan har bir mavzuda yozuvchining o'zi ishtirok etadi yoki taassurotlarimizni umumlashtiradi.

ШОМОН АФСОНАЛАРИДА МИФОЛОГИК ҲОМИЙЛАР ТАЛҚИНИ

*Қаюмов Олим Садириддинович,
Тошкент амалий фанлар университети профессори
Дармонов Илҳомжон Каримович,
Тошкент амалий фанлар университети тадқиқотчиси*

Шомон мифологик ҳомийлари ҳақидаги афсоналар ўзбек шомон афсоналарининг алоҳида бир гуруҳини ташкил этади[1, 2].

Этнограф О.А.Сухарева томонидан Самарқанддан ёзиб олинган бир оғзаки ҳикояда нақл қилинишича, Додарой деган бир қиз ўн икки яшарлик пайтида мазорга зиёратга борганида унга Муллахон исмли пари йўлиққан. Муллахон бошига салла ўраган пастгина бўйли муллавачча қиёфасидаги пари бўлиб, Додаройни севиб қолибди. Пари Додаройнинг ёнига эрини сираям яқинлаштирабди. Додаройнинг эридан кўнгли совиб кетибди, охири улар ажралишибди. Парининг буйруғига кўра, Додарой товук сўйиб, қон чиқарибди ва парихонлик касбини бўйнига олибди. Додаройнинг айтишича, у ўзининг ҳомийси – пари билан бамисоли эр-хотиндай яшашар, жинсий яқинлик тушида содир бўлар экан[3. – С. 48-49].

Мазкур афсона шомоннинг қайтариқа шомонликка эга бўлишини изоҳлагандек кўринади, бироқ, бу эпик матнда шомоннинг ҳомийси ва унинг шомон билан саргузаштлари, мифологик ҳомийнинг қудрати борасидаги маълумотлар ғоявий жиҳатдан етакчилик қилади. Олиманинг айтишича, Самарқанднинг Хўжаахрор қишлоғида истиқомат қилувчи ёшгина аёлнинг руҳлар томонидан танланганлиги сабабли унга руҳлар келиб доимий равишда қурбонлик беришини талаб қилади. Порхон бу ҳолни *шомонлик юки* деб атайди. Унинг ҳикояларида қурбонликка бир товук сўйиш ва шу билан ҳомий руҳларни боқиш, уларга хизмат қилиши кераклиги айтилади[3. – С. 16]. О.А.Сухарева томонидан келтирилган ҳар икки ҳикоя аслида шомоннинг мифологик ҳомийлари ҳақида маълумотни ташийди. Унинг айтувчиси шомоннинг ўзи. Бунда мифологик ҳомий руҳлар, уларнинг шакли шамоили, вазибалари борасидаги ахборотларни кичик воқеалар тизими орқали ифодаланиши кўзга ташланади. Унда воқеалар шомон ва унинг ҳомий руҳлари ўртасида бўлиб ўтади. Руҳлар гарчи кўзга кўринмас мавжудотлар бўлса-да, худди реал шахслар сингари озиқланиши, шомоннинг уларга хизмат қилиши изоҳланади.

Олиманинг яна бир қизиқ маълумотни қайд этгани эътиборимизни тортди. Хожаахрор қишлоғида кўзи ёрийдиган аёлларга момочилик қиладиган момо хонанинг тўрт бурчагига етти нукча чироқ ёқиб доялик вақтида момоларини чорлайди. Кўзга кўринмас етти момо келиб дояга ёрдам беради. Туғатган аёлнинг икки дунё орасида момолар асраб туради ва боласини эсон-омон қўлига олиб бу ҳаётга қайтишида момолар ёрдам беради. Доя хотиннинг вазифаси бор – йўғи воситачилик холос, деб ёзади[3. – С.19-20]. Мазкур маълумот ҳам баъзи фольклоршунослар томонидан оғзаки демонологик ҳикоя дея тавсифланган. Аслида бу эпик матнда воқеа – ҳодиса шомон тилидан айтилмоқда, унинг иштирокчилари шомон, унинг мифологик ҳомийлари ва ночор ҳолатдаги кўзи ёриётган аёлдир. Бу воқеаларда асосий ҳаракат момоларнинг зиммасига тушади, доя уларга имкониятлар яратиб беради ва мадад сўрайди.

Жангил бахши ва унинг мифологик ҳомийлари борасидаги саргузаштларни ифодаган кўплаб афсоналар мавжуд. Шундай афсоналардан бирини бахшининг қизи Манзура Аҳмедовадан 2022 йилда ёзиб олгандик. Афсонада айтилишича, "2007 йиллари эди. Онам "Момо оши" маросими ўтказадиган бўлдилар маросимга атрофдаги **орқали** момолар таклиф этилди. Маросим материалларини ёзиб олиш учун фольклоршунос О.Қаюмов ҳам келганди. Маросим бўлиб ўтадиган уйнинг даҳлизига О.Қаюмов видео камерасини жойлаштириб маросимни тасвирга олишни режалаштирди. Маросим бошланди. Хонада айланасига кўрпача ташланиб жой қилинган. Ўртада дастурхон ёйилиб унда қурбонлик қилинган жонлиқнинг қони икки уч жойда косага қўйилган, нукча чироқлар ёқилган, чалпак, ширгуруч, ҳалвоитар нон чой каби егулик-ичгулик неъматлар қўйилган. Маросимда бахши ўз

бошидан ўтган ҳасби ҳолини қўшиқ қилиб айтиб, момолари, парилари ёрдами билан соғайганини хиргойи қиларди. Қўшиққа доира жўр бўларди. Доирани шогирди Анбар бахши чалиб турарди. Кутилмаганда доиранинг ритми тезлашиб, йиғилган аёллар бирдан ўринларидан туриб, рақс туша бошладилар. Шу пайт О.Қаюмовнинг видео камераси таблосида “омин” деган лотин ёзувида сўз пайдо бўлди ва аппарат тасвирга олишдан тўхтади. О.Қаюмов такрор-такрор “ёзиш” тугмасни босди, аммо фойдаси бўлмади.

Бахши кўлида қамчиси билан хонани тўлдириб рақс тушаётган аёлларни оралаб юрарди. Қайсидир аёллар жазаваси тутиб, ўзини билмас ҳолда қалтираб қилиқ қиларди. Шунда бахши келиб, “Астоғфуриллоҳ дегин”,-деб қамчилаб уриб ҳалиги аёлни хушига келтириб кетарди. Базм ярим соатдан кўп давом этди. Маросимдаги аёллар роса рақс тушдилар. Қизиғи шундаки, улар дастурхон турган ҳудуднинг устида ҳам рақс тушарди. Доиранинг садоси тўхтаб бахши олқиш айтгач, яна ҳамма тик ҳолида девор ости бўйлаб ёйилган кўрпачалар устида сафтортиб омин қилишди ва ўтиришди. Дастурхон устида талотўп рақс бўлганига қарамасдан дастурхондаги бирор нарса жойидан силжимаган, жойи ва ҳолатини ўзгартирмаган эди. Момолар лашкар тортганида шу каби мўъжизалар содир бўлади”[4.]. Мазкур афсона бахшининг мифологик ҳомийлари томонидан содир бўлган мўъжизани изоҳлагандек, аммо бу эпик матнда мифологик ҳодиса талқини тингловчини таажжублантиришдан кўра, мифологик ҳомийларнинг қудратига ишонтиришга кўпроқ хизмат қилган. Тингловчини ишонтириш оғзаки матннинг реал замонда, таниқли шахслар иштирокида географик маконда содир бўлганлигини изоҳлаш орқали амалга оширилган.

Эпик сюжетда момоларнинг лашкар тортиши ва рақсга тушиши уларнинг зикрга тушишини, мифологик ҳомийлар уларни зикр тушишга мажбур қилинганлиги англашилади. Ҳикояда фольклоршуноснинг видео камерасини зикр ҳолати бошланиш нуқтасида тасвирга олишдан тўхтаганлиги, маросим иштирокчиларининг дастурхон устида базм қуришларига қарамасдан дастурхондаги ноз-неъматлар, предметлар жойи ва ҳолати ўзгаришсиз турганининг моҳиятини аниқлаштирмакчи бўлганимизда устоз О.Қаюмов шундай жавоб берди: “Момоларнинг маросим жараёнидаги рақслари аввало ихтиёрий амалга оширилган ҳаракатлар эмас. Уларни рақсга тушишга руҳлар мажбурлаган. Рақс ҳолатида аёлларнинг қайсиларидир экстаз ҳолатга тушиб ҳам қолганди. Яъни улар руҳлар билан мулоқотга киришдилар. Иккинчидан, уларни зикрга мажбурлаган мифологик ҳомийлар уларнинг оёқларини ердан узгандилар, яъни улар учиб юргандилар. Шунинг учун дастурхон устида қанча ўйин бўлса ҳам дастурхонга қўйилган ретуал таомлари ва идишларда ҳеч қандай ўзгариш бўлмаганди”,-деб изоҳлади. Мазкур оғзаки эпик наср намунасида шомоннинг мифологик ҳомийларини шомон ва унинг атрофидагиларга кўрсатган таъсири изоҳланмоқда. Тасвирланган воқеалар ақлбодар қилмас даражада фантастик характер касб этади. Бироқ унинг шомон афсонаси жанр табиатига дахлдор белгилари: шомон маросимининг гувоҳи бўлган шахс тилидан ҳикоя қилиниши, шомоннинг содир бўлган ҳодисалардаги ўзига хос иштироки, тасвирланган ҳодисаларнинг ҳаёлий уйдирмага асосланиши, воқеа – ҳодисалар реал географик маконда ва аниқ астрономик замонда, реал тарихий шахслар иштирокида содир бўлиши, ҳикоялар мемуар тарзида баён этилишида яққол кўзга ташланади.

М.Ахмедова айни шу маросим иштирокчиларидан икки аёл билан боғлиқ воқеани ҳам ҳикоя қилиб берди: “Онамнинг маросимида келган қишлоқдошларимиздан икки аёл маросимдан қайта туриб, онамни ғийбат қилишган эканлар. Шу кечаси иккаласининг ҳам оғзи қийшайиб қолибди. Эрталаб онамнинг ёнига келиб, тавба қилишиб даволашини сўради. Онамнинг изоҳлашича, момолар уларнинг бахши ҳақида нотўғри маълумотларни тарқатганидан хафа бўлишган ва уларни жазолаганлар”[5].

Афсона сюжетида мифологик ҳомийлар яққол кўринмаса-да, улар ўз ҳимоясидаги бахшининг шаънини ҳимоя қилганлиги, ҳимоясидаги кишига қарши бўлган кишиларни жазолаганлиги талқин қилинади. Бу эпик матнда ҳам воқеалар гарчи икки оддий шахслар билан содир бўлса-да, ҳодисаларнинг мантиқий моҳиятида бахши ва унинг мифологик ҳомийлари муҳим ўрин тутиши туради.

Ўзбек шомон афсоналари, сюжетида тасвирланган воқеа-ҳодисаларда албатта, шомоннинг у ёки бу жиҳатдан иштироки бўлиши лозим. Шомон инициацияси ҳақидаги афсоналарда тасвирланган эпик воқелик асосан шомоннинг қай тариқа шомонга айланиб қолишини изоҳлаш етакчилик қилса, шомон мўъжизаларидаги афсоналарда шомон асосий планда бўлмасдан бадий тасвирда юз берган ҳодисалар унинг мифологик ҳомийлари томонидан содир этилганлиги, тасвирланган воқеа ва ҳодисаларда фантастик тасвир, ҳаёлий уйирманинг юқорилиги кўзга ташланади.

Шомон инициацияси ҳақидаги афсоналарда воқеа ва ҳодисалар шомон томонидан ҳикоя қилинади. Шомон мўъжизалари ҳақидаги афсоналарда эса, эпик воқелик шомоннинг мурожаат

килган шахс ёки ҳолис гувоҳ томонидан ҳикоя қилинади. Шомоннинг мифологик ҳомийлари тўғрисидаги афсоналар ҳам аксарият ҳолларда шомон томонидан ҳикоя қилинган воқеа ва ҳодисаларга асосланади.

Шомоннинг мифологик ҳомийлари тўғрисидаги афсоналарда тасвирланган воқеа ва ҳодисалар шомоннинг мифологик ҳомийлари, уларнинг магия қудрати, илоҳий имкониятлари, ташқи тузилиши, шаклу шамойили, шомонга муносабатларини изоҳлашга қаратилганлиги билан шомон афсоналарининг бошқа турларидан ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Kayumov O.S. Image of grandfathers in the Uzbek shaman folklore // Достижения науки и образования. 2019. №3 (44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/image-of-grandfathers-in-the-uzbek-shaman>;
2. Qayumov O. O'zbek shomon marosim folklorida afsun // Orienss. 2021. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-shomon-marosim-folklorida-afsun> (дата обращения: 03.04.2024).
3. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков//Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975. – С. 48-49.
4. Диссертантнинг фольклор экспедицияси материаллари. Ахборотчи: Манзура Ахмедова, 60 ёшда. Тошкент шаҳрида яшайди.
5. Диссертантнинг фольклор экспедицияси материаллари. 2-дафтар. 14-бет.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАРОСИМЛАРИДА УРФ-ОДАТ ВА ИРИМЛАР ТАЛҚИНИГА ДОИР

Насиба Турсунова,

*Навоий давлат педагогика институти доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация: Мазкур мақолада дунё халқлари ва Ўрта Осиё халқларида мотам маросимларининг ўрни ва аҳамияти, одати, ирим-сиримларининг маъно мазмуни, моҳияти юзасидан илмий қарашлар кузатишган. Шунингдек, ўзбек фольклорида инсонни боқий дунёга кузатиш билан боғлиқ мотам маросимлари, урф-одат ва иримларнинг қўлланишига доир масалалар илмий асослар билан таҳлилга олинган.

Annotation: In this article, scientific views on the meaning, meaning, and importance of mourning ceremonies, customs, and rituals have been observed in the nations of the world and the nations of Central Asia. Also, in Uzbek folklore, issues related to mourning ceremonies, customs and rituals related to the observation of a person to the afterlife were analyzed on scientific grounds.

Аннотация: В данной статье рассмотрены роль и значение траурных церемоний, обычаев, ритуалов, смыслов и благ народов мира и народов Центральной Азии. В узбекском фольклоре траурные обряды, традиции и суеверия, связанные с следованием человека в загробный мир, имеют под собой научные основания.

Калит сўзлар: аждодлар, маросим, ирим, мархум, мифологик, қурбонлик, арвоҳ.

Keywords: ancestors, ritual, irim, deceased, mythological, sacrifice, ghost.

Ключевые слова: предки, ритуал, ирим, умерший, мифолог, жертвоприношение, призрак.

Ҳар қандай миллатнинг маънавий қадриятларини тадқиқ этиш, ўша халқнинг мифологик тасаввурлари, олам ва одам ҳақидаги қарашларини ўрганиш орқали тафаккур тадрижи такломилини аниқлаш, миллатнинг миллий ўзига хосликлари борасида аниқ хулосаларни қўлга киритиш имконини беради. Ўзбек халқ иримлари, хусусан, мотам маросими жараёнида амал қилинадиган иримларни тадқиқ этиш, халққимизнинг бадиий -эстетик тасаввурлари тарихий асосини ташкил этувчи эътиқодий қарашларнинг прогматик вазифаларини ойдинлаштириш учун муҳим аҳамият касб этади.

Инсон вафот этиши унга мотам тутиш билан боғлиқ маросимлар уларнинг айтимлари таниқли олимлар томонидан бир қадар тадқиқ этилган¹. Ер юзида одамнинг пайдо бўлиши ва авлодларининг

¹ Саримсоков Б. Мотам ёр-ёрлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. № 5. 29 - 33-бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек маросим фольклори. Тошкент: Фан, 1986. – 213 б.; Ўша муаллиф. Мотам маросим фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. Тошкент, 1988. Т. 1 208 - 223-бетлар; Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые обряды и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент: Изд-во лит. и искусства им. Г.Гуляма,

кўпая бориши ижтимоий ҳаётдаги турли сирли ҳодисалар қадимги аجدодларимизни ўзга олам ва Ғайб олам вакиллари аниқлаш, улар билан мулоқот қилишда хушёр бўлишга ундаган. Одамзод бу дунёнинг ўткинчи эканлиги, инсон йўқдан бор бўлиши ва бордан йўқ бўлиши мумкинлигини кўриб, яратганнинг қудратига имон келтирган. Инсон вафот этгач, мотам маросимлари ўтказиш марҳумнинг кўк оламига ўтиб кетаётган руҳини тинчгина сафарга кетиши учун тирикларнинг розиликларини изхор этиши лозим деб ўйлаганлар. Қадимги аجدодларимизнинг марҳум руҳини мангулик сафарига кетишига розилигини ифодалаш мотам маросими орқали амалга оширилган. Мотам маросимлари - кишининг вафоти муносабати билан марҳумнинг хотирасини ёд этиб ўтказиладиган маросимларни ўз ичига олади. Дунёдаги барча халқларда географик шароит, ижтимоий-иқтисодий тузум, кишиларнинг илмий, диний тасаввурлари ва бошқа омилларга асосан бир-бирига ўхшаш ёки фарқланувчи мотам маросимлари ўтказилади. Ўзбекларда мотам маросимлари марҳум вафотининг маълум кунларида ўтказиладиган маросимларни ўз ичига олади. Мотам маросимларида марҳумнинг арвоҳи ёд этилиб, арвоҳни шод этиш учун турли расм-русмлар бажо келтирилган, йиғи -йўқловлар, марҳум руҳига олқишлар ижро этилган.

Ибтидоий давр одамларининг таналарини қора ёки қизил рангга бўяшлари, азадорларнинг қора, кўк либос кийишлари руҳлардан ҳимояланиш, ер ости олами вакиллари раҳмини келтириш, Ерлик хан номли руҳлар маъбудини ғашини келтирмаслик учун қилинган амаллардан бўлган¹. Ўрта Осиё халқларида мотамнинг биринчи белгиси овоз чиқариб йиғлашдир. Марҳумнинг энг яқин кишилари (аёл ва эркаклар) жудалик белгиси сифатида бел боғлайдилар. Марҳум дафн этилгандан кейин, уч, етти, марҳум вафотининг 17-19- кунда «йигирма», сўнгра «қирк» маросимлари ўтказилади. Мотам маросимларининг энг сўнггиси «йил»дир. «Йил» марҳум вафотига бир йил тўлганда (баъзан олдинроқ) ўтказилади. Одатда кекса кишиларда марҳум олтимиш уч ёшдан ўтган бўлса йили эртароқ ўтказилади. Бу ислом мифологик тасаввурлари натижасида шаклланган одат бўлиб, марҳумни пайғамбар Муҳаммад с.а.в. ёшдан ўтса кекса кишилар сафига қўшилишини аниқлатади. Марҳумнинг вафотига бир йил тўлмагунча унинг яқинлари қариндошлари тўй-ҳашамдан ўзларини тийишлари талаб этилган. Ҳатто баъзи қишлоқларда яшовчи ўзбеклар оиласида яқинлари вафот этишса, телевизор экрани, ойна ва марҳумнинг портретига парда тутиб қўйиш одати учраб туради. Бунга Хатирчи тумани “Хонақа”, “Уйшун”, “Жалоер”, “Чигатой” ва бошқа қишлоғида яшовчи ўзбеклар ҳаётида учратамиз. Айни шу одат қадимдан туркий қавмлар мотам маросимлари арафасидаги иримлар таркибида учрайди. Коми халқлари мотам маросимларини ўрганган А.А.Чувьоровнинг қайд этишича, коми халқида марҳум вафот этган хонадонда ойна, телевизор, самовар каби буюмларни “син вуджер” – марҳумнинг “нигоҳи қолиб кетмасин”-деган мақсадда парда билан ёпиб қўйишар экан². Кўринадик, инсон вафот этгач, унинг руҳи ҳаракатда бўлиши билан боғлиқ анимистик тасаввурлар туркий қавмлар учун муштарак аҳамият касб этади. Марҳумнинг жони чиққан хонадонда ойнали буюмлар устини бекитиш орқали арвоҳнинг хонада қолмаслигини ирим қилганлар.

Зарафшон воҳасининг кўпгина ҳудудларида дафн маросими ўтказилгач, марҳумнинг руҳига бағишлаб “жон чиққан жойга жон берайлик”-деб қўй сўйиб қурбонлик қилинади. Марҳумни дафт этгандан сўнг қурбонлик бериш, руҳлар, хусусан марҳумнинг руҳи қурбонлик талаб қилади деб тасаввур қилиш нафақат ўзбек, балки Сибир ненецлари ҳаётида ҳам учровчи одатларданди³. Ненецларнинг мотам маросими доирасидаги анъналарида марҳум дафн этилгач, унинг жони чиққан хонага тутатқи тутатишлари ҳам ўзбеклардаги инс-жинсларни қувиш учун исирик тутатиш анъанаси билан генетик яқинлигини эътиборда сақлашимиз лозим.

Ўзбек халқида марҳумларнинг ўлими сабаблари билан боғлиқ ирим ва урфлар ҳам мавжуд. Шундай урфлардан бири – марҳумнинг фожиа вафот этган жойига рамзий қабр қилиш ва хотира тоши ўрнатиш анъанасидир. Одатда марҳум фожеали вафот этган жойни (унинг қони тўкилган, жони узилган) муқаддаслаштирганлар. Шунинг учун “Искандар ўлди” каби топонимлар ҳам пайдо бўлган. Хатирчи тумани А.Ёрлақабов ҳудуди қирларидан бири Искандар деган йигит ўлдириб кетилганлиги

1987 – 192 с.; Хакимова О. Ўзбек йиғи-йўқлов қўшиқлари // Guliston. 2001 № 3. 43-бет; Ўраева Д. Ўзбек мотам маросимлари фольклори. Тошкент: Фан, 2004. – 120 б.

¹Қаюмов О. Ўзбек шомон маросими фольклори. – Тошкент: Молия-иқтисод, 2020. – С. 63; Чувьоров А.А. Похоронно-поминальные обряды печорских коми старообрядцев /Сибирский сборник — 1. Погребальный обряд народов Сибири и Сопредельных территорий. Книга 2. – Санкт-Петербург, 2009. – С.20-28.

² Чувьоров А.А. Похоронно-поминальные обряды... – С.21.

³ Лехтисало Т. Мифология юрако-самоедов (ненцев) / Пер. с нем. и публикация Н.В. Лукиной. – Томск, 1998. – С.104.

учун шундай номланган. Искандарнинг жони узилган жойга биргина оқ тошдан белги қўйилган. Одамлар шу тош турган жойни муқаддас санаб у ерга молларини боқмайди, от уловини яқинлаштирмайдилар. Ўзлари тошга яқинлашгач, “Худо раҳмат қилсин”,-деб юзларига фотиҳа тортадилар. Этнограф З.П.Соколованинг тадқиқотларида Олтойлик туркий қавмларда ҳам фожиали вафот этган марҳумларга рамзий қабр қилиш аънанаси мавжуд экан. Олтойликлар марҳумнинг жасади топилмаганда, ёки аянчли ҳолда бўлса, алоҳида қабристонда дафн этишган. Жасадсиз қабрлар ёнига келиб ёд этиш, хотирлаш маросимларини ўтказишган¹.

Ўзбек халқида мотам маросимларида аёллар томонидан асосан йиғи-йўқловлар ва олқишлар ижро қилинган. Мотам қўшиқлари, мотам маросим фольклори ўзбек халқи мисолида таниқли фольклоршунос Д.Ўраева томонидан изчил тадқиқ этилган. Олима ўзбек мотам маросимларининг вербал жиҳатларинигина эмас, балки маросимларнинг этнографик таҳлилини ҳам жуда гўзал шаклда амалга оширган эди.

Халқимизнинг тарихий дунёқараши асосида ўлим ҳодисаси юз берганда ўтказиладиган мотам маросимлари, хусусан, навоийликларда “ўлик юки тушди” -деган ирим бор. Дафн маросимларида ўлиқдан кўркадиган, сесканадиган кишилар марҳумни ювишга кирмаслиги ёки уни кўрмасликлари талаб этилади. Аксарият ҳолларда марҳум жасадидан сечканган кишилар руҳий хасталик ёки оёқ кўлларини ишламай қолишларидан азият чекишадилар. Фольклоршунос О.Қаюмовнинг тушунтиришича, “ўлик юки тушган” беморларни шомонлар даволашар эканлар. Албатта уларни “Аласлаш”, қонлаб “қоқиш” талаб этилар экан².

Мотам маросимлари Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида турлича ўтказилиши ва маросим удмларининг мазмун-моҳияти ва одатий иримлари билан фарқланади. Айнан марҳум чиқарилган кундан бошлаб уч кун давомида ўлик чиққан хонадон овқат қилмаслиги, кир ювмаслиги, ўйин-кулги яъни мусиқа эшитмаслиги, телевизор кўрмаслиги, паст овозда гапириши лозимлиги кузатилади. Бу одатий ҳол шарқ халқларида инсон қадр-қимматини улуғлаш ва эҳтиром юксаклигини ифодалайди. Мотамнинг уч кунлиги магик моҳият касб этади. Халқ қарашларига кўра, етти кунгача марҳумнинг руҳи жасаддан ажралган жойда кезиб юради. Марҳумнинг руҳини тинчлантириш учун ис чиқариш, чалпак пишириш, унинг руҳига осойишталик тилашга қаратилган ибодатларни амалга ошириш одат тусига кирган. Марҳум чиққан хонадонда уч кун ичида кир ювмаслик ирими заминида мифологик таъбу туради. Нега кир ювиш тақиқланади? Халқ қарашларига кўра, марҳумнинг нариги дунёга сафари етти кун давом этади. У сафар чоғида яқинлари кир ювсалар, марҳум сирот кўпригида кирнинг мағзавасига тойринар эмиш.

Ҳатто Сибир туркларига ҳам мотам кунлари уч кун марҳумнинг қавм-қариндошлари ўзларини уриб йиғлашлари кир ювмасликлари кузатилади³.

Ўзбек халқида марҳум ва унга дахлдор предметлар унинг вафотидан кейин муайян магик моҳият касб этади деган тасаввурлар натижасида марҳумнинг кийимлари, уни ювиш учун иситилган сувга нисбатан алоҳида сакрал муносабатлар мавжуд. Карманаликларда узоқ вақт фарзанд кўрмай юрган келинчакни “дафн маросимида ўлик чилла тушган” деб, марҳумни поклаш учун иситилган сувдан олиб, келин-куёв чўмилса, ўлик чилладан воқиф бўлади,-деган ирим қилинган ва ишонч ҳосил қилган.

Мотам маросимида марҳум ётган кўрпаларни бир сутка далада ёйиб қўйиб, “юлдуз кўрсин”,-деб ирим қиладилар. Кетма-кет ўлик бўлган хонадонда тобутни олиб кетадиган вақт “тобут ортидан тош отиш” ирими мавжуд. Мазкур ирим тобутни бошқа шу хонадонга қайтмаслигини ният қилганликни англатади.

Мотам маросимига иштирок этиб келган шахс бошқа хонадонга бормасдан, уйга келиши лозимлиги, чунки, “борган хонадонда басталик тушиши мумкин”,- дейилади. Халқимизда чиллалик чақалоқ ва келин-куёвнинг уйига бостириб кирмаслик, кўришмасдан туриб қўл-юзини ювиш каби иримлар қадимдан маданий ҳаётимизга сингиб кетган. Қадим аجدодларимиз онгимиз қобиғидан ташқарида содир бўладиган сирли воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини билишга интилишлари оқибатида ирим-сиримларни ўйлаб топишган. Ҳар қандай иримнинг моҳиятида ҳам мифологик табу туради. Шунинг учун таъзияли хонадондан чиқиб келган кишига бемор кишини зиёрат қилиш, қўл-юзини

¹ Соколова З.П. О некоторых погребальных обрядах северных хантов и манси // Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, «Наука», 1978. С. 169 – 175.

² Qayumov O., Qayumova G. O‘zbek sehrli marosimlari folklori. – Moldova: GlobeEdit. 2024. – B.18.(61 b)

³ Сагалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное верование тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск: Наука, 1990. – 200 с.

ювмасдан ёш бола ёки чиллали келиннинг уйига кириш мумкин эмас. Мазкур таққ “ёвуз рухларнинг мотам маросими жараёнида иштирокчиларга чирмашиб олиши мумкин”,- деган анимистик мифологик тасаввур оқибатида келиб чиққан.

Хуллас, ўзбек халқида мотам маросимлари марҳумни ўзга оламга кузатишга бағишланганлиги билан сакрал моҳият касб этади. Шунинг учун мотам маросимлари жараёнида амал қилинадиган иримлар ўзга олам вакиллари саналмиш ёвуз рухлар хуружидан асранишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Мотам маросимида амал қилинадиган иримларнинг ёвуз рухлардан сакланишга қаратилиши айна шу маросим жараёнида нафақат марҳум, балки маросим иштирокчиларининг қўпчилиги ўзга олам вакиллари билан тўқнашишлари мумкин деб тахмин қилиниши натижасида ўзларини ташқи олам вакиллари қутқиларидан асраш мақсадида пайдо бўлган.

O'ZBEK ADABIY TILINING KAMOLOTIDA ALISHER NAVOIYNING O'RNI

*Jumayev Zafar,
O'zbek tili va adabiyoti kafedراس dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya: Alisher Navoiy o'zbek va fors tillari leksikasini qiyoslash uchun tabiat manzaralari, uy-ro'zg'or buyumlari, ov jarayoni, hayvon va qushlarning turlari kabi juda ko'p sohaga oid yuzlab so'zlarni keltirib, bu so'zlarning muqobalasiforschada yo'qligini, forslar ko'pincha o'sha o'zbekcha so'zlarning o'zini ishlatishlarini ta'kidlab, o'zbek tilining boy imkoniyatlarini “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida har tomonlama ko'rsatgan. Maqolada o'zbek adabiy tilining kamolotida Alisher Navoiyning tutgan o'rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: turkiy til, forsiy til, o'zbek adabiy tili, til kamoloti, nutq, sinonim, muqobil.

O'zbek adabiy tilining sohir so'z ustasi Alisher Navoiyning adabiy merosi ma'naviyat va adabiyot uchun qanchalik muhim o'rin tutsa, lisoniy merosi tilshunoslik ilmi uchun ham shunchalik mo'tabardir. Ulug' shoir o'z davrining daho mutafakkiri, til va nutq olamining benazir bilimdoni sifatida ikki xil tuzilish va yaratish tamoyillariga ega bo'lgan turk-o'zbek va fors-tojik tillarini qiyoslab “Muhokamat ul-lug'atayn” asarini yaratdi. Turk-o'zbek tilining ma'no, mazmun, so'z, so'zning ma'no nozikliklari va turlari, so'z qo'llash mahorati borasidagi qiyoslar va o'ziga xosliklar asarning muhim xususiyatidir. Turk-o'zbek tilining kamolotini namoyon qilish – asarning bosh maqsadi.

Asarda turkiy-forsiy tillar qiyosi oddiy muhokama orqali emas, balki muayyan lug'aviy birliklar sinonimik qator hosil qilishi bilan tahlil etilgan. Har bir so'zning ma'no nozikligiga alohida e'tibor bilan qaralgan. “Muhokamat ul-lug'atayn” da fors-tojik tilidagi **giryand** – **yig'lamoq** fe'lining quyidagi muqobillari borligini Alisher Navoiy uqtiradi:

Zohid ishqin desaki, qilg'ay fosh,

Yiq'lamsinary ko'ziga kelmas yosh.

Shoir tavsificha “... oshiqlikdin yig'lamoqdin kulliyroq va doimiyroqamr yo'qtur va anda tanavvu' bor, yig'lamsinmoq mazmunida”. Belgining eng kamligi **yig'lamsinmoq** so'zi bilan ifoda etilgan. **Yig'lamoq** fe'lining kuchliroq belgisi turkiy tilda **ingramoq** va **singramoq** so'zlariga yuklatilgan.

Istasam davr ahlidin ishqimni pinhon aylamak,

Kechalar gah ingramakduodatim, gah singramak.

“... va **ingramoq** va **singramoq** dard bilan yashurun ohista yig'lamoqdur va oralarida tafovut oz topilur”. “Forsiyda bu mazmunkibo'lmag'ay, shoir ne chora qilg'ay? Va **siqtamoqkim**, yig'lamoqda mubolag'adur”:

Ul oyki, kula-kula qirog'latti meni

Yig'latti meni demayki, siqtatti meni.

Belgining yanada ortiqqligini ifodalash uchun Alisher Navoiy o'kurmak so'zidan foydalanadi:

Ishim tog' uzra har yon ishq selobini surmakdur,

Firoq oshubidin har dam bulut yanglig' ukurmakdur.

“Chun o'kurmak mubolag'asida forsiy tilda lafz yo'qtur...”

Deya, shuningdek **inchkirmak** fe'lini shu fe'ling sinonimi sifatida qo'llana olinishini shoir ta'kidlaydi.

Charx zulmidaki, bo'g'zumni qirib yig'larmen,

Igirur charx inchkirab yig'larmen.

Va yig'lamoq fe'lining eng yuqori belgisi **hay-hay yig'lamoq** so'zi orqali ifoda etilgan.

Demak, yuqorida fe'llar qatori quyidagi paradigmani hosil qiladi: yig'lamoq- yig'lamsinmoq, ingramoq- singramoq, siqtanmoq, ukurmak- inchkirmak, hay-hay yig'lamoq. Ruhiy holat **yig'lamsinmoqdan hay-hay yig'lamoq** tomon o'sib boradi. Bu bilan she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy forsiy tilda mavjud bo'lmagan turkiy so'zlarni qiyoslash bilan birga, harakat va holatning darajalanishini ham nazardan chetda qoldirmagan. Bunday darajali ziddiyatni tashkil qiluvchi paradigmalarni "Muhokamat ul-lug'atayn"dan k o'plab topish mumkin. Har bir so'zning qudrati, o'zbek adabiy tilining ma'no nozikligini teran his qilgan ulug' shoirning bu yo'nalishdagi xizmatlari tillarni qiyosiy o'rganish, jahon tilshunosligida yangilik sifatida targ'ib qilinayotgan ayrim lisoniy hodisalarning VI asr muqaddam e'tirof etilganligining yorqin dalilidir.

AJDAR OBRAZINING MIFOLOGIK XUSUSIYATLARI

*D.O.Fayziyeva,
NavDPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
katta o'qituvchisi, f.f.n.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ajdar obrazining ginezi va badiiy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.

Abstract: This article discusses the genesis and artistic features of the image of the dragon.

Аннотация: В данной статье рассматриваются генезис и художественные особенности образа дракона.

Kalit so'zlar: Ajdar, mifologik, totemizm, sinkretik, Chjou yozma yodgorliklari.

Key words: Dragon, mythological, totemism, syncretic, Zhou written monuments.

Ключевые слова: Дракон, мифология, тотемизм, синкретизм, письменная память о Чжоу.

Ajdarho - ilon obrazi zaminida tashkil topgan mifologik obraz. Binobarin, tashqi ko'rinishi afsonaviy tasvirga ega bo'lgan va totem sanalgan ilonsifat jonzoatlarning atributlari ezgulik ato etuvchi ajdarho obrazida umumlashtirilgan. Shuning uchun totemizm izlari saqlanib qolgan folklor namunalarida u jonivor ko'rinishiga ega bo'lgan homiy kuch sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Umuman olganda, ajdar-ilon dunyo xalqlari mifologiyasida asosan ikki xil ko'rinishda: ezgulik va yovuzlik timsoli sifatida talqin qilinadi. Jumladan, Afrika, Osiyo, Avstraliya qit'asida joylashgan mamlakatlarda yashovchi ko'pgina xalqlar mifologiyasida ajdar ijobiy obraz sifatida talqin etiladi. Bu xalqlar folklorida saqlanib qolgan miflardagi ajdar obrazi ezgulik timsoli, muqaddas homiy, faoliyati xayrli va savob ishlarni bunyod etishga qaratilgan xayoliy personaj sifatida namoyon bo'ladi. U Qayri oddiy qudratga ega bo'lgan, mahobatli mifik jonzoat ko'rinishida tasvirlanadi.

Chin (Xitoy) mifologiyasida katta e'tiborga ega bo'lgan ajdar obrazi aslida eng qadimgi totemik qarashlaridan biri sifatida yuzaga kelgan va ilohiylashtirilgan. Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, qadimgi xitoy mifologiyasida ajdar obrazi keng qo'llanilishining sababi bir vaqtlar u Sya qabilasining totemi hisoblanganligidir. Bu qabila asotirlari esa keyinchalik butun Xitoy madaniyatiga asos bo'lgan.

Xitoy mifologik afsonalarida tasvirlangan ajdar o'z mohiyatiga ko'ra sinkretik obrazdir. Bu personaj kamida to'qqiz xil ko'rinishni o'zida birlashtiradi. Uning kallasi tuyaniki, bo'yni ilonniki, tirnog'i burgutniki, yelkasidagi tig'simon bo'rtmalari karp balig'iniki, oyoqlari yo'lbarsniki, quloqlari sigirniki, shoxlari kiyikniki, ko'zlari shaytonniki, qorni chig'anoqnikiga o'xshash holda tasvirlangan. Ajdarho Qayri tabiiy, ya'ni turli xil jonzoatlar haqidagi xalq qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan mifologik jonzoat - ezgulik timsoli sifatida tasvirlangan. Bu xayoliy-mifologik jonzoatning har bir a'zosi alohida vazifani bajaradi.

Olimlarning fikricha, ajdar qiyofasiga xos sinkretiklik bu obrazning mifologik asosi qabila totemlarining birlashtirilgan umumiy obrazidan tashkil topganligi va bu obraz qadimda qabilalarning muqaddas kulti hisoblanganligi bilan belgilanadi. Shubhasiz, bu obraz o'zida boshqa jonivorlarga xos xususiyatlarni yaxlit holda birlashtirib, yagona timsol sifatida muqaddaslashtirilgan.

Demak, qadimgi Xitoy mifologiyasida muqaddas jonivorlarga xos belgilarni tashigan va o'zida umumlashtirgan ajdar yaratuvchi vazifasini ham ado etgan.

Ajdar obrazining tarixiy ildizlarini yoritgan A.M.Reshetov o'z maqolalaridan birida «hech mubolag' asiz aytish mumkinki, bu obraz Xitoy madaniyati bilan bog'liq hamma narsalarning ramzi hisoblangan», -deb yozganida ham ana shu fikrni nazarda tutgan ko'rinadi.

Xitoydan topilgan Chjou madaniyatiga oid arxeologik yodgorliklarda ajdar ustida turgan laylak hamda bosh tomoni qushga o'xshash, ikkinchi tarafi ajdarsifat afsonaviy maxluq obrazi tasvirlangan. Bundan tashqari, Chjou yozma yodgorliklarida ham ajdar to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Xitoy mifologiyasidagi eng qadimiy obrazlardan biri - yaratuvchi qahramon Pangu taxminan miloddan avvalgi III asrda paydo bo'lgan afsonaviy personaj bo'lib, miflar talqinicha, uning tanasi ilonnikiga o'xshagan va boshi ajdarniki singari bo'lgan. Demak, ajdar qiyofali Pangu obrazi asosan, ilon bilan bog'liq e'tiqodlar zahirida tashkil topgan. Shuning uchun ham uni ajdar obraziga xos xususiyatlarga ham ega deb tasavvur qilingan. Binobarin, ayrim miflarda ilon ham yaratuvchi sifatida tan olingan. Xitoy miflarida aytilishicha, Pangu o'lgach, uning jasadi janubiy dengizga dafn qilingan emish. Shundan keyin bu yer Pangu davlati deb atala boshlangan hamda shu joyda yashovchilar tasavvurida ajdar, shubhasiz totem deb talqin qilingan.

Xitoy mifologiyasi va mumtoz adabiyotida ajdar obrazining badiiy talqiniga keng o'rin berilishi uning chinliklar hayoti va madaniyatida katta ahamiyat kasb etganligidan dalolat beradi. Qadimgi xitoyliklarning mifologik e'tiqodlarga ko'ra, ajdar obrazi ilohiylashtirilgan hamda unga daryo va ko'llar xudosi sifatida qaralgan. Oilaviy-maishiy marosimlarda turli xil ramziy - ritual raqslar va aytimlar vositasida ajdarni chaqirib, xonadonlariga tinchlik, baxt ato etishini tilaganlar. U homiy sifatida tasavvur qilingan ajdar timsoli paydo bo'lishi uchun, marosimni boshqarib turgan shaxs shamlarni yoqib, maxsus idishlarga ajdarning tanasiga o'xshatib guruchdan pishirilgan taom solib chiqqan. Uning usti ajdar ramzi tushirilgan tangalar bilan qoplangan. O'tirganlar guruchni terib yeyishgan va tangalarini yig'ib olib, yonlarida avaylab olib yurishgan va uni magik xususiyat kasb etuvchi ramziy vosita sifatida e'zozlaganlar.

MA'NO TUHFASIDAN IBORAT KISHVAR

*Xudoyorova Munira,
NavDPI dotsenti.*

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy qit'alaridagi tasavvuf maslagi bilan bog'liq tushunchalar tahlilga tortilgan. Tahlil jarayonida bu istilohning qit'a janrining poetik jihatidagi o'ziga xosligiga, Navoiy shaxsiyatini kengroq mushohada etishga imkoniyat yaratganligiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: fano, foniylilik, faqr, solik;

O'zbek mumtoz adabiyotida har bir lirik janr o'zining tabiati, qonun-qoidalar va albatta mavzu ko'lamiga ko'ra farqlanadi. Alisher Navoiy ijodi ana shu lirik janrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi bilan ham qadrli. Ayniqsa, qit'a janrining mumtoz adabiyotimizda janr sifatida o'zining qat'iy kanoniga ega ekanligini, shakl, timsol, mavzu va badiiylilik nuqtai nazaridan boshqa lirik janrlardan aslo qolishmasligini o'z ijodidagi qit'alari bilan to'la isbotlab berdi. Shoir qit'alari tahliliga bag'ishlangan barcha tadqiqotlarda bu jihat alohida ta'kidlangan. Shoirning o'zi esa "Badoyi' ul-bidoya" devoni debochasida "barcha latofatomiz va nofi' muqattaot"-deb ta'rif bersa, shu janrdagi asarida mana bunday baho beradi:

Mundoq muqattaotkim, men yig'misham, erur,

Har biri hadiqai xirad aylar uchun farog'.

Majmuin o'yla kishvare anglaki, sathini

Hikmat suyidin aylamisham qit'a-qit'a bog'¹

Darhaqiqat, Navoiy qit'alarini yaxlit holda aql, fikr, ma'no tuhfasiidan iborat bir kishvar deb tasavvur etadigan bo'lsak, uning sathini shoir hikmat va donolik suvi bilan sug'orilib ko'kartirilgan bo'lak-bo'lak bog' va gulshanga aylantirgandir. Shuning uchun ularda mavzular ham turkum-turkum bo'lib ajraladi. Tasavvuf tushuncha va haqiqatlari talqin etilgan qit'alarni shunday turkumlardan biri deyish mumkin deb o'ylaymiz. Bunday she'rlarning soni esa "G'aroyib us-sig'ar" devonida ko'proqdir. Ulardan bir nechtasi tasavvuf va hayotning asosiy, ayni paytda murakkab masalasi fano haqidadir.

Kimki o'z luk imoratin buzdi,

Bo'ldi naqdi fano aning muzdi,

Ul imoratni buzmayin solik

Bo'la olmas bu naqdg'a molik.²

¹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 4-jild. Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 732-bet.

² Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 1-jild. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 719-bet.

Bu satrlarda tariqat yo'lishi, ya'ni solikda erishilishi zarur bo'lgan shart- "o'zlik imorati"ni buzishga da'vat etilgan. Bunday "imorat"ni vayron etish esa nafsni qiynash va yengish ekanligini tasavvuf sirlaridan xabardor kishilar yaxshi anglashgan. Shuningdek, sayri suluk tajribalaridan voqif tolib yo murid "foniya mutlaq"lik va "maqsadi kull"- katta maqsadga tegishli quyidagi fikr mazmunini oson anglagan:

Foniya mutlaq o'lmayin solik,
Anga yo'qtur umidi maqsadi kull.
Qora tufroqg'a sinmagan qatra,
Andin imkoni yo'q ochilmoq gul.¹

Fano va fanovashlikning bir talabi tark holiga yetishish, ya'ni mosivodan kechishdirki, tariqat tili bilan bunga kasbi kamol deyilgan. Navoiy "Navodir ush-shabob"dan o'rin olgan tarkibbandda:

Ey falak, aytkin ul soliki atvor qani,
Faqr atvori aro koshifi asror qani?
Tashlab o'zluqni fano bodiyasin qat' etgan,

Ushbu yo'l holidin ogoh-u xabardor qani?² - deydi. Faqri fano kashfi esa Ollohga qullik maqomiga yuksalishdirki, "mundin o'zga tama'i kasbi kamol aylamangiz", degan xulosani bildiradi Navoiy. Va botinan mosivodan to'la-to'kis forig' bo'lmaslikni hammomga kirib nopok chiqishga qiyoslaydi.

Kamol et kasbkim, olam uyidin
Senga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o'tmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq.³

O'zlikdin kechib ma'naviy hurlik va komillik bosqichiga ko'tarilish o'z-o'zidan erishiladigan ish emas. Bu yo'lda ranj va riyozatdan judo iste'dod va bilimga ega murshidi komilning rahnamoligi zarur:

Ey ko'ngul, tan taxtasin bu qa'ri yo'q girdobdin
Istasang sohilg'a chekmak, bilki, bu oson emas,
Piru iste'dod-u tavfiq o'lmasa bo'lmas bu ish,
Kimdururkim bag'ri bu hasratdin oning qon emas?⁴

Ishq va ma'rifatda zo'r yutuqlarni qo'lga kiritganlar ayni paytda ilohiy fayzga sohib zotlar hisoblanib, ularga orif deyilgan. Tasavvufga bag'ishlangan asarlarda ham, tasavvuf adabiyotida ham orif to'g'risida takror-takror so'z yuritilgan.⁵ Navoiy esa orif dengizga o'xshatilgan qit'asida uning bir muhim xususiyati - sukut odobi va ehtiyojini chuqur his qilib, unga rioya etishdan so'zlaydi:

Erur orifqa ganji fayz yetsa,
Ishi dam urmayin ani yoshurmoq.
Quyosh aksi tushib daryo ichinda,
Ne mumkindur aning suyin toshurmoq.⁶

Ma'rifat va orif to'g'risida Navoiy boshqa asarlarida, masalan, "Nasoyim ul-muhabbat", "Lison ut-tayr"da ham gapiradi. Lekin ularning hech biri oriflik mohiyati va orif obrazini yuqoridagi misralar qadar aniq va teran tarzda yoritib berolmagan desak, xato qilmasak kerak.

Navoiy bir g'azalida "Tengri Razzoq keldi ro'ziy uchun aylama o'zni xalq aro muhtoj"deya orifona ko'rsatma beradi. Bu ayni paytda qanoatli bo'lish, Odam qavmidan hech birovga muhtojlik sezmaslik uchun boshga qanoat tojini kiyishga chorlov hamdir. Navoiy o'zi mansub bo'lgan naqshbandiylik yo'lini "Qanoat naqshining ifshosi-yu naqshbandiya tariqining adosi" deb nomlagan qit'asida "qanoat tariqi"deya ta'riflaydi va uning ta'lim-tarbiya tizimida sir saqlanganini birma-bir izohlab beradi:

Qanoat tariqig'a kir, ey ko'ngul,
Ki, xatm o'lg'ay oyini izzat sanga.

¹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 1-jild. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 706-bet.

² Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 1-jild. Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 677-bet.

³ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 1-jild. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 710-bet.

⁴ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 1-jild. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 707-bet.

⁵ Qarang: Komilov N. Tasavvuf. Toshkent. 2009; Murodova D. "Orif obrazi haqida mulohazalar" // O'zbek tili va adabiyoti. 2003. 2-son; Haqqul I. Irfon va idrok. Toshkent. 1998; Shabustariy M. Gulshani roz. Jamol Kamol tarjimai. Toshkent. 2013.

⁶ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 2-jild. Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 687-bet.

Desang shoh o'lay yer-u ko'k basdurur,
 Bu bir taxt-u chatri rif'at sanga.
 Fano shu'lasida yoshur jismni,
 Kerak bo'lsa zarbaft xil'at sanga.
 Yetar lola butkan qoya qullasi,
 Murod o'lsa gulgun hashmat sanga.
 Erur bas arig' nuktavu qon yoshing,
 Dur-u la'ldin zeb-u ziynat sanga.
 Desang xilvatim anjuman bo'lmasun,
 Kerak anjuman ichra xilvat sanga.
 Vatan ichra sokin bo'lib soyir o'l,
 Safardin agar bo'lsa mehnat sanga.
 Nazarni qadamdin yiroq solmag'il,
 Bu yo'l azmi gar bo'lsa rag'bat sanga.
 Damingdin yiroq tutmag'il hushni,
 Ki yuzlanmagay har dam ofat sanga.
 Bu to'rt ish bila rub'i maskun aro,
 Chalinmoq ne tong ko'si davlat sanga.
 Bu ohang ila bo'lg'asen naqshband,
 Navoiy, agar yetsa navbat sanga.¹

Ushbu qit'a qator ustoz navoiyshunoslar, jumladan, akademik A.Qayumov, professorlar O.Usmonov, N.Komilov, I.Haqqul, S.Olim kabilar qatori bir necha xorijlik tadqiqotchilar tomonidan ham sharh va talqin qilingan. Biz ulardan oshirib, albatta, bir nima deylmaymiz. Ammo she'rd a boshdanoq ma'naviyni moddiydan (fano shu'lasida yoshur jismni kerak bo'lsa, zarboft xil'at sanga), moddiyni ma'naviy holatdan ustun qo'yib (Yetar lola butkan qoya qullasi murod o'lsa gulgul hashmat sanga) naqshbandiylikning to'rt asosiy shart va talablarini sharhlanishi o'quvchini baytlarning ham zohiriy, ham botiniy ma'nolari ustida keng mulohaza yuritishga majbur qiladi.

Mana:

Vatan ichra sokin bo'lib soyir o'l,
 Safardin agar bo'lsa mehnat anga.

Albatta, inson o'z vatanidan boshqa yurtlarga safar etganida har turli qiyinchilik, og'ir yo yengil mashaqqatlarga yuzlashadi. Shuning uchun naqshbandiylikda moddiy manfaat, dunyoviy huzur-halovatlarni ko'zlab safarga o'tlanish uncha qo'llab-quvvatlanmagan. Ular safar dar vatan deyilganda insonning yomon xulq, bashariy sifatlardan go'zal axloq va malokiy sifatlarga safar aylab, xulqiy komillikka yetishishni nazarda tutishgan, xalqdan Haqqa safar deb ham qaralgan va odamni hoy-u havas, shahvat va tuban orzulardan butkul xalos qiladigan ushbu sayri sayohatga "safari sano" ham deyilgan.

"Hush dar dam" tushunchasining talqini berilgan:

Damingdin yiroq tutmag'il hushni,
 Ki yuzlanmagay har dam ofat sanga.

Baytidan ko'zlangan maqsad va haqiqat esa yanada chuqur holda ibratlidir. Hush-aql, dam-nafas. Agar inson har bir nafasini aql-idrok bilan boshqarib, g'aflatdan muhofaza eta bilsa, u o'zini har turli ofatdan asray oladi. Naqshbandiylikdagi shu tajribada suyanib "Hayrat ul-abror"da hech narsaning qadri nafaschalik yo'qligi, har nafasning holidan ogoh bo'lib yashash zarurligini ta'kidlab deydi:

Jon bila sen to nafas imkoni bor,
 Qadrini bilgilki, nafascha ne bor.
 Har nafasing holidin ogoh bo'l
 Balki anga hush ila hamroz bo'l...

Tariqatda nafas bilan birlikning kamoli tajrid va tafrid holida deb qaralgan. Navoiy yozadi:

Ey Navoiy, anglakim, xush olamedur fardliq,
 Gar quyosh vaslin tilarsen, fard bo'l zarrotdin.
 Ul emastur fardliqkim, juftdin fard o'lg'asen,
 Fard uldurkim, mujarrad bo'lg'ay har zotdin. (6,513)

Fard, fardlik so'ziga lug'atlarda yolg'iz, yakka, kimsasiz, ajralgan mazmunda izoh berilgan. Navoiyga ko'ra fardlik xush bir olam Olloh diydoriga talabgor kishi har zarradan yiroqlasha olishi

¹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 1-jild. Xazoyin ul-ma'noiy. G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 708-709-betlar.

lozim. Biroq bu oila qurishdan kechib juftlikdan ham qochish degani emas. Tasavvuf istilohida “tafrid mamluk bo‘lmoq, ya’ni Haqning shaniga mos kelmaydigan sifatlardan kechish va Uni toq, qiyossiz Tangri o‘laroq ko‘rishdir”¹

Xullas, Navoiy ijodiyotining tasavvuf ta’limoti bilan bog‘liqligi, tasavvufiy g‘oya, ma’no va timsollardan foydalanish tadqiqi sobiq sovet davridagiga nisbatan tasavvur etib bo‘lmas darajada kengaydi va kuchaydi. Navoiyning tasavvufga munosabati va qiziqishi adabiy janrlarning g‘oyaviy-badiiy talab, imkon, nazariy qonun-qoidalariga ham aloqador bo‘lganligini uning qit‘alari misolida ham kuzatish mumkin. Navoiy qaysi janrda, qanday ma’noni yoritmasin hamisha majozni haqiqatga xizmat ettirgan va oxiratni bu dunyoga qarshi qo‘ymagan.

ALISHER NAVOIY “XAMSA”SI GERMENEVTIKASI

Quvonov Zarif Omonboevich,

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Milliy mustaqillik Alisher Navoiy ijodiyotini keng qamrovda tadqiq etish imkonini berdi. Alisher Navoiy “Xamsa”sining g‘oyaviy-badiiy olami, an’ana va ijodiylik, o‘zaro ta’sir va san’atkorlik, syujet va kompozitsiya, obrazlar tizimi, genezisi, tipologik jihatlar, janr, vazn, uslub masalalari bilan bir qatorda, asarning hermenevtik jihatdan o‘rganishi adabiyotshunos Aftondil Erkinov tadqiqotlari misolida tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: hermenevtika, matn, tahlil, tadqiq, poetika, lug‘at, minatyura.

Abstract: National independence made it possible to research Alisher Navoi’s art in a wide scope. The ideological-artistic world of Alisher Navoi’s “Khamsa”, tradition and creativity, interaction and artistry, plot and composition, system of images, genesis, typological aspects, along with issues of genre, weight, style, hermeneutic study of the work, studies of literary critic Aftondil Erkinov analyzed in the example.

Key words: hermeneutics, text, analysis, research, poetics, vocabulary, miniature.

Hazrat Navoiy “Xamsa”siga doir ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan, bu beshlik haqli ravishda jahon adabiyotining nodir badiiy durdonasi sifatida tahlil va tadqiqi munosibdir. “Navoiy “Xamsa”si o‘z davrida eng mashhur asarlardan biri bo‘lganligi, uning leksik qatlami tadqiqi o‘sha davridayoq boshlanganligi, Navoiy hayotligi davrida ko‘chirilgan nusxalar jahon kutubxonalari fondida eng ko‘p saqlanadigan nusxalardan ekanligi Navoiyning zamondosh shoirlar ijodiga ta’sirini eng avvalo xamsachilik an’analari bilan bog‘liq holda tekshirishni taqozo etadi”².

Milliy mustaqillik Alisher Navoiy ijodiyotini keng qamrovda tadqiq etish imkonini berdi. Bu borada shoir asarlarining mukammal matnlarini yaratish, janr xususiyatlari, obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiyasi, uslubi va tasviriy vositalarini o‘rganish sohasida katta yutuqlarga erishilganini e’tirof etish mumkin. Navoiy asarlaridagi diniy-irfoniy, ma’naviy-ma’rifiy masalalar, asarlari g‘oyaviyligini biror ijtimoiy maslakka ko‘ra emas, badiiy barkamolligi o‘laroq talqin va tadqiq etish imkonini yaratildi. Ilg‘or adabiyotshunoslik mezonlariga tayangan holda shoir asarlarini tahlil va talqin etish yetakchi xususiyat kasb etmoqda.

Alisher Navoiy asarlarining o‘rganilish tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, “Abushqa”, “Sangloh”, lug‘atlaridagi talqinlarda, “Xamsa” dostonlari asosida Umar Boqiy, Mahzun, Mulla Siddiq Yorkandiyning nasriy qissalarida, keyingi asrlarda, ayniqasa, XX asr boshlaridan bugungacha navoiyshunoslikda amalga oshirilgan tadqiqotlarda sharh, matn tahlili va talqinining ilmiy-nazariy asoslari yaratilgan. Adabiyotshunos Aftondil Erkinovning Navoiy “Xamsa”sining talqin manbalariga bag‘ishlangan tadqiqoti mumtoz adabiyotshunosligimizda, jumladan Navoiy ijodiyotini hermenevtik jihatdan o‘rganilgan ishlardan biri. “Germenevtik tahlilni o‘zbek adabiyotshunosligiga olib kirgan adabiyotshunos olim Aftondil Erkinov bo‘ldi, –deb yozadi M. Abdulxayrov. Mazkur matniy tadqiq etish usuli matnshunos olimlar tomonidan o‘z davrida ham ijobiy baholandi. Keyinchalik ham badiiy asar matnini o‘rganishda bu usuldan keng miqyosda foydalanildi”³. Hozirgi o‘zbek matnshunosligida hermenevtikaning muhim ahamiyat kasb etishi e’tirof etilmoqda. Mazkur tadqiqotda olim Alisher Navoiy “Xamsa”si talqini muammolari sifatida badiiy matn

¹ Go‘zal Ahmad Yassaviy “Faqrnoma”si. Toshkent, 72-bet.

² М.Муҳиддинов. Навоийдан кейин «Хамса» яратилмаганми? // <https://zarnews.uz/post/navoiydan-keyin-xamsa-yaratilmaganmi>

³ Абдулхайров М. Навоий асарлари матни табиблини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент. 68-бет.

talqiniga doir nazariy qarashlarni, islom mintaqasida adabiyot talqini masalasi (tasavvuf ta'limoti, tavsir va sharh), "Xamsa" talqini muammosi va manbalari (buni, ya'ni manbalarni olim uchga bo'ladi: 1) muallifning o'zi (Navoiy), 2) zamondoshlari (Jomiy, Husayn Boyqaro, Xondamir), 3) keyingi davr kishilari (Bobur va boshq.); manbalarga esa Navoiy "Xamsa"si, tazkira, tarixiy va ilmiy asarlar lug'at, xalq kitoblari va boshq.), Navoiy va Abdurahmon Jomiy "Xamsa"si bilan bog'liq talqinlar, "Xamsa"ning badiiy, ilmiy, tarixiy asarlardagi talqini va uning turli qo'lyozmalardagi talqiniy manbalariga ko'ra o'rganadi.

Aksariyat manbalarda matnni talqin qilish nazariyasi sifatida e'tirof etiladigan germevntika, tom ma'noda juda keng doirada qo'llaniluvchi sohalararo ta'limotdir. Chunki, ma'noni talqin qilish, tushunish, tushuntirish, izohlash, sharhlash kabi hodisalar falsafa, tarix, psixologiya, filologiya, san'atshunoslik, huquqshunoslik kabi fanlarning asosini tashkil qiladi. Dastlab – "ruh haqidagi fanlar metodologiyasi" deya e'tirof etilgan germevntik metodologiya bugun o'zining keng qamrovli (ya'ni, ham ratsional, ham irratsional (divinatsion)) xususiyati bilan o'ziga xos tafakkur tarzini shakllantirishga yordam beradi. Shu bois, obrazli tafakkurni rivojlantirib, tanqidiy va tahliliy mulohaza qobiliyatini kuchaytirishda ramziy ifodalar genezisi, belgi va tasvirlar mazmunini germevntik metodologiya asosida o'rganish muhim. Bu usul ikki tushunchani o'zida mujassam etgan: 1) matn talqini nazariyasi va amaliyoti; 2) zamonaviy falsafadagi oqim. Demak, badiiy asarni matniy tadqiq etishning yana bir usuli germevntika deb nomlangan. U yozuv yodgorliklar matnining tagma'nosini ochish usuli bo'lib, hozirgacha muayyan o'zgarishlar bilan yetib kelgan qadimgi matnlarning dastlabki ma'nosini qayta tiklashga qaratilgan bir ta'limot hisoblanadi. Shuningdek, u o'tmishda yaratilgan yozma yodgorliklarning haqiqiy, asl matnini tiklashga va uning mumtoz adabiyotimiz tarixidagi o'rni, ahamiyatini ko'rsatib berishga qaratilgan matniy tadqiqot usullari majmuini tashkil etadi.

Matn talqini nazariyasi va amaliyoti bilan bog'liq germevntika, o'z navbatida, talqin etish san'ati hamdir. Badiiy matn talqini bilan shug'ullanuvchi germevntika esa adabiy germevntika, deb ataladi. U qadimiy matnlarning asl ma'nosini ochish usul va yo'llari hamda o'zgarishga uchrab yetib kelgan adabiyot namunalari ma'nosini tiklashga qaratilgan ta'limotdir.

XIX asr G'arb germevntikasida qo'llangan zarurat va tasodif, butun va qism, shakl va mazmun, miqdor va sifat, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik, xususiylik va umumiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, ratsionallik va irratsionallik, mohiyat va hodisa kabi kategoriyalar Sharqda ming yil oldin, sharh ilmining dastlabki namunalaridayoq amalda qo'llangan edi. Keyinchalik bu tajriba asarlardan asarlarga o'tib, to bugungacha ta'sirini yo'qotmasdan, lozim darajada o'z funksiyasini bajardi va bajarmoqda¹.

Navoiyshunoslik yangicha tahlil va tadqiqolarga ehtiyoz sezmoqda. Aftondil Erkinov to'g'ri qayt etganidek, "Inson yangi sharoitda o'z xarakterining yangi qirralarini namoyon qilganidek, badiiy matn ham turli yondashuv asosida yangi mazmun kasb etib boradi"². Yaqin o'tmishda yaratilgan aksar tadqiqotlar muayyan tuzum talablariga bo'ysundirildi. Lekin navoiyshunos olim A. Hayitmetov ta'kidlaganidek, "aksariyat hollarda, Navoiy ijodini siyosiyashtirib talqin etib keldik... Yaqin o'tmishdagi tadqiqotlarda hukmron mafkura belgilab bergan metodologiya ta'siri aniq sezilib turadi. Biroq o'sha davr navoiyshunosligida qo'lga kiritilgan yutuqlardan ko'z yummasligimiz darkor"³.

"Bizningcha, germevntika – talqin nazariyasi va ta'limotini o'zbek adabiyotiga keng tatbiq etish davri kelgan. Aslida, har bir adabiyotshunos olim o'z tadqiqotida asar matni talqini bilan shug'ullanadi, qaysidir darajada germevntika bilan munosabatga kirishadi, – deb yozadi A.Erkinov. – Biroq olimlarimiz interpretatsiya masalasida muayyan ishlarni amalga oshirgan bo'lsalar-da, bu atama va falsafiy ta'limot fanimiz uchun nisbatan yangilikdir. Germevntika ta'limot sifatida G'arbda shakllangan, biroq o'zimizda matn talqinining o'ndan ortiq yo'nalishlari, jumladan, tafsir, ilmi hoshiya, sharh bitish, miniatyura... kabi talqin bilan bog'liq mustaqil sohalar avvaldan mavjud bo'lgan. Germevntikani o'zbek klassik adabiyotiga doir manbalarga tatbiq etish, uni zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligiga olib kirish lozim"⁴. "Xamsa"ning germevntik jihatdan tadqiq qilish asarning matniy strukturasi, nazariy tarixi hamda badiiy barkamolligi, ijodkorning san'atkorlik mahoratini kabi masalalarga oydinlik kiritadi. Germevntik tadqiq "matnning badiiyligi, emotsionalligi, ta'sirchanligi, tasviriyligi ortida ijodkorning, u tegishli bo'lgan xalq va umuman insoniyatning fasohati, anglab yetilgan yoki anglab yetilmagan fasohati zamidida, minglab avlodlarning orzu-

¹ Зоҳидов Р. "Саботул ожизин" асарининг манбалари, шарҳлари ва илмийтанқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филология фанлари доктори диссер., -Тошкент, 2017. 86-бет.

² Эркинов А. Алишер Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV-XX аср боши). Истиклол даври ўзбек навоийшунослиги. 30-жилдлик. 19-жилд. Тошкент, 2021. 13-бет.

³ Ҳайитметов А. "Шеърки, ҳам тушти менинг шонима" // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил, 9 февраль.

⁴ Ko'rsatilgan asar, 31-бет.

umidlari, tilaklari, estetik dunyosi, qalb manzaralari tasviri mujassam bo'ladi. Mana shularning hammasi germevntikaning badiiy tilga asoslangan matn imkoniyatlari zahirida o'rin topadi"¹.

Aftondil Erkinov Navoiy "Xamsa"sining matnii talqini Sharq adabiyotidagi boshqa shu an'anada yaratilgan asarlar bilan qiyosan o'rganadi. Jumladan, turk adibi Ahmadiyning (XIV–XV asrlar) "Iskandarnoma" dostonidagi Doro elchilari bilan Iskandar o'rtasida munozara, tortishuv lavhasini tahlili asosida Ahmadiyning izohi asnosida Iskandar – ruh, Dorob – nafs, kunjut – gunoh, xato, xo'roz – tavba ma'nosini anglatishi "Ahmadiy asaridagi voqelik, davr ruhi va ma'no tadqiqotchi yoki o'quvchiga Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonini talqin etishda yordam berishi mumkin"², – deb ko'rsatadi.

Olimga ko'ra, Sharq adabiyotidagi an'anaviy lavha talqini vositasida shu kabi boshqa an'anaviy lavhalarni ham talqin qilish mumkinligi Ahmadiy dostonida Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostoni ikkinchi hikoyati – Zayd Zahhob to'g'risidagi voqeaning ramziy ma'nolarini yechishga yordam beruvchi yana bir hikoyat tahlili orqali o'rganishga yo'l ochadi. Uning mazmuni quyidagicha: Iskandar yangi shahar qurdirib, unga Iskandariya, deb nom beradi. Yangi minora ustiga oinai getinamo o'rnatadi. Shu o'rinda hikoyat ichida yana bir hikoyat keltiriladi: Bani Abbos davrida Mag'ribdan bir farang keladi. Uning tashi mo'min, ichi kofir bo'lib, o'zini yon-atrofdagilarga zohidsifat qilib ko'rsatadi va odamlar unga ishonadi. Xalq uni imom va karomatgo'y, deb o'ylaydi. Lekin u Bani Abbosni aldab minora ostiga oltinlarni ko'mdirib, bir kechada olib qochib ketadi. Ahmadiy rivoyatdagi o'zi keltirgan ramzlarni shunday sharhlaydi: yangi qurilgan shahar – vujud, jomi getinamo – ko'ngil ko'zgusi, xalifa (Bani Abbos) – nafs, farang – dunyo ziynati. Asarning botiniy ma'nolariga batafsil to'xtalmay, mazkur hikoyat talqinidan Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonidagi Zayd Zahhob to'g'risidagi hikoyat mazmunini sharhlashda, qaysidir darajada, foydalanish mumkinligini qiyosan ochib beriladi³. Navoiy "Xamsa"sining XX asrgacha bo'lgan davrdagi talqini manbalarini tasniflash, bu jarayonda ana shu davrni keyingilaridan ajratuvchi tomonlariga e'tibor qaratiladi. Talqinshunos ta'kidicha: "Biz diqqatimizni qaratgan davr – Navoiy "Xamsa"si yaratilganidan XX asr boshlarigacha bo'lgan oraliqni masalamiz nuqtayi nazaridan yaxlit bir bosqich sifatida olib o'rgangandik. Bizning bosh maqsadimiz Sharqona talqinni ko'rsatuvchi asos – manbalarni aniqlashdan iborat bo'lgandi. Navoiy "Xamsa"si talqini, har qanday asar talqinida uchrashi mumkin bo'lganidek, uch xil tomondan talqin etilgan. Bular: a) muallifning o'zi (Navoiy); b) zamondoshlar (masalan, Jomiy, Husayn Boyqaro, Xondamir); v) keyingi davr kishilari (masalan, Bobur, xattotlar, kitobxonlar, noshirlar va boshqalar). Keyingi ikki guruhni o'z ichida yana qismlarga ajratish mumkindir. Biroq biz talqinni tashuvchi shaxs va guruhlarini emas, talqiniy informatsiyaga ega manbalar – talqiniy manbalarni o'rganishga e'tibor qaratish maqsadida bo'lganmiz"⁴. Aftondil Erkinov bu manbalarni: Navoiy "Xamsa"si, dostonlarning kirish qismidagi fikr-qarashlar, tazkiralalar (Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush shuaro" (1486 yili yozilgan) hamda Som Mirzo Safaviy "Tuhfai Somiy" va boshq.), tarixiy asarlar (Xondamirning "Makorim ulaxloq", Abdulmo'minxonning "Tom ut-tavorix" va Mir Said Sharif Roqimning "Tarixi Roqimiy" va boshq.), ilmiy asarlar, memuar asarlar (Navoiy "Xamsa"siga doir ko'plab fikr-munosabat uchraydigan Husayn Boyqaroning "Risolai Husayniy" va Xondamirning "Makorim ul-axloq"), Navoiy "Xamsa"si qo'lyozmalari, lug'atlar, nasriy bayonlar, "Xamsa"ga ishlangan minatyuralar kabilarni talqiniy manba sifatida o'rganadi. Ko'rinadiki, germevntik tadqiq matnni til (lingvistik), tarix, hatto san'at (miniatyura) sohasi doirasida tekshirishga yo'l ochadi.

Aftondil Erkinov Navoiy "Xamsa"si talqini davrini ikki bosqichga bo'lib o'rganishni ta'kidlar ekan, ularni XV asrdan XX asr boshlarigacha bo'lgan bosqich va. XX asr boshidan bugungacha bo'lgan bosqichga bo'ladi. Ularning birinchisini shartli ravishda sharqona, keyingisini g'arbona yondashuv davri, deb ko'rsatadi. "Ikki bosqich o'rtasidagi, taxminan, chorak asrlik muddat o'tish davri hisoblanadi. Bizning bunday klassifikatsiya tuzishimizga talqinlarda mavjud bo'lgan ikki davrga taalluqli farq, badiiy did va adabiyotshunoslik sababchi bo'ldi. Bosqichlar xarakteri ta'rifi ularning xususiyatini oydinlashtiradi"⁵.

Alisher Navoiy "Xamsa"sining g'oyaviy-badiiy olami, an'ana va ijodiylik, o'zaro ta'sir va san'atkorlik, syujet va kompozitsiya, obrazlar tizimi, genezisi, tipologik jihatlari, janr, vazn, uslub masalalari bilan bir qatorda, asarni germevntik jihatdan o'rganish, o'ziga xos poetikasini tadqiq qilish, ijodkor badiiy mahoratini namoyish qiluvchi yetakchi tasviriy vositalarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada

¹ Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадий тил. – Т.: Университет, 2013. 48-бет.

² Эркинов А. Алишер Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV–XX аср боши). Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 30-жилдлик. 19-жилд. Тошкент, 2021. 31-бет.

³ Эркинов А. Алишер Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV–XX аср боши). Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 30-жилдлик. 19-жилд. Тошкент, 2021. 33-бет.

⁴ Ko'rsatilgan asar, 183-бет.

⁵ Ko'rsatilgan asar, 38-бет.

navoiyshunoslikda olib borilayotgan ishlar, jumladan adabiyotshunos Aftondil Erkinovning “Xamsa”ning gerменевтик yo‘sindagi tadqiqotlari fikrimizni dalillaydi.

ADABIYOTLAR:

1. М.Муҳиддинов. Навоийдан кейин “Хамса” яратилмаганми? // [https:// zarnews. Uz / post / navoiydan - keyin-xamsa-yaratilmaganmi](https://zarnews.uz/post/navoiydan-keyin-xamsa-yaratilmaganmi)
2. Абдулхайров М. Навоий асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент. 252 б.
3. Зоҳидов Р. “Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмийтанқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филология фанлари доктори диссер., 86-бет. Тошкент, 2017. 256 б.
4. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (15-20 аср боши). Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 30-жилдлик. 19-жилд. Тошкент, 2021. 360 б.
5. Ҳайитметов А. “Шеърки, ҳам тушти менинг шонима” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил, 9 февраль
6. Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадиий тил. – Т.: Университет, 2013. 160 б.

ИЖТИМОЙ-МАЪНАВИЙ МУҲИТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ ИЛМий МЕРОСИНИНГ ЎРНИ

***М.Норқобилов-
Навоий давлат педагогика институти
Тарих кафедраси доценти***

Аннотация. Мақолада буюк мутафаккир Саъдуддин Тафтазоний асарларида келтирилган маънавий-маърифий, сиёсий-ҳуқуқий мавзулар юзасидан жамият ҳаётида пайдо бўлган ижтимоий муаммоларга ҳолис ва оқилона ечим топиш, яъни «ижтиҳод қилиш» масаласи ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар. Мужтаҳид, давлатнинг иқтисодий-маънавий қиёфаси, ақлий тафаккур, давлат бошқарув аппарати.

Маълумки, жаҳон миқёсида ўрганиладиган ҳар қандай билимнинг асосий мақсади инсон фаолиятининг муайян соҳасида юзага келган масалага ечим топишдан иборат бўлади. Билимлар ўзига хос тарзда ғоялар, назариялар, таълимотлар ва бошқа шакллар асосида объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очиб беради. Бу борада ижтимоий ҳаёт маҳсули бўлган умуминсоний урф-одат, кадрият ва билим рационал тафаккур ривожига хизмат қилган.

Шунингдек, «мужтаҳид» олимнинг рационал тафаккурини, яъни шахсий раъйини юксак маҳорат билан ишга солиши натижасида жамиятда ижтимоий интеллектни шакллантириш ва ривожлантириш масаласи кенг тарғиб қилинган. Мужтаҳиднинг илмий савияси бирор-бир масала юзасидан қарор қабул қилиш жараёнида нақлий ва ақлий далиллардан нечоғлик фойдаланганлик даражаси билан белгиланади. Қолаверса, мутафаккир яшаган даврда муайян масала юзасидан қарор қабул қилишда мужтаҳидларнинг ижтимоий статуси ҳақида фикр юритилади. Мунозарали масала юзасидан қабул қилинган оқилона қарорлар жамият тараққиёти учун хизмат қилиши ва ижтимоий аҳамияти очиб берилган. Мазкур жараёнда мутафаккир даставвал, нақлий билимларга, кейин ўзидан олдинги юқори савиядаги илмий давра вакиллари қарашларига, охирида эса, ўзининг рационал билимларига ва ақлий тафаккурига таянганлигини англаш мумкин.

Хусусан, тарихий жараёнда яратилган алломалар мероси билан замонавий билимларни уйғунлаштириш асосида маънавиятимизни қайта тиклаш, уни ёшлар онгига сингдириш мамлакатимиз ҳаётидаги устувор вазифа қилиб белгиланди. Бу борада республикаимизда олиб борилаётган ислохотлар, ислом дини ва жаҳон илм-фани ривожига беқиёс ҳисса қўшган алломаларимизнинг бой илмий-маданий меросини мукамал ўрганиш ҳамда ҳолисона тадқиқ қилишга чорлайди. Зеро, улуг аждодларимиз қолдирган маданий мерос асрлар оша умуминсоний кадриятлар ривожига хизмат қилиш билан бирга ижтимоий-маънавий муҳит камолотига ижобий таъсир кўрсатди.

Бир гуруҳ мужтаҳид олимларнинг маълум бир масалани ижтиҳод қилишлари натижасида исломнинг асосий манбаларидан бири – ижмоъ пайдо бўлди. Манбаларда «...ижмо фақат

мужтахидлар тарафидан содир бўлади»¹, - дея таъкидланган. Мазкур жараёнда мужтахидларнинг яқдил фикри қарор қабул қилишда адолат ва ҳақиқат, ҳолислик каби инсоний фазилатлар соҳиби бўлиш талаби муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатларни инобатга олганда, «...ижтиҳод – исломдаги янги пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилишнинг ўзига хос йўли»² сифатида фикҳий масала ёки ижтимоий воқеликни далилловчи олимдан жуда чуқур мантиқий мушоҳада ва интеллектни талаб қилади.

Айтиш мумкинки, илм аҳлининг мақсади жамият маънавий қиёфасини шакллантиришдан иборат бўлар экан, бу йўлдаги барча сайъи-ҳаракатлар эътирофга лойиқ масала сифатида баҳоланади. Ҳаттоки, масалага ечим излаш жараёнида кичик бир жузъий хато ёки камчилик ҳам мутафаккирнинг фойдасига хизмат қилиши мумкинлиги Тафтазоний томонидан далилланган.

Асар таҳлилидан маълум бўладики, ҳар бир фуқаро ўз зиммасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларни адо этишда ёки бирор масала юзасидан низолашаётган одамлар орасида адолат билан ҳукм юритишда, умуман олганда, жамият ҳаётидаги иштирокида «ишбоши»ларга итоат этмоғи лозимлиги таъкидланган. Раҳбарга итоатсизлик эса, давлатнинг ижтимоий барқарорлигига раҳна солувчи, жамият аъзолари орасида деструктивликни тарғиб қилувчи омил сифатида баҳоланади. Хусусан, мутафаккирнинг сиёсий қарашлари ва «уламолар ихтиёр этган сўзларга қўра, ишбошиларга қарши чиқилмайди»³. Мазкур сиёсий масала давлат ва унинг бошқарув аппарати ходимларини тизимли шакллантириш нуқтаи назаридан бугунги кун учун ҳам долзарб ҳисобланади.

Хусусан, жамият аъзоларининг ақлий қобилияти ёки тафаккур даражасининг турличалиги сабабидан ўрнатилган ижтимоий меъёрларга риоя этилмаслик ҳолатлари юзага келади. Натижада, жамиятда тартиб-интизом бузилиб, ижтимоий ихтилофлар, парокандаликни келтириб чиқаради ва давлатнинг таназзулига сабаб бўлади. Бундай вазиятларда, асарларида жамият қатламлари орасида ижтимоий тенглик ғояларини тарғиб қилган Саъдуддин Тафтазонийнинг «ишбошилар» ва уларга бўйсунувчилар фаолиятидаги конфликтологик ҳолатларни бартараф этишда юксак намуна эканлигини эътироф этамиз. Шу жиҳатдан олганда, мутафаккирнинг мазкур мавзудаги ғоялари жамият қуйи ва юқори қатлам вакиллари орасида ижтимоий барқарорликни таъминлашда назарий манба вазифасини бажаради.

Тафтазоний ғояларини бугунги кун нуқтаи назаридан баҳолаганимизда, давлатнинг барча структурасидаги «замонавий ишбоши»лар ва улар бўйсунувидаги ходимлар ўртасида мурса маданиятини шакллантириш жамият фаровонлиги ва ижтимоий барқарорликни таъминловчи муҳим омил эканлиги тушунилади. Инсонлар ўртасида, қолаверса, бутун жамиятнинг қуйи ва юқори қатлам вакиллари орасида илиқ муносабат ўрнатилиши, давлат ва жамият тараққиётини таъминлашнинг муҳим омили эканлиги таъкидланган.

Бугунги кунда Республикамизда ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий соҳада олиб борилаётган ислохотларнинг самараси ўлароқ, мамлакатимизда ўзининг шахсий фикри, қарашлари ва соҳага нисбатан креатив ёндашувига эга бўлган замонавий «ишбоши»ларни масъулиятли лавозимларга тайинлаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Раҳбар кадрлар онгида мутафаккирлар тарихий мероси ва замонавий билимларни уйғунлаштириш бугунги куннинг объектив заруриятига айланмоқда. Хусусан, замонавий «ишбоши»ларнинг бошқарув тизимида адолат тамойиллари устуворлигини таъминлаш борасида Президентимиз Ш.Мирзиёев шундай таъкидлайди: «Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар... фаолиятининг кундалик қондаси бўлиб қолиши керак»⁴. Тафтазонийнинг «ишбошилар» мавзусидаги қарашлари мазкур нуқтада бугунги кун учун долзарб мавзу сифатида амалий эътироф этилади.

Хулоса қилиб айтганимизда, раҳбар кадрларда халқ дардини тинглай олиш қобилиятини, шу билан бирга, қуйи қатлам вакилларида давлат бошқарув аппаратида нисбатан ишонч туйғусини шакллантириш масаласида Тафтазоний ғояларининг ўрни ва аҳамияти юқори эканлигини асосли деб баҳолаймиз. Республикамизда олиб борилаётган бугунги демократик ислохотлар замирида ҳам худди шундай эзгу мақсад мавжудки, унда халқнинг розилигига эришган раҳбар масаласи давлат сиёсати

¹ Ислом энциклопедияси. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.119.

² Пўлатов С., Алохунов А. Икки буюк аллома (Имом ал-Ғаззолий ва Ибн ал-Арабий). –Фарғона, 2017. – Б.132.

³ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-ақоид ан-Насафий. –Карачи: Мактабат ул-бушро, 2009. 1-нашр. سعد الدين تفتزاني، شرح العقائد، كراتشي، باكستان، مكتبة البشري، ٢٠٠٩ ميلادي، طبعة الاولى، صفحة –Б.367-368.

⁴ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиб қолиши керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. –Б.6.

даражасидаги ижтимоий воқеликка айланди. Уларда асрий анъаналар ва замонавий билимларни уйғунлаштириш масаласи бугунги куннинг объектив заруриятидир.

Адабиётлар.

1. Уватов У., Окилов С., Даминов Э. Мотуридия таълимоти ва Абу Муин Насафий илмий мероси. –Тошкент, 2018. 308 бет.
2. Зиёдов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. 26 бет.
3. Sirojiddinov Sh. Islom falsafasiga kirish: kalom ilmi. –Тошкент: Iqtisod-moliya. 2008.134 bet.

ERTAKLARDA SO‘Z SEHRI

Sanoyeva Muhtabar Nabiyevna
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish kafedrasida katta o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘zbek xalq ertaklarining voqelikni aks ettirish mezonlarini o‘rganish xalqning ma’naviy madaniyati, ma’rifiy-axloqiy, badiiy-estetik qarashlarini tadqiq etish imkonini beradi. Xususan, yoshlar qalbida Vatan tuyg‘usini o‘stirish va mustahkamlash, adolatparvarlik va mardlik ko‘nikmalarini tarbiyalash orqali tinchlik va ezgulikni yaratishda alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov milliy qadriyatlar haqida to‘xtalib, shunday degan edi: “Xalqning madaniy qadriyatlari, ma’naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma’naviyat manbai bo‘lib xizmat qilgan. Uzoq vaqt davom etgan qattiq mafkuraviy tazyiqqa qaramay, O‘zbekiston xalqi avloddan-avlodga o‘tib kelgan o‘z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an‘analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi”¹. Ma’naviyat tarixini o‘zida mujassam etgan o‘zbek folklori, xususan, xalq ertaklari milliy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi.

E’tiborli jihati shundaki, kitobxonlarning yosh avlodi odatda ertak kitoblarni maroq bilan o‘qishadi. Ertak xalq og‘zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to‘qima va uydirmaga asoslangan sehrli-sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Uning dastlabki namunalarini M. Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida etuk shaklida uchraydi va biror voqeani og‘zaki tarzda hikoya qilish ma’nosini bildiradi. Ertakning Surxondaryo, Samarqand, Farg‘ona o‘zbeklari orasida matal, buxoro atrofida tuman va qishloqlarda ushuk, Xorazmda varsaqi, Toshkent shahri va uning atrofida cho‘pchak deb atalishini hatto bolajonlar ham bemalol ayta oladi. Ertak hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib-u g‘aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g‘ayritabiiy jasorati bilan ularda katta qiziqish uyg‘otadi. Ertak bolajonlarning nutqini ravon qiladi. Obrazli fikrlashini o‘stiradi. So‘zni o‘z o‘rnida, mahorat bilan qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiradi.

So‘zda bir ma’noni xilma-xil so‘zlar orqali turli nozik ma’no qirralari bilan ifodalashda, so‘z sehrini namoyish etishda, nutqni bezashda, ta’sirchanlikni ta’minlashda ma’nodosh so‘zlar katta ahamiyatga ega.

Ma’nodosh so‘zlar haqida tilshunoslikda turlicha ta’riflarga duch kelamiz. Ilmiy adabiyotlarning ba’zilarida “sinonimiya – leksemalarning bir xil ma’no anglatishiga ko‘ra guruhlanishi”² deyilsa, boshqa birida “bir xil yoki bir – biriga yaqin ma’noga ega bo‘lgan so‘zlar”³, degan ta’rif keltiriladi.

Ma’nodosh so‘zlar bir umumiy ma’noni ifodalasa ham, shu umumiy ma’noni qanday ifodalash nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi. Masalan: shivirlamoq, gapirmoq, baqirmoq, bo‘kirmoq so‘zlari so‘zlash umumiy ma’nosi bilan bir xil bo‘lsa ham, ular ovozning baland-pastligiga ko‘ra farq qiladi. Shuningdek, to‘ng‘illamoq, ming‘illamoq, vaysamoq, javramoq so‘zlari ham so‘zlash umumiy ma’nosi bilan yuqoridagi so‘zlar bilan birlashadi, lekin ulardan salbiy bahoga egaligi bilan farqlanadi.

Ko‘ramizki, bir ma’noni o‘zimizning maqsadingizga muvofiq bir necha so‘zlardan bittasini tanlash orqali ifodalashimiz mumkin. Bu bilan nutqning ta’sirchanligini oshirish orqali so‘z sehrini namoyish qilishga erishiladi.

Ma’nodosh so‘zlar tilning lug‘aviy jihatdan boylik darajasini ko‘rsatib beruvchi o‘ziga xos vositadir. Tilda ma’nodosh so‘zlarning ko‘p bo‘lishi tilning estetik vazifasini yanada to‘liq bajara olishini

¹ Karimov I. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida. 6-jild T: “O‘zbekiston”, 1998. 125-bet

² Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: “Talqin” nashriyoti, 2005.

³ Irisqulov M. T. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2009.

osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Ertaklarda ma'nodosh so'zlarni qo'llash so'z ma'nosini kuchaytirishga, fikrni ta'kidlab aytishga yordamlashgan:

Picha reja tuzdi-da, o'rmonga qaytdi,

Yetib keldi zum o'tmay do'stlarin boshlab-

Birgalashib jo'jani tortib oldilar

Ahillikda, birlikda, haq rost, ko'pdir gap. ("Ertaklar karvoni" to'plamidan)

Yoki: Mamlakatda shunday bir **tinchlik, osoyishtalik** o'rnatgan ekanki, hamma xotirjam kun kechirar ekan. ("Oymomoning ertaklari" kitobidan)

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ertakni mahorat bilan aytib berayotganda, yoki ifodali o'qiyotganda o'qituvchi o'quvchining e'tiborini shunday so'zlarga qaratib, ularning mag'zini chaqib bersa, ma'nosini yaxshi tushungan o'quvchilar o'z nutalarida ularni belalol qo'llay boshlaydilar:

Yana qushlarning nag'masi bilan uyg'oning qulfi-dilingiz ochiladi, **na qayg'u, na g'am** qoladi. ("Oymomoning ertaklari" kitobidan)

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, ezgulikni tarannum etuvchi ertaklarning har bir so'zining mag'zini chaqib o'rganish, yosh avlodning so'zdan mahorat bilan foydalanish malakasini oshiradi, ularning ham og'zaki, ham yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizlat qiladi.

PROFESSOR NURBAY CABBAROV

*("Azərbaycan elminin-ədəbiyyatının dostu"
seriyasından 8-ci məqalə)*

Almaz Ülvi (BİNNƏTOVA)

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
"Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri"
şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı, e-mail: almazulvi1960@mail.ru
ORCIDiD – 0000-0001-7991-3969.

XÜLASƏ. Türk ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri mühüm rol oynayır. Belə bir həyatı və ədəbi-estetik ehtiyacı dərindən dərk edən, türk dünyası ədəbiyyatının tədqiqində mühüm elmi nəticələr əldə edən özbək alimlərindən biri, filologiya elmləri doktoru, professor Nurbay Cabbarov Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının yaxın dostu olaraq elmi yaradıcılığına nəzər salmaq diqqətəlayiqdir. O, XIX əsr klassik özbək ədibi Furqat əsərlərinin əlyazma mənbələri və onun xaricdəki həyatı və yaradıcılıq irsini tədqiq edərək mətnşünas alim kimi tanınmışdır. O, elmi fəaliyyətini genişləndirərək müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar aparıb: əlyazma mənbələri və mətnşünaslıq problemləri; nəvaişünaslıq və klassik ədəbiyyatın nəzəri məsələləri; türkologiya sahəsindəki tədqiqatlar; özbək cədid ədəbiyyatının tədqiqi; müasir özbək ədəbiyyatı və hazırki ədəbi proses. Bu elmi istiqamətlərin hər biri üzrə Nurbay Cabbarov diqqətəlayiq tədqiqatlar yaratmışdır. Nurbay Cabbarov türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinə dair dərin araşdırmalar aparır. Alimin "Əhməd Yasəvi və Yunus Əmrə hikmətlərində ədəbi təsir və ardıcılıq", "Hüseyn Cavid yaradıcılığının Özbəkistanda öyrənilməsini təkmilləşdirmək" kimi tədqiqatları bu fikri təsdiqləyir. Tədqiqatçının cədid ədəbiyyatına dair elmi araşdırmaları göstərir ki, Nurbay Cabbarov akademik-elmi təhlil təcrübəsinə malik ədəbiyyatşünasdır.

Təqdim olunan məqalədə bütün bu məsələlər alimin yaradıcılığı kontekstində şərh edilir. Nurbay Cabbarovun araşdırmalarında, bundan başqa, Şərq klassik ədəbiyyatının fəlsəfi-estetik əsası olan əruz, qafiyyə, bəlağət, fəsaḥət, məani, bəyan və bədii elmləri ilə bağlı diqqətəlayiq elmi fikirlər vardır. Əlişir Nəvainin və özbək klassik ədəbiyyatının başqa şairlərin əsərlərini məhz bu baxış bucağında təhlil edilir. Bütün bunlar göstərir ki, alimin əsərlərinin nəzəri bazası möhkəmdir və ədəbiyyatşünaslığın yüksək tələblərinə cavab verə bilir.

Açar sözlər: Nurbay Cabbarov, Furqat, türkologiya, özbək cədid ədəbiyyatı, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri.

ABSTRACT. Azerbaijani-Uzbek literary relations play an important role in the rise of Turkish literature to a new stage of development. Nurbay Jabbarov, Doctor of Philological Sciences, Professor is one of the Uzbek scientists who deeply understand the need for literature-aesthetics and achieved important scientific results in the study of the literature of the Turkic world; and it is remarkable to take a look at the

scientific creativity of NurbayJabbarov as a close friend of Azerbaijani literature and literary criticism. He was known as a textual scholar by researching the manuscript sources of the works of Furgat, classical Uzbek writer of the 19th century and his life abroad and his creative legacy. He developed his scientific activities and conducted research in various directions: manuscript sources and textual problems; Navoi studies and theoretical issues of classical literature, studies in the field of Turkology; the research of Uzbek Jadid literature, modern Uzbek literature and current literary process. NurbayJabbarov has created remarkable research in each of these scientific fields. NurbayJabbarov made in-depth research on the literary history of the Turkic peoples. The scholar's researches such as "Literary influence and consistency in the wisdoms of Ahmed Yasevi and YunusEmre" and "Improving of the learning of HuseynJavid's creativity in Uzbekistan" confirms this idea. The researcher's scientific studies on Jadid literature show that NurbayJabbarov is a literary critic with academic-scientific analysis experience.

In the presented article, all these issues are explained in the context of the scientist's creativity. Nurbay Jabbarov's research contains remarkable scientific ideas on aruz, rhyme, balâgat (rhetoric, eloquence), fasâhat (purity and perfection of language), meani, beyan and artistic sciences, which are the philosophical-aesthetic basis of Eastern classical literature. The works of Alisher Navoiy and other poets of Uzbek classical literature are analyzed from this point of view.. All this shows that the theoretical basis of the scientist's work is solid and it is able to cater the high demands of literary studies.

Keywords: Nurbay Jabbarov, Furgat, Turkology, Uzbek Jadid literature, Azerbaijani-Uzbek literary relations.

РЕЗЮМЕ. Азербайджано-узбекские литературные связи играют важную роль в подъеме турецкой литературы на новый этап развития. НурбайДжаббаров, доктор филологических наук, профессор – один из узбекских ученых, глубоко понимающих необходимость литературоэстетики и добившихся важных научных результатов в изучении литературы тюркского мира; Примечательно взглянуть на научное творчество НурбаяДжаббарова как близкого друга азербайджанской литературы и литературной критики. Он был известен как ученый-текстовед, исследовавший рукописные источники произведений Фургата, классика узбекского писателя XIX века, его жизнь за границей и его творческое наследие. Он развивал свою научную деятельность и вел исследования в различных направлениях: рукописные источники и текстологические проблемы; Навоийские исследования и теоретические вопросы классической литературы, исследования в области тюркологии; исследование узбекской джадидской литературы, современной узбекской литературы и современного литературного процесса. Нурбай Джаббаров провел замечательные исследования в каждой из этих научных областей. Нурбай Джаббаров провел углубленное исследование истории литературы тюркских народов. Исследования ученого, такие как «Литературное влияние и последовательность мудрости Ахмеда Ясеви и » и «Улучшение изучения творчества ГусейнаДжавида в Узбекистане», подтверждают эту мысль. Научные исследования исследователя джадидской литературы показывают, что Нурбай Джаббаров является литературным критиком с опытом научно-аналитического анализа.

В представленной статье все эти вопросы объяснены в контексте творчества ученого. В исследованиях НурбаяДжаббарова содержатся замечательные научные идеи по арузу, рифме, балагату (риторике, красноречию), фасахату (чистоте и совершенству языка), меани, беяну и художественным наукам, которые являются философско-эстетической основой восточной классической литературы. С этой точки зрения анализируется творчество Алишера Навои и других поэтов узбекской классической литературы. Все это показывает, что теоретическая основа творчества ученого прочна и способна удовлетворить высокие запросы литературоведения.

Ключевые слова: Нурбай Джаббаров, Фургат, тюркология, узбекская джадидская литература, азербайджано-узбекские литературные связи.

Giriş / Introduction

Yaşadığımız yeni dövr türk dünyasının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" (İsmayıl bəy Qaspiralı) ideyasının həyata keçirilməsi, türk ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsi ilə seçilir. Bu baxımdan Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri mühüm rol oynayır. Belə bir həyatı və ədəbi-estetik ehtiyacı dərinlən dərk edən, türk dünyası ədəbiyyatının tədqiqində mühüm elmi nəticələr əldə edən özbək alimlərindən biri, filologiya elmləri doktoru, professor Nurbay Cabbarov Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının yaxın dostudur.

Nurbay Cabbarov 1966-cı ildə Özbəkistan Respublikasının Qaşqadərya vilayətinin dağlıq Dehqanabad rayonunda anadan olub. Daşkənd Dövlət Universitetinin (indiki Mirzə Ulughbəy adına Özbəkistan Milli Universiteti) özbək filologiyası fakültəsində ali təhsil aldıqdan sonra Özbəkistan Elmlər Akademiyasının

Həmid Süleymanov adına Əlyazmalar İnstitutunda aspirant, kiçik elmi işçi, baş elmi işçi kimi vəzifələrdə çalışmışdır (1990-1998). O, "Furqat əsərlərinin əlyazma mənbələri" mövzusunda namizədlik (1994) və "Furqatın xaricdəki həyatı və yaradıcılıq irsi: mənbələr, mətnşünaslıq, poetika" (2004) mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etmişdir. [*Zakirjon Molla Xalmuhammad oğlu (1859, Kokand – 1909, Şərqi Türkiyə, Yarkent) milli intibah dövrünün özbək ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrindən biri olmuşdur, Furqat təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır (sözünün bir anlamı da vətəndən uzaqda yaşayan). O, şair və yazıçı, ədəbiyyatşünas və tarixçi, filoloq və tərcüməçi kimi zəngin mədəni irs qoymuşdur*].

1999-2016-cı illərdə "Milli intibah dövrü özbək ədəbiyyatı" kafedrasının dosenti, kafedranın müdiri, Özbəkistan Milli Universitetinin "Özbək filologiyası" fakültəsinin dekanı vəzifələrində çalışıb. 2006-2016-cı illərdə Özbəkistan Milli Universitetində elmlər doktoru elmi dərəcəsinin verilməsi üzrə İxtisaslaşdırılmış Şuranın sədri vəzifəsində çalışıb. 2016-cı ildən Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin "Özbək ədəbiyyatı tarixi" kafedrasının müdürüdür.

2005-ci ildən Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan alim 2018-ci ildən Yazıçılar Birliyinin Ədəbi Tənqid Şurasının sədri vəzifəsində çalışır. Eyni zamanda "Fədakar" və "Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti" qəzetlərində şöbə müdiri, baş redaktorun müavini, "Təfəkkür" jurnalında baş redaktor müavini vəzifələrində çalışıb.

Əsas hissə / Main Part

Nurbay Cabbarov Nizami Gəncəvi və Əhməd Yəsəvidən Yunus Əmrə və Əlişir Nəvaiyə, Zahirəddin Babur, Məşrəb və Ağahidən Əmiri, Müqimi və Furqətəcən, Behbudi, Fitrət və Abdulla Qədiridən Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə və Çolpanacan, Səməd Vurğun və Maqsud Şeyxzadədən Erkin Vahidov və Abdulla Aripovacan, onlardan tutmuş ta müasir Azərbaycan və özbək ədəbi sənətkarlarının yaradıcılığı haqqında sanballı tədqiqatlar yaradan, elmi araşdırmalarını mütəmadi olaraq davam etdirən görkəmli alimdir. Onun elmi əsərləri vətəni Özbəkistandan başqa Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya, ABŞ, Çin, Malayziya, Hindistan və Cənubi Koreyanın nüfuzlu elmi jurnallarında dərc olunub. Alim ali təhsil müəssisələri üçün bir dərsləyin, üç tədris-metodiki vəsaitin, on iki kitabın və 700-dən çox elmi və elmi-kütləvi məqalənin müəllifidir.

Onun elmi fəaliyyəti çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Əsasən aşağıdakı elmi istiqamətlərdə tədqiqatlar aparır:

- əlyazma mənbələri və mətnşünaslıq problemləri;
- nəvaişünaslıq və klassik ədəbiyyatın nəzəri məsələləri;
- türkologiya sahəsindəki tədqiqatlar;
- özbək cədid ədəbiyyatının tədqiqi;
- müasir özbək ədəbiyyatı və hazırkı ədəbi proses.

Bu elmi istiqamətlərin hər biri üzrə Nurbay Cabbarov diqqətəlayiq tədqiqatlar yaratmışdır. Bu tədqiqatlar müəyyən dövr ədəbiyyatına xas estetik qanunauyğunluqların inkişafına, ədəbiyyatşünaslığın yeni nəzəri baxışlarına, maraqlı fakt və məlumatlar, yeni şərhlər və elmi ümumiləşdirmələrlə zənginləşməsi baxımından qiymətlidir.

Əlyazma mənbələri və mətnşünaslıq problemləri. Nurbay Cabbarov elmə Furqat ədəbi şəxsiyyəti və irsi kontekstində mətnşünas alim kimi gəlib. Onun tədqiqatlarına söykənərək, məşhur özbək şairi Zakircan Furqatın tərcümeyi-halı, yaradıcılığının nəzm, nəsr və publisistik yaradıcılığı kontekstində özbək milli intibah ədəbiyyatının tədqiqində yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu söyləmək olar. Əlyazma mənbələrinin tədqiqi nəticəsində Furqatın qəzəl, müxəmməs, tərcibbənd, fərz, "Həccnamə" kimi janrlarda 500 beytdən çox şeiri, "Qavaidi Çin və umorati politiki" nəsr əsəri elmi dövriyyəyə buraxılmışdır. İlk dəfə orijinal və çap olunmuş nüsxələrin müqayisəli təhlili əsasında şairin şeirlərinin mövcud nəşrlərindən çıxarılan 400-dən çox misrası bərpa edilib. Furqatın xaricə gedib ölkəyə qayıtmamasının səbəbləri yeni dövrün ruhunda, gerçəklik kontekstində şərh olunur. Arxiv sənədləri əsasında şairin səyahət marşrutu, Türkiyə və Yunanıstanda, ərəb ölkələrində, Hindistan və Çində olduğu tarixlər dəqiqləşdirilib. Onun bu ölkələrdə yazdığı əsərləri sistemli şəkildə təhlil edilib. "Muazzam Rusu Çin..." ilə başlayan dördlük və "Tuf" rədifli qəzəli şairə aid edilsə də, əslində onun qələminə aid olmadığı sübut edilmişdir. Müəllifin "Furqat" təxəllüsü seçməsinin onun əqidəsi və peşəsi ilə bağlı olması, şeirlərində islami-mistik fikirlərin yüksək bədii şəkildə ifadə olunması elmi meyarlara əsaslanır. Onun xaricdə yazdığı əsərləri saf estetik qanunlar əsasında şərh olunur.

Nurbay Cabbarov mətnşünaslığın nəzəri problemlərinə də yeni elmi mülahizələr irəli sürüb. O, əlyazmaların genealogiyası, mətn tarixi, elmi-tənqidi mətni, mətnin şərhə kimi məsələlərlə bağlı nəzəri fikirlərini özbək klassik ədəbiyyatı misalında zənginləşdirmiş və təkmilləşdirmişdir. O, hədislərin etibarlı mətnlərinin bərpasında yüksək effektiv olan müqabilə üsulundan mətnşünaslığa dair tədqiqatlarda istifadə mexanizmi işləyib hazırlamışdır. Bununla bağlı elmi qənaətləri onun nəzəri alim kimi yüksək potensialını təsdiqləyir.

Nurbay Cabbarov həm də praktiki mətnşünaslıqla ciddi məşğul olur. Alim XIX əsr özbək şairi Məhəmməd Rza Agahinin “Zubdətut-təvarix” (“Tarixi hadisələrin qaymağı”) əsərini, Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” dastanının Agahi tərəfindən tərcüməsini, Furqatın, Muqiminin, İbrətin “Seçilmiş əsərləri”ni, Molla Alimin “Türküstan tarixi” əsəri və “Baba Rövşən” xalq dastanını əlyazma mənbələri əsasında elmi şərh və göstəricilərlə birgə çap etdirmiş, tədqiqata cəlb etmişdir. Bu nəşrlər Nurbay Cabbarovun diqqətli mətnşünas, ərəb və fars dillərini, Qurani-Kərimin və hədislərin bədii ədəbiyyata təsirini bilən alim olduğunu göstərir.

Nəvaişünaslığın və klassik ədəbiyyatın nəzəri məsələləri. Tədqiqatçı Ümumşərq və xüsusən də türk xalqlarının ədəbiyyat nəzəriyyəsini yaxşı bilir. Onun böyük şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş “Məani əhlinin sahibi” (“*Maoniy ahlining sohibqironi*”) monoqrafiyası buna əyani sübutdur. Yaradıcılıq konsepsiyası – şübhəsiz ki, ən mühüm nəzəri məsələlərdir. Nurbay Cabbarov bu mürəkkəb, lakin ədəbi-estetik qanunların əsasını təşkil edən problemi Nizami Gəncəvi ilə Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin müqayisəli təhlili əsasında dərinlən təhlil etmişdir. Alimin fikrincə, bu iki böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq konsepsiyasının əsasını aşağıdakı xüsusiyyətlər təşkil edir:

- qələmi və sözü müqəddəs saymaq, onlardan alət kimi istifadə etməkdən çəkinmək;
- mükəmməl sənətkarlıqla yanaşı, dərin məna təcəssüm etməyin zəruriliyi;
- bədii əsər Haqq və həqiqət meyarlarına əsaslanmalı;
- sənətkarın öz müstəqil yolu ilə getməsi və təqliddən uzaq olması.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında qələmin¹ müqəddəsliyini vurğulayaraq, sözdəki xətalara qələmlə düzəldildiyini dilə gətirir:

*Sözümdə nə xətalıq varsa, keç,
Qələm çək üstünə, qalmasın heç.*

– tərzində ifadə etməsi, böyük şairin sözünün müqəddəs sayılmasına səbəb asimana üz tutması, qələmin xəzinələrin qıfılını açan almaz nizə ilə müqayisə etmək kimi bəlağət və yetkinliyin əsası olan fikirləri dərk edir və dərinlən araşdırır. Belə müqayisədə, Əlişir Nəvai fikrincə, qələm ən sürətli yoldur, ona görə də onun üçün məsafə önəmli deyil, qələmin gedəcəyi yer (fələkdən) səmən ucadır – Ərşdir. Böyük mütəfəkkirə görə, Qələm əhlinin bunu nəzərdə tutması məskəni fələk fəvqündə olan qələmin şərəfini yerə vurmamalı, onunla ancaq və ancaq layiqli sözlər bitirməli olduğu estetik anlayışın mahiyyətini ortaya qoyur. Alimin ən mühüm mülahizələrindən biri budur: “Qələmi mədh edərkən, Həzrət Nəvai qələm əhlinin ustası Şeyx Nizami Gəncədə rahatlıq tapsa da, atdığı hər addımı xəzinələr üzərində olması fikrini irəli sürür. Ulduzlar səmanı bürüdüüyü kimi, onun xəzinəsindən səpələnmiş ləl-cəvahiratların bütün dünyanı bürüməsi, buna sübutdur. Bu xəzinədəki ləl-cəvahiratın dəyəri ondan ibarətdir ki, onu xərcləyən heç vaxt geri qaytarılmayacaq. Kim bu qiymətli daşlardan sərvət əldə edə bilsə, yüz ildə mində birindən az olmaz”. Nurbay Cabbarovun bu mənada xidməti ondan ibarətdir ki, ondan əvvəl ortaya qoyulmuş tədqiqatlarda eyni məsələlər bu cür təhlil olunmayıb.

Monoqrafiyada Nəvainin məna və obraz ahənginə, dünya və ona bağlı rəmzlərə, irfani məzmun və bədii formanın harmoniyasına dair bədii-estetik baxışları dərinlən öyrənilmişdir. Təsəvvüfi obraz və rəmzləri təhlil edən Nurbay Cabbarov ondan əvvəl aparılan araşdırmaları təkrarlamır. Problemin həllinə yeni mənada yanaşır, klassik ədəbiyyatın özəyi olan Qurani Kərim və hədislərə, təsəvvüf elminə dair ilkin qaynaqlarına əsaslanır. Elə buna görə də klassik poeziyada təsəvvüfi obraz və istilahlara mahiyyətini dərinlən açıb göstərir. Alimin bununla bağlı fikirləri nəvaişünaslığı və bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığı yeni nəzəri qənaətlərlə, maraqlı elmi şərhlərlə zənginləşdirmək baxımından dəyərlidir.

Nurbay Cabbarovun araşdırmalarında, bundan başqa, Şərq klassik ədəbiyyatının fəlsəfi-estetik əsası olan əruz, qafiyə, bəlağət, fəsaḥət, məani, bəyan və bədielmləri ilə bağlı diqqətəlayiq elmi fikirlər vardır. Əlişir Nəvainin və özbək klassik ədəbiyyatının başqa şairlərin əsərlərini məhz bu baxış bucağında təhlil edilir. Bütün bunlar göstərir ki, alimin əsərlərinin nəzəri bazası möhkəmdir və ədəbiyyatşünaslığın yüksək tələblərinə cavab verə bilər.

Türkologiya üzrə tədqiqatlar. Hər bir alimin əsərlərinin dəyəri, ilk növbədə, mənsub olduğu xalqın estetik təfəkkürünün təkmilləşdirilməsinə nə qədər töhfə verə biləcəyi ilə müəyyən edilir. Türk dünyası ədəbiyyatının estetik idealının əsasını təşkil edən türk ruhunun bədii ifadəsi Nurbay Cabbarovun elmi araşdırmalarının əsl mahiyyətini müəyyən edən elmi problemlərdən biridir. Bu baxımdan alimin “Əlişir Nəvai yaradıcılığında türk ruhunun ifadəsi” araşdırması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Seyid Həsən Ərdəşirə

¹Bu misranın azərbaycancası belə təqdim edilir: “*Bu söylədiyimdə nə ki, səhvim varsa, Üstünə qələm çək, ey pərvərdigar!*”

yazdığı poetik məktubun əhəmiyyətinə diqqət yetirən alimin sözlərinə görə, ilk növbədə, bu məsnəvi 1465-ci ildə Əlişir Nəvai iyirmi dörd yaşında ikən yazılmışdır. İkincisi, bu məktubda böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığının əsas konsepsiyası – türk ədəbi dilinin yüksək potensialını sübut etmək, millətin şərəf və ləyaqətini qorumaq ruhu güclü şəkildə ifadə olunub.

Poetik bir məktub üçün Şərq şeiriyyətinin nadir nümunələri sayılan Əbülqasım Firdovsinin məşhur “Şahnamə”si, Yusif Xas Hacibin “Kutadqu Bilig”i, cəngnamə ruhunda olan əsərlər mütəqərib bəhri – mütəqəribi musmuli mahzuf vəzni(fauvlun fauylun alim fauylun faal V – – / V – – / V – – / V –) seçilməsinin səbəblərini alim hərtərəfli elmi əsasını göstərir. Onun fikrincə, bunun birinci səbəbi mütəqərib bəhrinin türk xalqlarının poetik sistemi –hecanın ən fəal formalarından biri olan on bir hecalı vəznə çox uyğun olmasıdır. İkincisi, o zaman iyirmi beş yaşında olan Nəvainin türk dilini və türk millətinin namusunu qorumaq üçün mübarizə meydanına çıxdığını elan etməsi idi. Qeyd edək ki, bu poetik məktub indiyədək əksər nəvəişünas alimləri tərəfindən araşdırılıb. Amma Nurbay Cabbarova qədər əsər türk ruhunun ifadəsi baxımından təhlil edilməmişdir. Bu xüsusiyyət alimin hər hansı elmi problemi öz elmi konsepsiyası baxımından özünəməxsus şəkildə şərh etmək bacarığından xəbər verir.

Nurbay Cabbarov türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinə dair dərin araşdırmalar aparır. Alimin “Əhməd Yasəvi və Yunus Əmrə hikmətlərində ədəbi təsir və ardıcılıq”, “Hüseyn Cavid yaradıcılığının Özbəkistanda öyrənilməsinə təkmilləşdirmək” kimi tədqiqatları bu fikri təsdiqləyir. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin Özbəkistanın xalq şairi Camal Kamalın özbək dilinə tərcüməsindəki nəşri zamanı beşinci dastan “İskəndərnamə” Nurbay Cabbarovun ön sözü ilə çap olunub. Bu ön söz Nizaminin “İskəndərnamə”sinin Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri kontekstində təhlili baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alimin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə dair analitik məqalələri onun Azərbaycan maarifpərvərləri Nəriman Nərimanov, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına dərin analitik təhlili münasibətini əks etdirir.

Özbək cədid ədəbiyyatının tədqiqi. Nurbay Cabbarov cədidçilik və cədid ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırdığı tədqiqatların da elmi səviyyəsi yüksəkdir. Nurbay Cabbarovun elmi fəaliyyətində “Mərifət nadir” kitabı, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Abdurrauf Fitrət, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Əbdülməmid Çolpanın yaradıcılığına dair analitik məqalələr xüsusi yer tutur. Alimin cədid poeziyası, nəsr, dramaturgiyası və bədii publisistikasına dair onlarla elmi əsərləri çap olunub. Onlarda cədidədəbiyyatın da ictimai gerçəkliyin bədii şərhinin xüsusiyyətləri, millət və milli məsələlərin aydınlaşdırılması, yaradıcı niyyət və estetik idealın ahəngdarlığı, obraz və rəmzlərin poetikası, Şərq və Qərb mədəniyyətində konseptual münasibətin ifadəsi yeni perspektivə əsaslanan unikal elmi problemlərdir. Alimin “Müasir mətbuatda millət və milliməsələlərinin işıqlandırılması”, “Fitrət yaradıcılığında Şərq və Qərb mədəniyyətinin şərh”, “Maarifçilik nədir, cəhalət nədir?” kimi yazılar buna əyani sübutdur. “Ötən günlər” də milli ruhun ifadəsi” sərlövhəli məqaləsi bu sıradaəsrin təhlilinin dərinliyi və dəqiqliyi, ifadə tərzinin aydınlığı və axıcılığı ilə seçilir.

Məqalədə milli ruhun özünəməxsus ifadəsini təmin edən meyarlar bunlardır: milli ruhun özünəməxsus adət-ənənələr, milli dəyərlər, millətin ruhunu təcəssüm etdirən arzu və istəklərinin şərh; millətin özünə tənqidi ruhda baxmaq imkanlarının ifadəsi və milli şəxsiyyətlərə xas olan sabit inancların poetik təsviri formasında təsnifat əsasında tədqiq edilməsi. Nurbay Cabbarovun fikrincə: “birincisi, millətin əxlaqı, ikincisi, iradəsi, üçüncüsü isə inancını təcəssüm etdirir və bu üçü bütövlükdə milli ruhu formalaşdırır. Milli ruhun əsası sayılan bu üç xüsusiyyətin bir əsər daxilində poetik sintezi istisnasız olaraq fenomenal poetik hadisə sayılmağa layiqdir. Əsərlərin əksəriyyətində bu xüsusiyyətlərin bir-ikisinin təcəssüm etdirildiyi müşahidə olunur. Müvafiq olaraq, milli ədəbiyyat tariximizdə nadir bir əsər bu ədəbi-estetik meyarla tam cavab verə bilər. Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” romanı da belə nadir əsərlərdəndir. Təbii ki, belə yanaşma alimin fikirlərinin sistemli və əsaslı olmasını təmin edirdi. Nurbay Cabbarovun Çolpan lirikasındakı bəzi rəmzlərin poetikası ilə bağlı məqaləsi analitik təhlil baxımından mühüm elmi dəyərə malikdir. Məqalədə şairin lirikasında tez-tez müşahidə olunan *xəyal*, *bulud*, *ulduz*, *şübh* kimi simvolların bədii funksiyası yaradıcı yanaşma əsasında təhlil edilir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçının cədid ədəbiyyatınadair elmi araşdırmaları göstərir ki, Nurbay Cabbarov akademik-elmi təhlil təcürbəsinə malik ədəbiyyatşünasdır.

Müasir özbək ədəbiyyatı və mövcud ədəbi cərəyanların təhlili Nurbay Cabbarovun yaradıcılığında mühüm elmi istiqamətlərdən biridir. Onun “Zaman, meyar, şeiriyyət” kitabı və 100-dən çox məqaləsi bu fikri təsdiqləyir. Onun Aybek, Şeyxzadə, Mirtemirdən Zülfiyyə, Erkin Vahidov və Abdulla Aripova qədər, Rauf Pərfi, Şövkət Rəhman, Osman Əzimdən Məhəmməd Yusifə, Siracəddin Səyyid və bugünkü gəncliyin poeziyasının təhlilinə aid məqalələri alimin elmi fəaliyyəti haqqındageniş təsəvvür yaratmasına sübutdur. Onun Pirimqul Qədirov, Erkin Əzəm, Xayriddin Sultan kimi müasir özbək nəsr ustalarının yaradıcılığı ilə

bağli araşdırmaları epik təsvirin özünəməxsusluğu, yaradıcılıq laboratoriyasının sirləri, bədii bacarığı müəyyənləşdirməkmeyarlarını dərinədən təhlil etdiyinə görə qiymətli.

Alimlər çoxdur, amma onların hamısı elmi məktəb yarada bilmir. Nurbay Cabbarov özbək klassik ədəbiyyatşünaslığı üzrə tərifi olunan məktəbin yaradıcılarından. Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin sayında və yaratdığı elmi məktəb haqqında ayrıca səhifənin olması da buna sübutdur. Alim mətnşünaslıq və ədəbi mənbəşünaslıq, özbək klassik və müasir ədəbiyyatı, ədəbiyyatın tədrisi metodikası sahələri üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru (Rhd) elmi dərəcələri olan 30-a yaxın elmi kadr hazırlayıb. Bunlardan biri Tursun Qurban – Çin Xalq Respublikasının Sincan Universitetinin professoru olması alimin xarici təhsil ocaqları üçün elmi kadrlar hazırladığının sübutudur. İndi də onun elmi rəhbərliyi altında bir çox tədqiqatçılar müxtəlif mövzularda tədqiqatlar aparırlar.

Nəticə / Conclusion

Nurbay Cabbarov elmi və pedaqoji fəaliyyətdəki uğurlarına görə Özbəkistan Prezidenti tərəfindən layiqincə təltif edilib. Alim 2002-ci ildə “Şöhrət” medalı, 2023-cü ildə “Dostluq” ordeni ilə təltif edilib. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvainin ədəbi irsinə dair bağli araşdırmalarına görə Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin “Nizami Gəncəvi” xatirə medalı ilə təltif edilib.

Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının yaxın dostu, tanınmış alim Nurboy Cabbarov bu gün də daim və intensiv şəkildə elmi fəaliyyətlə məşğuldur. Gələcək elmi fəaliyyətində alimə böyük uğurlar arzulayırıq.

ƏDƏBİYYAT / REFERENCES

1. Nurboy Jabborov. Ma'rifat nadir. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010.
2. Nurboy Jabborov. Zamon. Mezon. She'riyat. – Toshkent: “G'ofurG'ulom” NMİU, 2015, 304 bet.
3. Nurboy Jabborov. Adabiyot va milliy ma'naviyat. – Toshkent, “Ma'naviyat”, 2015
4. Nurboy Jabborov. Maoniy ahlining sohibqironi. Monografiya. – Toshkent, “Adabiyot”, 2021.
5. Nurboy Jabborov. “Jahon bastik ushadi ilm birla”, (Furqathayotivaijodining xorijda o'rganilishi) Jahon adabiyoti, 2001, 8-son, 122–129-betlar.
6. Nurboy Jabborov. Furqat nega Furqat? Yoshlik, 2001, 5-6 son. 39–41-betlar.
7. Nurboy Jabborov. Furqat merosi va Xitoy manbalari, Sharq yulduzi. 2001, Ikkinchi fasl, 121–127-betlar.
8. Nurboy Jabborov. Furqat “Tanlanma asarlar”ning Shinjong nashri xususida. O'zbek tiliva adabiyoti, 2001, 5-son, 61–64-betlar.
9. Nurboy Jabborov. Vatan ishtiyoqin tortaram. Tafakkur, 2002, 1-son, 48–57-betlar.
10. Nurboy Jabborov. Tiramohda bahor orzusi. Yoshlik, 2002, 3-son.
11. Nurboy Jabborov. Furqat istilochi nimaqtaganmidi? O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2002-yil 22-fevral.

UMUMLISONIY SISTEMA TERMINI XUSUSIDA

***Abdiyev M.B.,
filologiya fanlari doktori, professor***

O'zbek tilshunosligida o'zbek tili leksikasi, o'zbek adabiy tili leksikasi, o'zbek tili lug'at boyligi, hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at tarkibi, o'zbek tili lug'at tarkibi, tilning lug'at tarkibi, umumxalq o'zbek tili leksikasi, o'zbek tilining lug'at fondidagi so'zlar, sovet davri o'zbek adabiy tili leksikasi, shevalar leksikasi, o'zbek tilining o'g'uz lahjasi leksikasi, qipchoq dialektlari leksikasi, kasb-hunar leksikasi, eski o'zbek adabiy tili leksikasi, yozma yodgorliklar tili leksikasi, Alisher Navoiy asarlari leksikasi kabi bir qolipdagi terminlar ko'plab qo'llanadi. Bu terminlarning har biri o'ziga xos nozikliklarga ega bo'lib, ilmiy adabiyotlarda mufassal sharhlangan (Kamolov, 1953, 1966; Pinxasov, 1960; Shoabdurahmonov, 1962; Tursunov va b., 1975, 1992; Muhammadjonova, 1982; Bafoyev, 1983; Begmatov, 1985; Asqarova va b., 1989; Ishaev, 1989; Alieyev va b., 1994 va b.).

O'zbek tilshunosligida sheva materiallarini o'rganishga katta ahamiyat berib kelindi. Shu bilan birga, shevalarda qo'llanayotgan leksik qatlamlar ham ayrim tadqiqotlarning tekshiruv obyekti bo'lib xizmat qila boshladi. Natijada *shevalar leksikasi* (O'zbek shevalari leksikasi, –Toshkent, 1991), *lahja leksikasi* (Madrahimov, 1973), *dialektlar leksikasi* (Doniyorov X., 1979) kabi terminlar yuzaga keldi.

O'zbek adabiy tili va uning shevalarida qo'llab kelinayotgan kasb-hunarlariga doir leksik qatlamning o'rganilganligini va ko'plab ishlarda «... *leksikasi*» terminidan foydalanganligini ta'kidlash lozim. Qiyoslang: «Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi» (Ibrohimov, 1956, 1959), «O'zbek tili amaliy

san'ati leksikasi» (Tursunova, 1978), «O'zbek tilining etnografik leksikasi» (Mirzayev, 1971), Samarqand viloyati kasb-hunar leksikasi (Abdiyev, 2004) va b.

Keyingi 20-30 yil ichida badiiy yoxud boshqa asarlarning leksik tarkibini o'rganishga bag'ishlangan qator ilmiy ishlar paydo bo'ldi. Ularda «...umumiste'mol leksika» (Mukarramov, 1979), «...umumiste'moldagi leksika», «...umumiste'moldagi so'zlar» (O'zbek tili leksikologiyasi, 1981, 11-12), «...poeziya tilining lug'ati» (Qo'ng'urov, Karimov, 1981), «...asarlari leksikasi» (Bafoev, 1983) kabi ishlarni ko'ramiz.

Tilshunoslikda o'zbek tili leksikasini quyidagi ikki asosiy guruhga bo'lib o'rganish tavsiya etilgan:

1. Umumiste'mol doirasi chegaralanmagan leksika.
2. Iste'mol doirasi chegaralangan leksika.

Umumiste'mol doirasi chegaralanmagan leksikaga umumturkiy va O'zbekcha so'zlar hamda o'zlashma (tojikcha, arabcha, ruscha) so'zlar kiritilgan. Iste'mol doirasi chegaralangan leksikaga esa dialektal leksika, terminologik leksika, jargon va argolar kiritilgan (qarang: Shoabdurahmonov va b., 1980, 128-133).

Quyidagi terminlarga ham e'tibor beraylik: *qo'llanish doirasi chegaralanmagan leksika*, *qo'llanish doirasi chegaralangan leksika* (Abdurahmonov va b., 1992, 86-92).

Ikkinchi guruh olimlar esa o'zbek tilining mazkur lug'at tarkibini quyidagi guruhlariga ajratishni ma'qul deb bilganlar:

1. Tarixiy jihatdan hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasi. Bunga o'zbekcha, umumturkiy, tojikcha, arabcha va ruscha so'zlar kiritiladi.

2. Ijtimoiy-dialektal tarkibi jihatdan hozirgi o'zbek adabiy tilining leksikasi (aktiv va passiv so'zlar, arxaizmlar, istorizmlar, neologizmlar, dialektizmlar, jargon va argolar) [Qarang: Pinxasov, 1960, 32-44]. Yana bir manbaga murojaat qilaylik:

1. O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti [Asqarova va b., 1989, 29-32]; 2. Hozirgi o'zbek tili leksik sostavi.

E.Begmatov: O'zbek tilidagi keng iste'mol so'zlar; professional so'zlar; dialektal so'zlar; hozir tilda iste'moldan chiqqan, ammo ba'zan nutqiy va uslubiy talablarga binoan ishlatiluvchi so'zlar; ilmiy terminologiya; jargonlar; adabiy va dialektal frazeologiya; atoqli otlar [Begmatov, 1985, 6-22].

Til jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy, majburiy, tayyor hodisa bo'lishi barobarida, jamiyatning turli saviya va kasb-kor vakillariga baravar xizmat qiladi. Binobarin, tilning leksik tarkibini ilmiy asoslangan holda tasniflash masalasini ham xolisona hal qilish zarurati tug'ilmoqda.

Yuqorida sanalgan va ma'lum bir til leksik boyligining umumiy nomini atovchi terminlarning barchasi XX asr tilshunosligi emas, balki XIX asr tilshunosligi tahlil usullariga xos terminlardir. Zero, XIX asr tilshunosligida (masalan, Frans Bopp, YA.Grimm, K.Fossler), asosan, tarixiy-qiyosiy (komparativistik) tahlil usullari bilan ish ko'rildi va bu davr tilshunosligida adabiy til bilan jonli xalq shevalari, shuningdek, tarixiy yodgorliklar tili materiallari, ko'pincha, bir-biridan ayri va, hatto, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan holda tahlil etilar edi (Qarang: Амирова и др., 1972;). Sistem tilshunoslik asoschilaridan biri Boduen do' Kurtene ayrim yosh grammatikachilarning «adabiy til sun'iy va tahlil uchun mutloq yaroqsiz, haqiqiy til savodsiz, shahar madaniyatidan uzoqda bo'lgan mujiklarning tiliginadir»,—degan shiorlar ustidan O'zining «Некоторые общие замечания о языковедении и языке» maqolasida «syurtuk kiygan janobning savodsiz mujikka sirtidan sig'inishi»,—deb kulgan edi (Zveginsev, I, 1964, 273).

XX asrning 20-yillarida ko'p millatli sho'ro davlatida zamonaviy adabiy tillar va zamonaviy yozuvlar yaratishga juda katta e'tibor berildi.

Bunday ultraurinishlar tufayli jonli xalq tili bilan adabiy til va ularning me'yorlari orasiga juda katta va, ko'pincha, sun'iy to'siqlar qo'yildi. Jonli xalq tili va shevalar maxsus siyosiy maqsadlarda kamsitildi, xo'rlandi va buning bosh sababi, deyarli, IX asrdan boshlab, sho'ro davri hokimiyatigacha bo'lgan davrda birga yashab, birga ijod qilib, bir xil madaniyatni rivojlantirgan o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq va boshqa turkiy qardosh xalqlar bir-biridan ajratildi, Markaziy Osiyoda eramizning boshidan XIX asrgacha kuchli davlatni tashkil qilgan O'lka parchalab tashlandi. Markaziy Osiyoda uzoq yillar davomida hamkorlikda yashab kelgan O'g'uz, uyg'ur, qarluq, qipchoq va boshqa etnik guruhlar tillaridagi lisoniy farqlarga qaramay, ular ko'p yillar davomida umumiy mushtarak adabiy tildan foydalanib kelgan edilar. Sho'ro hukumatining Markaziy Osiyoning kuchli davlatini parchalashga qaratilgan siyosati natijasida mahalliy shevalardan ancha uzoq bo'lgan adabiy tillar va yozuvlar joriy etildi va adabiy til bilan xalq shevalari orasidagi ajralish paydo bo'ldi. Shu kabi omillar adabiy til va xalq shevalariaro tafovutni kuchaytirdi va yagona o'zbek tili tushunchasi barham topdi, ya'ni o'zbek tili deganda, asosan, o'zbek adabiy tili tushuniladigan bo'ldi.

Bularning barchasi o'zbek adabiy tilini uning cheksiz xazinasini bo'lmish jonli xalq tilidan uzoqda saqlash uchun muhim dasturamal vazifasini o'taydi. Bunday siyosat o'zbek lug'atchiligida ham o'z aksini topdi. 1923 yildan yangi taraqqiyot yo'liga kirgan Turkiyada 80 yil davomida o'ndan ortiq izohli lug'at, yuz jilddan ortiq «Tarama so'zlugi» hamda ayrim mintaqalar shevalari va sohalari leksikasi lug'atlari nashr ettirilib, ommalashtirildi (Kononov, 1976, 80). O'zbek tilshunosligida esa bu borada boshqa tillarga nisbatan passiv darajada ishlar amalga oshirildi. Olti jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati», 10000 ga yaqin so'zni qamrab olgan «O'zbek xalq shevalari lug'ati» nashr ettirildi, xolos. XX asrning 30–90-yillarida nashr etilgan turli xil «Ruscha-o'zbekcha», «O'zbekcha-ruscha» ikki tilli va sohaviy izohli lug'at va ma'lumotnomalar, tamoman, boshqa maqsadlarda – lingvistik milliy qadriyatlarni tiklash va ommalashtirish uchun emas, balki ilmiy tushunchalarni, asosan, ruscha ko'rinishda o'zbek fani va xalqi orasida keng targ'ibni nazarda tutgan edi va buning oqibatida, o'zbek xalqining ming yillik boyligi asta-sekin unutila bordi. Ijtimoiy hayot, xo'jalik tarzining o'zgarishi natijasida yuzlab kasb-korlar, ular bilan bog'liq narsa-predmet, qurol, vosita, texnologik jarayonlarni anglatuvchi so'z/terminlar nutqiy iste'moldan chiqib ketdi. Shunga qaramasdan, sohaga doir ayrim materiallar to'plandi hamda tahlil qilindi va natijada Farg'ona shevalari metallsozlik terminlarining izohli lug'ati yuzaga keldi (Ibrohimov, 1956, 1959).

1925–40 yillarda mahalliy xalqni bir mintaqadan ikkinchi mintaqaga zo'rlab ko'chirish asosida shevalar orasidagi farqlar yo'qola bordi. Ko'chmanchi xo'jalik sifatida badarg'a qilingan aholining ko'pchiligi o'zlarining kasb-korini, hunarini ma'lum darajada yo'qotdi. Xalqimizning muhim qadriyatlaridan biri bo'lgan mana shunday boylarning funksional doirasi toraydi. O'zbek xalq jonli tilida bo'lgan yuz minglab leksemalar unutilayozdi va buning «oqlovchi» tushunchalaridan biri «O'zbek tili leksikasi», «O'zbek adabiy tili leksikasi» qabilidagi sun'iy tushuncha bo'ldi, deyish mumkin. Chunki bu terminlar ostida xalqning butun so'z boyligi emas, balki saralangan, barcha uchun me'yor sifatida qabul qilingan, imlo va izohli lug'atlarda o'z aksini topgan so'zlarga tushunildi. Agar hozirgi turk yoki rus, nemis, fransuz tillarining normativ (me'yoriy) imlo lug'atlarida o'z aksini topgan so'zlar miqdorini shu tillarning shevalari leksemasi miqdori bilan solishtirilsa, keyingisining me'yoriy leksikasi to'rt-besh baravar ko'p ekanligining guvohi bo'lish mumkin. Yevropa xalqlari madaniyat bo'sag'asiga XVI asrda qadam qo'ydi. Xalqimizning madaniyati esa kamida bir necha ming yillik tarixga ega. Demak, rasmiy lug'atlarda aks etmagan so'zlarimiz miqdori evropaliklarnikidan bir necha o'n baravar ko'p bo'lsa, ko'pki, oz emas.

XX asrning o'rtalarida sistem tilshunoslik rivojlanib, fanda etakchi mavqeni egallay boshlaganidan keyin ham, O'sha davr tilshunosligida qotib qolgan yuqoridagi terminlar saqlanib keldi. Holbuki, bu davr tilshunosligining eng asosiy tushunchasi – «til va nutq» dixomotiysi nuqtai nazaridan lisoniy hodisalarning adabiy til va sheva tili, sheva nutqi xususiyatlari kabilarga bo'linishini qat'iy nazariy asoslarga ega emas, deb hisoblash mumkin. Chunki, adabiy til ham, sheva ham umumxalq tilining turli ko'rinishlaridir.

Til materialidan ham moddiy farqlar orasiga katta tafovut bilan sistem munosabatlar aynanligi holatini tasdiqlovchi minglab misollar keltirish mumkin. Masalan, XIX asrning oxirigacha oliy ta'lim (madrasa)da dars beruvchilar – mudarris, ta'lim oluvchilar – mullavachcha, mudarrisga yordam beruvchi faol talaba – xalfa deb atalar edi. Demak, oliy ta'lim o'chog'i va uning ishtirokchilari tizimi quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan:

madrasa
mudarris
xalfa
mullavachcha

Hozirgi kunda esa bu tizim mana bu shaklga keltirilgan:

oliygoh/oliy o'quv yurti
domla
sardor
talaba

Elementlar yuz foiz o'zgargan, biroq, ular orasida munosabatlar mutlaqo o'zgarmagan va quyidagicha saqlangan:

Munosabat	So'z/termin	
	Ilgari	Hozir
1. Oliy ta'lim beruvchi dargoh	madrasa	oliygoh/oliy O'quv yurti
2. O'rgatuvchi	mudarris	domla, dotsent, professor
3. Tashkilotchi	xalfa	sardor
4. O'rganuvchi	mullavachch	talaba
	a	

Yuqorida bayon qilinganlardan shunday xulosaga kelish mumkin: sistema invariant sifatida yuksak barqarorlik va ustuvorlikka ega. Biroq, uning variantlari o'zgaruvchan va harakatchandir. Binobarin, til invariant bo'lsa, uning lug'at tizimi o'zgaruvchandir. Masalan, Mustaqillik davrida mingdan ortiq leksema iste'moldan chiqdi yoki o'zgasi bilan almashtirildi va shuncha, hatto, undan ko'proq miqdordagi leksema iste'molga kirib keldi. Bu jarayonni quyidagi chizmadan ham ko'rish mumkin:

1989 yilgacha	1990 yildan keyin
vrach	hakim//shifokor
pechat	muhr
sudya	hakam
rayon	tuman
oblast	viloyat
sekretar	kotib
ministr	vazir

So'zlarning oddiy almashinuvi lisoniy sistemaga jiddiy ta'sir etmaydi. Biroq, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'muriy-boshqaruv va xo'jalik sohalaridagi inqilobiy burilishlar tilning lug'at tarkibini o'zgartirib yuborishi mumkin. Keyingi paytlarda tilimizga iqtisod (investitsiya, menejment, menejer, mulkdor, o'zbek modeli, bozor iqtisodiyotiga o'tish), huquq (huquqiy davlatchilik, huquqiy kafolat, sud hokimiyati, teng huquqli hamkorlik), ma'muriy boshqaruv va xo'jalik (hokim, hokimiyat, Vazirlar Mahkamasi, dalolatnoma, kafolat xati), ijtimoiy-siyosiy faoliyat (xavfsizlikka tahdid, ma'naviy-ruhiy poklanish, jamiyat mafkurasi, favqulodda fenomen, ustuvor yo'nalishlar, islohot tamoyillari, yalpi xavfsizlik)ga oid leksemalar ko'plab kirib keldi.

Bu kabi g'ayrilisoniy o'zgarishlar tilning lug'at tarkibiga ta'sir qilsa va ayrim holatlarda, hatto, yangi lug'aviy tizimchalar va lug'aviy paradigmalarni vujudga keltirsa-da, lisoniy tizimning o'ziga ta'sir etmaydi. Bu erda ham sistema o'z ustuvorligi va barqarorligini saqlab qoladi.

Xulosa qilib aytganda, rus tili ta'sirida «o'zbek tili leksikasi», «o'zbek adabiy tili leksikasi», «o'zbek umumxalq leksikasi» singari terminlar biroz noqulayliklar tug'dirayotgan bir paytda, ularning o'rnida qanday termin va tushunchadan foydalanish mumkin, degan masala ko'ndalang bo'ladi. Bizningcha, yuqoridagi terminlar o'rnida o'zbek umumlisoniy leksikasi tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiq ko'rinadi. Chunki, umumlisoniy lug'aviy tizim o'zbekning barchasi uchun ham, alohida bir guruhi uchun ham (ular ham o'zbek va o'zbek tilidan foydalanuvchilar bo'lishi mumkin) xos leksik birliklarning barchasini o'z ichiga oladi. Bu termindan foydalanish nafaqat, zamonaviylik belgisi, balki an'anamizga, jumladan, buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning o'zbek tiliga bo'lgan munosabatiga hurmat va ehtiromdir. Zotan, buyuk bobokalonimiz «Farhod va Shirin» dostonida shunday deb yozgan edi:

Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,

Muayyan turk ulusi xud meningdur.

Olibmen taxti farmonimg'a oson,

Cherik chekmay Xitodin, to Xuroson [Navoiy, 1989, 356].

Alisher Navoiyning bu to'rtligi o'sha davrda Xitoydan Turkistongacha bo'lgan ulkan hududda turkiy tilning ifoda vositalari umumiy bo'lgan, degan fikrni to'liq isbotlaydi. Binobarin, o'zbek ULSi ham o'zbek tilining barcha leksik vositalarini o'zida birlashtirmog'i lozim

ADABIYOTLAR

Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси, II-III том. –Тошкент: Фан, 1959.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985.

Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1980. -448 б.

Абдурахмонов Х., Рафиев А., Шодмонкулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. – Тошкент: ўқитувчи, 1992.

Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1960.

Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1989. -274 б.

Амирова Т.А., Ольховников Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.:Наука, 1972.

Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. –М.: Просвещение, 1964.

Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси.–Тошкент, 1995. -1

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М. –Л., 1960.

O'ZBEK VA RUS AFSONALARIDA TANIMASLIK MOTIVI KOMMUNIKATIV VAZIFALARI ASPEKTIDA

*Axmedova Madinabonu Maxmudjonovna,
Chet tili-2 kafedrası v.b. dotsenti
Toshkent amaliy fanlar universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va rus afsonalarida tanimaslik motivi kommunikativ vazifalari aspektida ko'rib chiqildi. Rus va o'zbek folklorshunosligida afsona janrida podshoh obrizining tanimaslik motivi sirli voqealik tahlili asosida izoh berildi.

Kalit so'zlar: kommunikativ, motiv, obraz, xalq og'zaki ijodi, afsona

Аннотация. В данной статье мотив неузнаваемости в узбекских и русских легендах рассмотрен в аспекте коммуникативной функции. А также в русской и узбекской фольклористике проанализирован мотив неузнаваемости образа царя в легендах, которые повествуют о загадочных событиях.

Ключевые слова: коммуникатив, мотив, образ, фольклор, легенда.

Abstract. In this article, the motif of familiarity in Uzbek and Russian legends was considered from the aspect of communicative functions. In Russian and Uzbek folklore studies, the motive of unrecognizability of the image of the king in the myth genre was explained based on the analysis of mysterious events.

Key words: communicative, motif, image, folklore, legend.

Har qanday og'zaki matn o'ziga xos kommunikativ vazifani ado etadi. Jumladan afsonalar ham xalq tilida shunchaki ijro qilinmaydi. Afsona matni o'z mohiyatida u yoki bu ma'lumotni tashishga xizmat qiladi. Bu esa, uning kommunikativ vazifasiga xosdir. Filologik ta'limda kommunikativ vazifa aksariyat hollarda nutqiy birliklarga nisbatan qo'llaniladi. Shuning uchun bo'lsa kerak ko'pchilik bu vazifani tilshunoslik muammosi sifatida talqin qiladilar [1].

Bu odamlarning til yordamida muloqot qilish va bir-biriga ma'lumot yetkazishini o'z ichiga oladi. Kommunikativ funksiya uslubiy xususiyatlar bilan bog'liq: qulaylik, hissiy o'ziga xoslik, hissiy va baholash ma'lumotlarining mazmuni. Elliptiklik (so'zlar, tovushlar, bo'g'inlar, jumlarlar qismlari qoldirilishi) ham ma'lumotni iloji boricha tezroq yetkazish va suhbatdosh bilan aloqa qilish istagi bilan bog'liq. Mantiqiy nuqtayi nazardan, nutqning uzilishlari va nomuvofiqligi ma'ruzachining diqqatini qandaydir fikrga qaratish, u yoki bu tushunchani yanada to'g'riroq yetkazish istagi bilan bog'liq. Aynan shunday og'ishlar nutqning mantiqiy nuqtayi nazardan uzilishi va nomuvofiqligini keltirib chiqaradi.

Afsona o'zining janr tabiati bilan rivoyatlardan ajralib turadi [2]. Afsonalarda tasvirlangan voqealar xayoliy uydirmaga asoslansa, rivoyatlarda hayotiy uydirma yetakchilik qilishi o'zbek folklorshunosligida

ma'lum [3]. Masalan, V.Ya. Propp afsona va rivoyatlar janrlarini (ko'pincha terminologik jihatdan bir-birining o'rnini bosuvchi) ajratib ko'rsatib, qahramonlarning turlarini farqlash mezonini sifatida ajratib ko'rsatadi: "Xalq afsonasi qahramonlari", deb yozadi V.Ya. Propp, – Odam Ato va Momo Havo, Nuh, Sulaymon, payg'ambarlar, Masih va uning havoriylari, masalan, Yahudo, shuningdek Nikola, Yegoriy, Kasan va boshqalar kabi Eski va Yangi Ahdning turli qahramonlaridir. Bu janrga tavba qilib, zo'hd bo'lgan buyuk gunohkorlar, zo'hdlar, taqvoning barcha turlari haqida hikoyalar ham kiradi. Yana: "Bu so'z tarixiy shaxslar haqidagi hikoyalarga to'g'ri kelmaydi. Bunday hikoyalarni afsonalar yoki tarixiy hikoyalar deb atashadi. Bunga Razin, Pugachev, Pyotr, dekabrilar va boshqalar haqidagi og'zaki folklor hikoyalari kiradi" [4]. Shunday qilib, V.A.Propp afsonalarni og'zaki hikoyalardan ajratib olish zaruratini urg'ulaydi. Uning e'tibor qaratayotgani afsona yoki hikoya qahramonlarining tarixiy shaxs bo'lishi va ular atrofida sodir bo'lgan hodisalarning xayoliy yoki hayotiylik masalasi turadi.

M.R. Raxmonova o'z asarida afsona va og'zaki hikoya kabi "bir-biriga yaqin janrlar" ning voqelikka turlicha munosabatda bo'lishini ta'kidlaydi: "Og'zaki hikoya va afsonaning voqelikka munosabati boshqacha. Agar afsona "kollektivning tarixiy ongini" to'liq ifodalab, "uning tarixiy xotirasini mustahkamlashning bir turi" bo'lsa, unda og'zaki hikoya, birinchi navbatda, zamonaviylikni tushunishning og'zaki shakli, folkloriy ongning estetik rivojlanishini boshlang'ich bosqichidir" [5]. Biroq, bu holatda, bizningcha, afsona va og'zaki hikoyada voqelikning o'ziga munosabat emas, balki ulardagi haqiqatga kirish darajasi (diaxronik - afsonalarda, sinxron - og'zaki hikoyalarda)ga e'tibor qaratish lozim. Folklorshunos S.N.Azbelev yozganidek, Aslida rivoyatda ham, og'zaki hikoyada ham voqelikka munosabat ratsionalistikdir, ikkala janr ham voqelikni "bilish va haqiqatdan ham tushuntirishga" [1] xizmat qiladi, muayyan hodisa to'g'risida ishonchli ma'lumotlarni yetkazadi.

Xalq og'zaki ijodidagi pragmatikaning predmeti, pragmatik vaziyatdagi folklor matni, ya'ni uning jonli faoliyat ko'rsatishi, ijrochi va tinglovchi o'rtasidagi jonli muloqotidir. Folklor matnining semantikasi, eng avvalo, u ijro etilayotgan vaziyatga ya'ni, xuddi shu pragmatikaga bog'liq. Bundan tashqari, matnning janrga tegishliligi uning pragmatikligi bilan belgilanadi: ijro uchun hozirgi vaziyatga eng mos keladigan janr tanlanadi.

Bo'rtirilgan, ammo yorqin misol tariqasida marosim folklorining bir turini ko'rishimiz mumkin: dafn marosimida maxsus ayollar (Toshkent shahrida erkaklar ham shuni kasb qilgan) yig'laydi motam qo'shig'ini kuylaydilar. Marosim qo'shiqlarining boshqa turi "chastushka" –xushchaqchaq kayfiyatda xazil tariqasida kuylanadi. Shunday qilib, folklor matnining pragmatik va semantikasi vaziyatga, umuman olganda, matn vazifasini bajaruvchi muhitga (biz uni an'ana, marosim deb ataymiz) qarab belgilanadi. Xush chaq-chaq, kayfiyatni ko'tarishga qaratilgan rus chastushkalari, o'zbek o'lanlari pragmatik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgani kabi motam marosimidagi yig'i yo'qlorlar ham mushtarak funksional vazifa va pragmatik belgiga ega.

Afsonalarning pragmatikasi garchi ularning qahramoni bir xil tarixiy shaxs bo'lsa ham ijrochilarni o'z matnlarining ifodasini turlicha taqdim etishga majbur qiladi. Pragmatik nuqtayi nazardan, tinglovchilar tomonidan folklor matnini talqin qilish muhim - haqiqiy, obyektiv (hikoyalar) yoki yolg'on, uydurma (afsonalar) sifatida. Lekin shunday matnlar ham borki, ular pragmatik va janr nuqtayi nazaridan noaniq bo'lib, ularni tasniflashda qiyinchiliklar tug'diradi. Bunday matn turiga rus folklorshunoslari tomonidan 1956-yilda Buratiya Respublikasi hududidan yozib olingan podshoh Pyotr I ning tan olinmaganligi motivini o'z ichiga olgan og'zaki matn kiradi [6].

Turli xalqlar folklorlarida podshoh, hukmdor, rahbar obrazlarining oddiy xalq vakillari tomonidan tan olinmaganligi (tanilmaganligi) to'g'risidagi tipologik o'xshash motivlar mavjud. Rus folklorida tan olinmagan hukmdor obrazi tarixiy afsonalarda qahramon sifatida namoyon bo'ladi. Tan olmaslik motivi, hamisha, ushbu janrlarda adolatli hukmdor obrazi bilan bog'liqdir. Ivan IV Grozniy, Yekaterina II, Aleksandr I, kamdan-kam hollarda – Boris Godunov va Ivan III an'anaviy rus folklorida "adolatli" hukmdor obrazida uchraydi. Ammo rus xalq og'zaki ijodida asosan adolatli qahramon sifatida Pyotr I obrazi ishlatilgan, uning timsolida xalqning mehribon va adolatli hukmdor haqidagi orzusi mujassamlashgan. Hukmdor obrazi va uning adolatli siyosati borasidagi afsonalar o'zbek folklorida ham mavjud. Iskandar Zulqarnayn, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur haqidagi tarixiy afsonalarda tan olmaslik yoki tanimaslik motivi ko'zga tashlanadi. Amir Tarag'ay Bahodir Buxoroga borib, bir shayxning qiziga uylanibdi. Xotini xomilador bo'lib, oy-kuni yaqin qolganida Buxoro amirining bashoratchilari amirga Buxoro shahri. Uning sitiqlik haqida bashorat qila turib: "Ertalab falon qishloqda falonchining uyida bir o'g'ib bola tug'iladi. Bu bola shu qadar bahodir bo'ladiki, yetti iqlimni qo'liga qaratadi",-debdi. Buni eshitgan amir chaqaloq kimning uyida tug'ilgan bo'lsa, topib kelib qatl etishlarini buyuribdi. Amir sarkardalari butun Buxoroyi sharifni titkilashtiribdi. Qizini ko'zi yoriganidan xabardor bo'lgan shayx amirning hukmini ham daragini topgan ekan. Darhol qizi va uning go'dagini bekitibdi. Tun yarmida ularni Qarshi tomonga qochirib

yuboribdi. Qarshi Samarqand hududlarida qochqinda yashagan ona va bola o'sib ulg'ayibdilar. Bola ulg'aygan sari, baquvvat bo'lib ketibdi. U Samarqand va Jizzax orasidagi tog' orasida karvon yo'llarini to'sib, ulpon undiradigan bo'libdi. Sarbonlar pul bermasalar katta-katta xarsanglar bilan yo'lni to'sib qo'yarkan. Yo'l pulini olgach, toshlarni olib karvonni o'tishiga ruxsat berarkan. Bu pahlavonning ismi Temur ekan. Temur taxtga o'tirganidan keyin ham gohida janda kiyib xalqni ichiga oralab yurar, Samarqand darvozaga borib, yo'lda karvonlarni to'xtatib ulpon olar, ular bilan gaplashib, Samarqand hukmdori Amir Temur haqidagi (o'zi haqida) gaplarni bilib olarkan. Tong azonda yana shaharga qaytib o'z taxtiga o'tirar va odamlarning muammolarini hal qilishda to'g'ri qarorlar chiqararkan [5]. Mazkur afsonada Samarqand hukmdori Amir Temur janda kiyib el ichiga oralab yurishi va o'zi hamda siyosati borasida odamlarni fikrini o'rganishi g'oyasining ochilishida hukmdorni qahramonni tanimaslik motivi ko'zga tashlanadi.

V.Ya. Propp "Sehrli etaklarning tarixiy ildizlari" asarida shunday yozadi: "Ularning (shohlar) har bir harakati butun bir kodeks asosida tartibga solingan bo'lib, bajarilishi juda qiyin edi. Ushbu kodeksning qoidalaridan biri hech qachon saroyini tark etmaslik edi. Ko'p joylarda shoh sirli shaxs bo'lib, uni hech kim ko'rmagan" [4]. Saroyini tark etmaslik taqiqi keyingi motivning evolyutsion holda maydonga kelishiga zamin hozirlagan. Har qanday taqiq uning buzilishiga olib keladi. O'z navbatida podshoh ham yuqoridagi sabablardan biriga ko'ra saroyini tark etadi, shoh saroydan tashqarida ko'rinmasligi kerak va uni tanimasliklari uchun tashqi qiyofasini o'zgartiradi (ko'pincha nochor kishilar kiyimida chiqadi). Natijada qahramonni tanimaslik motivi vujudga keladi. Tanimaslik motivi o'zbek va rus afsonalari uchun mushtaraklik kasb etadi.

I.N.Raykovaning aniqlashicha, tan olinmaslik motivi "rus tarixiy prototiplarining haqiqiy xususiyatlariga, moyilligiga mos keladi. Podshoh bo'lishiga qaramay Potr I har doim juda oddiy kiyingan, shuningdek Ivan Grozniy va Potr I larning eng sevimli mashg'ulotlari bu kiyimini o'zgartirish, maskarad, qiyofasini o'zgartirish va boshqalar bo'lgan" [7]. Demak, tan olinmaslik motivi mifologiyada ham, tarixiy afsonalarda ham chuqur ildizlarga ega. Bizningcha, bu motiv dastlab mifologik tasavvurda shakllanib, keyinchalik badiiy tafakkurga ko'chgan. Kishilik jamiyatining ilk davrlarida qadimgi odam ongida shakllangan mazkur motiv jamiyat taraqqiyoti va bashariyat tafakkurining tadrijiy takomili natijasida mif sujetidan afsona sujetiga ko'chgan. Uning o'zbek va rus folklori matnlarida bir xil uchrashi motivning arxaikligi bilan izog'lanmog'i lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Azbelev S.N. Narodnaya proza. – M: Russkaya kniga. 1992. – B.6-7.
2. Kolshanskiy G. V. Kommunikativnaya funktsiya struktura yazyka. Otv. red. T. V. Buligina. - Moskva: Nauka, 1984. – 175.
3. Mengliyev B. O'zbek tilini substansial - pragmatik tadqiq qilish - davr talabi/ "O'zbek tilshunosligi: taraqqiyot tamoyillari, ilmiy muammolar, istiqboldagi vazifalar" mavzusida respublika ilmiy - amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2013. – B.27-28.
4. Propp V.A. Istoricheskie korni volshebnoy skazki. – L.:Izd. Leningradskogo universiteta, 1986. – b. 38.
5. Raxmonova M.R. O'zbek xalq tarixiy fasonalari. – Toshkent, Fan, 2001. – B.36.
6. Raykova I.N. Russkie predaniya, legendy, skazki, lubki i massovaya literatura o "spravedlivom" sare : Traditsiya, sujety, motivi, poetika: dissertatsiya ... kandidata filologicheskix nauk : 10.01.09. - Moskva, 1995. - B. 35.
7. Sattorov U.F. Svoeobraznye interpretatsii evolyutsionnykh motivov v toponimicheskix legendax//Vestnik nauki i obrozovaniya – M.:2019. – B.35-38.

QISSADA YAQIN TARIXNING IN'IKOSI

*Farxod Nizomov,
Navoiy davlat pedagogika instituti
katta o'qituvchisi, tayanch doktorant*

Annotatsiya. Maqolada Luqmon Bo'rixonning "Bir tomchi yosh" qissasi qahramoni Baxtiyor timsolining istiqbol davri kishilari muammolari, orzulari daraja-siga mos kelishi, uning hayotiy va tipik obraz ekanligi haqida ayrim mulohazalar bayon etilgan. Asar qahramonlari xarakterini ochishda adabiy vositalarning ahamiyatiga diqqat qaratilgan.

Аннотация. В статье некоторые комментарии о Бахтияре, герое рассказа Лукмана Борихана «Одна капля молодости», соответствуют уровню проблем и мечтаний народа периода независимости, а также о том, что он является жизненным и типичным персонажем. Подчеркивается значение литературных средств в раскрытии характера героев произведения.

Annotation. In the article, some comments about Bakhtiyar, the hero of Luqman Borikhan's short story "One Drop of Youth", correspond to the level of problems and dreams of the people of the independence period, and that he is a vital and typical character. Emphasis is placed on the importance of literary means in revealing the character of the characters of the work.

Kalit soʻzlar: milliy xarakter, ruhiyat tasviri, detal, motiv, obraz, talqin, fenomen, ijtimoiy hayot, poetik vositalar.

Ключевые слова: национальный характер, мысленный образ, деталь, мотив, образ, интерпретация, явление, социальная жизнь, поэтические средства.

Key words: national character, mental image, detail, motive, image, interpretation, phenomenon, social life, poetic tools.

Luqmon Boʻrixon "Bir tomchi yosh" qissasida voqelik tizimi, syujet halqalari istiqlool davri ijtimoiy hayot masalalari asosida shakllantirilgan. Yozuvchi hayotiy-tarixiy voqelikni badiiy voqelikka aylantirish orqali qissa hayotiyliigi va gʻoyaviy dolzarbligini taʼminlashga erishgan. Taniqli psixologik-analitik tahlil ustasi boʻlgan M.Baxtinning fikricha, har bir yozuvchining ustamonligi, hayotiy xomashyo voqelikni badiiy-estetik talqinga aylantira olishi bilan namoyon boʻladi; shu maʼnoda ijodkor oʻzining soʻz sanʼatkori ekanligini voqelikni estetik tamoyilga aylantira olishi bilan isbotlaydi; L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, A.Balzak, Mopassan kabi yozuvchilar asarlarining salmogʻi oʻzlari tanlagan voqealarni, tarixiy-ijtimoiy masalalarni badiiy-estetik talqin koʻlamiga aylantira olishi bilan mashhurligi ana shu vazifalar amaliga bevosita bogʻliq [2; 7-22-betlar].

Muallif asar qahramonlari xarakterini ochib berish, tabiiy fenomenini talqin etish maqsadida adabiy tasir vositalaridan unumli foydalana oladi. Bu, jumladan, voqelikdan badiiy voqelik yaratish mahoratida ham namoyon boʻladi. Masalan, yangi davr qarama-qarshiliklari ichra telbavorlanib yurgan rassom yigit Baxtiyorning taqdiri haqida oddiygina shu alfozda olti oycha shunchaki kun oʻtkazdi" jumlasidayoq sargardon yigitning ahvolini badiiy ohangda talqin etishga erisha olganligini koʻramiz.

" - Hozircha sinov muddati bilan olamiz, maoshingiz kamroq boʻladi, - deydi xoʻppa semiz, yuz-koʻzlariga ayovsiz upa-elik chaplangan ayol, - ishingiz maʼqul boʻlsa, uch oydan soʻng shtat boʻyicha haqingizni olaverasiz". Oʻshanda kech kuzning izgʻirirlari izgʻib turardi. Sovuq. Lekin Baxtiyor quvonchdan qoni qizib, koʻzlarida oʻt porlab uyiga qaytadi. Baxtiyorning kamtarin va qanoatli xotiniga koʻngli ilib, mehr bilan qaraydi. "Matluba, senga rahmat. Qiyinchiliklarga sabr qilding, kamimni yashirib, koʻpimni oshirib koʻrsatding", - deydi Baxtiyor [1; 16-bet].

" - Qoʻying-e", - deya pichirlaydi Matluba erining mehr bilan erkalab qarashlaridan xijolatlangan tarzda. "- Non topib kelayotgan siz-ku, men bir tashvishingizni mingga koʻpaytirishdan boshqasiga yaramayotgan boʻlsam...", - deya beozor tabassum bilan ohista soʻzlaydi Matluba. "Hayotiy va ijtimoiy voqelikdan terib, saralab olingan muayyan gʻoya va estetik ideal asosida umumlashtirilgan, tipiklashtirilgan va badiiy asar maydonida mavjud boʻlgan odamlar, voqea-hodisalar va xatti-harakatlar mavjud badiiy voqelik deb atalishini mumkin deb yozadi A.Xolmurodov. Ammo badiiy voqelik ijtimoiy va hayotiy voqelikning aynan nusxasi emas. U goʻzallik qonuniyatlari asosida oʻzlashtirilgan voqelik, sifat jihatidan yangi hodisadir" [4; 67-bet].

L.Boʻrixon qissada yetakchi qahramon Baxtiyor timsolida yangi oʻtish davri bozor iqtisodi mashaqqatlari bagʻrida yosh yigit boshidan oʻtgan azoblar, shakllanish, odamday yashash tashvishlari hayotdan saralangan real voqelikni estetik ideal, badiiy voqelik darajasiga aylantirib tasvirlay olgan. Bu yollanma ish jarayonidami, rassomlik qiziqishlari yoki oilaviy muhitdami, barcha katta-kichik xarakterli hodisotlar fonida realistik aniqlik, ramziy-poetik vositalar asosida amalga oshirilgan.

Vaqtincha arziyas ishga qabul qilinganigayam Baxtiyor va uning oilasi uchun misoli bayramga aylanib qoladi. Oʻsha kuni ular er-xotin bolalarini sayr-boqqa olib chiqishadi, xotini bir qop semirib, quvonch ichra osh damlaydi. Shunday quvonchli voqealar chogʻidayam Baxtiyorning koʻnglining bir yoni baribir kamdek, nimasidir maqbul emasdek tuyulardi. Chunki barcha ish-faoliyati ming bir qiyinchilik, mashaqqat-u iztirob bilan amalga oshib kelmoqda edi.

Bunday taqdir, bunday ogʻir xayol, qalb tiroqlari oʻsishga-rivojlanishga jon-jahdi bilan intilayotgan navqiron yigit fenomeni kabi eʼtiborli. Yozuvchi kitobxonni shu kabi mashaqqatli, ammo, ezgu mulohaza va xulosa sari ragʻbatlantiradi. Istiqlool asarlari gʻoyaviy-falsafiy magʻzida izlanishga, munosib ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga daʼvat poyetikasi etakchilik qilishini taʼkidlash joizdir. Chunonchi, istiqlool davri ijod ahlining, hatto endigina qoʻliga qalam olgan yosh isteʼdodlarning asarlarida ham bunday xususiyat etakchilik qiladi.

L.Boʻrixon asarlarida, jumladan, "Bir tomchi yosh" qissasida istiqlool madhi, totalitar tuzum tanqidi, maʼnaviy-axloqiy tamoyillar, isteʼdod egasining shakllanish jarayonlari, sof muhabbatning shirin iztiroblari

kabi g'oyaviy yo'nalishlar uyg'un holda namoyon bo'ladi. Qissada xarakter olamini tasvirlashda tabiat vositalaridan unumli foydalanganligi - g'oyaviy pafoss talqinida qo'l kelgan.

Adabiyotshunos Umarali Normatovning yozishicha, "Bugungi qissachili-gimizga nazar tashlaganda, birinchi galda undagi mavzu, muammo, shakliy, uslubiy jihatdan rang-baranglik e'tiborni tortadi. Ular orasida tarixiy, zamonaviy, ijtimoiy-siyosiy, ommaviy-maishiy, ishqiy mavzulardagi ham an'anaviy romantik, realistik, ham modernistik, ham jiddiy, ham yumoristik, sarguzasht-dedektiv yo'nalishdagi asarlarni ko'rish mumkin" [3; 157-bet].

Olim istiqloq davri nasriy asarlari, jumladan, qissa janri namunalariga xos o'ziga xosliklarni ancha batafsil umumlashtirilgan. Bu davr ist'dodli yozuvchilari qatoridan munosib joy olgan L.Bo'rixon, A.Yo'ldosh navqiron nosirlar qalamiga mansub asarlarda taniqli va faol munaqqid U.Normatov qayd qilgan xususiyatlar bo'y ko'rsatishi bilan muhim.

"Bir tomchi yosh" qissasi qahramoni Baxtiyor timsolining istiqloq davri kishilari muammolari, intilish-orzulari darajasiga mos kelishi uning hayotiy va tipik obraz ekanligidan dalolat beradi. Baxtiyor arzimas ishga joylashgan oqshomi xushnudlik bilan boloxonasiga - rassomlik anjomlari, mashq namunolari qalashib yotgan joyga chiqib boradi. Yozuvchi Baxtiyordagi bolaligidan qiziqqan, ma'lum iqtidori bo'lgan musavvir faoliyatini, uning muttasil taniqli rassom bo'lib yetishishi bilan bog'liq yuksak orzulari talqinini teng ravishda olib boradi.

Asarda Baxtiyor hali hech kimning ko'zi tushmagan kartinasini to'la tugallamagan ham, taniqli rassomlarga maslahat uchun ko'rsatmagan ham. Chunki, hayot, yashash tashvishlari bilan o'zi sevgan ijod sohasida bafurja shug'ullanish, izlanish imkoni bo'lmagan ham, bozor iqtisodi jarayonida ijod ahlining iqtisodiy-moliyaviy ahvoli bir qadar sayozlanib qolganligi Baxtiyor va yana Georgiy otli darveshnamo rassom hayoti misolida badiiy talqin etilgan. Baxtiyor bu ishini hozircha hech kimga ko'rsatmagan, hech kimga baholatmagan bo'lsa-da, favqulodda noyob bir san'at asari yaratib qo'yganini ich-ichidan his etardi.

Yozuvchi Baxtiyorning qalbini rom etgan sirli kartinasi mazmunini, unda nima, qanday noyob manzara yoki portret tasvirlanganligini sir tutish, qiziqtirish san'ati bilan atayin ochiq ma'lum qilmay turadi. Hayotda kuzatishicha, o'ta fidoyi, kuyunchak, halol yo'lda yurgan, o'z kuchi va iqtidoriga ishongan kishilarda taqdirida to'siqlar, adashishlar ko'p sodir turadi. "Kambag'alni tuya ustida it qopar" degan xalq naqliga muvofiqlikda Baxtiyorni ham har adamda xatar kutishi qissada real hayot in'ikosi sifatida talqin etilgan.

Qissada L.Bo'rixon obraz ruhiy holatiiga xoslikda badiiy-falsafiy fikr-xulosalarini muallif nutqi tarzida ifodalab borgan. "Jazoning beayovlari ham oldinda ekan" - fikr-talqini shulardan biri [1;19-bet]. Bu usul asar arxitektonikasida qiziqarli chizilgan. Baxtiyor uchun yana jonsarak kunlar boshlandi. Qarzga botdi. Qarindoshlar oldida rangi sarg'ayib qoldi.

Bir vaqtlar otasi uni tanishtirib, rassom bo'lishiga ko'maklashsin, deya, oldiga olib borgan darveshnamo rassom Georgiy Baxtiyorga tasodifan duch kelib qoladi. Baxtiyor unga o'sha sirli kartinasini ko'rsatadi. Georgiy buni shoh asar kabi noyob yaratma deb baholaydi. Orada Baxtiyorning sinfdoshi - biznesmen yigit O'ktam uning suratlariga xaridor bo'lib qoladi. U buni savdo do'konlariga qorovul qilib olgan Georgiydan eshitgan edi. O'ktam do'stining kartinasini Toshkentda boyvachchalarga sotish uchun olib ketadi. Ammo qirmizi ufq fonidagi go'zal qizning ko'z yoshi tasvirlangan kartina mohiyatini puldorlar aslo tushunishmaydi. O'ktamning fikricha, Baxtiyor yalang'och ayollarning suratini chizsa, xaridorgir bo'ladi. Shunday qilib, Georgiy shoh kartina darajasida maqtagan kartinasi misoli keraksiz matoh darajasiga tushib qolganligi Baxtiyorning hafsalasini tamom qiladi.

Luqmon Bo'rixon "Bir tomchi yosh" qissasida Baxtiyor timsoli orqali bozor iqtisodi maydonida ishi yurishmagan, ammo barcha mashaqqatlarni yashash yo'lida mar-dona yengib o'tishga tirishgan butun bir avlodning obrazini barcha haqiqati bilan badiiy aks ettirgan.

ADABIYOTLAR:

1. Bo'rixon L. Bir tomchi yosh.//Quyosh hali botmagan. Qissalar va hikoyalar. T.: "O'zbekiston", 2015. 16-19-betlar.
2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М., Искусство", 1979, стр.7-22
3. Норматов У. Қиссадан ҳиссалар // "Жаҳон адабиёти", 1997, 3-сон, 157-бет.
4. Холмуродов А. Қиссада бадий образ яратиш маҳорати. Т.: "Фан", 2006, 67-бет.

*Tillayev Bahodir Odiljonovich,
Namangan davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyot kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqola navoiyshunos olim Sultonmurod Olim tadqiqot ishlarining usullari, xususan, olimning tadqiq mezonlari xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: tadqiq mezon, an'anaviylik, tadrijiylik, xolislik, muntazamlilik.

Аннотация. В данной статье речь идет о методах исследования ученого Султанмурата Олима, в частности о критериях исследования ученого.

Ключевые слова: критерии исследования, традиционализм, постепенность, объективность, закономерность.

Annotation. This article discusses the research methods of the scientist Sultanmurad Olim, in particular the criteria for the scientist's research.

Key words: research criteria, traditionalism, gradualism, objectivity, regularity.

Dunyo adabiyotshunosligi tendensiyalari, barcha sohalarda yuz berayotgan tub o'zgarishlar qatorida badiiy ijod mahsuli bo'lgan hodisalarni yangi tadqiqot usullari bilan tahlil etishga qaratilmoqda. Ayni damda, adabiyotshunoslik rivoji, mumtoz asarlar tahlilida tarixiylik va zamonaviylikni uyg'unlashtirishga erishish hamda muayan olim tadqiqot usullari va ilmiy-adabiy faoliyati davomida belgilagan mezonlarni o'rganish orqali aniq nazariy xulosalarga kelish zaruriyati sezilmoqda. Ayniqsa, dunyo adabiyotshunosligida turli maktab vakillariga xos ijodiy izlanishlarning yangi bosqichga ko'tarilishi ilmiy meros tadqiqi borasida ham o'ziga xos yondashuvlarni taqozo etmoqda. Har bir tadqiqotchining o'ziga xos professional chegarasi, aniqrog'i, kasbiy-ilmiy etikasi yillar davomida shakllanib boradi. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqot olib boruvchi bilan o'rganayotgan davr yoki ijodkor o'rtasida murakkab, tushuntirib bo'lmay bog'liqlik bo'ladi. Navoiyshunos Sultonmurod Olim adabiyot tarixini o'rganishni asosiy maqsad qilgani hamda bu sohada o'ziga xos tadqiqot yondashuvlarini tanlashi olimning e'tiqod, hurmat, g'urur kabi hislatlari bilan bog'lanadi. S.Olim mumtoz adabiyot tarixi tadqiqiga yondashuv mezonlarining birinchi va olim ilmiy-adabiy qarashlarini yaqqol namoyon etadigan – an'anaviylikni o'rganish, ya'ni Sharq adabiyoti boshqa xalqlar adabiy merosidan o'zining tarixiy shakllanish jarayoni va o'ta poetik badiiylikka boyligi bilan ajralishiga ahamiyat qaratish hamda shu mezon asosida o'zining ilmiy qarashlarini bayon etish bo'ladi. Sultonmurod Olim mumtoz g'azallar shakli va mazmuni jihatidan yagona birlikni hosil qilgan ijod mahsuli ekanligiga ahamiyat qaratgan. Olim Sharqda nazira bog'lash, tatabbu' yozish kabi an'analar va uzviylikka e'tibor qaratgan ekan, xususan, "Lison ut-tayr" asarining Navoiy tomonidan ijodiy qayta yaratilishiga bo'lgan turli xil qarashlarga shunday o'rinli javob beradi: "Navoiyning o'z asarini "Mantiqut-tayr"ga javoban, nazira tarzida yozgani haqidagi e'tirofini adabiy an'anga rioya qilish mazmunida tushunish to'g'riroq bo'ladi. Zero, asar originallik darajasiga ko'tarilgan. Bu hol, o'z navbatida, o'sha davrlarda nazira bog'lash masalasiga benihoya keng va anchayin chuqur ma'noda yondashilganidan dalolat beradi. Demak, "Lison ut-tayr" dostoni ko'chirma asar emas, balki buyuk ustozlar maktabida o'qish, ularning asarlaridan zaqlanish ta'sirida yozilgan asar hisoblanadi" [Sultonmurod Olim, 6]. Aynan biz olimning "buyuk ustozlar maktabida o'qish", degan fikriga e'tibor qaratamiz. Olim bu bilan nazira bog'lash nafaqat mavzuni takrorlash, balki o'qish, o'rganish ham ekanligini aytmoqchi bo'ladi. Bu masalaga kengroq yondashgan adabiyotshunos Sultonmurod Olimov yozadi: "XX asrning 20-yillarida yirik sharqshunos Y.E.Bertels Navoiyning teng huquqli original shoir ekanini ilman isbotlab ko'rsatish uchun aynan "Lison ut-tayr"ni tanlagani bejiz emas edi. Bu bilan olim, hatto, Navoiyning olti dostoni orasidagi ta'sir etayotgan asarga nisbatan eng yaqini hisoblangan "Lison ut-tayr" ham mustaqil ijod namunasi bo'lgan ohoriy badiiy ijod namunasi, demoqchi bo'lgan. Biroq bundan qariyb bir asr ilgari yozilgan mazkur tadqiqotda muallifning maqsadi ko'proq Attor va Foniylar asarlari o'rtasidagi farq-tafovutlarni bo'rttirib ko'rsatishdan iborat bo'lib qolgan. Adabiyotshunoslik, jumladan, tarjimashunoslikning endigi vazifasi esa Attor va Foniylar dostonlari o'rtasidagi yalpi vobastalikni to'la-to'kis, ya'ni har taraflama ochib berishdan iborat bo'lishi lozim" [Olimov S., 3]. Albatta, Navoiy va uning salafarlari o'rtasida vobastalik, uyg'unlik hodisasini o'rganish orqali shoirning mahoratini to'la ochib berish mumkin bo'ladi. Sultonmurod Olimga xos bo'lgan ikkinchi mezon – badiiy asarlar nashridagi xato, kamchiliklarni tuzatishga xolislik asosida yondashishdir. S.Olim ilmiy faoliyati davomida uchragan ba'zi noaniqliklarni tuzatish va bartaraf etishni lozim deb topadi. Masalan: Huvaydoning "Sabot, yetkur salomimni qadi sarvi ravonimg'a" olti baytli, hazaji musammami solim bahridagi g'azal beshinchi bayti birinchi nashrida: Oni dardi firoqi o'lguncha mandin judo bo'lmay, Tirilmas jismima ondek tamomi ustuxonimg'a [Huvaydo,

1961:7] – shaklida yozilgan, keyingi nashrda olim tomonidan baytdagi xatoning tuzatilishi shoir maqsadini aniq ochadi. Ya'ni: Oni dardi firoqi o'lguncha mandin judo bo'lmas, Taralmish jismima jondek tamomi ustuxonimg'a [Huvaydo, 2009: 8]. Olimning xolislik mezonini jihatidan qarashlari uning havola va izohlarida ham ko'rinadi. Olim biror ijodkor biografiyasiga oid ma'lumot berganida ayni shu shaxsga boshqa asarlarda qanday munosabat bildirilganini aynan keltirib o'tadi. Masalan, "Majolis un-nafois"ning yettinchi majlisidagi Faridun Husayn Mirzo fiqrasida o'qiymiz: "Faridun Husayn Mirzo – Faridun hasabliq va Husayn nasabliq. Zoti ta'zim va viqorliq va xulqi adab va hurmat shiorliq, yoy kuchida yagona va o'q otarda zamona ahliga nishona. Toat va taqviyg'a moyil. Zikr va tilovatqa mashg'ul yigitdur. Xub tab'i va muloyim zehni bor. Bu matla' aningdurkim: Garchi dar ko'i tu pomoli jafo gardidam, Ba xudo gar sari mo'e zi vafo gardidam. Bu turkcha matla' ham aningdurkim: Ey sabo, yetkur manga sarvi ravonimdin xabar, Pahlavon etib bergil manga oromi jonimdin xabar [Alisher Navoiy, 1997:1]". Garchi Navoiy bu temuriyrodani alqab, uning yaxshi sifatlariga ko'proq e'tibor qaratgan bo'lsa-da, S.Olim "Boburnoma"ga tayanib uning o'z jihatlarini ham xolisona yoritib beradi: "Faridun Husayn Mirzo – Husayn Boyqaroning o'g'li. Bu shahzoda haqida Bobur yozadi: "Yoyni yaxshi tortib, o'qni yaxshi otar edi. Kamon guruhasin derlarkim, 40 botmon ekandur. O'zi xeyli mardona edi, vali feruzjang emas edi. Har yerdakim, urushti, mag'lub bo'ldi". Faridun Husayn mirzo Shayboniyga qarshi janglardan birida halok bo'lgan" [Alisher Navoiy, 1997:1]". Olim ilmiy ishlariga xos uchinchi mezon – ma'lumotlarni yig'ish, biror ijodkor hayoti, ijodini yoritish, ya'ni tizimlilik hisoblanadi. Aynan "Adabiyot tarixi" kitobi millatimiz tarixini aks ettiradigan muhim hujjat bo'lganidan bu jarayon olimdan juda katta mas'uliyat va majburiyat talab etadi. S.Olim "O'zbek adabiyoti tarixi" kitobi uchun tayyorlagan materiallari mavjud mezonlar asosida tizimli ravishda qisqa, aniq bayon etilgan. Sultonmurod Olim ilmiy faoliyati yaqqol ko'zga tashlanadigan yana bir mezon – daliliylik, tasdiq keltirish bo'ladi. Olim mumtoz adabiyotimiz vakillari hayoti va ijodini yoritishda ko'plab manbalarga murojaat etganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, Sultonmurod Olim "Navoiyning "yori aziz"i" [Sultonmurod Olim ., 2004:4] nomli maqolasida XV asr ikkinchi yarmi Hirot adabiy muhitida nufuzli shaxs, shoir Ahmad Suhayliy haqidagi mulohazalarini dastlab Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarida Suhayliyga berilgan quyidagi ta'rifni keltirishdan boshlaydi: "Xotamash kori jahoniy bidehi rost kunad, Qalamash ganji maoniy bidehi afshonad. (Ya'ni: Muhriga jahon ishlarini topshirsang, to'g'rilaydi, Qalamiga ma'nolar xazinasini bersang, sochadi)" . Olim maqolasidagi ikkinchi manba – B. Valixo'jayevning Suhayliy ijodiga oid maqolasi bo'ladi. Uchinchi manba bevosita – Navoiyning "Majolis un-nafois", "Layli va Majnun", "Soqiynoma" kabi asarlarida Shayxim Suhayliyning tilga olinishi bo'ladi. To'rtinchi manba esa Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy tomonidan "Kalila va Dimna" asari tarjima qilinib, Shayxim Suhayliyga bag'ishlab, "Anvori Suhayliy" deb nomlanganligi bo'ladi. Beshinchi manba Som Mirzoning "Tuhfai Somiy" tazkirasida "Amir Shayx Nizomiddin al-mashhur Suhayliy turkiy nasabli bu shoarning iste'dodi – tab'i yaxshi, idroki o'shal ufq yulduzidek porloq", – deya ta'rif qilinishiga ahamiyat qaratish bo'ladi. Maqolada keltirilgan oltinchi manba bu Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"sida Husayn Boyqaro umarosi sirasida keltirilgan ma'lumot, yettinchi manba sifatida olim Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida Navoiy va Shayxim Suhayliylar tomonidan bir xil bayt – tavorud bo'lganligi haqidagi voqeani keltirishi bo'ladi. Oxirida olim maqolasini shunday yakunlaydi: "Navoiyning yori azizi, "Majolis un-nafois"da Hazrati Mahdumi Nuran, Shayx ul-islom Abdurahmon Jomiydan so'ng yodga olingan. Shayxim Suhayliy yaxshi do'st, yaxshi inson, iste'dodli zullisonayn shoir, saxovatli homiy, ibratli davlat arbobi bo'lgan. Shoyad, uning ona tili turkiyda tadvin qilingan devoni topilsa, deb umid qilamiz". Ko'rinadiki, olim Shayxim Suxayliy haqida eng asosli manbalarni keltirish orqali bu shaxsning o'z davrida mashhur bo'lganligini daliliy ko'rsatadi va natijada Shayxim Suxayliy haqidagi tasavvur kengayadi. Mumtoz adabiyotshunoslikda o'z fikrini tasdiqlash maqsadida manbalarga tayanish va ulardan iqtiboslar olish ko'p uchraganidek, olim tadqiqotlarida ham dalillash asosiy mezonlardan hisoblangan. Jumladan, olim "Boburning e'tiqodi va irfoniy qarashlarinomli maqolasida fikrini qator daliliy manbalar asosida mustahkamlaydi. Olim Boburning irfoniy qarashlarini uning she'riyati, "Boburnoma", "Aruz risolasi", "Mubayyin" kabi asarlari, maktublari, hatto chiqargan farmonlarida aks etishini keltiradi. Jumladan, olim shunday yozadi: "1528 yili Guvalorda Bobur og'ir isitmalab qoladi. Bir oyu qirq kun bu xastalikdan qutulish niyatida "Volidiya" asari tarjimasini boshlaydi va tarjimani tugatmasdanoq xastalik chekinadi. Olim Boburning e'tiqodi kuchli bo'lgan, degan fikrni esa Boburning asarlaridan tashqari Gulbadanbegim, Mutribiy kabilar yozgan voqealarga asoslanib yoritib beradi. Olim manba bilan ishlash asosida boburiylar, xususan, shahzoda Shoh Jahonning to'ng'ich o'g'li Muhammad Doro Shukuh tomonidan Bobur an'analari davom ettirgani, uning orifona asarlar yozgani, Bobur tarjima ishlarini ham davom ettirgani hamda Muhammad Doro Shukuh tomonidan yozilgan 10 ta tasavvuf mavzusidagi asarlariga ham to'xtaladi. Asosiysi, Sultonmurod Olim tadqiqotlarida keltiriladigan ko'pdan ko'p manbalar faqat fikrni tasdiqlash yoki hamfikrni ko'rsatish uchun emas, balki keyingi ilmiy ishlarga turtki, ilmiy yangiliklarga manba vazifani ham

bajaradi. Adabiyotshunos B.Karimov yozganidek, “bugungi o‘zbek adabiyotshunosligi Sharq adabiyotshunosligi tarixidagi adabiy mezonlar bilan jahon ilm-fanidagi samarali usullarni uyg‘unlashtirgan – sintez qilgan holda taraqqiy etishi mumkin”. O‘zbek adabiyotshunoslari yaratgan ilmiy maktab faoliyatini o‘rganish hozirgi tadqiq jarayonlarining keng yondashuvlar asosida amalga oshishida muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to‘plami. 13-jild. – Toshkent: Fan. – B. 170-171.
2. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to‘plami. 13 jild. – Toshkent: Fan. – B. 279.
3. Olimov S. Tarjimaviylik va naziraviylik. <https://jahonadabiyoti.uz/2018/04/26/>
4. Huvaydo. Devon. Rohati dil. – Toshkent: O‘zdavdabiyonashr, 1961. – B. 14.
5. Huvaydo. Ko‘ngil dardi. (Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi S.Olim). – Toshkent: “MERIYUS”, 2009. – B. 42.

ARAB TILI VA UNING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

*Yunusxon Rahmatullayev,
NamDU katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada arablar joylashgan yer, u yerning tabiati, qabilalar va ularning kelib chiqishi, hayvonot olami, arablarning ishlab chiqargan mahsulotlari, qurgan tarixiy obidalar, hukmdorlari, oila va qabila boshliqlarining jamiyatda tutgan o‘rinlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: badaviy, hayvonlar, tabiat, joy nomlari, hukmdor, relyef, davlatchilik, imorat, dehqonchilik.

Аннотация: В этом произведении даются мысли о земле, на которой живут арабы, природе края, племенах и их происхождении, животном мире, продуктах, производимых арабами, построенных ими исторических памятниках, правителях, должностях глав семей и племен в обществе.

Ключевые слова: бедуины, животные, природа, топонимы, правитель, рельеф, государственность, строительство, земледелие.

Annotation: In this work, thoughts are given about the land where the Arabs live, the nature of the land, the tribes and their origin, the animal world, the products produced by the Arabs, the historical monuments they built, the rulers, and the positions of the heads of the families and tribes in the society.

Key words: Bedouin, animals, nature, place names, ruler, relief, statehood, building, farming.

Arab tilining tug‘ilgan joyi – Qizil dengiz, Hind okeani, Fors ko‘rfazi va Arabiston ko‘rfazining sharqiy chetidan Furot daryosigacha bo‘lgan xayoliy to‘g‘ri chiziq o‘rtasida joylashgan mamlakatdir. Bu mamlakat Arabiston yarim oroli yoki, odatda, Arabiston deb ataladi.

Arabiston yarim oroli, davlat bo‘lib, uning ko‘p qismi cho‘l va dashtlardan iborat. G‘arbda yer usti tuzilishi balandroq, sharqda yer sathi asta-sekin pasayib, keyin yana Ummon tomon ko‘tariladi. Arabiston hududi issiq mintaqada joylashgan bo‘lib, mamlakat iqlimi, balandlikda joylashgan hududlarini hisobga olmaganda, juda noqulay. Faqat vaqti-vaqti bilan uning musaffo osmoni bulutlanadi, yomg‘ir kamdan-kam yog‘adi va faqat ma‘lum hududlarda, masalan, Yamanda yomg‘ir yog‘ishi mumkin. Mamlakatning aksariyat hududlarida qurg‘ochilik keng tarqalgan. Yarim orolda yil davomida to‘lib-toshadigan daryo yo‘q, shuning uchun hammasi quruq daryo o‘zanlari tarmog‘i bilan qoplangan. Yomg‘irli mavsumda ular orqali daryolar oqib o‘tadi. Ushbu daryolarning ba‘zilarini to‘g‘onlar bilan to‘sib qo‘yish va shu tariqa suvni ushlab turish uchun har xil hiyla-nayranglarga murojaat qilish kerak bo‘ladi.

Shamollarga kelsak, mamlakatning shimoliy qismida sharqiy yumshoq "as-Saba" shamoli esadi, g‘arbiy shamol O‘rta yer dengizidan yomg‘ir olib keladi, janubiy shamol qishda salqin va yozda issiq. Yilning ma‘lum vaqtlarida cho‘lning eng dahshatli shamoli "as-Samum" esadi, arablar uni oltingugurtning o‘ziga xos hidi bilan taniydilar. Ayniqsa, cho‘lning markazida kuchli zarba beradi, havoni quritadi, yo‘lidagi hamma narsani yo‘q qiladi.

Qadimda badaviy va tuya, palma va cho‘l - ko‘chmanchi hayotni tavsiflovchi narsa bo‘lgan. "Tuya cho‘l kemasi" va "Allohning in‘omi" deb ataladi. Tuyalar ikki xil bo‘ladi, tez yuradigan tuyalar va yuk tashish uchun mo‘ljallangan tuyalar. Tuya badaviyning do‘sti, usiz badaviy sahroda yashay olmasdi, u badaviylarga go‘sht va sut beradi, uni bir joydan boshqa joyga ko‘chiradi, badaviylar esa uning junidan chodirlarini tikadilar.

Xurmo mevasi cho'lda topiladigan eng yaxshi va eng ko'p mevadir, shuning uchun xurmo va sut badaviylarning asosiy oziq-ovqatini tashkil qiladi. Bundan tashqari, badaviylar xurmodan juda mazali ichimlik "nabiz"ni tayyorlashni bilishadi.

Arabistonda eng keng tarqalgan uy hayvonlari - otlar, eshaklar, xachirlar, qo'yalar va itlar. Yovvoyi hayvonlardan bo'rilar, sirtlonlar, antilopalar va boshqalar, qushlardan tuyaqush, burgut, kaklik va dumg'aza, cho'lda ko'plab ilonlar bor. Badaviylar ishtahani ochuvchi taom tayyorlashni bilishgan va uni chigirtkalardan tayyorlagani uchun chigirtkalarni ham eslatib o'tish kerak.

Arablar semit xalqlariga mansub kishilardir. Arablarning qadimiy tarixining izlari yo'q bo'lib ketgan, Yamanda nisbatan yaqinda topilgan, eng qadimiysi miloddan avvalgi VIII-IX asrlarga tegishli bo'lgan alohida yozuvlar bundan mustasno, ammo bu yozuvlar bizga ularning mualliflari - minalar, sabaiylar va ximiyarlar haqida juda kam ma'lumot beradi.

Arab qabilalari orasida ikkita katta guruh ajralib turadi, birinchisi yo'qolgan qabilalar va ikkinchisi saqlanib qolgan qabilalar.

Yo'qolgan ketgan arab qabilalari. Bu qabilalarning izlari deyarli saqlanib qolmagan. Bularga Od, Samud, Tasm va Jadiy qabilalari kiradi. Olimlar ular haqida Hijoz shimolidagi Tema shahri yaqinida tasodifan topilgan lihyon, samudiy va sapfiy yozuvlaridan bilib oldilar. Yozuvlar shundan dalolat beradiki, bu qabilalarning o'zaro muloqot qilgan tili bizgacha yetib kelgan o'sha arab adabiyoti yodgorliklari tilidan farq qiladi.

Saqlanib qolgan arab qabilalari. Ular o'z navbatida ikkita katta tarmoqqa bo'lingan – Qaxtan va Adnan. Qaxtan arablari arablarning ajdodlari bo'lganligi uchun mahalliy arablar hisoblanadilar. Qabilaning nomi uning ajdodi Yorub ibn Qaxtan nomidan kelib chiqqan. Qaxtan arablari, yamanliklar, shuningdek, "Janubiy arablar" sifatida ham tanilganlar. Adnan qabilasi arablar tomonidan assimilyatsiya qilingan deb hisoblanadi, chunki ular qo'shni hududlardan Arabiston yarim oroliga ko'chib o'tgan va uning tub aholisi bilan aralashib ketgan. Xuddi shu tarzda, Hijoz, Najd, Tadmor va Nabatiyada istiqomat qiluvchi Nizor (yoki Maadd) qabilasi tashkil topgan.

Aralashgan qabilalar. Iqtisodiy va siyosiy vaziyat bir qator janubiy arab qabilalarini uylarini tark etishga majbur qildi. Mashhur Marib to'g'oni vayron bo'lgandan keyin ko'chib ketish ayniqsa qizg'inlashdi (bu voqea tarixiy an'analarda "Sail al-Arim" "سَيْلُ الْعَرِيمِ" nomi bilan mashhur). To'fon butun mamlakatni qamrab oldi, ekinlar va chorva mollari vayron bo'ldi, janubiy qabilalarning muhim qismi Arabiston shimoliga ko'chib o'tishga majbur bo'ldi. Sa'lab ibn Amr qabilasi Yasribga joylashdi va undan keyinchalik ikki qabila - Avs va Xazraj kelib chiqdi. Xuza qabilasi Makkaga yetib kelib, u yerda joylashdi va Jurhum qabilasini u yerdan haydab chiqardi. Jaffna ibn Amr qabilasi Suriyaga joylashdi. Uning vakillari mahalliy lahjada "suv" degan ma'noni anglatuvchi "G'assan" so'zidan G'assoniylar deb atala boshlandi. Lahma ibn A'diy qabilasi Iroqning Hiro shahri tomon yo'l oldi. Munziriyalar sulolasining asoschisi Nasr ibn Robiya shu qabiladan edi. Toyi qabilasi Yasribning shimoli-sharqida, Aja va Sulma tog'larida joylashdi. Shunday qilib, arablar yarim orol bo'ylab tarqalib ketishdi, bu esa "Saba'iylarning ajralgan qo'llari" degan gapni keltirib chiqardi. Ko'chirish janubiy va shimoliy arab qabilalarining bir biri bilan faol aralashishiga olib keldi, qo'shnichilik, urushlar va savdo-sotiq uning kuchayishiga hissa qo'shgan, ammo bu narsalar qabilalar aro nizolarni to'xtata olmadi, ular uzoq yillar davomida va hatto Islom o'rnatilgandan keyin ham davom etdi.

Arablar o'troq arablar va ko'chmanchi arablarga bo'linganlar. Yarim orolning janubiy qismida o'troq arablar yashagan. Ular to'liq qabul qilgan o'troq turmush tarzi savdo va dehqonchilikka asoslangan edi. Hunarmandchilikning keng tarqalishi tufayli bu yerda ishlab chiqarilgan yo'l-yo'l matolar, to'nlar, yaman qilichlari va shunga o'xshash narsalardir. O'troq arablar ko'chilik san'atida ham mukammallikka erishib charmlar ishlab chiqardilar, shuningdek, ular ishlab chiqargan turli mahsulotlar turli mamlakatlarga olib borib sotila boshlandi. Ular tomonidan tayyorlangan tutatqi va xushbo'y moddalar keng dunyoga tanildi.

O'troq arablar shaharlar, qal'alar, ibodatxonalar barpo qildilar, mashhur Gumdan saroyi kabi ulkan saroylar qurdilar. Ular rulon orolining janubida, shuningdek, undan tashqarida bir nechta sulolalarni yaratdilar. Ular orasida eng mashhurlari quyidagilar edi: Tubba'a sulolasi hukmronlik qilgan Himiyarlar davlati, milodiy 525 yilda tugaydi. Abu Nuvvos hukmronligi, Iroqdagi Laxmid Munziriyalar sulolasining davlati (davlatning poytaxti Xiro bo'lgan), u milodiy III asr boshidan mavjud bo'lgan. Laxmidlar fors podsholari xizmatida edilar, Laxmid hukmdorlaridan Xavarnak va Sadirni qurgan podshoh an-Nuamon I (400—418 yillar) mashhur bo'ldi, yana biri al-Munzir III (505-554 yillar) va uning laqabi "Osmon namligining o'g'li". Hironi shoir va yozuvchilar shahriga aylantirgan Amr ibn Hind (554-569 yillar) bo'ldi. Siyosiy jihatdan Vizantiyaga qaram bo'lgan G'assoniylar davlati (Jaffna avlodlari) Suriyada joylashgan, uning poytaxti Jilliak shahri edi. G'assoniylar hukmdorlari orasida eng mashhuri Cho'loq laqabli Xoris II (529-569 yillar) bo'lib, "Halima kuni" "يَوْمُ الْحَلِيمَةِ" deb atalgan kunda Xironi yenggan. U o'z saroyiga ko'plab

shoirnlarni to'plagani bilan ham mashhur bo'lgan. Va nihoyat, Najddagi Kindit davlati, taxminan milodiy 450 yildan 540 yilgacha mavjud bo'lgan. Mashhur Shoir Imru-l-Qays kinditlarga mansub edi.

Ko'chmanchi arablar yoki badaviylar Arabiston yarim orolining shimoliy qismidagi aholining ko'p qismini tashkil qilgan. Badaviylarning ijtimoiy yo'li cho'ldagi yashash sharoiti ta'sirida shakllangan. Ular hunarmandchilik va dehqonchilikka salbiy munosabatda bo'lishgan, chodirlarda yashaganlar, chorvachilik bilan shug'ullanganlar, bu ularni go'sht va sut, jun va teri bilan ta'minlashda yordam bergan. Ular qayerda tez-tez yomg'ir yog'ayotganini bilishar, suv va yaylov izlab u yerdan bu erga sarson bo'lib ko'chib yurishardi. Chorvachilik iqtisodiyoti bera olmagan narsaga muhtoj bo'lib, ular ayirboshlash yo'liga o'tdilar. Chorvachilik mahsulotlari va chorva mollari uchun xurmo va kiyim-kechak oldilar. Haddan tashqari ehtiyojning ko'payib ketishi yoki qon adovati ularni yirtqichona hujumlar qilishga majbur qildi.

Badaviylar bo'ysunadigan yagona qonunlar ularning qabilasining qonunlari edi. Badaviylar oila va qabiladan tashqari hech qanday hokimiyatni tan olmasdilar. Ijtimoiy aloqalar faqat qabila va ko'chmanchilar yashaydigan chegaralardagina saqlanib qolgan, ammo boshqa holatlarda esa milliy chegaralar umuman saqlanmagan.

Har bir qabilaning o'z boshlig'i bo'lgan va u qabila boshlig'i hisoblangan. Qabilaning hukmdori hisoblanardi. Yo'l boshchi qabila tayanchi, uning birligining ramzi bo'lib, barcha muhim masalalarni muhokama qilishda so'nggi so'zni yetakchi aytgan.

Qabila a'zolari hukmron yoki bo'ysunuvchi mavqeini egallashidan qat'iy nazar, bir-birini qo'llab-quvvatlagan va sukut saqlagan. Badaviyning o'zini himoya qiluvchi qabilaga mutaassib bog'lanishi asabiyya (عصبية) deb ataladi. Oila boshlig'i o'z uyida cheksiz hokimiyatga ega bo'lgan, barcha holatlarda o'zi xohlagancha harakat qiladigan ota hisoblanardi. Ayol barcha oilaviy ishlarda erkak bilan teng ravishda ishtirok etgan, uyda alohida hurmatga sazovor bo'lgan, mustaqil va katta harakat erkinligiga ega bo'lgan.

Cho'l bo'ylab kezib yurgan arab qabilalarining madaniyati shu qadar past ediki, ilm o'rganishni, din haqida fikr qilishni bilmaganlar. Shu bilan birga, ular o'z hayotlari va tirikchiliklari uchun kundalik kurashlarda zarur bo'lgan ma'lum bilim va ko'nikmalarni allaqachon egallab olishgan. Bu belgilar va ko'nikmalar ko'p sinovlar va ko'p yillik tajribalar natijasidir. Badaviylar arifmetika, tibbiyot va veterinariya bo'yicha amaliy bilimga ega bo'lgan, janubiy arablar esa me'morchilikni ham bilishgan, shaharlar qurishni bilishgan, qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik asoslarini yaxshi bilishgan.

ADABIYOTLAR:

1. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. - М., 1959.
2. Крачковский И. Ю. Избр. Соч. - М., 1963.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: - T., 2006.
4. Баранов Х. Арабско-русский словарь. - М., 1985.
5. Faruk Abu-Chacra. Arabic: An Essential Grammar. Routledge, 2007.

BADIIY MATNDA "VAFO" KONSEPTINING LISONIY TALQINI

G.N.Abdullayeva,

Tayanch doktorant, navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy va ingliz adabiyotidagi vafodorlik mavzusi tahlil etiladi. Navoiy asarlarida ahloqiy qadriyatlar, vafodorlik va do'stlik tushunchalari keng yoritilgan bo'lib, bu g'oyalar ingliz adabiyotidagi yozuvchilar, jumladan, William Shakespeare, Jane Austen va John Milton asarlarida ham muhim o'rin egallaydi. Maqola vafodorlik, sevgi va insoniylik kabi universal mavzularni o'z ichiga olgan holda, har ikki madaniyatning adabiy asarlaridagi bu tushunchalarning umumiyliigi va farqlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, vafodorlik, insoniylik, ingliz adabiyoti, Shekspir, Austen, Milton, ahloqiy qadriyatlar, do'stlik, madaniyat.

Аннотация. В данной статье анализируются темы верности и человечности в произведениях Алишера Навои и английской литературы. В произведениях Навои широко освещаются моральные ценности, понятия верности и дружбы, которые также занимают важное место в работах таких английских писателей, как Уильям Шекспир, Джейн Остин и Джон Мильтон. Статья включает в себя универсальные темы верности, любви и человечности, показывая общие черты и различия этих понятий в литературных произведениях обеих культур.

Ключевые слова: Алишер Навои, Верность, Человечность, Английская литература, Шекспир, Остин, Мильтон, Моральные ценности, Дружба, Культура.

Abstract: This article analyzes the themes of fidelity in the works of Alisher Navoi and English literature. In Navoi's writings, moral values, the concepts of fidelity and friendship are extensively explored, which also hold significant importance in the works of English writers such as William Shakespeare, Jane Austen, and John Milton. The article encompasses universal themes of fidelity, love, and humanity, demonstrating the similarities and differences of these concepts in the literary works of both cultures.

Keywords: Alisher Navoi, Fidelity, Humanity, English literature, Shakespeare, Austen, Milton Moral values, Friendship, Culture.

Ushbu maqola Alisher Navoiy va ingliz adabiyotida vafodorlik va insoniylik temalarini tahlil etishga bag'ishlangan. Vafodorlik va insoniylik, har bir jamiyatda muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu tushunchalar adabiyotda yuksak ahloqiy qadriyatlar sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy asarlarida bu mavzular chuqur yoritilgan bo'lib, u o'z asarlarida inson ruhiyatini, ijtimoiy munosabatlarni va ahloqiy masalalarni o'rganadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayotning o'zgarishi, milliy qadriyatlarni qayta tiklash va yangilash jarayonlari davom etmoqda. Bu jarayonlar o'z navbatida adabiyotga, xususan, vafodorlik va insoniylik kabi universal mavzularni qayta ko'rib chiqishga sabab bo'lmoqda. Shu sababli, Navoiy va ingliz adabiyotidagi bu temalarning o'rganilishi nafaqat adabiy qiziqish, balki zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni tushunishga yordam beradi.

Ushbu maqolaning maqsadi Navoiy va ingliz yozuvchilari asarlarida vafodorlik va insoniylik g'oyalarini solishtirib, ularning umumiyliigi va farqlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda, bu mavzularning zamonamizdagi ahamiyati va o'zgarishi ham ko'rib chiqiladi.

Alisher Navoiy va ingliz adabiyotida vafodorlik va insoniylik temalari bo'yicha mavjud tadqiqotlar, bu mavzularning adabiy va falsafiy ahamiyatini chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Navoiy asarlarida vafodorlik, do'stlik va insoniylik g'oyalari murakkab va ko'p qirralik bilan ifodalanadi. Uning "Mahbub ul-qulub" asarida, masalan, vafodorlik va insoniylikni bir butunlik sifatida ko'rish mumkin, bu esa jamiyatda muhim o'ringa ega.

Ingliz adabiyotida ham, masalan, William Shakespeare, Jane Austen va John Milton kabi yozuvchilarning asarlarida vafodorlik va insoniylik temalari keng yoritilgan. Shakespeare'ning "Romeo and Juliet" asarida sevgi va vafodorlik o'rtasidagi murakkab munosabatlar tasvirlanadi. Austen esa "Pride and Prejudice"da insoniylik va to'g'ri qarorlar qabul qilish haqida yozadi. John Miltonning "Paradise Lost" asarida insonning mohiyati va uning o'z-o'zini anglash jarayonidagi vafodorlik va ahloqiy masalalar kiritilgan. Ular bir tomondan, vafodorlikni insoniy tuyg'ular va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'laydi. Shuningdek, bunday mavzular o'rganilayotgan adabiyotlarda ko'plab psixologik va falsafiy jihatlar bilan birga, ijtimoiy-siyosiy kontekstda ham tahlil qilinadi. Ushbu adabiyotlar, vafodorlik va insoniylik g'oyalarining jamiyatdagi roli, ahamiyati va zamonaviy ahvolini ochib beradi. Ushbu tahlil, Navoiy va ingliz yozuvchilarining o'zaro aloqasi va farqlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu erda vafodorlik va insoniylik temalarining rivojlanishi va o'zgarishini ko'rish, shuningdek, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash mumkin.

Yigirmadan oshiq asari bilan tarix, turkiy til, muhabbat, din-tasavvuf, maktub kabi turli janrlarda ijod qilgan Alisher Navoiyning barcha asarlari hayot tajribasini, inson va ijtimoiy tizimlar haqidagi qarashlarini bayon etadi. Jumladan, shoir vafo, do'stlik, muloyimlik, yoshlik, qarilik, yolg'on, g'iybat, qanoat qilish, dunyo foniyligi, mutoyiba qilish, insonning o'z xatolaridan xulosa chiqarishi kabi mavzularda o'z fikrini bildiradi.

Navoiyning fikricha, hayo va vafo egizak; do'stlik, o'z do'stini o'zi bilan teng ko'rish, o'ziga ravo ko'rmaganlarini do'stiga ham ravo ko'rmaslikdir; yolg'on gapiruvchi kishi esa g'aflatdadir. Aqlli kishi yolg'on gapirmaydi. Bir joydan boshqa joyda g'iybat tashiydigan kishi u insonlarning butun gunohlarini o'z bo'yniga olgan bo'ladi. Hayot insonga berilgan bir necha kunlik g'animatdir. Ertasi tong yoki kechqurun nima bo'lishini hech kim bilib bo'lmaydi. Umrni shunga qarab o'tkazish darkor. Bu qarashlardan ko'rinib turibdiki, Navoiy ilmga, to'g'ri so'zlikka, insoniylikka, do'stlikka, vafoga, qanoatga va adolatga alohida ahamiyat bergan, bular haqida fikr yuritgan.

“Mahbub ul-qulub” asaridagi sohir tomonidan bildirilgan har bir fikr va o‘ylar har asrda va hamma joyda dolzarb bo‘lgan universal qarashlardir. Asardan Alisher Navoiyning jamiyat va inson haqidagi qarashlarini, bu tushunchalarni qanday baholaganligini bilib olishimiz mumkin.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida so‘z leksemasini bir nechta ma’nolarini keltirar ekan, uni so‘z - ahd, vafo, so‘zida turish ma’nosida qo‘llaydi: Yana xizmatimda necha yuz hakim, Borining so‘zi poku royi salim.

Navoiy yuksak insoniy fazilat va eziguliklarni madh etish, targ‘ib, tashviq etish bilan cheklanmaydi. U ayni zamonda odamlardagi yomon, xunuk insoniylikka xilof xislatlarni, insonlar uchun, jamiyat uchun zararli sharaflari inson sha’niga yarashiqsiz xulq-atvor va sifatlarni qoralaydi, tanqid ostiga oladi. U tanbihlardan birida vafo bilan hayoni uzviy bog‘liklikda ko‘radi: “Har ko‘ngilnikim, - deb yozadi Navoiy, - vafo maskan qilur, hayo ham qilur va har maskandakim, ul topilur, bu ham topilur, Vafosizda hayo yo‘q, hayosizda vafo yo‘q”. Mumtoz adabiyotdagi mashuqa qahri qattiqligi va vafosizligi bilan ajralib turadi. Alisher Navoiy baytda shu ma’noga urg‘u bergan:

To qildi yuzung havosi jonim,
Yuz sari anga havo bo‘lubtur.

Birinchi misra mashuqa ishqiga muhtalolik dardining e’tirofidan iborat. Buning uchun “yuzung havosi” ifodasi imkon bergan. Ayni paytda u “yuzungning havasi” tarzida ham tushunilishi mumkin. Keyingi misrada esa “yuz”ning “havo” so‘zidan oldinga o‘tkazilishi bilan yangi-yangi ma’nolar paydo bo‘lgan. Unda “yorning yuzi tomon”, “yanada” (“borgan sari” degan ifodani eslang) kabi ma’nolar ko‘zga tashlanadi.

“Sabai sayyor” dostonidagi hikoyada pok muhabbat ulug‘lanib, vafosizlik qoralangan. Amir Xusrav dostonida ham shanba kuni mushkin qasrda hind go‘zali hikoya aytadi. Nomi tilga olinmagan hind malikasining hikoyasida Sarandib podshosi va uning o‘g‘illari bilan bog‘liq voqea-hodisalar yoritiladi. Unda shohning odilligi, shahzodalarning tadbirkorligi ulug‘lanib, rostgo‘ylik, to‘g‘rilik, jasurlik insonga baxt keltirishi ko‘rsatib berilgan. Muhabbat dialektikasi visol va hujr, lazzat va iztirob tushunchalari uyg‘unligida mavjuddir. Navoiyda bunday turmush tarzini ifodalashda shunga muvofiq bo‘lgan vafo qasri, sanam qasri, tun qasri, oy qasri, jahon qasri, falak qasri kabi o‘nlab metaforalar mavjud:

Imorat tarhidur na’lu alifdin har taraf ko‘ksun,
Vafo qasrin qo‘parsang, bu binolar uzra devor et.

Hazrat Navoiy qo‘llagan “vafo qasri” metaforasi zamirida chuqur mazmun ifoda etilgan. “Vafo qasri” va “muhabbatning saroyi” metaforalariga yuklangan ma’noda muayyan farq bo‘lgani singari o‘zaro uyg‘unlik ham borligi kuzatiladi. Bundan tashqari, “Asrlik tosh” birikmasi ifodalagan mazmun, xususan, toshning poetik timsolga aylanishi ham xalq tili bilan birga Navoiy ta’sirida shakllanganidan dalolat beradi.

Sharq mutafakkirlarining ijodida ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari mazmunan boy, shaklan rang-barangdir. Ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarida aks etgan mardlik, to‘g‘rilik, adolatparvarlik, vafodorlik, halollik, saxiylik, mehr-oqibat, insonparvarlik kabi xislatlar bugungi kunda kamol topayotgan yosh avlod ma’naviy-axloqiy tarbiyasida muhim o‘rin egallaydi. Xullas, Navoiy ta’kidlaganidek, vafo shubha, g‘azab, hasad va g‘azab uchun joy bo‘lmagan sof, ishonchli munosabatlarning kalitidir. Agar sherigingizga sodiqlik va ishonchni saqlasangiz, chinakam yaqin va uyg‘un munosabatlar mumkin bo‘ladi.

Alisher Navoiy asarlaridagi insoniy fazilatlar va ijtimoiy qadriyatlar temalari ingliz adabiyotida ham keng yoritilgan. Masalan, William Shakespearenin "Othello" asarida vafodorlik va ishonch masalalari o‘rganiladi. Othello va Desdemona o‘rtasidagi munosabatlar, vafodorlikka qaratilgan chuqur tahlil, Navoiy asarlaridagi muhabbat va vafodorlik haqidagi g‘oyalar bilan bir xil.

Shuningdek, Jane Austenning "Pride and Prejudice" asarida do'stlik va vafodorlik, shuningdek, ijtimoiy konventsionaliyalar o'rtasidagi ziddiyatlar ko'rinadi. Austen o'z xarakterlarida vafodorlikni va o'zaro ishonchni muhim ahamiyatga ega deb biladi, bu Navoiy asarlarida ham uchraydi. Bundan tashqari, John Miltonning "Paradise Lost" asarida insonning vafodori va xatolari haqidagi savollarni muhokama qilinadi. Milton Navoiy kabi, insoniyatning ezgu fazilatlari va yomonliklari o'rtasidagi kurashni tasvirlaydi. U vafodorlik va hayoning bir-biriga bog'liqligini o'rganadi, bu esa Navoiy asarlaridagi muhim g'oyalar bilan birlashadi.

Ingliz adabiyotidagi ushbu asarlar Navoiy asarlarida aks ettirilgan insoniyatning ahloqiy va ijtimoiy qadriyatlariga, xususan, vafodorlik, do'stlik va insoniylik masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu mushohada va tahlillar orqali, Navoiy va ingliz yozuvchilari o'rtasida tematik o'xshashliklar mavjudligini ko'rishimiz mumkin, bu esa ularning asarlarining zamonaviy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy asarlaridagi insoniy fazilatlar va ijtimoiy qadriyatlar temalari ingliz adabiyotida ham keng yoritilgan. Masalan, William Shakespearenig "Othello" asarida vafodorlik va ishonch masalalari o'rganiladi. Othello va Desdemona o'rtasidagi munosabatlar, vafodorlik qaratilgan chuqur tahlil, Navoiy asarlaridagi muhabbat va vafodorlik haqidagi g'oyalar bilan bir xil.

Shuningdek, Jane Austenning "Pride and Prejudice" asarida do'stlik va vafodorlik, shuningdek, ijtimoiy konventsionaliyalar o'rtasidagi ziddiyatlar ko'rinadi. Austen o'z xarakterlarida vafodorlikni va o'zaro ishonchni muhim ahamiyatga ega deb biladi, bu Navoiy asarlarida ham uchraydi.

Bundan tashqari, John Miltonning "Paradise Lost" asarida insonning vafodori va xatolari haqidagi savollarni muhokama qilinadi. Milton Navoiy kabi, insoniyatning ezgu fazilatlari va yomonliklari o'rtasidagi kurashni tasvirlaydi. U vafodorlik va hayoning bir-biriga bog'liqligini o'rganadi, bu esa Navoiy asarlaridagi muhim g'oyalar bilan birlashadi.

Ingliz adabiyotidagi ushbu asarlar Navoiy asarlarida aks ettirilgan insoniyatning ahloqiy va ijtimoiy qadriyatlariga, xususan, vafodorlik, do'stlik va insoniylik masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu mushohada va tahlillar orqali, Navoiy va ingliz yozuvchilari o'rtasida tematik o'xshashliklar mavjudligini ko'rishimiz mumkin, bu esa ularning asarlarining zamonaviy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy asarlarini o'rganish bilan birga, ingliz adabiyotidan ham muhim yozuvchilarni ko'rib chiqish yaxshi fikr. Masalan:

William Shakespeare – Uning asarlari, ayniqsa, sevgi, vafodorlik va insoniy his-tuyg'ular haqida ko'plab misollar beradi.

John Milton – "Paradise Lost" asari orqali erkinlik, vafodorlik va xatoliklarga qarshi kurash haqida chuqur fikrlar mavjud.

Jane Austen – U vafodorlik va ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi, bu uning romandagi xarakterlar o'rtasidagi munosabatlarida ko'rinadi.

Alisher Navoiy asarlaridagi insoniy fazilatlar va ijtimoiy qadriyatlar temalari ingliz adabiyotida ham keng yoritilgan. Masalan, William Shakespearenig "Othello" asarida vafodorlik va ishonch masalalari o'rganiladi. Othello va Desdemona o'rtasidagi munosabatlar, vafodorlik qaratilgan chuqur tahlil, Navoiy asarlaridagi muhabbat va vafodorlik haqidagi g'oyalar bilan bir xil.

Shuningdek, Jane Austenning "Pride and Prejudice" asarida do'stlik va vafodorlik, shuningdek, ijtimoiy konventsionaliyalar o'rtasidagi ziddiyatlar ko'rinadi. Austen o'z xarakterlarida vafodorlikni va o'zaro ishonchni muhim ahamiyatga ega deb biladi, bu Navoiy asarlarida ham uchraydi.

Bundan tashqari, John Miltonning "Paradise Lost" asarida insonning vafodori va xatolari haqidagi savollarni muhokama qilinadi. Milton Navoiy kabi, insoniyatning ezgu fazilatlari va yomonliklari o'rtasidagi kurashni tasvirlaydi. U vafodorlik va hayoning bir-biriga bog'liqligini o'rganadi, bu esa Navoiy asarlaridagi muhim g'oyalar bilan birlashadi.

Ingliz adabiyotida Alisher Navoiy asarlaridagi vafodorlik va insoniy munosabatlar kabi temalar ko'p uchraydi. Masalan, William Shakespearenig asarlarida, ayniqsa, "Othello" va "Romeo and Juliet"da sevgi, vafodorlik va xiyonatning murakkabligi ko'rinadi. Bu asarlar insonlar orasidagi munosabatlarning qanchalik nozik va zaif bo'lishini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, Jane Austenning "Pride and Prejudice" asarida vafodorlik va ijtimoiy konventsionaliyalar o'rtasidagi kurash haqida so'z boradi. Austen, xuddi Navoiy kabi, xarakterlarining ichki dushmanlari va munosabatlarini chuqur tahlil qiladi.

John Miltonning "Paradise Lost" asarida esa vafodorlik, xato va to'g'rilik kabi falsafiy savollar o'rganiladi. Bu asar, Navoiy asarlaridagi diniy va ma'naviy masalalar bilan hamohang, insonning ichki kurashini ko'rsatadi.

Shu tariqa, ingliz adabiyotidagi ushbu yozuvchilar Navoiy asarlaridagi vafodorlik va insoniy munosabatlar mavzularini o'z asarlarida muvaffaqiyatli tarzda aks ettirganlar.

ADABIYOTLAR:

1. Navoiy, A. "Mahbub ul-qulub." – T.: Fan, 1990.
2. Navoiy, A. "Farhod va Shirin." – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
3. Shakespeare, W. "Romeo and Juliet." – London: Penguin Classics, 2005.
4. Austen, J. "Pride and Prejudice." – London: Penguin Classics, 2003.
5. Milton, J. "Paradise Lost." – London: Penguin Classics, 2004.
6. Akmalov, A. "Alisher Navoiy asarlarida vafodorlik masalalari." – T.: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
7. Gafurov, R. "Ingliz adabiyotida insoniylik temalari." – T.: Sharq, 2018.
8. Khalilov, I. "Vafodorlik va do'stlik: O'zbek va ingliz adabiyotida." – T.: Fan, 2020.
9. Rahmonov, S. "Inson va ijtimoiy masalalar: Alisher Navoiy va zamondoshlar." – T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 2017.
10. Smith, J. "Themes of Loyalty in English Literature." – New York: Routledge, 2019.

TA'LIM JARAYONINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA TASHKIL ETISH ZARURATI

Qurbonova Maftuna Faxriddinovna
Alfraganus universiteti, Pfd (DSc)

Annotatsiya ushbu maqolada ta'limni zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish zarurati, PISA, PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlari asosida ta'lim mazmunini belgilashi ta'limda yangicha yondashuvlar tahlili haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar zamonaviy yondashuvlar, PISA, PIRLS, xalqaro baholash dastur talablari, o'qishga munosabat, loyihalash faoliyati, mustaqil ishlash qobiliyati

Butun dunyo ta'lim tizimining PISA, PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlari asosida ta'lim mazmunini belgilashi ta'limda yangicha yondashuvlar, o'sish, o'zgarish, yangilanish jarayonlarini paydo qilmoqda.

"Oyog'i osmondan bo'lgan sichqonlar", "Tomdagi gullar", "Dushman uchun pirog" kabi badiiy asarlar o'quvchiga estetik zavq berish bilan birga, mantiqiy fikrlashga, kreativlikka undaydi, nostandart vaziyatlarda o'z bilimidan foydalanishga yordam beradi. "Zumrad va Qimmat", "Egrivoy va To'g'rivoy", "Baxil va Saxiy", "Yomonlikning jazosi" kabi didaktik ruhdagi asarlarda faqat tabiiy maqsadlar ilgari surilgan, zamonaviy talablarga mos keladigan kreativlik, ijodkorlik tamoyillari kabi zamonaviy mezonlar hamda hayotiy vaziyatlarda qo'llay oladigan yangi bilimlar va ishtimoiy ko'nikmalar aks etmagan. PIRLS topshiriqlari uchun tanlangan matnlar ham o'quvchini mustaqil tarzda yangi bilimlarni izlab topishga, kitobxon o'quvchiga aylanishiga xizmat qiladi. Buning sababi matnlar mazmuni rang barang va takrorlanmas mazmunga egaligi bilan karakterlanadi.

PIRLS baholash dasturi uchun o'qish savodxonligi jamiyat talab qiladigan yoki shaxs tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ishlatish qobiliyati sifatida belgilanadi. Yosh o'quvchilar turli xil matnlardan ma'no tuzishlari mumkin. Ular o'qish uchun, maktabda va kundalik hayotda o'quvchilar jamoalarida ishtirok etish uchun o'qishadi [1].

PIRLS baholash dasturi o'quvchilar o'qish savodxonligining uch jihatiga qaratilgan:

o'qish maqsadlari;

tushunish jarayonlari;

o'qishga munosabat.

Tushunish jarayonining to'rt turi PIRLS baholash dasturida baholanadi:

aniq bayon qilingan ma'lumotlarga e'tibor qaratish;

to'g'ri xulosalar chiqarish;

g'oyalar va ma'lumotlarni sharhlash va birlashtirish;

matn tarkibi, til, matn elementlarini o'rganish va baholash.

PIRLS baholash dasturi o'qish maqsadlari va tushunish jarayonlarida o'quvchi ishtirokini o'rganadi. Biroq, ular bir-birlaridan yoki o'quvchilar yashaydigan va o'rganadigan matnlardan ajratilgan holda tahlil etilmaydi. O'qish savodxonligi insoniyatning qiziqishlari, ehtiyojlari va o'qish sabablari bilan bevosita bog'liq. Umumiy holda, bu sabablar shaxsiy qiziqish va zavq uchun o'qish, jamiyatda ishtirok etish uchun o'qish va bilim olish uchun o'qish kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Yosh kitobxonlar uchun bu jihatlarni muhim ahamiyatga ega.[2]

PIRLS baholash dasturi talablari yangi bilimlar va ma'lumotlarni tushunish, tahlil qilishda o'quvchi egallagan bilimlaridan foydalana olish qobiliyatiga e'tibor qaratiladi. O'quv jarayoniga PIRLS baholash dasturi talablarini tatbiq qilish ta'lim mazmunini o'zgartirishda, o'quv jarayoni sifatini oshishiga, pedagogning amaliy ishlarida samaradorlik oshishiga sabab bo'ladi. PIRLS baholash dasturi tahlili natijalarida "Nimani o'qitish kerak?", "Nimaga o'qitish kerak?", "Qanday o'qitish kerak?" savollariga yechim topiladi[6].

Zamonaviy ta'lim tizimida PIRLS baholash dasturi ta'limning sifatini ta'minlaydi. Aslida, ta'lim sifatini boshqarish o'quv jarayonida ta'lim olish natijalari sifatida o'zlashtirilishi zarur kompetensiyalarni aniqlash bilan boshlanadi. PIRLS baholash dasturi o'quvchilarning faolligini oshiradi. Bu jarayonda o'qituvchi faoliyati ham hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich ta'lim samaradorligi va sifatini oshirish hamda PIRLS baholash dasturida ijobiy natijaga erishish uchun xalqaro baholovchi dasturlarning maqsadi, vazifalari va talablariga mos o'quv va didaktik materiallari, ta'lim texnologiyalarini o'quvchilarning umumiy bilim saviyasi, o'zlashtirishi va qiziqishlarini inobatga olib tanlash lozim. Tanlangan metodni amalga oshirishda bosqichma-bosqich tarzda, o'quvchini faol hamkorlikka undovchi, guruhlar va yakka tartibda ishlay olish imkoniyatini oshirish uchun o'qituvchidan katta mahorat va zamonaviy pedagogik bilimlarga ega bo'lish talab etiladi. Shundagina o'quvchilarda tayanch hamda fanga oid kompetensiyalar samarali shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yakimanskaya, I.S. Kompetentnostniy podxod v obrazovanii: problemi i puti modernizatsii. – Novosibirsk. 2013.- 159s.
2. Baker, L., Scher, D. (2002). Beginning readers' motivation for reading in relation to parental beliefs and home reading experiences. *Reading Psychology*, 23(4), 239-269 c.
3. Qurbonova M.F. Umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirish ahamiyati // *Xalq ta'limi*. – Toshkent, 2020. 3-maxsus son. – B. 29-33. (13.00.00 №17)
4. Qurbonova M.F. O'quvchilarning o'quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirishda kouching metodikasi // *Maktab va hayot*. – Toshkent, 2020. Maxsus son №1, – B. 8-10. (13.00.00 №4)
5. Qurbonova M.F. Mustaqil ishlarni tashkil etish asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan metodlar // *Mug'allim ham yzliksiz bilimlendirio*. – Nukus, 2021. – B. 112-116. (13.00.00 №20)
6. Mirzayeva S.T. (2023). Zamonaviy yondashuvlar asosida adabiyot darslarini tashkil etish. *Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture*, 3(1), 130–134. <https://doi.org/10.5281/zenodo>.

ABDURAUF FITRATNING JADIDCHILIK HARAKATIGA KIRIB KELISHI VA ISTAMBULDAGI TA'LIM

Ixtiyor Qurbonov
NavDPI 2-kurs magistranti

O'zbek xalqining zabardast farzandi, milliy ozodlik kurashchisi Abdurauf Fitrat Buxoro jadidchiligining eng ko'zga ko'ringan yorqin namoyandasi edi. U "Fitrat" taxallusi bilan tirikligida ham, undan keyin ham mashhur bo'ldi. Fitratning aqlu zakovatini Kavkaz va Volga bo'yidagi hamkasablarigina emas, Moskva, Leningraddagi sharqshunoslar ham yuksak qadrlaganlar.

Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoro shahrida savdogar Abdurahimboy oilasida tug'ilgan. Fitrat uning taxallusi bo'lib, o'zbek tilining izohli lug'atida "Fitrat" so'zi uchramaydi¹. "Navoiy lug'ati"da Fitrat so'zi "tabiat, tug'ma tabiat, yaratilish" deb izohlangan². Fitratning otasi Abdurahimboy o'qimishli, dunyoning baland-pastidan xabardor kishi bo'lgan. Savdo ishlari bilan Turkiya, Eron, Qashkarga tez-tez borib turgan. Onasining ismi Nastarin Bibi bo'lib, taxminan 1866-yillarda tug'ilgan. Oilada Abduraufdan tashqari yana

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2015.

² Бу ҳақда қаранг: Жамолова.Д. Фитрат йўли // "Миллий тикланиш" газетаси. 2022 йил 27 июл.

ikki farzand – ukasi Abdurahmon va singlisi Mahbuba bo'lgan. XX asrning 20-yillarning faollaridan bo'lgan, goho she'r ham mashq qiladigan Mahbuba Rahim qizining nomi o'quvchilarga bir qadar tanish. Abdurahmon esa XX asrning 10-yillarida Kogon bosmaxonasida harf teruvchi bo'lib ishlagan¹.

Abdurauf eski maktabni tamomlagach, Mir Arab madrasasida o'qigan. Aynan shu davrda Buxoro hududida jadidchilik harakati vujudga kela boshlagan edi. 1908-yilning oktabrida Buxoro taraqqiyparvarlaridan Sadriddin Ayniy va Abdulvohid Munzimlar tomonidan aynan buxorolik bolalar uchun tojik tilida tahsil beruvchi jadid maktabi tashkil etilgan. Ushbu maktabda 20–30 yoshli kishilar uchun kechki o'quv kurslari ham tashkil qilinib, katta yoshli talabalarga har kuni 2 soatdan dars o'tilgan. Qisqa muddatda maktab xalq orasida shuhrat qozongan. Mulla Qamariddin boshchiligidagi ulamolar bu holatdan norozi bo'lib, jadidlar maktabiga qarshi fitna qo'zg'atishga kirishganlar. Vaziyat murakkablashgach, 1909-yil 26-sentabrda Ostonaqul qo'shbegi, qozikalon Baqoxo'ja va Burhoniddin raislar Mirzo Abduvohidga maktabning yopilganini rasman e'lon qilganlar².

Shundan so'ng 1909-yili Sadriddin Ayniy, Abduvohid Munzim, Ahmadjon Hamdiy, Hamidxo'ja Mehriy, Hoji Rofe', Mukammal Burhonovlar Buxoroda "Tarbiyai atfol" ("Bolalar tarbiyasi") nomli yashirin jamiyatini tuzganlar³. Jamiyat a'zolari tamomila yashirincha ish olib borib, Termiz, Karki, Yangi Buxoro va G'ijduvonda jamiyatning 28 ta shaxobchasini ochadilar. Bu jamiyatning sa'y-harakati bilan usuli jadid maktablari yana birin-ketin ochila boshladi. Jamiyat nizomida siyosiy masalalar o'z ifodasini topmagan bo'lsa-da, unda Buxoro amirligi siyosiy tuzumini isloh qilish, davlat ma'muriyatiga ilg'or yoshlardan kiritish va shu yo'l bilan davlat siyosiy tuzumida ilg'or o'zgarishlar yasash ko'zda tutilgan edi. Jamiyatning birlamchi masalasi Buxoro o'quv muassasalarini tubdan isloh qilish edi. Buxoro eski maktablarini isloh qilish ishi amalda boshlangan bo'lsa-da, oliy o'quv yurti hisoblangan madrasalar islohi boshlanmagan, ular ilmi, malakali mutaxassislar tayyorlashdan yiroq edi. Shuning uchun "Tarbiyai atfol" jamiyati iqtidorli yoshlarni Istanbul, Orenburg, Ufa, Qozon, Bog'chasaroy kabi shaharlarga o'qishga yuborishni birinchi vazifa sifatida belgiladi. Buning uchun mablag' kerak edi. Xalq istiqboli, ma'rifati uchun jon kuydiruvchi mulkdorlar ham, iqtisodiy yordam beruvchi ziyolilar, davlat arboblari ham topildi.

"Tarbiya atfol" jamiyati o'z faoliyati davrida quyidagi ishlarni amalga oshirgan:

Birinchidan, ilmga chanqoq yoshlarga har jihatdan: ham iqtisodiy, ham ma'naviy yordam ko'rsatib, Turkiya hamda Rossiyaning Qozon, Ufa, Bog'chasaroy shaharlariga o'quvchilar yuborish masalasiga alohida e'tibor berdi. Istanbul shahrida ta'lim olayotgan buxorolik talabalar soni 1911-yilda 15 ta, 1912-yilda esa 30 dan oshadi.

Ikkinchidan, jamiyat Buxoro amirligida Turkiya va Eronda hamda Rossiya musulmon shaharlarida nashr qilinadigan matbuot namunalari bilan buxoroliklarni tanishtirib borishga katta e'tibor berdi. Buxorodagi Rossiya siyosiy agentligining har qanday ta'qib va to'siqlariga qaramay, jamiyatning sa'y-harakati bilan bunday nashrlar amirlikda ham keng tarqala boshladi.

Uchinchidan, hamma jadid mutafakkirlari kabi "Tarbiyai atfol" jamiyati a'zolari o'rinsiz sarf-xarajatlarga, to'y va ma'rakalarga sarf qilinadigan katta-katta xarajatlarga, isrofgarchiliklarga qarshi chiqdilar. Bunday mablag'larni farzandlar tarbiyasiga, ularni chet ellarda o'qitish uchun sarf qilishga da'vat etdilar. Ushbu jamiyat 1914-yil martda "Ma'rifat" shirkati tuzadilar va 1915-yil 22-dekabrda amir Olimxon bu jamiyatning nizomini tasdiqlab beradi⁴. Bu shirkat kitob savdosi bilan shug'ullanar, usuli jadid maktablarini darslik va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlashga jamiyatning birlamchi vazifasi sifatida qarar edi.

"Tarbiyai atfol" jamiyatni o'z faoliyatining dastlabki yilidayoq bir guruh yoshlarni Istanbulga o'qishga yubordi. Turkiyada ta'lim olishdan maqsad o'lkadagi "usuli jadid" maktablari faoliyatini yanada takomillashtirish, "usuli tadrish"ning ham amaliy, ham nazariy asoslarini ishlab chiqish, darsliklar, o'qituvchilar uchun uslubiy qo'llanmalar yaratish edi.

Sadriddin Ayniy Fitrat hayotining ana shu davri to'g'risida bunday ma'lumotni bergan: "...Bu davrning ochiq fikrli yoshlaridan biri Abdurauf Fitrat edi. Bu shaxs Buxoro talabalari ichida eng qobiliyatli va fozillaridan biri hisoblanar edi. Mirzo Abdulvohidning maktabiga ko'p bormagan bo'lsa-da, mudarris Abdulqodir mahdum vositasida "Siroj ul-mustaqim" jurnalini mutolaa qilishi natijasida fikri ancha ochilgan edi. U Istanbul shahariga (o'qishga borish uchun) tayyorgarlik ko'rardi. Bir bahona bilan Buxoro (amirligi) viloyatlariga sayohat qilib, ko'p narsalarni to'pladi va Istanbul safariga tayyor bo'ldi. Nizomiddin

¹ Қосимов Б. Маслакдошлар. Бехбудий, Ажзий, Фитрат. Тошкент: Шарқ, 1994. – Б. 71.

² Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 45.

³ Ражабов Қ. Тарбияи атфол. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2004. Б. 271.

⁴ Ўз МА, И-461, 1-рўйхат, 1919-иш, 12-варак.

Urganjiyning jiyani Muqimbek Abdurahim bilan birga o'qir va uning yaqin do'sti edi. Amakisi bilan munosabati yaxshi bo'lmagani tufayli Muqimbek Chorjo'yda mahbus sifatida saqlanardi. U ham Fitrat bilan birga Istanbulga qochmoqchi bo'lib, qulay fursatni kutardi. Shia va sunniy fojiasidan so'ng Mirzo Urganjiy Buxoroga kelgach, Muqimbek bu qulay fursatdan foydalanib, 1911-yilning bahorida Abdurauf bilan Eron orqali Istanbulga qochib ketdi".

Istanbul dorulfunida tahsil olayotgan Abdurauf Fitrat Turkiyada o'qiyotgan vatandosh o'quvchi-talabalarga ham iqtisodiy, ham ma'naviy yordam ko'rsatish, Buxoro va Turkistondan talabalar kelishini ko'paytirish va muntazamlashtirish maqsadida jamiyat tuzadi va uning mukammal Nizomnomasini ishlab chiqdi¹. Bu hujjat 1909-yilda Istanbulning Vazirxon ko'chasida joylashgan "Matin" tipografiyasida nashr qilingan bo'lib, 4 bobdan iborat. 1-bob "Buxoro ta'mimi maorif xayriya jamiyatining asosiy qoidalar", 2-bob "Favqulodda yig'inlar, umumiy yig'inlar, muntazam yig'inlar", 3-bob "Talabalarni jamiyatga qabul qilish" va 4-bob "Buxoro ta'mimi maorif jamiyati xayriyasining xatti-harakatlari" deb nomlanadi.

"Buxoro ta'mimi maorif jamiyati"ning tarkibi doimiy va muxbir a'zolaridan iborat bo'lgan. Jamiyatning bosh organi Kengash bo'lib, uning 14 kishidan iborat tarkibi doimiy a'zolaridan saylangan. 14 kishi orasidan esa jamiyat raisi tayinlangan. Jamiyatga a'zo bo'luvchilar har oy 10 piast² miqdorida badal to'lashi shart bo'lgan³. Turkiyada tahsil olishni xohlovchi Buxoro va Turkistondagi kambag'al oilalarning farzandlariga moddiy yordam ko'rsatish maqsadida ochilgan bu jamiyat – 10 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan sog'lom bolalarni qabul qilishni shart qilib qo'ygan. Jamiyat faol a'zolaridan Hamidxo'ja Mehriy nafaqat Buxoro va Turkistonda, balki 1910-yilda Xiva xonligiga ham borib, u yerdagi yoshlarni Turkiyaga borib tahsil olishga da'vat etgan⁴.

"Nizomnoma"ning "Buxoro ta'mimi maorif jamiyati xayriyasi" xatti-harakatlari bobi jamiyatning maqsadlarini ifodalovchi 14 moddadan tashkil topgan:

1-modda. "Buxoro ta'mimi maorif jamiyati" Turkistonda, va bilxossa, Buxoroda nashri ulum (ilm yoyish) va ta'sisi makotib (maktablar ochish) maqsadida qurilgan bir xayriya jamiyati bo'lib, hech qanday siyosiy maqsad ko'zlamagani kabi mavjud jamiyat siyosatga ham hech bir munosabati yo'qdir.

2-modda. Jamiyatning ko'zlagan yagona maqsadi moddiy imkoniyatlari doirasida Buxoro va Turkistondan har yili lozim ko'rilgani qadar talaba keltirib, ularni Istanbul maktablarida o'qitmoqdir.

3-modda. Talabalar jamiyatning himoyasi ostida bo'lib, axloqi va boshqa turli jihatlari nazorat qilinadi.

4-modda. O'qishni tugatgan talabaning istiqboli va maslaki otiysini (kelajakdagi ish o'rni) jamiyat hal etadi va bu xususda aksariyat chiqariladigan qarorga hech bir talaba xilof ish tutmaydi. Aks holda, u tahsil uchun sarflangan xarajatlarni qaytarishga majburdir.

5-modda. Buxoroda ochiladigan maktablarning qurilishiga va olib kelinadigan talabalarning yillik tahsil xarajatlariga ko'mak berish maqsadida Buxoroning fidoyi boylariga murojaat so'nggida berilajak ionalar qabul qilinadi.

6-modda. Ta'sis etiladigan maktablarning idora hay'ati va ta'limida faqat jamiyat tomonidan tayinlanadigan shaxslar jamiyat qo'yadigan talablarni qabul qilish sharti bilan faoliyat yurgizadilar.

7-modda. Tahsil xarajatlarini boshqa jamiyatga yillik ellik rubl berishni bo'yniga olgan ag'niyoning muxodimi jamiyatning nazorati va himoyasida tahsil ola biladilar.

8-modda. Muxbir a'zoga har uch oyda bir marta jamiyatning chiqarilgan qarorlarini o'z ichiga olgan hujjatlar to'plami yuboriladi.

9-modda. Yuborilgan hujjatning ba'zi jihatiga muxbir a'zolar tomonidan bildirilgan fikr mulohazalar muzokara so'nggida e'tiborga olinadi.

10-modda. Hozircha jamiyatning sho'balari yo'q. Biroq bir necha ishonchli vakillari mavjuddir.

11-modda. Vakillarning jamiyat doktrinasiga xilof harakat qilganlari ma'lum bo'lib qolgan taqdirda a'zoyi mushovari qarori bilan bir umumiy bayonnoma chiqarilib, mazkur kishiga berilgan ishonchnoma hukmi bekor qilinadi.

12-modda. Jamiyatning bir kutubxonasi bo'ladi va arbobi hamiyat tomonidan sovg'a etilgan kitob va risolalar bilan to'ldiriladi.

13-modda. Jamiyatning hujjati rasmiy muhr bilan tasdiqlanadi.

¹ Истанбулда Бухоро жамияти хайрияси // "Таржимон" газетаси. 1909 йил 25 декабр.

²Пиастр – юнунча сўз бўлиб, "Италия кумуш тангаси" деган маънони англатади. Туркия, Миср, Ҳиндихитой давлатларида амалда бўлган қадимий пул бирлиги.

³ Ўз МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-иш, 17-варақ.

⁴ Ўз МА, И-2 фонд, 1-рўйхат, 285-иш, 11-варақ.

14-modda. Jamiyat maqsad-g'oyalari amalga oshirish uchun lozim bo'lsa, nashr ishlariga ham murojaat qiladi¹.

“Buxoro ta'mimi maorifi jamiyati” hech qanday siyosiy maqsadni ko'zlamagan, uning asosiy vazifasi Buxoroda ilm tarqatish va maktablar ochish, moddiy imkoniyat doirasida har yili Buxoro va Turkistondan Istanbulga tahsil olish uchun talabalar yuborishdan iborat bo'lgan. Istanbulga tahsil olish uchun ketgan talabalar oldiga bir qator talabalar qo'yilib, ular qonuniy jihatdan asoslangan. Jumladan, talabalar jamiyat himoyasida bo'lgan va ularning axloqi va boshqa jihatlari nazorat qilingan. Yevropa madaniyatini ko'r-ko'rona qabul qilmaslik, kelgusida o'z yurtlariga yaxshi mutaxassis bo'lib qaytishlari va uning istiqboli uchun fidoyi vatanparvar sifatida xizmat qilishlari, o'qishni tugatgan talabalarning kelajakdagi ish o'rni jamiyat tomonidan hal etilishi, talaba jamiyat tomonidan chiqarilgan qarorga xilof ish tutmasligi, aks holda unga sarflangan sarf-xarajatlarning undirib olinishi uqtirilgan.

Ushbu jamiyat haqida Zaki Validiy To'g'on quyidagilarni yozadi: “Bu jamiyat (Tarbiyai atfol) Istanbulda bir sho'ba ocharoq, unga 1911-yil 15, 1912-yilda 30 nafar talaba yubordi. Bu sho'ba “Buxoro ta'mimi maorif jamiyati” (“Buxoro umumiy maorif jamiyati”) nomi bilan rasmiy bir jamiyat shaklini oldi. 1909-yilda Eron yo'li bilan Istanbulga kelgan Fitrat ila Muqimiddin va Rusiya yo'li bilan kelgan Usmonxo'ja, g'uljalik Abdulaziz, Sodiq Ashur o'g'li bu jamiyatning quruvchilari edi”².

Sadriddin Ayniy esa: “Ikmoli tahsil uchun Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li, uning ukasi Ato Xo'ja, Mazhar Mahzum Burhon Mahzum o'g'li, Abdurauf Fitrat, Muqimbek Istambulga safar kildilar. Fitrat mazkur talabalarning eng iste'dodlisi va eng fozili edi”³, bejizga aytmagan.

Istanbulda o'qiyotgan talabalar, ayniqsa Fitrat tahsil olish bilan birga Turkiyada chiqadigan “Hikmat”, “Ta'rifi muslimin”, mashhur turk shoiri Mehmet Akif muharrirligidagi “Sirot ul-mustaqim” (“To'g'ri yo'l”) kabi gazeta va jurnallarini Buxoroga jo'natib turadilar va bu nashrlar tez orada o'z muxlislariga ega bo'lgan⁴. Inqilobiy Turkiya “Ittihad va taraqqiy” partiyasi bilan yaqinlashuv, usmonli turklarning inqilobiy-demokratik tafakkurida muhim zamin bo'lib xizmat qilgan islomchilik, turkchilik, usmonchilik g'oyalari Fitratning ham ijodkor, ham siyosiy arbob sifatida shakllanishiga ma'lum ta'sir ko'rsatdi. U tahsil olgan Istanbul dorilfununida Turkiya adabiyotidagi islomchilikning 1910-yillardagi eng mashhur vakili “Sirot ul-mustaqim” jurnalining muharriri Mehmed Akif turk adabiyotidan dars berardi. Mehmed Akif 1921-yilda Turkiya milliy madhiyasi matni uchun konkurs o'tkazilganida, u “Istiqlol marshi” she'ri bilan 724 shoir orasidan birinchi o'rinni olgan. “Ittihad va taraqqiy”ning nashri afkori “Yangi majmua”ning bosh muharriri, turkchilik g'oyasining bayroqdori shoir Ziya Go'k Alp ijtimoiyotdan kirardi. 1898-yilda “Turkcha she'rlar”i bilan barmoqda she'r yozishni boshlab bergan Mexmed Aminga ergashish avjga chiqqan, “Turk yurdu” (1911), “Ganch qalamlar” (1911) kabi jurnallar maydonga kelib, tilni arabiy va forsiy unsurlardan tozalash boshlangan yillar edi⁵.

RUS VA O'ZBEK ADABIYOTI BADIY ASARLARI VA TARJIMA MUAMMOLARI

*Norboyeva Dilafruz Jumaqulovna,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus va o'zbek adabiyoti badiiy asari namunalari haqida so'z yuritiladi. Tarjima xalqimizni jahon ilm-fani, texnikasi, madaniyatining ulkan yutuqlari bilan tanishtirish va ijtimoiy tafakkurni rivojlantirish, ta'lim-tarbiya berishdek muqaddas vazifani bajarishda g'oyat muhimdir. Ma'lumki, o'zbek adabiyoti namunalari ham, rus adabiyotida uchrovchi turli janrlarda yaratilgan asarlar ham mavjud bo'lib, ertak, hikoya, qissa, roman va boshqa ko'rinishdagi asarlardan iboratdir. Mazkur o'xshash janrlar haqida o'quvchilarga ma'lumot berilganda rus va o'zbek adabiyotini o'zaro qiyoslash imkoniyati vujudga keladi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются образцы художественного произведения русской и узбекской литератур, Переводческое дело очень важно для выполнения священной задачи

¹ Ўз МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-иш, 19-20-варақлар.

² Заки Валидий Тўғон. Бугунги турк эли. Туркистон ва унинг янги тарихи. 2-боски. Истанбул, 1981. – Б. 354.

³ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 69.

⁴ Ражабов Қ. XX аср бошларида Туркистон ёшлари. “Хуқук ва бурч” журнали. № 1, 2008. – Б. 43.

⁵ Қосимов Б. Маслакдошлар. Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. Тошкент: Шарқ, 1994. – Б. 79.

приобщения нашего народа к великим достижениям мировой науки, техники, культуры и развития общественной мысли, воспитания его в духе дружбы между народами. Известно, что в узбекской литературе, как и в русской литературе, есть произведения, созданные в разных жанрах, и они состоят из сказок, рассказов, романов и других видов произведений. Когда учащиеся информированы об этих схожих жанрах, появляется возможность сравнить русскую и узбекскую литературу.

Annotation: This article discusses samples of a work of art in Russian and Uzbek literature. Translation is very important for fulfilling the sacred task of familiarizing our people with the great achievements of world science, technology, culture and the development of social thought, educating them in the spirit of friendship between peoples. It is known that in Uzbek literature, as well as in Russian literature, there are works created in different genres, and they consist of fairy tales, short stories, novels and other types of works. When students are informed about these similar genres, it becomes possible to compare Russian and Uzbek literature.

Kalit so'zlar: badiiy asar, janr, adabiyot, ertak, hikoya, roman, ijod, manba, o'zaro ta'sir.

Ключевые слова: художественное произведение, жанр, литература, сказки, рассказы, романы, творчество, источник, взаимное влияние.

Keywords: work of art, genre, literature, fairy tales, stories, novels, creativity, source, mutual influence.

San'at koshonasining shinam va go'zalligi bino chizmasining qanchalik puxta va aniqligiga, bezaklarning bejirimligiga, me'morning mahorati va quruvchilarning mehnatiga bog'liq. Ammo bunda binoning qanday materialdan qurilganligi, qurilish materialining sifati ham katta ahamiyatga egadir.

Badiiy tarjimada esa asosiy «qurilish materiali», tarjimaning birinchi va eng zarur elementi bo'lgan so'zning o'rni beqiyos kattadir. Bir tildan boshqa tilga tarjima qilishning hamma muammolari — badiiylilik hosil qilish, uslub yaratish, milliy koloritni aks ettirish so'z muammosi bilan chambarchas bog'liqdir.

Adabiyot mashg'ulotlarida boshqa millat va xalqlar adabiyotini o'zaro qiyoslab o'rganish, o'quvchilar bilimlarini boyitish, badiiy adabiyot haqidagi tasavvurlarini kengaytirish imkoniyatini beradi.

Ayniqsa, rus adabiyoti namunalarini o'zbek sinflarida o'rganishda bir muncha imkoniyatlar mavjud bo'lib, anchagina rus ijodkorlarining asarlari o'zbek tiliga tarjima qilingan. Maktab o'quv dasturiga kiritilgan rus adabiyoti namunalari ham mazkur qilingan tarjima asarlardan olingan namunalardan iboratdir. Ko'p yillik pedagogik kuzatishlar natijasida chiqarilgan xulosadan kelib chiqib, rus adabiyoti namunalarini o'zbek sinflarida o'rganish usullariga doir ko'zga tashlanarli uslubiy qo'llanma yoki tadqiqotlarni uchratmadik.

Ilk rus adabiyoti haqida o'zbek sinf o'quvchilari 4-7 sinfda tanisha boshlaydilar. Tabiiyki, bu sinflarda o'quvchilar rus adabiyoti namunalarida aks etgan mavzu va boshqa adabiy-badiiy vositalar hamda ularda keng qo'llanilgan badiiy janr turlari bilan tanishadilar.

Yuqori sinflarga kelib esa, rus adabiyoti namunalarini chuqurroq o'rganish imkoniyati keng bo'lib, hajman yirik, janr jihatdan xilma-xil bo'lgan asarlar tanlab olingan va o'zbek adabiyoti darsligi ham o'quv rejasiga kiritilgan. Chunki tarixan boy, turli janrlarda yaratilgan rus adabiyoti o'z mazmuni, qalamga olingan rus xalqi tarixi, madaniyati, tili, urf-odatlarini bayналminal ahamiyatga ega bo'lib, barcha xalqlar vujudga keltirgan ma'naviy qadriyatlarining uzviy qismini tashkil etadi.

Ma'lumki, o'zbek adabiyoti namunalarida ham, rus adabiyotida uchrovchi turli janrlarda yaratilgan asarlar ham mavjud bo'lib, ertak, hikoya, qissa, roman va boshqa ko'rinishdagi asarlardan iboratdir. Mazkur o'xshash janrlar haqida o'quvchilarga ma'lumot berilganda rus va o'zbek adabiyotini o'zaro qiyoslash imkoniyati vujudga keladi. Eng muhimi, har ikki millat o'quvchilarining ijodiy hamkorligi, adabiy hayotning bir-biriga o'zaro ta'siri xususida umumiy ma'lumotlar manbalarda yetarlicha qayd etilgan.

“Bir xalqning adabiy asarlarini boshqa xalq tiliga tarjima qilish, — deb yozgan edi rus adibi V. G. Belinskiy,— ularning o'zaro yaqinlashishlariga, bir-birlariga g'oyalar almashishiga asos bo'ladi, ana shundan yangi adabiy asar kelib chiqadi va aqliy siljish yuz beradi”. Darhaqiqat, jahon adabiyotining Shekspir singari ulug' siymolari tilimizga tarjima qilingan shoh asarlari bilan birga qonimizga singib ketdi. Badiiy tarjima san'atkorlarning jonbozlik bilan qilgan mehnati tufayli biz o'z Pushkinimiz va o'z Lermontovimizga, o'z Shevchenkomiz va o'z Tolstoyimizga ega bo'ldik. Endilikda genial Navoiy bilan birga Gyugo va Shiller asarlarini, Hamza bilan birga Gorkiy va Mayakovskiy kitoblarini, Oybek bilan birga Sholoxov va Mirza Ibrohimov romanlarini o'qimoqdamiz. A. Qahhor va M. Ismoilovning tarjimalari orqali buyuk so'z ustalari L. N. Tolstoy va A. P. Chexovning ajoyib asarlarni o'qishga muyassar bo'ldik, G'.G'ulom, A.Muxtor va M. Shayxzodalarning tarjimalari orqali V. V. Mayakovskiy ijodini inqilobiy ruhi

va g'oyaviy qudratini sezdik, R. Abdurahmonov va Sh. Tolibov tarjimalaridan N. V. Gogol va N. G. Chernishevskiy asarlarining nafosatini his qildik, Shamsharov va L. Ibrohimovlarning tarjimalaridan I. S. Turgenevni tanidik, Mirtemir va Zulfiya tarjimalari tufayli N. A. Nekrasovga muhabbat bog'ladik.

Shunday qilib, o'zbek adabiyotining mundariyasi kengayib, internatsional mazmuni tobora ortib bormoqda.

Xalqimizni jahon fani, texnikasi, madaniyati va ijtimoiy fikr taraqqiyotining buyuk yutuqlaridan bahramand qilish, uni xalqlar do'stligi ruhida tarbiyalash kabi muqaddas vazifani amalga oshirishda tarjimachilik ishi g'oyat katta ahamiyatga ega.

Yaqin vaqtlargacha asarning qanday tarjima qilinganini ko'rsatish uchun uning qanchalik «sodda» va «tushunarli» ekanligini asosiy o'lchov birligi, mezon qilib olinar edi. Ammo endilikda bunday umumiy va muhmal ko'rsatkich tarjima muxlislarini ham, tarjimonlarning o'zlarini ham qanoatlantirmaydi. Boshqacha aytganda, tarjimondan asarning umumiy mazmuni va g'oyasini emas, yozuvchining o'ziga xos tili va uslubini, uning badiiy mushohada formasini; kitobning tashqi va yuzaki jismi-yu, latofatini emas, balki uning asosiy bisoti: ichki harorati va badiiy xususiyatlarini to'lato'kis aks ettirish talab qilinadi.

Ma'lumki, har qanday tarjima, V. G. Belinskiy so'zlari bilan aytganda, asl nusxa tilini bilmagan kishilar uchun mo'ljallanadi. Ayni sharoitda badiiy asarni o'zbek tilida qayta tiklash, ya'ni adekvat tarjima yaratish mas'uliyati yana ham oshadi. Bunday badiiy mukammal tarjima yaratib bo'ladimi? Buyuk nemis shoiri Gyote o'zining «Faust» yasarining Jerar tomonidan qilingan fransuzcha tarjimasini o'qib, shunday degan: «Nemis tilida men «Faust»ni qayta o'qigim kelmaydi, lekin mana bu fransuzcha tarjima meni hamon hayajonga soladi va u sof, yangi va o'tkir tuyuladi». Demak, shoir o'zi yozgan asarni o'z aslida, ya'ni ona tilida emas, balki uning fransuzcha tarjimasida o'qib, undan chuqur estetik zavq olgan. Binobarin, bundan Gyote fransuz bo'lib, «Faust»- ni fransuz tilida yozganida, uni xuddi ana shundan qilib yaratgan bo'lar edi, degan xulosa chiqarish mumkin. Zotan, badiiy tarjima xislatlaridan biri ham shundan iborat. Badiiy tarjima praktikasida hozirgacha jiddiy o'rganilmay kelinayotgan muammolar juda ko'p. Bulardan mazkur ishga taalluqli ayrim masalalarni tilga olib o'tish o'rinlidir. Chunonchi:

1. Kitobxonga tushunarli va sodda til bilan tarjima qilish avtor va asarning til hamda uslub xususiyatlarini «soddalashtirish»ga, to'g'rirogi, siyqalashtirishga asos beradimi?

2. Aksincha, avtorning til va uslub xususiyatlarini aks ettirish asarni hijjalab tarjima qilish lozimligini ko'rsatadimi?

3. Nima uchun badiiy asarni tarjima qilishning aniq, qat'iy prinsiplari bo'lsa ham, bir asarni, masalan, o'n kishi ag'darsa, bir-biridan jiddiy tafovut qiladigan o'n xil tarjima hosil bo'ladi? Umuman, tarjimada bunday xilma xillikka yo'l qo'yish mumkinmi?

Uslub yozuvchining o'zi, uning butun bor-bisoti, vujudi, yurag tepishi, badiiy mushohada formasi, uning ovozi demakdir. Binobarin, agar tarjimada avtorning uslubi to'g'ri berilmagan bo'lsa, bunday tarjimaning asl nusxa jismiga mosligiga aslo ishonib bo'lmaydi: unda tarjimon, beixtiyor, avtorning o'rniga o'zini qo'ygan bo'ladi. Filologiya fanlari doktori, yozuvchi va mohir tarjimon Korney Chukovskiy o'zining «Tarjima san'ati» («Искусство природы») nomli mashhur asariga quyidagi rus xalq maqolini epigraf qilib olgan edi: «Tarjima xuddi xotinga o'xshaydi: to'g'ri bo'lsa — chiroyli emas, chiroyli bo'lsa — to'g'ri emas». Bu maqol tarjima san'atining asosiy xususiyatni, uning zaminidagi mavjud ziddiyatni juda to'g'ri aks ettirgan. Zero, to'g'ri tarjima etishni maqsad qilib qo'ygan kishi, ko'proq, hijjalab tarjima qilishga, muddaosi chiroyli tarjima qilishdan iborat bo'lgan kishi esa... ko'proq, o'zini avtorlashtirishga moyil bo'ladi.

Bizningcha, ham to'g'ri va ham chiroyli tarjimagina mukammal va ideal san'at asari bo'la oladi, bundan tarjima yaratishning o'zi esa chinakam san'atdir. Bunday san'at tarjimondan to'g'ri tarjima «qilish doirasida chiroyli tarjima etishni va chiroyli tarjima etish doirasida to'g'ri tarjima qilish mahoratini egallash talab etadi.

Tarjima praktikasida quyidagi xilma-xilliklar uchrab turadi:

1. Tarjimonlarning tajribasi, malakasi va e'tiqodi bir-biridan jiddiy farq qilishi natijasida kelib chiqadigan tafovutlar.

2. Tarjimonlarning tarjima qilish prinsiplarini har xil talqin etishlari tufayli kelib chiqadigan tafovutlar.

3. Tarjimonlarning uslubi avtor uslubiga ta'sir etishi natijasida tabiiy ro'y beradigan tafovutlar.

Ana shu uchta sabab tufayli, agar bir asarni, masalan, o'nta tarjimon o'z tiliga o'g'irsa, natijada bir-biridan farq qiladigan o'n xil tarjima hosil bo'ladi. (Albatta, bunda qonuniy hodisalargina nazarda tutilib, mas'uliyatsizlik va e'tiborsizlik tufayli yo'l qo'yiladigan o'zgarishlar nazardan soqit qilinadi). Shuning uchun ham har bir tarjimon o'z tarjimasining mutlaq avtori bo'lsa, ayni asarning o'z tiliga qilingan va

qilinadigan hamma tarjimalariga avtor bo'lishni da'vo qilolmaydi. Masalan, V. Shekspirning «Hamlet» tragediyasi rus tiliga o'n besh marta o'girilgan bo'lib, hozir ham shu asarning bir-biridan jiddiy farq qiladigan B. Pasternak va M. Lozinskiy tarjimalari baravar nashr qilinadi. Badiiy tarjima $2X2 = 4$ deb qat'iy hal qilinadigan mexanik ish bo'lmay, balki ijodiy ish ekanligi, avtor uslubini har bir tarjimon o'ziga xos uslub bilan tiklashga intilishi tarjimachilik praktikasida yuz berayotgan ana shu tafovutlarga sabab bo'ladi. «Uslub» tushunchasi keng ma'noda va tor ma'noda talqin qilinadi. Keng ma'noda muayyan yozuvchining yoki ayrim asarning uslubi tushuniladi. Masalan. L. N. Tolstoy bilan A. P. Chexovning badiiy uslubi bir-biridan jiddiy farq qiladi.

Ayniqsa, rus adabiyoti she'riyati bilan bog'liq tarjima namunalarini o'quvchilarga etkazishda o'qituvchidan har ikkala tilni bir-biriga qiyoslash mahorati, qolaversa tarjimonning she'r matnini aslidan farqli jihatlarini anglash, his qilish qobiliyatini talab qiladi.

Shuningdek, she'r matnini bir-biriga qiyoslar ekan, eng muhim holat she'r matnini o'quvchilarga ifodali o'qib berish ham muhim ma'naviy-uslubiy jarayondir.

O'zbek sinflarida o'rganilayotgan rus yozuvlari, shoirlari haqida ma'lumot berish jarayonida ular ijod qilgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayot haqida berilgan obraz shaklidagi ma'lumotlar muhim ahamiyatga egadir. Nazarimizda, rus adabiyoti o'rganilayotgan mashg'ulotda, ularning asarlarini o'zbek tiliga o'giran tarjimonlar haqida ham o'qituvchilar qisqa ma'lumot berib o'tsalar, o'quvchilar tarjimonshunoslik sohasidagi katta mehnat talab qiladigan ilm ekanligi haqida tasavvurga ega bo'ladilar.

ADABIYOTLAR:

1. G'aybullay Salomov "Til va tarjima" o'quv qo'llanma "Fan" nashriyoti T., 1996. 98-106b.
2. Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в узбекской школе. Фрунзе, 2001.-с. 80-82.
3. Владимирова Н. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык, Изд-во «Укитувчи», Ташкент, 2007.
4. Турьянская Б.И. Материалы к урокам литературы в 5-7 классах. М.: Русское слово, 2006. - 253 с.
5. Реформатский А. О некоторых явлениях словообразования в русской терминологии // Труды МИФЛИ. Т.У. 1999. - 165с.

O'ZBEK VA INGLIZ ONA ALLASINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

*Navoiy davlat pedagogika instituti
Fakultetlararo chet tillar kafedrasida o'qituvchisi N.A.Nematova,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti 1- kurs talabasi Mamatova Charos*

Annotasiya: Butun dunyo folklorshunos tadqiqotchilari ona allasini umuminsoniy hodisa deb ta'rif berganlar, chunki hamma sevib tinglaydigan alla qadim zamonlardan buyon barcha davlat va xalqlar orasidagi mavjud bo'lgan xalq folkloridir. Butun dunyo bo'ylab folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda alla umuminsoniy hodisa deb ta'riflangan, chunki qadim zamonlardan beri deyarli barcha davrlarda va xalqlarda mavjud bo'lgan. Alla qo'shiqlari turlicha xususiyatga egadir, U xalqning fikrlashini, dunyoqarashini qo'shiq orqali ko'rsatib beradi. Ona o'z ruhiy kechinmalarini alla orqali go'dakka o'z so'zlari bilan yetkazadi, shu orqali esa o'nal ko'ngli orom oladi.

Kalit so'zlar: folklor, madaniy, alla, hayotiylik, obraz, qo'zichoq, toychoq, gul, lola, elf, farishta.

Xalq og'zaki ijodining avloddan-avlodga o'tib kelayotgan, bolalar uchun yaratilgan, hamda madaniyat tarixini o'rganishning eng ajoyib manbalaridan biri bo'lgan alladir. Alla bolalar uchun yaratilgan xalq og'zaki ijodi namunasi hisoblanadi. Allada o'ziga xos tabiiy kuyi, ohangi, so'zi bilan birgalikda tug'ilgan xalq qo'shiqlari ritmik izchilligi bor. Ona allasida obrazlarning so'zlar bilan uyg'unlashib, ritm va ohangning bir biriga mos tushishi tinglovchini sehraib qo'yadi. uyg'unligi, so'zlarning o'z o'rnida tanlanganligi, ritm va ohangning mazmunga mutanosibliigi tinglovchining diqqatini jalb etadi. Ayniqsa, allalardagi obrazlarning ishlatilishi uni hayotiy voqealar bilan ipsiz bog'laydi. Insonning qalbiga alladagi ibora va ta'sirchan, mazmunli so'zlar

hayotiylikni bag'ishlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Butun dunyo folklorshunos tadqiqotchilari ona allasini umuminsoniy hodisa deb ta'rif berganlar, chunki hamma sevib tinglaydigan alla qadim zamonlardan buyon barcha davlat va xalqlar orasidagi mavjud bo'lgan xalq folkloridir. nButun dunyo bo'ylab folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda alla umuminsoniy hodisa deb ta'riflangan, chunki qadim zamonlardan beri deyarli barcha davrlarda va xalqlarda mavjud bo'lgan. Alla qo'shiqlari turlicha xususiyatga egadir, U xalqning fikrlashini, dunyoqarashini qo'shiq orqali ko'rsatib beradi. Ona o'z ruhiy kechinmalarini alla orqali go'dakka o'z so'zlari bilan yetkazadi, shu orqali esa oonal ko'ngli orom oladi. L. Z. Budakov "Alla"so'zi chatoyca "allala" shaklida bo'lib "boshning orqasi" degan ma'noda keladi deb ta'riflagan. ALLA 'go'dakni uxlatish paytida kuylab aytiladigan misralar'. Ona allasidan bebahra bo'lgan go'daklar ham bor. Bu ot qadimgi turkiy tildagi 'tinchlanish' ma'nosini bildirgan ala (ala-ala) undov so'zidan o'sib chiqqan (Devon, I, 118); o'zbek tilida a un-lilari ä unlilariga almashgan, l undoshi qatlangan: ala-ala > alla > ällä. Kuylanadigan misralar oxirida kelganida bu so'z undovlik xususiyatini saqlaydi, shun-day misralarning nomi sifatida esa otga teng bo'ladi.

(O'zbek tilining etimologik lug'ati (I-jild) ma'lumotlaridan) Ingliz tilida esa "lullaby" deyilib, a song to quiet children or lull them to sleep. Uni ikki qismga bo'lish mumkin: etimologik jihatdan from lull + bye-bye, a sound used as a refrain in lullabies; compare with bye-byes ya'ni "lull" so'zi tinchlanib uxlamok, degan ma'noni, "aby" esa yaqin, oldida degan ma'nolarni anglatadi.

O'zbek folklorshunosligida esa bolalar folklorini to'plash va ilmiy o'rganishning G'ozi Olim Yunusovning "Alla to'g'risida bir-ikki og'iz so'z" maqolasi alohida o'rin egallaydi. XX asr boshlarida esa kasbi o'qituvchi bo'lgan Elbek ta'limda bolalar xalq qo'shiqlaridan foydalanish maqsadida ularni yig'gan va to'plagan materiallari asosida "Bolalik qo'shiqlari" (1936) to'plamini e'lon qildi. O'zbek bolalar folklorining nazariy asoslari G'.Jahongirov, O.Safarov, H.Ro'zmetov, Sh.Galiyev, N.Safarova, S.Avezovlarning tadqiqotlari orqali birmuncha chuqur ishlandi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

O'zbek va ingliz alla qo'shiqlarining lingvomadaniy xususiyatlarini, madaniyatga oid lisoniy birliklarini ochib beradigan bo'lsak quyidagilarni ko'rishimiz mumkin. O'zbek allasida hayotidagi shart-sharoitlar, ayollarning boshidan kechirgan mashaqqatli mehnatlari tasvirlangan.

Olma yuzligim jonim, alla,
Ko'za yuzligim jonim, alla,
Qora ko'zligim jonim, alla,
Shirin so'zligim jonim, alla.

Alla she'rdagi har bir so'zning matndagi ma'nosi va uning madaniyatdagi kelib chiqish tarixini o'rganmay turib uni talqin qilib bo'lmaydi. Yuqoridagi alladan olingan parchadagi Olma obrazi ko'p xalqlar adabiyotida uchraydi. Tadqiqotchilarimiz "Olma" bola va sevgi ramzlari ma'nolariga ega deb qarashgan.

Alla desam, bog'im bor, alla,
Biring olma, biri anor, alla,
Shukronalar aytarman, alla,
Qanchalar tirnoqqa zor, alla.

Birinchi va ikkinchi misralarda bog', olma, anor so'zlarini bolaga qiyoslanadi. Bizga ma'lumki o'zbek adabiyotida bolalarni erkalab mevalarga qiyos qilinadi. Uchinchi va to'rtinchi misralarni tahlil qiladigan bo'lsak ma'lumki, o'zbek xalqi madaniyatida farzand ko'rmagan oilalarni "tirnoqqa zor" deb tushunadilar va unga Alloh tomonidan tirnoq, ya'ni farzand berganligi uchun shukronalar aytayotganini tushunishimiz mumkin. TIRNOQ ' barmoqlar uchining ustidagi muguzsimon qoplama'. Maxsum o'siq tirnoqlarini Boboqulning bo'giziga botirishga chog'lab xezlanib kela boshladi (Sunnatilla Anorboyev). Bu ot qadimgi turkiy tilda 'tirnoq bilan yuz terisini til-' ma'no-sini anglatgan tir— fe'ldan — (i)ŋ qo'shimchasi bilan yasalgan sifatga (otga) —a qo'shimchasini qo'shib yasalgan fe'ldan —q qo'shimchasi bilan yasalgan (ЭСТЯ, III, 347); keyinchalik ikkinchi

bo'g'indagi tor unli talaffuz qi-linmay qo'ygan (Devon, III, 393), η undoshi n undoshiga, q undoshi oldidagi a unlisi â unlisiga almashgan, ĭ un — lisining qattiqlik belgisi yo'qolgan: [(tĭr— + ĭη = tĭrĭη) + a = tĭrĭηa] + q = tĭrĭηaq > tĭrĭηaq > tĭrnaq > tĭrnâq.

Lekin tirnoq so'zi ko'chma ma'noda "Farzand, bola" ma'nosida keladi.

Tog'lardagi toychog'im, alla,
Bog'lardagi gulu lolam, alla,
Bo'yimdagimunchog'im, alla,

Tunda yongan chirog'im, alla.

Ot o'zbek xalqining ezgulik ruhi sifatida tarixda qolgan. Otning yosh bolasi toychoq deb ataladi, shuning uchun ham onalar bolalarini "toychog'im" deb erkalaydilar. "Toy" ko'chma ma'noda Erka, erkato'y, toychoq (faqat bolalarga nisbatan). Ishlatiladi. Alla so'zlari yordamida bolani gulga, ya'ni "gul" eng yaxshisi, sarasi; fayz kirituvchisi hisoblanadi, hamda munchoq, Qimmatbaho va rang-barang shisha, tosh va sh.k. narsalardan yasaladi-gan, asosan ziynat uchun ipga tizib, bo'yinga, qo'lga (bilakka) taqiladigan dumaloq yoki boshqa shakldagi donalardan iborat bo'ladi. Bunda munchoq o'zbek ayollarining sevimli zargarlik buyumlari hisoblanib, ona farzandini qimmatbaho va o'zining sevimli buyumiga o'xshatadi. Chiroqqa o'xshatishining sababi, bilamizki chiroq bu o'zidan nur taratib yo'llarimizi yoritib beradigan vosita, va ona o'zining umr yo'llarini yoritib berguvchi vositani farzandi deb biladi. Bundan tashqari o'zbek folklorida bo'ri, qo'zichoq, butaloq, baliq kabi obrazlarni keltirish bilan ona o'z farzandiga alla aytgan. BO'TALOQ 'tuyaning yosh bolasi'. Bu so'z botä otiga kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalovchi -lâq qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: botä + lâq = botälâq. Ona o'z allasida odağini erkalab bo'taloqqa o'xshatgan.

Ingliz tillarida ham shu kabi o'xshatmalar mavjud. Quyidagi misralarga e'tiborimizi qaratadigan bo'lsak, ularda ham ingliz madaniyatining tarixini ko'rishimiz mumkin.:

O little elves, her tiny body
Like a white flake of snow it is,
Drooping upon the pale green hood
Of the chill snowdrop.

Bu misralarni o'qiganimizda nimaga inglizlar bolasini kichkinagina bo'lgan jonzot elflarga o'xshatyapti degan savol tug'iladi. Elf olmon mifologiyasi va folklorida (ayniqsa, Skandinaviya mifologiyasi va folklorida) uchraydigan humanoid g'ayritabiiy mavjudot turidir. O'rta asrlarda german tillarida so'zlashuvchi madaniyatlarda elflar odatda sehirli kuch va g'ayritabiiy go'zallikga ega mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Ingliz tarixi madaniyatida ular elflar va sehirgarlik haqida turli afsonalar mavjud bo'lib, inglizlar elflardan qo'rqqan va ularga g'ayritabiiy kuch sifatida qaralgan. Inglizlar elflardan bolalarini himoya qilish maqsadida farzandlariga Alfred, Elf deya ismlar qo'yishgan. Odamlarga o'xshab ketadigan, katta sehirga ega kichik jonzot deb tasavvur qilingan va bu bolalar qo'shiqlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Inglizlar bolalar tanasini oppoq qor parchasiga o'xshatilyapti, bunda albatta biz ingliz madaniyatini ko'rishimiz mumkin. . O'zbek millatida esa bolalarni qorga o'xshatishmaydi. Qor sovuqlik ramzi hisoblanadi. O'zbek allasi namunalarida esa kichik hajmdagi hayvonlarga, ya'ni hayvonlarning bolasiga o'xshatiladi.

Angels shall come
And stand closely to keep
Watch over you, little baby.
Bye-bye to sleep, little baby.⁸

Ingliz allalarida "Angel" farishta detalini ko'p o'rinni egallaydi. Farishta xudoga yordam beruvchi, insonlar bilan xudo o'rtasidagi vositachi sifatida qaraladi, ular insonlarni yomonlik, yovuzliklardan himoya qiluvchi deb qaraladi. Farishtalar kechqurun yovuz niyatdan bolalarni qo'riqlaydi.

Xulosa

Ona bolasining uxlashi tog'dagi eng serharakat hayvon-quyon, kiyiklarni tanlaydi. Doimo chopib yuruvchi quyonga, qo'zichoqqa bolasini o'xshatadi. Bolasi ham kun bo'yi quyunday, qo'zichoqday sakrab, oxiri charchaydi. Ona allasini eshitib orom oladi. Butun olam sukunatga tushadi.

Onalik folklori faqat mehr-muhabbat manbayi hisoblanmasdan o'z davri ijtimoiy muhiti, oilaviy

munosabatlar, millat dardi bilan bog'liq til unsurlarini ham o'zida aks ettiradi. Markaziy Osiyo xalqlari og'zaki ijodida panda, pingvin, koala, elf kabi hayvonlarni uchratish juda qiyin. O'zbek folklorida bo'ri, tulki, turna, kabutar obrazlarining umumiylik shunchalar haqiqatga mos. O'zbek va turk allalaridagi hayvonlar va qushlar obrazi ham xalqlarning turmush tarzi, yashash sharoiti va madaniy rivoji jarayonida shakllangan dunyoqarashi asosida umumiylik va xususiylik kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

- 1.Abdurahmonov A. Turkiy xalqlar og'zaki ijodi. Elektron darslik.–Samarqand: 2006.
- 2.Aliqulova H.O'zbek va qozoq yor-yorlarining qiyosiy tipologik tahlili:Filol.fan. f.d.(PhD) ... diss. – Toshkent, 2023.

ZAHIRIDDIN MUHAMAD BOBUR – TARJIMON

*Narzulloyeva Marjona Abdullo qizi,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tili ta'lim yo'nalishi talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.d. (DSc) N.J.Yarashova*

Bobur (taxallusi; to'liq ismi Zahiriddin Muhammad ibn Umarshayx Mirzo) (1483.14.2, Andijon 1530.26.12, Agra) — o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili: buyuk shoir; tarixchi, geograf; davlat arbobi, iste'dodli sarkarda; boburiylar sulolasi asoschisi, temuriy shahzoda.

Boburning otasi — Umarshayx Mirzo Farg'ona viloyati hokimi, onasi Qutlug' Nigorxonim Mo'g'uliston xoni va Toshkent hokimi Yunusxonning qizi edi. Boburning onasi o'qimishli va oqila ayol bo'lib, Boburga hokimiyatni boshqarish ishlarida faol ko'mak bergan, harbiy yurishlarida unga hamrohlik qilgan. Umarshayx Mirzo xonadoni poytaxt Andijonning arki ichida yashar edi. Hokim yoz oylari Sirdaryo bo'yida, Axsida, yilning qolgan faslini Andijonda o'tkazardi. Boburning yoshligi Andijonda o'tgan. Bobur barcha temuriy shahzodalar kabi maxsus tarbiyachilar, yirik fozilu ulamolar ustozligida harbiy ta'lim, fiqh ilmi, arab va fors tillarini o'rganadi, ko'plab tarixiy va adabiy asarlar mutolaa qiladi, ilmfanga, she'riyatga qiziqqa boshlaydi. Dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan «Bobur» («Sher») laqabini oladi.

Bobur otasi yo'lidan borib, mashhur sufiy — Xoja Ahrorga ixlos qo'yadi va uning tariqati ruhida voyaga yetadi, umrining oxiriga qadar shu e'tiqodga sodiq qoladi. Keyinchalik, «Boburnoma» asarida Bobur Xoja Ahror ruhi bir necha bor uni muqarrar halokatdan, xastalik va chorasizliqdan xalos etganini, eng og'ir sharoitlarda rahnamolik qilganligini ta'kidlaydi. Otasi Axsida bevaqt, 39 yoshida fojiali halok bo'lgach, oilaning katta farzandi, 12 yoshli Bobur valiahd sifatida taxtga o'tiradi (1494 yil iyun).

Movarounnahr XV asr oxirida mustaqil bo'lib olgan ko'pdan-ko'p viloyatlarga parchalanib ketdi.

Movarounnahr taxti uchun kurash avjga chiqqan Umarshayx Mirzoga tobe bir necha bek va hokimlar yosh hukmdorga (Boburga) buysunishdan bosh tortadilar. Ularning ayrimlari Boburning ukalarini yoqlasa, ba'zilar mustaqillik da'vosini qiladi, yana boshqa birlari Boburga raqib, boshqalari amaki, tog'alariga qo'shilib, uni yo'qotish payiga tushadi.

O'z amakisi Sulton Ahmad Mirzo bilan va tog'asi Sulton Mahmudxon xurujlarini daf qilgan Bobur hukmronligining dastlabki 2-3 yilida mavqeini mustahkamlash, bek va amaldorlar bilan o'zaro munosabatni yaxshilash, qo'shinni tartibga keltirish, davlat ishlarida intizom o'rnatish kabi muhim chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Boburning dastlabki siyosiy maqsadi Amir Temur davlatining poytaxti, strategik va geografik jihatdan muhim bo'lgan Samarqandni egallash va Movarounnahrda markazlashgan kuchli davlatni mustahkamlash, Amir Temur saltanatini qayta tiklashdan iborat edi.

Bu paytda Samarqand taxti o'tirgan Sulton Mahmud Mirzo Samarqandda davlatni 5-6 oydan ortiq idora etmadi — qisqa muddatli kasallikdan so'ng 43 yoshida vafot etdi. Uning o'rniga Buxoroda hokim bo'lgan o'g'li Boysung'ur o'tiradi. 1495-1496 yillarda Bobur Samarqandga ikki marta muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. 1497 yil kuzida u Samarqand atrofidagi bir qancha joylarni va 7 oylik qamaldan so'ng Samarqandni egallaydi, Boysung'ur Qunduzga qochadi. Shahardan qamal tufayli egulikka don ham topish mushkul edi.

Bobur qo'shinni ta'minlashda katta qiyinchiliklarga duch keladi. Navkarlaridan ayrimlari Andijon va Axsi tomon qochib ketadilar. Buning ustiga Andijonda qolgan ayrim beklar Boburdan yuz o'girib, uning ukasi Jahongir Mirzo tarafiga o'tadilar. Andijondan ko'ngli notinch bo'lgan va iqtisodiy qiyinchiliklarga

uchragan, ayni zamonda, og'ir xastalikni boshidan kechirgan Bobur Samarqandni yuz kun idora etgandan so'ng, uni tark etishga qaror qiladi.

Ammo Xo'jandga yetganida Andijon ham qo'ldan ketib, muxoliflar ixtiyoriga o'tganini eshitadi. Boburning Toshkent hokimi, tog'asi Mahmudxon ko'magida Andijonni qayta egallashga urinishi natija bermaydi, Bu muvaffaqiyatsizlik Bobur qo'shiniga salbiy ta'sir ko'rsatib, ko'pchilik bek, navkarlar (700-800 kishi) Boburni tark etadi. O'ziga sodiq kishilar (200-300) bilan qolgan Bobur ma'lum muddat Xo'jandda turgach, Toshkentga — Mahmudxon huzuriga kelib, Andijonni qaytarib olish rejasini tuza boshlaydi. Ma'lum muddat o'tgach, Bobur Xo'jandga qaytadi, ko'p o'tmay, Marg'ilonni qo'lga kiritadi hamda Andijonni egallash tadbirlarini ko'radi. Nihoyat, ikki yildan so'ng (1498 yil iyunda) uni qayta qo'lga kiritadi. Bobur ukasi Jahongir Mirzo bilan sulh tuzib, uning ixtiyorida «Xo'jand suvining Axsi tarafi viloyatlarini...» qoldiradi, Andijon tarafi viloyatlarini o'z tasarrufiga oladi.

Temuriylarning o'zaro urushlari kuchaygan kezlarda Shayboniynon Movarounnahrni istilo qilishga kirishadi. U 1499 yil Jizzax va Samarqand orqali Qarshi va Shahrisabzga borib yetadi, katta o'lja bilan Dashti Qipchoqqa qaytadi. Oradan ko'p o'tmay, katta kuch bilan Movarounnahrqa qaytgan Shayboniynon Buxoro va Qorako'lni egallaydi (1499 yil), Sulton Ali Mirzo kaltabinlik bilan Samarqandni Shayboniynonga jangsiz topshiradi (1500 yil). Biroq, shahar aholisi va zodagonlarining ma'lum qismi temuriylar hukmdorligini tiklash tarafdori edi. Ular Farg'ona hokimi Boburga maktub yo'llab, Samarqandni ishg'ol qilishga da'vat etganlar. Bobur 1500 yil kech kuzida o'z qo'shini (240 kishi) bilan Samarqandga yetib kelgach, aholi unga peshvoz chiqib, shahar darvozalarini ochib beradi. Shayboniynonning shahar himoyasi uchun qoldirgan 600 nafar askari qirib tashlanadi. Shayboniynon Buxoroga chekinadi. Qisqa vaqt ichida Samarqandning barcha tumanlari, Qarshi va G'uzor shaharlarida Bobur hokimligi e'tirof etiladi. Ammo shaharda oziq-ovqat zaxiralari tugab, ocharchilik boshlanadi. Bundan xabar topgan Shayboniynon katta kuch to'plab, yana Samarqandga yurish boshlaydi. 1501 yil aprelda Zarafshon bo'yidagi Saripul qishlog'i yaqinida bo'lgan jangda Bobur qo'shinlari yengiladi. Bobur Samarqandga chekinadi. Shahar yana qamal qilinib, u to'rt oy davom etadi. Qamalda qolgan shahar aholisining ochlikdan tinkasi quriydi, Bobur 1501 yilning 2-yarmida noilojlikdan Samarqandni tark etib, Toshkentga — Mahmudxon huzuriga yo'l oladi.

Bobur Temuriylar saltanatini himoya qilish va uni saqlab qolish uchun astoydil harakat qilib, Shayboniynonga qarshi bir necha yil davomida muttasil kurash olib borgan bo'lsa-da, ammo mamlakatda hukm surgan og'ir iqtisodiy tanglik va siyosiy parokandalik sharoitida u maqsadiga erisha olmaydi.

1503 yili Toshkent xoni Mahmudxon, Bobur va qalmoqlarning birlashgan qo'shini Shayboniynon tomonidan Sirdaryo bo'yida tor-mor qilinadi. Bobur Samarqand taxti uchun kurashayotgan paytda Andijonni Sulton Ahmad Tanbal egallab oladi. 1501-1504 yillarda Bobur Farg'ona mulkini qaytarib olish uchun Sulton Ahmad Tanbal, Jahongir mirzolarga qarshi olib borgan kurashi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Temuriylarning to'xtovsiz janglari va og'ir soliqlaridan toliqqan xalq Boburni qo'llamadi va u Movarounnahrni tark etishga (1504 yil iyun) majbur bo'ladi.

Bobur 200-300 navkari bilan Hisor tog'lari orqali Afg'onistonga o'tadi va u yerdagi ichki nizolardan foydalanib G'azna va Kobulni egallaydi. Bobur Kobulni egallagach, mustaqil davlat tuzishga jadal kirishadi, qo'shinni tartibga keltiradi, qattiq ichki intizom o'rnatadi. Kobulga, umuman Afg'onistonga Bobur o'z yurti kabi qaradi, qurilish, obodonlashtirish, kasbu hunar va qishloq xo'jaligini rivojlantirish ishlarini boshlab yuboradi. «Bog'i Shahrora», «Bog'i Jahonora», «O'rtabog'», «Bog'i vafo» va «Bog'i Bobur» kabi oromgohlar tashkil etdi. Shahar ichidagi Bolo Hisor qal'asini o'z qarorgohiga aylantirib, uni qayta ta'mirlatdi, yangi imoratlar qurdirdi va oilasi bilan shu qal'ada yashadi. Uning Humoyun, Gulbadanbegim, Komron va Hindol ismli farzandlari shu yerda tug'iladi. 1506 yilning bahorida vafot etgan Qutlug' Nigorxonim Mirzo Ulug'bek shu yerda bunyod ettirgan «Bog'i Navro'ziy»ga dafn etiladi.

Bobur Afg'onistonda bir fotih sifatida emas, balki shu yurt, el obodonligi va ravnaqi uchun jon kuydirgan tadbirli hukmdor sifatida qizg'in faoliyat ko'rsatdi, uning manfaatlari yo'lida odilona va oqilona ish tutdi. Afg'onistondagi amaliy faoliyatiga ko'ra, Bobur butun Xuroson va Movarounnahrda qudratli davlat boshlig'i va muzaffar sarkarda sifatida katta obro' ortira bordi, mintaqadagi siyosiy hayot e'tiborli o'ringa ko'tarildi. Shayboniylarning tobora kuchayib borayotgan yurishiga qarshi birgalikda chora ko'rish masalasida Sulton Husayn Boyqaro barcha temuriy hukmdorlar qatorida Boburni ham maslahat yig'iniga maxsus taklif etishi ana shunday yuksak nufuzni ko'rsatuvchi dalildir. Bobur shu taklif bo'yicha Hirotga otlanadi. Husayn Boyqaroning to'satdan vafot etishiga (1506 yil) qaramay, u Hirotga boradi va temuriy hukmdorlar bilan uchrashib muzokaralar o'tkazadi. Temuriy hukmdorlarning birlashib Shayboniynon qo'shinlariga to'siq qo'yish rejalari amalga oshmaydi va tez orada birin-ketin mag'lubiyatga uchrab, saltanatni batamom qo'ldan chiqaradilar.

1507 yilning boshlarida Bobur Hindistonga yurish boshlaydi. Ammo, bu urinishi muvaffaqiyatsiz tugab, yana poytaxt Kobulga qaytadi.

Bobur Movarounnahr va Xurosondagi siyosiy vaziyat va urush harakatlarini kuzatib boradi, o'z qo'shinlarini doimo shay tutadi. Shayboniynon Xurosonning yirik markazlarini qo'lga kiritgach, Eronni zabt etish uchun yurish boshlaydi. Ammo, Eron shohi Ismoil Safaviy bilan qattiq to'qnashuvda (1510 yil) u yengiladi, o'zi ham Marvda halok bo'ladi.

Shoh Ismoil Xuroson va Movarounnahrqa qo'shin kiritib shayboniylarga ketma-ket shikast yetkaza boshlaydi. Bobur shoh Ismoil bilan harbiy-siyosiy ittifoq tuzib, 1511 yilning bahorida Hisorni, yozida Buxoroni, oktyabrning boshida esa Samarqandni yana qo'lga kiritadi. Boburning shia mazhabidagi eroniylar ra'yi bilan ish tutishi aholida norozilik tug'diradi. 1512 yil 28 aprelda Ko'li malik jangida Ubaydulla Sulton boshliq shayboniylardan yengilgan Bobur Hisor tomon ketadi. 1512 yil kuzida Bobur shoh Ismoil yuborgan Najmi Soniy laqabli lashkarboshi bilan Balxda uchrashib, Amudaryodan kechib o'tib, avval Huzar (G'uzor) qal'asini oladi, so'ng Qarshiga yurish qiladi, shahar uzoq muddatli qamaldan so'ng taslim bo'ladi, shahar himoyachilari qattiq jazolanadi. 1512 yil 24 noyabrda G'ijduvon jangida Bobur shayboniylardan yana yengilib, Kobulga qaytishga majbur bo'ladi. Bobur Movarounnahrni egallash ilinjidani uzil-kesil umidini uzadi va butun e'tiborini Hindistonga qaratadi.

1519 yil bahoriga kelib Bobur Hindistonni zabt etish rejalarini amalga oshirishga kirishadi va keyingi 5-6 yil davomida bir necha yurishlar uyushtiradi. Nihoyat, 1526 yil aprelda Panipatda asosiy raqibi, Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyning yuz ming kishilik qo'shinini 12 minglik askari bilan tor-mor qilib, Dehlini egallaydi. Oradan ko'p o'tmay, ikkinchi yirik hind sarkardasi Rano Sango ustidan ham zafar qozonib, Shimoliy Hindistonning Bengaliyagacha bo'lgan qismini o'ziga bo'ysundiradi. Agrani o'ziga poytaxt sifatida tanlagan Bobur katta qurilish va obodonchilik ishlarini boshlab yuboradi. Shu tariqa Bobur Hindistonda uch yarim asrga yaqin hukm surgan qudratli boburiylar sulolasiga asos soladi.

Bobur Hindistonda ham, xuddi Afg'onistonda bo'lganidek, ko'plab ijtimoiy hayrli ishlarni amalga oshirdi, mamlakat taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Tarqoqlik va parokandalikka, o'zaro ichki nizo, qirg'inlarga barham berib, viloyatlarni birlashtirdi, markazlashgan davlatni mustahkamlash va yurtni obodonlashtirishga, ilmu hunar va dehqonchilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Qurilish ishlariga boshchilik qildi.

TIL QADRIYAT, ADABIYOT , FOLKOR SAN'ATI

Shaxlo Hoshimova,
Jizzax politexnika instituti
Qishloq xo'jalik va oziq-ovqat texnika
texnologiyalari kafedrasida assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif tomonidan yurtimizda folklor san'ati va ularning yoshlar hayotida tutgan o'rni haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Muallif to'plangan ma'lumotlar soha mutahassislari va mutassadilariga maqqu kelishiga ishonadi.

Kalit so'zi: folklor san'ati, til ravnaqi, xalq og'zaki ijodi, san'at sarhadi, ma'naviyat yoshlar nigohida.

Аннотация. В данной статье автор дает информацию о фольклорном искусстве нашей страны и его роли в жизни молодежи. Автор полагает, что собранная информация будет полезна экспертам отрасли и чиновникам.

Ключевые слова: фольклорное искусство, развитие языка, народное устное творчество, художественная сцена, духовность гл

Annotation. In this article, the author provides information about the folk art of our country and its role in the lives of young people. The author believes that the information collected will be useful to industry experts and officials.

Key words: folk art, language development, folk oral creativity, art scene, spirituality through the eyes of young people. азами молодежи.

Yurt ravnaqi, vatan taqdiri eng avvalo ma'naviyat bilan chambarchast bog'langan tushunchalardan biridir. Ma'naviyat kecha yoki bugun paydo bo'lib qolgan tushunchalardan emas, u asrlardan buyon xalqimiz bilan birga yashab, birga taraqqiy etib kelayotgani hech kimga sir emas. Biz buni buyuk bir qadriyat deb atasak ham mubolag'a bo'lmaydi. Inson dunyoga kelgan kunidan boshlab, to hayotining eng so'nggi onlarigacha o'zi mansub xalqning qadriyatlari, an'analari ichida ul-g'ayadi, kamol topadi. Hatto o'zini

folklarga begona deb bilgan, bu atama ta'rifidan mutlaqo yiroq bo'lgan kishi shu an'analar ichida ulug'langan, uning ongi, shuuri shu qadim an'analari ta'sirida shakllangan bo'ladi. Har bir sohaning o'z tarixi bo'lgani kabi, folklorshunoslik borasidagi izlanishlarning ham o'z ildizlari mavjud. Bu izlanishlar ildizi olis o'tmishga borib taqaladi. Mahmud Koshg'ariy zamonidan to bugungi kungacha xalq og'zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan, yozilgan bo'lsa, bularning bari o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganishga o'zining munosib ulushini qo'shgan. Til va tafakkur bir-biriga bog'liq jarayon. Millatning til ravnaqi, shubhasiz, uning badiiy asarlarida namoyon bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi ana shunday tafakkurni shakllantiruvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Shubhasiz, aytish mumkinki, bugun mamlakatimiz iqtisodiy, madaniy sohada nimaiki yutuqlarga, yuksalishlarga erishgan bo'lsa, ana shu sa'y-harakatlarning alohida o'rni bor. Zero, til millat tafakkurini shakllantiruvchi bir mezondir. Til va tafakkur bir-biriga bog'liq jarayon. Millatning til ravnaqi, shubhasiz, uning badiiy asarlarida namoyon bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi ana shunday tafakkurni shakllantiruvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi[1].

Folklor san'ati turli davrlarda turlicha o'rganilgan, turlicha yondoshuvlar bo'lgan, biroq mustaqillikdan keyin u tom ma'noda yangicha mazmun va mohiyat kashf etdi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan « O'zbek xalq ijodi yodgorliklari»ning 100 jildligini nashr etish yo'lga qo'yildi. Bu loyihaning amalga oshishi, shubhasiz, mamlakatimiz ma'naviy hayotida ulkan voqea bo'ladi. Bugungi kunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev kitobxonlikka, umuman ma'naviyat masalalariga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Zero, ma'naviyat masalalari davrda ham eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib kelgan. XX asr boshida ma'rifatparvar jadidchilar til, adabiyot va tarbiya masalasi o'z davri uchun muhimligini ta'kidlashgan. Bu bejizga emas, millatning mavjudligi, erkinligi, ozodligi, taraqqiyoti uning tilidan, tafakkuri ma'naviyatidan boshlanadi. Biz bugun global jamiyatda yashayapmiz. Tilimizga, madaniyatimizga, o'zligimizga bo'layotgan ma'anaviy tahdid ko'lami ham globaldir. Biz ma'naviyat to'g'risida har qancha qayg'urmaylik, jon koyitmaylik, bizni qurshab turgan muhit ommaviy madaniyat ta'sirida hamda bolalarimiz tili va tafakkuri shu madaniyat ostida shakllanayotgan ekan, bizning qilayotgan barcha urinishlarimiz o'z samarasini bermaydi. Shu ma'noda bugungi folklorini o'rganish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi[2].

Inson ma'naviyatini yuksaltirishda folklorning o'rni haqida gap ketar ekan, aslida, jarayon bolaning tug'ilishidan boshlanadi. Momolarimiz, onalarimiz aytgan allalar, topishmoqlar, tez aytishlar, ertak va qo'shiqlar bolaning tili, dunyo qarashining, shakllanishiga xizmat qiladi. Xalq o'yinlari esa bolaning ham aqlan, ham jismonan ulg'ayishi uchun muhim omillardan biridir. Bola ana shu qadim an'ana va qadriyatlar ichida voyaga yetadi, biroq bugungi global jamiyatda ulg'langani sari go'yo bu muhitga begona bo'la boshlaydi. Bu begonalik eng avvalo har qadamda o'z ta'sir kuchini ko'rsatayotgan ommaviy madaniyat ta'siridan boshlanadi. Bularning barchasi ma'naviyat ravnaqiga emas, aksiga xizmat qiladi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun esa, ta'lim jarayonining barcha bo'g'inlarida, maktabgacha ta'limdan to oliy o'quv yurtlarida til o'qitishda, o'rganishda folklorga va yana folklorga qaytib ish ko'rish lozim bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda, ma'naviyatini yuksaltirishda ko'plab usullar, vositalar, metodlar mavjud. Biroq, bu usul va metodlar birinchi navbatda so'z san'atining ibtidosi sanalgan folklor namunalari suyanilgan holda amalga oshirilsa, yanada samarali va ta'sirchan bo'ladi. Xalqimizning milliy taraqqiyotida, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy yuksalishida folklor, umuman, badiiy so'z san'ati hamisha tayanch nuqta bo'lib kelingan. Zero, folklor - bu millatning tirikligi va buyukligidir. Bugungi global jamiyatda davlat chegaralari qo'riqlangani, muhofaza etilgani kabi, millat tili va tafakkuri, estetik didi ham xuddi shunday asrab-avay-lanishga, qattiq himoyaga muhtojdir[3].

Ommaviy axborot vositalari orqali yo'shlarga milliy qo'shiqlarimiz hamda folklor qo'shiqlarimiz haqida ma'lumot berib borish, folklor qo'shiqlarni ijro etib, ularni ham mana shu ma'lumotlar bilan birga efirga uzatib borish. Biz mana shunday yo'llar orqali yoshlarni tarbiyalashimiz mumkin, balki bizning milliy qadriyatimiz sanalgan folklor qo'shiqlarimizni ham shu tariqa saqlab qolinadi degan fikrdaman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. M. Jo'rayev, J. Eshonqulov, "Folklorshunoslikka kirish" – Toshkent-2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat Vazirligi O'zbekiston Davlat San'at va Madaniyat instituti "Folklor ijrochilik san'ati tarixi" fanidan Ma'ruzalar matni. Tuzuvchi: fil.f.d., prof. J. Eshonqulov - Toshkent-2018
5. Farg'ona Davlat universiteti San'atshunoslik fakulteti o'qituvchi M. Najmeddinovanning "O'zbekiston san'ati tarixi" fanidan ma'ruza matni. Toshkent -2019.

ВОСТОК И ЕГО ТРАДИЦИИ В РАССКАЗЕ А. КОЛМОГОРОВА «ЛИСТЬЯ ТУТОВОГО ДЕРЕВА»

*Чернова Т. А.,
преподаватель кафедры Узбекского языка и литературы
Самаркандского института экономики и сервиса*

Аннотация. В статье рассматривается тематика Востока, воспоминания о красочном детстве, проведенном на любимой Родине. Указываются восточные термины, ярко показывающие весь колорит прекрасной Азии. Анализируются различные символы и образы, связанные с восточными традициями. Изучается роль символа тутового дерева великана в данном произведении. В рассказе «Листья тутового дерева» автор часто использует традиционные национальные термины, чтобы передать всю любовь к своей Родине. Упоминание о свадебных приготовлениях семьи Согдиевых, когда они выдавали замуж красавицу дочь Наргизу, Колмогоров применяет такие термины Востока, как «айван», «рубобы», «дойры», «тюбетейка» и тд.

Ключевые слова: воспоминания о детстве, гостеприимные и сплочённые колорит прекрасной Азии, национальное достояние, тонкая связь между нациями, чистота и величие.

Annotation. The article examines the theme of the East, memories of a colorful childhood spent in our beloved homeland. Oriental terms are indicated, clearly showing the whole flavor of beautiful Asia. Various symbols and images associated with Eastern traditions are analyzed. The role of the giant mulberry tree symbol in this work is studied. In the story “Mulberry Leaves,” the author often uses traditional national terms to convey all the love for his homeland. In mentioning the wedding preparations of the Sogdiev family, when they married their beautiful daughter Nargiza, Kolmogorov uses such Eastern terms as “aivan”, “rubabs”, “doiras”, “skullcap”, etc.

Key words: memories of childhood, hospitable and united colors of beautiful Asia, national treasure, subtle connection between nations, purity and greatness.

Annotatsiya: Maqolada Sharq mavzusi, sevimli Vatanimizda o'tgan rang-barang bolalik xotiralari ko'rib chiqiladi. Sharqiy atamalar ko'rsatilgan bo'lib, go'zal Osiyoning butun lazzatini aniq ko'rsatib beradi. Sharq an'analari bilan bog'liq turli timsol va obrazlar tahlil qilinadi. Bu asarda bahaybat tut daraxti ramzining tutgan o'rni o'rganiladi. “Tut barglari” qissasida yozuvchi o'z vataniga bo'lgan barcha mehr-muhabbatni ifodalash uchun an'anaviy milliy atamalardan tez-tez foydalanadi. Kolmogorov So'g'diyevlar oilasining go'zal qizi Nargizaga uylanayotganda to'yga tayyorgarlik ko'rishi haqida gapirar ekan, sharqona “ayvon”, “rubob”, “doira”, “do'ppi” kabi atamalarni ishlatadi.

Kalit so'zlari: bolalik xotiralari, go'zal Osiyoning mehmondo'st va birlashgan rangi, milliy boyligi, xalqlar o'rtasidagi nozik bog'liqlik, poklik va buyuklik.

Слияние национальных миров в авторской картине отличает индивидуальный стиль современных прозаиков и поэтов, представляющих русскоязычную литературу Узбекистана. И это явление нуждается в серьезном исследовании. Русскоязычные писатели Узбекистана успешно осваивали свой талант на протяжении всего XX века по настоящее время. В Узбекистане сложилась достаточно авторитетная школа русскоязычных поэтов и прозаиков, представители которой внесли достойный и весомый вклад в мир литературы.

Понятие диалога выступает и применяется в качестве способа «цивилизованного сосуществования» культур, искусств и взаимодействия различных народов и сообществ. Невозможно полно раскрыть проблему диалога культур, не обратившись к теме художественного творчества, природы его влияния на процессы, происходящие в мире культуры. Национальные литературы занимают особое место в диалоге культур, поскольку они, как и национальные языки, одновременно и отражают, и формируют характер и идентичность народа. Представители различных культур видят мир по-разному: такое видение навязано им их родной культурой и родным языком как их носителем и хранителем.

Совершенно по – новому открывается Азия у писателя каждого поколения. Все таинственное и загадочное видится теперь как реальное, но при всех этих условиях сохраняет свою поэтику.

Как справедливо отмечает Гульчира Гарипова, «узбекская литература занимала особое место в системе мирового литературного процесса в силу очень самостоятельного оригинального

синтетизма реализма и модернистских неомифологических явлений, обозначенного в поэтике узбекских просветителей Фитрата и Чулпана, Бехбуди и Гайрати» [2]

Иначе говоря, в русскоязычной литературе Узбекистана по определению Давшан А. Н. в статье «Диалог культур в современном литературном процессе Узбекистана», две литературные традиции. Одна, преобладающая, представляет собой традицию русского классического силлаботонического стиха, другая - традиции арабо-персидской поэзии и ее тюркской "ветви".

В своей статье «Диалог культур в современном литературном процессе Узбекистана» Александра Давшан замечает, что «В многонациональном центральном среднеазиатском регионе образ жизни, исторические события, религиозная принадлежность способствовали постоянному взаимодействию нескольких культур.

Говоря о прекрасной творческой одаренности и смелости пера, стоит отметить творчестве писателя, драматурга и актера Александра Васильевича Колмогорова. «Рожденный на окраине империи, где водоворот времени вбирал, закручивал и выбрасывал на другие берега множество причудливых, драгоценных для писателя характеров и судеб, русский москвич и чистокровный ташкентец Александр Колмогоров любит свое прошлое и настоящее...». [4]

В очередном произведении Александра Васильевича Колмогорова «Листья тутового дерева» из цикла рассказов «Прошу ответить девушку», продолжается тема Востока.

«Было время! Было счастье» - такими словами начинается рассказ **Колмогорова**, в котором снова прослеживаются воспоминания о детстве, проведенном на любимой Родине.

Слово «Бесконечно» было ключевым из детских лет, будто это время никогда не закончится и будет продолжаться вечно. «Утром, днем, вечером, на пыльной улице, на заснеженной улице, на залитой лужами улице, мы, пацаны, гоняли в футбол! Мы могли делать это бесконечно! До одури, до темноты, до угрожающих криков взрослых...». [4]

Олицетворением добра и света, совести и чистоты был персонаж рассказа Сёма – дурачок, который принадлежал всей улице, символ традиций того времени, сплочённости и жизненного уклада. Человек без возраста и определенного местожительства, который в любую погоду, по словам автора, носил тельняшку, словно моряк дальнего плавания, приплывший к нам будто погостить, чтобы потом вновь уплыть далеко и навсегда.

Шапочка Сёмки была разноцветной, но традиционно похожей на тюбетейку, тем самым автор подчёркивает, что тонкая связь между нациями не оборвана, а крепко переплетена. Автор упоминает о том, что у Сёмы была тюбетейка как у Горького, изображенного на обложке в учебнике. И судьба, по всему видимому, у Сёмы - дурочка была такой же сложной и горькой, как и псевдоним писателя. Добрые люди относились к нему с особой теплотой, пытались защитить, а скверные – старались поглумиться над ним и высмеять его странность.

Еще одним ключевым символом данного рассказа является «тутовое дерево», которое олицетворяет силу и стойкость: «...высоко ценится и уважается в разных частях мира на протяжении веков не только за его питательные свойства, но и за его символическое значение. Известно, что тутовые деревья очень устойчивы к различным условиям окружающей среды, в том числе к засухе, резким ветрам и вредителям, что делает их идеальными символами упорства и выносливости» [5]

Чистота и величие данного дерева не только привлекало собой всех соседей, но и приносило достаточно пользы, ягодами могли полакомиться дети всей округи, а мощные ветви скрывали от зноя и палящего солнца.

В рассказе также появляется образ прекрасной восточной красавицы – Наргизы. Все в округе восхищались и гордились ею. Автор так описывает девушку Наргизу: «Смутно помнятся черты лица Наргизы. Но не забыть ощущение, возникавшее при виде нее! Ощущение праздника, радости от того, что есть такая красота на свете! И чувство гордости от того, что эта красота живет рядом с нами, на нашей улице...» [4]

Однажды, увидев прекрасную девушку, Сёма стал чаще мечтать, нежным голосом воспевать восточную красоту и искать в небе ответ, откуда же взялась такая красота в этом дворе.

Автор рассказа хочет донести до нас, что свет и чистота этой прекрасной девушки, праздник, который она дарила своим присутствием, можно соотнести с простодушием и радостью Сёмы. Именно эти герои стали олицетворением особенного настроения и некой «сплочённости» в данном рассказе Колмогорова. Они привнесли чувство вечного праздника и ликования души, идею самозабвенной доброты и доверчивости.

Силами зла в этой истории можно было считать соседа дядю Петю, которого еще называли Живодером, никому не нравился этот персонаж за его грубость и нелюдимость. Многие пытались его вразумить, но безуспешно!

В своем рассказе автор часто использует традиционные национальные термины, чтобы передать весь колорит своей Родины – любимого Востока. Упоминание о свадебных приготовлениях семьи Согдиевых, когда они выдавали замуж красавицу дочь Наргизу, Колмогоров применяет такие термины Востока, как «айван», «рубабы», «дойры», «тюбетейка» и тд.

«...Однажды осенью родители стали приглашать соседей на свадьбу. В их дворе вокруг тутового дерева расставили столы, за которые сели взрослые гости. Зазвучали рубабы, дойры. На айване¹, под занавешенными клетками с перепелками-беданами появился певец. Он был в розовой нейлоновой сорочке и темно-зеленой праздничной тюбетейке. Прикрыв от удовольствия глаза, он запел свадебную песню. Гости чинно пили из пиал водку, которую им разносили в чайниках незаметные помощники хозяев застолья...» [4]

Еще одним национальным достоянием был, конечно же, плов, который всегда готовился по определенному национальному рецепту, церемония приготовления данного блюда и сама трапеза были неотъемлемой частью Востока.

Автор, в своем рассказе, указывает на невосполнимую потерю, восточную красавицу Наргизу увезли далеко и навсегда, теперь тот светлый праздник, который она дарила всему двору, будет на других улицах. Вместе с прекрасной девушкой исчез и Сёма – дурачок, загрустивший по своей мечте, и потерявший всякий смысл жизни без созерцания красавицы Наргизы.

Автор пишет о времени, которое уплывает, все меняется и всему приходит конец: «...Люди посудачили немного о нем. Пожали плечами. И забыли. Было время! Уплыло, как мячик по реке Кара-Су. Укатилось, как стеклянный шарик под кровать...» [4]

Колмогоров указывает нам на то, что с потерей тех особенных и необычных героев, которые являлись символами доброты, уюта и тепла, а именно красавицы Наргизы и Сёмы – дурочка, ушла и та безоблачная, тихая жизнь. На смену тех уютных разномастных домов из детства, были построены современные комплексы, от которых уже не веяло тем теплом, безмятежностью и радостью, ка было раньше.

Соответственно, не было уже на тех улицах и могучего великана – тутового дерева, под которым так любила ребяшня играть и веселиться. Растеряли друг друга и те добрые соседи, дружившие домами, имевшие общие традиции, идеи и общую мечту. Они растворились в современном и строящемся Ташкенте. «... Разномастные дома на улице нашего детства однажды снесли. Со всеми их колодцами, садами, виноградниками, банями, курятниками, тандырами и прочими признаками человеческой жизни. Вдоль берега реки Кара-Су встали огромные коробки административных зданий метрополитена...» [4]

Автор сравнивает людей того времени, с листьями тутового дерева, которые разнес ветер, и каждого из них погнал в разные стороны, найти друга друга стало совершенно невозможно. Только однажды, может быть, через много лет, встреча старых знакомых состоится, и они предадутся воспоминаниям о тех счастливых моментах своего детства, где были милые сердцу сады, теплая вода в арыках, виноградники, колодцы и люди, жившие по – соседству, такие гостеприимные, сплоченные и до боли родные!

Таким образом, хочется добавить, что рассказ А. Колмогорова «Листья тутового дерева» является ярким примером демонстрации жизни того времени и тех людей, тоски по родным местам и незабытой Родине. Все, что передает в своем произведении автор по средствам символов, образов и героев, олицетворяет восточный мир и Восток в целом, который всегда будет жить в его сердце.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1969
2. Гарипова Г. Концептуальные тенденции развития узбекской литературы конца XX – начала XXI вв. // Звезда Востока, 2012. – №2.
3. Давшан А. Диалог культур в современном литературном процессе Узбекистана. // Звезда Востока, 2012. - №3.
4. Прошу ответить девушку / Александр Колмогоров. — Москва : ИП Елена Алексеевна Пахомова, 2015. — 286 с.

¹ Айван — терраса перед домом (узб.)

МОЗИЙ САДОЛАРИДАН ТАРАЛГАН УСУЛЛАР СЕМАНТИКАСИ (“ЗАРБ -УЛ - КАДИМ” УСУЛИ МИСОЛИДА)

Саидий Саид Болта-Зода,
НавДПИ Мусиқа таълими кафедраси профессори,
Санъатшунослик фанлари номзоди

Аннотация. Мазкур маколада муаллиф Бухоро “Шашмаком”ининг дойра усуллари семантикасини очиб бериш назарда тутилган. Шунингдек, маколада жахон халклари томонидан кенг кулланиб келинган узаро таъсири ҳам таккос ва илмий фаразлардаурганилган.

Таянч сузлар: «Нубаи Зулкарнайн», “Зарб- ул- кадим ”, “Идиофон”, “Паккилдок”, “Чаккилдок”, “Таккилдок”, “Мембронофон”, “Модуляция”, “Бум”, “Бак”, “Дифференциал”, “Онг ва Онг - ости”, “Ийкоот назарияси”, “Космик усул”, “Семантика”, “Кепчик”, “Чаккилдок- даф”, “Мозий садолари”, “Сарахбор”, “Бузрук”, “Мушкулот”, “Наср”, “Тасниф”, Таржеъ”, “Ироки Бухоро”, “Муножот”, “Ушшок”, “Реквен”.

Инсоният маънавияти равнаки мисолида оллох назар солган Ўзбекистон маданиятининг серкирралиги ва бетакрор санъати, маком ва маконлари; бундай муъжиза улканинг хар томонлама чуқур тарихи ҳамда бугунги кундаги урни ва ахамияти азалдан хозиргача мозийдан садо каби жахонни хайратга солиб бормокда!.

Чунончи, тарихчи ан-Насавий келтирган маълумотга караганда Хоразмшоҳ Алоуддин Мухаммад саройида утказилган тантаналарда, турли мамлакат ва вилоятларнинг асир олинган 27 хукмдори саф тортиб, ногораларда «Нубаи Зулкарнайн» усулини чалиб туришган .

Қадимги тарих рухонийлари улчамида садо унсурларини жумбушга келиши, кон семантикасининг доимий ва бирхиллик реквенлигида + ё - (плюс ё минус) хамрохлигида икки усулнинг бири кучли ва иккинчиси кучсизлигидан дарак бергувчи объектив ва субъектив ҳаракатлар яъни, табиий ва космик усул муъжизалари мисолида назарлаб келинган.

Жахон олимлари диккати марказида икки мавжудодлардан бири “сабаб” ва иккинчиси “асос” деб билсак, унда биз ва бизга номаълум мозий сирлари ва ундаги садоларининг баъзи асосларидан хабардормиз, аммо сабабларини аниклашга киришсак баъзиларининг ечимига бош котириб келишимиз бу- аник!. Бунда, сабаблардан бири; инсоннинг онг ва онг ости ҳаракатларининг англаш ва англатиб билиш ва куллаш қобилиятига биз хали англаб билмаган меъзонлар кулаи талайгина дейиш, уринлидир.

Булар; а) табиийликда инсон юраги зарбларининг ҳамоҳанглиги билан боглик жараён;

б) онг ва онг - ости ҳаракатлари меъзонларининг дифференциал ҳолати ва ундаги англаш, англатиш ва идрок этиш йуналишлари мисол була олади.

в) космик унсурларда табиат ва бизга номаълум мозий сирларининг садоларидир.

Демак, энг қадимги усул, бу; “Зарб- ул- кадим ” усули деб номланса, у инсон юрагининг ҳамоҳанглигидан келиб чиққан дейиш мумкин. Илмий тилда дойра зарбларининг садоланиш улчамидаги тулкинланишида паст товушда “бум” аммо эшитилишида баланд, кейингиси баланд товуш тулкинида “бак”, аммо эшитилишида паст товуш зарбининг табиийлигидан фойдаланиб келинган. Бундай манзарани улуг алома даврининг жахонда машхур буюк мутаффакири, тиббиёт оламининг шаҳаншоҳи Абу Али ибн Сино усул таълимотидаги аруз ваъзнлари “ийкоот назарияси ” тизимининг таснифида курсатилганидек, ушбу усул билан солиштирганда Абу Али ибн Сино тилида “нуктаҳои жолибий” деб аталади.

“Зарб- ул- кадим” усулининг кулланиш соҳасида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Ушбу; одамзоднинг ерга урилишидан бошлаб энг қадимги давр тақозосида; “паккилдок”, “чаккилдок”, “таккилдок” ва бошқа ёғочли, суяк, қайроқ тошлар ва темир буюмларидан тайёрланган, замонавий таснифланишида “Идиофон” -(шовкинли, жарангли, дагал) номусикавий чолгулар сирасига кирса-да, улардан “ов маросимлари”- да, “оммавий тантаналар”-да, “диний одатлар”-да, “жангу жадаллар”-да жуда кенг кулланиб келинган. Шунингдек, Сугдиёна ва Авесто даврларида чакирик, огоҳ тантаналарда, катл ва жазо, аскарларнинг уруш ва юришларида, ов маросимлари, сайлларда кенг фойдаланишган.

Александр Македонский даврида ҳам аскарларининг муворауннаҳрга бостириб кириши, юриш ва урушларда кулланилган усули, айнан, шу усул мажмуъасида булиб утган.

Ислом динининг ер юзига тарқалишида, Марказий Осиё ва яқин Шарқ давлатлари ва бошқа давлатларга ҳам “Зарб-ул- кадим ” усулини урма зарбли чолгуларда, аникроги: “дойра, ногора, таблак, кепчик” ва бошқа “Мембронофон ” -(урма зарбли, тери тортилган) чолгуларда бир хил ижро

этилишида фалсафавий ва психологик дунёкарашлардаги у ё бу курунишларининг садоланиш зарбларидаги улчами, чексиз тарих ва сирли мавжудоддан таралган таффовуд меъзонларини англатувчи ё огохлантирувчи ва бизга номаълум унсурлардан иборат мозий муъжизалари бекиёсдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- 1 Амир Темур тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Х.Кароматов таржимаси.- Т.:Еафур Гулом номидаги нашриёт, 1991.- 104 б.
- 2 Буниятов М. Государство Хорезмшахов Ануштегини-тов.- М.: Гослитиздат , 1983.- 144 с.
- 3 Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мавороуннахр тарихи.- Т.:Еафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.- 96 б.
- 4 Назаров А. Форобий ва Ибн Сино. Ритмика хусусида.- Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.- 123 б.
- 5 Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. М.: Искусство, 1979.- 310 с.
- 6 Siobin M. Music in the Culture of Northern Afghanistan. -Tucson, Arizona, 1976.- 126p.
- 7 Farmet H.G. An outline of History of music and musical theory. -in Pope FA.Asurvey of Persian Art. -London, 1939, vol.3.

FOLKLOR QO'SHIQLARI VOSITASIDA O'QUVCHILARNI VOKAL-XOR MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING INTERFAOL USULLARI (1-4 SINFLAR MISOLIDA)

**Toshmurodov Baxriddin Umarovich,
NavDPI "Musiqqa ta'limi" kafedراسи dotsenti**

Annotatsiya: Talabalarga ta'lim - tarbiya berish jarayonida Vokal asarlari va mashqlari ustida ishlash va ularni ijro etishga urgatish uslublari, kuylashni boshlash, darsning hirgoyi qismi, asarlar va mashqlardan unumli foydalanib qo'shiqni kuylashning usuli, shakl, vositalari, urgatish uslublari ketma - ketlikda yoritib berilgan.

Tayanch iboralar: Bosh va gavdaning asosiy holatlari, Vokal funksiyasi, To'q'p xirgoyi, Xonanda xirgoyisi, Kuylashga o'rgatish, Vokal pedagogikasi,

O'quvchilar bilan vokal asarlari va mashqlari ustida ishlash va ularni ijro etishga urgatish jarayoni asosan bosh va gavdaning asosiy holatlari: kuylash chog'ida gavdaning to'g'ri, tabiiy, erkin bir muncha yoyilgan, qo'llar qo'yiladi. Boshni to'g'ri, erkin tutish, pastga tushirmay va baland K'tarmaslik kerak, yuz mushaklari kuchlanmasligi, oldinga qarab turish lozim.

Dastlabki mashg'ulotlar uchun sodda, xonandaga tovush hosil qilish jarayonida diqqatni jalb qilish imkonini beradigan mashqlarni tanlash lozim.

Oldinda turgan ijroga ichki tayyorgarlik bilan bir qatorda yaxshi xirgoyi, ya'ni mushak tizimini ishchi holatga keltirish zarur.Xonanda xirgoyisi sportchining chigayozdi mashqlari yoki balerinaning "qizib olishi" kabi.

Xirgoyi - keying! kuylovchilik topshirigini muvaffaqiyatli bajarilishi. Amalda o'q'ishini hurmat qilgan har bir xonanda har kuni xirgoyi qilishni majburiy biladi, toki to'liq asarlarni kuylash chiroyli bo'lsin.Xirgoyi uchun mashqlar, vokalizlar yoki ovoz funksiyasini yaxshi sozlovchi muvaffaqiyatli asarlar sanalanadi. Bu xonandaning didi, odati va tayyorgarligi darajasiga bog'liq bo'lib, xonanda yaxshi mashq qilgan bo'lsa, xirgoyi kam vaqt egallashi mumkin. Katta tanaffuslardan so'ng xirgoyi te'proq vaqt egallaydi. Tajribali professionalning nerv sistemasi funksional imkoniyatlari yuqori va shuning uchun ishga kirish davri minimal, ayrim professionals xirgoyi qilmasdan ham sahnaga chiqq oladilar. Biroq har bir xonanda hamisha o'q' ovozini "sinash", ya'ni uni ishchi "tayyor" holatga keltirishga intiladi.Bu murakkab asarlarni birdan kuylash kerak paytda ayniqsa zarur.Yaxshi ma'lumki, faqat xirgoyi qilib olgach, tobora murakkab ijro vazifalarini bajarish mumkin.

Vokal funksiyada xirgoyi harakati ikki yoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, xirgoyi natijasida (inertnost) juftlik bartaraf etiladi va nerv jarayonlarining zarur faolligiga erishiladi. Boshqa tomondan, xirgoyi xarakteri, mashqlar sur'ati xonanda o'q' oldiga qo'ygan vazifalar va tegishli nerv koordinatsion mexanizmlarni ishga tushiradi, mashqlar tempi, ijro ritmi, dinamik, xarakteri - kerakli stereotiplarini ishga kiritadi va keyingi kuylashga ta'sir etadi.Masalan, E. Karuzo lirik partiyalarni kuylagan yorqin, yengil jarang, qarakatchanlikni talab etgan mashq va vokalizlarni xirgoyi qilsa, dramatik partiyalar ijrosidan oldin xirgoyi mashqlar xarakteri mos ravishda o'zgargan.ular keng jarangli, to'qroq, massivroq tovush bilan kuylangan.

Amaliyotchilar ta'kidlaganki, xirgoyi xarakterli ayniqsa keyingi kuylash uchun maqbul. Xarakterga te'ra xirgoyi xonandani tegishli asarlar ijrosiga tayyorlashi lozim. Shunday qilib, xirgoyi ma'lum planda tovush va psixologik tayyorlikni yaratadi. Bundan doim foydalanish kerak. Bu xirgoyi xonanda ijro etadigan asarlar xarakterida shart, degani emas. Uning koordinatsiya doirasi keng mumkin, zero xonanda hamma vaqt turli plandagi asarlarni kuylashga to'g'ri keladi.

Inertlik qissasi va keyingi ishga avvalgisining ta'siridan konsert

dasturini tuzishga oid xulosalar qilinadi. Doimo asarlarning ketma-ket ijrosidagi sozlik (tayyorlik)ni hisobga olish lozim. Shu sababli, birinchidan, ovoz apparati ishining bir xarakteridan boshqasiga tez o'ta olish lozim, bunga mashq qilganlik bilan erishiladi. Ikkinchidan, konsertdan oldin dasturni estrada bajariladigan ketma-ketlikda xirgoyi qilish lozim.

Darsning hirgoyi qismida kuylashga o'rgatish jarayonida uni amalga oshirish xirgoyi qismiga alohida katta e'tibor qaratiladi. Biroq ikki tushunchani farqlash lozim: xirgoyi- ovoz apparatini qizdirish, ya'ni organizmga umumiy ta'sir va xirgoyi ovoz kiritish texnikasini ishlash. Vokal pedagogikasi amaliyotida ba'zan shunday aralashtirish kuzatiladi. Uni sport bilan qiyoslasak, bu chigal yozdi va mashq (mashqulot)ni qorishtirish, demak chigal -yozdi - sporti organizmni ishchi holatiga keltiradigan umumiy mashqlar, chigalyozdi oxirida mashqlarga, gimnastik kombinatsiya yoki mashg'ulotda bajariladigan boshqa harakat faoliyatiga tayyorlaydigan mashqlar beriladi. Mashg'ulot -yangi koordinatsiyalarni ishlash, mushak faoliyati oliy natijalarga erishishi.

Xonandalik ham shunday. Dastlabki mashqlar murakkab vazifalardan holi. БО'ҚБ Mashqlarning birinchi qismi turli o'rganuvchilar uchun torn ma'noda xirgoyi (ya'ni, chigalyozdi) БО'ҚБ kerak, keyin esa vokal texnik vazifalarni qo'yadigan xirgoyiga о'йҚБ Sifatli xonandalik ovozini shakllantirish, boshqa barcha asosiy vokal harakatlar: legato, stakkato, katta intervalga sakrash va sh .k., -odatda, mashqlarda ishlanadi. Ovoz silliqligi, unlilar silliqligi, to'liq diapazon rivoji, dinamikasi - bu hammasi avvalo maxsus - tanlangan mashqlar tizimi bilan ishlash samarasi.

Ovoz hosil qilish va ovoz yuritish texnikasi ustida ishlash - yangi harakat vokal stereotiplarini rivojlantirish va ularni saqlay va turli musiqiy vazifalarga te'ra variatsiyalay olishdir. Harakatlarni aniq farqlash (differentsiya), koordinatsiyani ishlash nerv jarayonlari inertligi bartaraf etilib, organizm "kuylash" holatiga yetganda muvaffaqiyatli kechadi.

U yoki bu differentsiyalashni ishlashda yuqori natijalarga faqat kuylash holatda erishi mumkin. sinfda "Nega baland nota bugun chiqmayapti o'tgan darsda hammasi yaxshi edi-ku. Nimani noto'g'ri qildim" - degan savolga "Sen bugun kam xirgoyi qilding" yoki "kecha ovoz ustida te'p ishlading, charchading, keragini qilyapsan, texnikang to'g'ri" degan pedagoglar javobi eshitiladi.

Fiziologiya nuqtai nazaridan buni shunday talqin qilinadi; bugun nerv tizimi yetarlicha faol holatda emas, maksimal qiyin vazifalarni bajara olmaydi. Yetarlicha faol emaslik yo nerv hujayralari inertligi (kuylash holatida emasligi) yo oldingi haddan ziyod, uzoq va kuchli ta'sir oqibatida tormozlanganlikka (charchoqqa) bog'liq.

Mashg'ulotni tashkil etayotib, o'rganuvchiga xirgoyi uchun zarur vaqtni, texnikani takomillashtirish mashqlariga o'tish vaqtini hisobga olish muhim. Bu o'rinda metodik yondoshuv turlicha БО'ҚБ O'rganuvchi ovoz apparatiga asta-sekin yuklama berish lozim bu vokal pedagogikasi alifbo haqiqati ekanini aytmasa ham БОҚГ.

Mashg'ulot (dars) ning "xirgoyi" va "ishchi" qismlari orasidagi metodik tafavut shundan iboratki, xirgoyi qismida boshida odatiy, alohida e'tibor talab qilmaydigan, doim to'g'ri bajariladigan, ya'ni yaxshi kuylangan mashqlar berilishi kerak. Ovozning me'yordagi kuchi va diapazon markazida ishlash bu mashqlar to'g'ri, barqaror bajarilishi omilidir. Shunday qilib, ovoz apparatini "qizdirish" va nerv sistemasi faoliyatini oshirish odatiy, sodda mashqlar davomida kechadi. Shu tariqa inertlikni yengish va yaxshi ОҚШЙҚП koordinatsiyani mustahkamlash uchun sharoit yaratiladi.

Xirgoyining bu birinchi bosqichda pedagog te'p tanbeh bermasligi, haddan ziyod talabchan bo'lmasligi, jarangning oldin eshitilgan maksimal yaxshi sifatini Kzlamasligi lozim. Inertlik tugalmas ekan, bu yaxshi sifatlar, 'K'nggi muvoffaqiyatlar" namoyon bo'lmasligi mumkin.

O'rganuvchini shu jarangni izlashga qat'iy majburlash yetarlicha "kuylash" holatida bo'lmasa, topilgan koordinatsiyalar mustahkamlanishiga emas, balki qo'shimcha kuchlanish, har qanday qilib izlanayotgan tovushni topish istagiga olib keladi.

Jarangning eng yaxshi sifati o'z-o'zidan, izchil xirgoyi natijasida namoyon bo'lguncha tinch xirgoyi qilib, o'rganuvchini qizdirish ma'qul. Bu holatda avval topilgan Knikmalar hisobiga shu sifatida yuzaga keladi va ularning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Faqat ovozni "kuylash" holatiga yetishga te'ra pedagog murakkabroq vokal vazifalari berishi va maksimal talabchanlik va qat'iy at Krsatish kerak. Ayniqsa murakkab farqlashlar, o'Q murakkab

kombinatsiyalar (trel, filillash va sh.k.), diapazonning o'ta baland, alohida safarbarlik talab etadigan tovushlarni mashg'ulotning ikkinchi yarmi, darsning kulminatsion fazasida berish lozim. Bu paytda to'liq kuylash holati kuzatiladi va hatto yengil charchoq ham sezilmaydi.

Shunday qilib, talabaning qo'shiq ijro etishida xirgoyi ikki turli vazifasidan iborat bo'lib, ularning o'ziga xosliklar darajalarini dars metodikasini qurishda hisobga olish maqsadga muvofiq bo'lib, talabalarni vokal san'atiga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. И.А.Каримов, “Баркамол авлод орзуси”. Т.: Узбекистон 1999 й.
2. Sh. M. Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birga barpo etamiz. T. O'zbekiston. 2017 yil.
3. О.Иброхимов, “Музыка” 4-синф учун дарслик. Т.: 2011 й.
4. Muminova Muqaddas Riskulovna Development And Current Status Of Uzbek Pop Music In Modern Approaches And Innovations Of Teaching The Science Of Music Culture International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29, No. 8, (2020) <https://t.me/joinchat/> - Music teacher, <https://infourok.ru> - music lessons
5. Muminova Muqaddas Riskulovna **International Journal of Mechanical Engineering**. The Innovative Technologies Of Teaching In Musical Educational Establishments 1764-1767- betlar. 2022-йил.
6. Muminova Muqaddas Riskulovna Mental Enlightenment Scientific- Methodological Journal. THE ROLE OF SPORT ACTIVITIES, GAMES AND COMPETITIONS IN THE NURTURE OF 6-7 YEARS OLD CHILDREN <https://uzjournals.edu.uz/tziuj68-78betlar> 2022

O'ZBEK XALQ MUSIQASHUNOSLIGI VA ETNOMUSIQASHUNOSLI O'RNI VA RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI

SOHASINING

Abdualimova Gulsanam Sherali qizi
NavDU “Musiqiy ta’lim” yo‘nalishi 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Toshmurodov Baxriddin Umarovich,
NavDPI “Musiqashunoslik” kafedrasida dotsenti

Anotatsiya. Musiqashunoslik barcha musiqaga oid fanlarni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada O'zbek musiqashunosligiga, etnomusiqashunoslik hissa qo'shgan allomalar, bastakorlar ularning asarlari ko'rsatilgan va musiqashunoslikning boyishi, musiqaning insonga ta'sir etishi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Etnomusiqashunoslik, Risola, “landay”, Qozoq, Qirg'iz xalqlarida “kyuy”, Hind va Pokiston xalqlari “raga” va Kashmir maqomlari, ashula, lapar, maqomlar, “SHashmaqom”, “doston”, “Xo'sh-xo'sh”, “Qo'sh haydash”, “CHarx”. Mavsumiy qo'shiqlardan –“Sust xotin”, “SHox moylar”, “Choy momo”, “SHamol chaqirish”, Marosim qo'shiqlariga- “Kelin salom”, “Yor-yor”, “Beshik tuyi”.

Musiqashunoslik bu insonning ichki olami, uning tabiati, estetik didi, ma'naviyati bilan bog'liq. Musiqani tinglash orqali idrok etamiz. Xo'sh, musiqani yaxlit holda tinglash, kuylash uchun har bir elementlarini o'rganuvchi musiqiy fanlar musiqashunoslikni o'z ichiga oladi. Musiqashunoslik eramizdan oldingi yillardan rivojlangan. Masalan, Pifagor (er.avv VI asr) Evritmiya ta'limotida inson hayot tarzi davomida ritm, usul topishligini aytib o'tgan. Yunon faylasufi Platon (er.avv. V asr) fikriga ko'ra “Davlatning kuch-qudrati yangrayotgan ohangiga bog'liq”-deb ta'kidlagan. SHuning uchun ham qaysi Davlat yuruqqa erishsa, boshqa bir davlatga tashrif buyursa uning ramzi bo'lmish Madhiyasi yangilaraydi.

Musiqashunoslik o'z ichiga Musiqashunoslik nazariyasi, Musiqashunoslik psixologiyasi, Musiqashunoslik estetikasi, Musiqashunoslik tarixi, Etnomusiqashunoslik, Ijrochilik, Xonandalik, Folklorshunoslik v.b yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Musiqashunoslik boyishida Jomiyning “Risoli Musiqiy” risolasi musiqashunoslik nazariyasini o'z ichiga olgan. Husrav Dehlaviyning “Musiqashunoslik bo'yicha tadqiqot” asarida ijrochilik, musiqashunoslik nazariyasiga e'tibor qaratilgan.

1930-yildan boshlab O'zbek musiqashunoslik namunalarini notaga olish rivojlandi, 50-yilda yirik to'plam bo'lib shakllandi. 1955-59-yilda “O'zbek xalq musiqasi” nota to'plami 9 jildlik nashr etildi. 1-5 jildlari Yu. Rajabiy yozuvida, 6-7 jildi M.Yusupov, 8-9 jildi O.Xalilov yozuvida, I.Akbarov, Yu.Kon izohlarida nashr qilindi. 1963-yil J.Rajabovning “Maqomlar masalasiga doir” monografiyasi nashr etildi. 1961-1966-yil “SHashmaqom” F.Karamatov faoliyati ostida amalga oshirildi. A.Fitratning “O'zbek klassik musiqashunoslik va uning tarixi” risolasini yozdi. V.Uspenskiy esa Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdug'oniylardan maqomlar yozishda o'z hissasini qo'shdi.

- мамлакат аҳолисининг ёши, ҳаётий кўникмаси, билими, ижтимоий ҳолати, имконияти, шароити, мустақил ҳаракатланишнинг инobatга олинганлиги;
- модел барча бўғинлари узвий ва мантикий боғланганлиги;
- модел ҳар бир бўғиннинг функционал мақсадларини аниқ белгилаш асосида уларнинг ўзаро ҳаракат тизимлари ишлаб чиқилганлиги;
- моделда белгиланган функционал мақсадга таъсир этиши ва занжирсимон циклга эгалиги;
- моделнинг функционал мақсади амалга ошиши билан ўқувчи ва талаба-ёшлар орасида юқори малакали, Ватанга меҳр-муҳаббати юксак, ўз мамлакати обрўси учун муносиб кураша оладиган иқтидорли спортчилар етишиб чиқиши¹.

Мазкур тизим 5 та бўғиндан ташкил топган бўлиб, мактаб ёшигача бўлган болаларни, умумтаълим мактаблари ўқувчиларини, ўрта махсус касб-хунар таълими тизимидаги ёшларни, олий таълимдаги талабаларни ҳамда ишлаб чиқари соҳасидаги ва ундан ташқаридаги барча ёшдаги фуқароларни жисмоний тарбия ва оммавий спорт ўйинларига жалб қилиш, уларнинг соғломлик даражасини спорт ҳаракатлари орқали оширишга қаратилади.

Навоийда оммавий спорт турларининг ривожини, муаммо ва ютуқлари, имконият ва истиқболларини вилоятнинг туман ва шаҳарлари кесимида таҳлилларни келтириб ўтсак.

1993 йилда Навбахор туманида 49 та жисмоний тарбия жамоалари бўлиб, улардан 36 таси умумтаълим мактаблари, 1 таси хунар-техника билим юрти ва 12 таси меҳнат жамоаларига тегишли. Мазкур жамоаларда доимий равишда 18591 киши, спорт тўғрақларида 3862 киши шуғулланган. Жисмоний тарбия ва спорт ишларини 55 та жисмоний тарбия ўқитувчилари, БЎСМларда 12 мураббий-устозлар ва 4 та йўриқчи-мутахассислар олиб борган. Статистик рақамлар таҳлили шуни кўрсатди-ки 2021 йилда Навбахор тумани ёшларининг 41 фоизи жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишган. Қўл пўпи, белбоғли кураш, стол тенниси, бадий гимнастика каби спорт турлари ҳудуд ёшлари орасида анча оммалашган².

1994 йилда Конимех туманида 55 та спорт жамоалари бўлиб, уларда 10238 киши, спорт тўғрақларида 1858 киши спортнинг 9 тури бўйича шуғулланишган. Туманда 1 та стадион, 8 та спорт зали, 103 та спорт площадка ва майдонлари мавжуд бўлган³. 1994 йил якунларга кўра Конимех тумани спортчилари вилоятда 2 ўринни олишган. Туманда спортнинг тўққизқумалоқ миллий ўйинлари ривожлантириш мақсадида Конимех Болалар ва ўсмирлар спорт мактабида мазкур спорт тури бўйича секция очилган. Ушбу спорт тури бўйича биринчи разрядли 2 спортчи тайёрланган.

Конимех туманида спорт соғломлаштириш клубини очиб тўғрисида таъсис конференцияси ўтказилган. Таъсис конференциясида клуб раиси этиб Алибек Холбоев сайланган. Клуб фаолият юритиши учун Алиходжаев номли мактабдан жой ажратилиб, кураш, дзю-до, бокс спорт турларидан гуруҳлар очилган. Гуруҳларда жами 72 спортчи мунтазам шуғулланган. Спортчиларнинг шуғулланишлари учун 3 та синф хонаси ва битта кийиниш хонаси ажратилган. Стол тенниси ва бильярд бўйича эса пулли гуруҳлар ташкил этилган. 2017-2022 йилларда Конимех туманида оммавий спорт турлари аҳоли ва ёшлар ўртасида оммалашди. Сузиш ҳавзаси фойдаланишга топширилди, туман Болалар ва ўсмирлар мактаби ҳамда марказий ўйингоҳ қайта реконструкция қилинди. Ҳар бир маҳаллада “Workout” спорт майдончалари ташкил этилди⁴.

Қишлоқ аҳолиси ўртасида жисмоний маданият ва соғломлаштириш ишлари ҳолати Хатирчи тумани Спорт бошқармаси йиғилишларида кўриб борилган. Хусусан 1993 йилда К.Маркс колхозини ва А. Икромов совхозларида бўлиб ўтган йиғилишларда юқорида келтирилган масала муҳокама этилган. А.Икромов совхозинида оммавий спорт тадбирлари режалаштирилган. Жисмоний тарбия билан 158 нафар аҳоли спортнинг 6 тури бўйича мунтазам шуғулланишди. Шунингдек, соғломлаштириш гуруҳи фаолият юритади. Ҳудудда 3 та футбол майдони мавжуд, кураш ва кўпқарилган мусобақалари ўтказилган. К.Маркс колхозинида спорт секцияларида 136 нафар аҳоли 7 тур бўйича шуғулланишган. 7-сон умумтаълим мактабида дарсдан ташқари спорт секциялари фаолияти йўлга қўйилган. Уларда спортнинг 5 та тури бўйича 154 нафар киши шуғулланишган. Ёзги таътил даврида 270 ўринли соғломлаштириш лагери йўлга қўйилган. Туманда аҳоли ўртасида соғломлаштириш ва жисмоний

¹ Ахматов М. Узлуксиз таълим тизимида оммавий спорт-соғломлаштириш ишларини самарали бошқариш. – Тошкент: ЎзДЖТИ нашриёт матбаа бўлими, 2005. – Б.68

² Yoshlar – uchinchi renessans bunyodkorlari. [izomaterial]: kitob-albom/ ma’sul muharir O.Aslonov. – Toshkent: SANHO, 2021. – B.186

³ Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro’yxat, 47-yig’ma jild, 11 varaqlar

⁴ Конимех тумани ҳоуимлиги жорий архив материаллари

маданият борасида ижобий натижаларга эришган бўлсада, бир қатор муаммолар ва ишга солинмаган имкониятларни қайд этиш мумкин.

Сўнгги йилларда Хатирчи туманида жисмоний тарбия ва спортга соҳасига бўлган муносабат ижобий диққат қўрсаткичларни ташкил қилди.

2022 йилга келиб туманда 400 та спорт иншооти фаолият кўрсатган, улардан 59 таси спорт зал, 64 таси баскетбол майдони, 103 таси волейбол майдони, 66 таси гандбол майдони, 49 таси мини футбол, 59 таси футбол майдони ташкил қилади¹. Шунингдек, маҳаллаларда тадбиркорлар томонидан сунъий қопламали стадионлар, соғломлаштириш марказлари, усти ёпиқ сузиш ҳавзалари ташкил этилиши эътибордаги масалалардан бири бўлди.

1997 йил Нурота туманида соғломлаштириш ва оммавий спорт тадбирлари ўтказиш учун моддий техник базасига эга. Хусусан 9 та спорт заллари, (уларнинг 8 таси мактабларда, 1 таси ХТБЮ га қарашли) 160 та спорт майдончалари (157 таси мактабларда, 3 таси ХТБЮ). Туманда 52 та жисмоний тарбия жамоалари ташкил этилган бўлиб, 51 таси умумтаълим мактабларида, биттадан ХТБЮда фаолият кўрсатган. БЎСМларда 49 та мураббий устоздан 21 таси олий маълумотга эга. Тумандаги мавжуд жамоа ҳўжаликларида, ташкилотлар ва корхоналарда спорт йўриқчилари йўқ ва жисмоний тарбия жамоалари тузилмаган².

Соғлом турмуш тарзини ҳаётга кенг тадбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш мақсадида туман марказида олти километрлик велосипедда юриш учун “Саломатлик йўлаклари” ташкил этилганлиги ҳам бу борада муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, Нурота туманидаги 28 та маҳалла фуқаро йиғинларининг барчасига мураббий ўқитувчилар бириктирилди ҳамда корхона ва ташкилотларда жами 153 та спорт тарғиботчиси шакллантирилди³. Маҳаллардаги бириктирилган мураббийлар ҳамда спорт тарғиботчилари орқали аҳолини янада спортга кенг жалб этиш оммавий спортни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Бириктирилган мураббийлар ва спорт тарғиботчилари орқали корхона, ташкилотлар учун ҳам маҳалла ҳудудларидаги спорт иншоотларида ҳар шанба куни спорт мусобақалари ташкил этиш тизими йўлга қўйилди

Мустақиллик даврининг дастлабки йилларда Навоий туманида (ҳозирги Кармана тумани) 40 та жисмоний тарбия жамоалари ташкил этилган бўлиб, 18602 нафар киши спорт турлари билан шуғулланишган. Уларнинг 8590 нафари хотин-қизларни ташкил қилади. Туманда 1 та стадион, 190та спорт зали, 23 та бакетбол ва 36та волейбол майдончаси, 24 футбол майдони, 2 та кураш турлари мослаштирилган 2 спорт зали мавжуд. Шунингдек, туманда 54 нафар жисмоний тарбия тарбиячилари, уларнинг 28 нафари олий ва 18 нафари ўрта махусу маълумоли мутахассислар ташкил этади. Болалар ва ўсмирлар спорт мактабидаги 9 нафар тренерлардан 3 нафари олий маълумотли. Тумандаги колхоз ва совхозларда 6 нафар йўриқчи-мутахассислар, “Ўзумзор”, “Кармана”, “Шелкпем” совхозларида бундай мутахассислар мавжуд эмас⁴. Спорт жамиятда соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда ҳам муҳим аҳамиятга эгаллиги боис, Кармана туманида 2017-2022 йилларда спорт турларини ривожлантириш, қишлоқларда янги спорт иншоотлари қуриш борасида жадал ишлар амалга оширилди. Шу вақтга қадар бу каби жараёнлар давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилган бўлса, эндиликда тадбиркорлар ҳам спорт иншоотлари қуришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

1996 йил Томди туманида 29 та жисмоний тарбия жамоалари ташкил этилган бўлиб, жами 6028 нафар, улардан спорт секцияларида 940 киши муттазам шуғулланишган. Уларга спортнинг сир асрорларидан 19 нафар мураббий дарс беришган. Уларнинг 9 нафари олий ва 6 нафари ўрта махсус маълумотли мутахассислар ташкил этади. Туманда 5 та спорт зали, 6 та ўқ отитиш тирлари ва 82 та спорт майдончалари мавжуд. Туман ҳокимининг 1995 йил 31 июльдаги К-168 қарори асосида спортнинг 8 тури бўйича федерациялар ташкил этилган. 1996 йилда туманда 15 та турли даражадаги мусобақалар ўтказилган. Миллий спорт турларидан От спорти ва тўқиз кумалоқ турларидан мусобақалар мунтазам ўтказиб келинган⁵. 2021 йил давомида Томди туманидаги барча овул фуқаролар йиғинларида жами 12 та “Workout”, “Stretball”, “Salomatlik” велойўлакчаси ва 2 та сунъий қопламали футбол майдонлари қурилиб, фойдаланишга топширилди⁶.

¹ Хатирчи туман ҳокимлиги жорий архив материаллари

² Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 53-yig'ma jild, 7-8 varaqlar

³ Муаллифнинг Отамурод Хўжамқулов билан шахсий мулоқоти. 17.07.2023

⁴ Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 47-yig'ma jild, 22 varaq

⁵ Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 52-yig'ma jild, 22 varaq

⁶ Томди тумани ҳокимлиги жорий архив материаллари

1997 йил Зарафшон спорт қўмитаси жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш мақсадида бир қанча қарорлар қабул қилинган ва амалга оширилган. Зарафшон шаҳрида 16 жисмоний тарбия жамоалари ташкил этилган бўлиб, 10529 та умумтаълим мактабларида, ХТБЮда 859 та, меҳнат жамоаларида 1478 та ва 3823 нафари спорт секцияларида мунтазам шуғулланган. Шаҳарда 24 та спорт тури мавжуд, улардан қўйидаги спорт турлари яхши йўлга қўйилган. Жумладан, футбол 498 нафар, баскетбол 457 нафар, волейбол 276 нафар, енгил атлетика 293 нафар, сузиш бўйича 237 нафар киши мунтазам шуғулланган. Зарафшонда жисмоний соғломлаштириш ва оммавий-спорт ташкилий ишларини амалга оширишда 1 та ўйингоҳ, 3 та бассейн, 52 та спорт майдонлари, 9 та ўқ отиш тирлардан фойдаланган¹.

1998 йилга келиб Навоий вилоятининг барча шаҳар ва туманларида махсуслаштирилган футбол синифлари ташкил этилди. Бу эса яқин келажакда вилоят футбол базасини мустаҳкамлашга ёрдам бериши керак эди. Навоий шаҳрида ҳакамлар ва инспекторлар учун семинар ўтказилди ва уларда 30 киши иштирок этди. Футбол бўйича вилоят биринчилиги ўтказиш низоми ва тақвим режаси ишлаб чиқилди. Ўтказилган чемпионатда 12 та жамоа иштирок этди. Чемпионат якунига кўра 1 – ўринни “Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмасининг “Химик” жамоаси, 2-ўринни “23 АТП” нинг “Автомобилист” жамоаси, 3-ўринни Хатирчи туманиннг “Хатирчи” эгаллашди.

Сўнгги йилларда Навоий вилоятида оммавий спорт тадбирларини ташкил этишда маълум ютуқларга эришиб келмоқда. Бунга Ўзбекистон Республикасида Халқаро болаларни ҳимоя қилиш куни муносабати билан 2009 йилнинг 26 май-2 июнь кунлари “Хар бир фарзандга меҳр – эътибор!” шиори остида ўтказилган махсус ҳафталик доирасида ўтказилган оммавий спорт тадбирларида Навоий вилоятида энг кўп мусобақалар ташкил этилганлиги мисол бўла олади. Рақамларга эътибор қаратсак, мазкур тадбирларда вилоятда 24 та мусобақалар ўтказилган ва унда 2212 нафар иштирокчи қатнашган бўлиб, уларнинг 779 нафари хотин-қизлар ташкил этган. Навоий вилоятидан кейин Қорақолпоғистон Республикасида 22 та тадбир ва иштирокчилар сони 1219 нафарни ташкил этган бўлса, Хоразм вилоятида 14 та, Сурхондарё вилоятида 10 та, Тошкент вилоятида 7 та, Тошкент шаҳрида 5 та мусобақа ўтказилган. Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари оммавий спорт тадбирларида иштирок этмаган².

Хулоса қилиб айтганда: Мамлакатни ҳеч бир нарса спорт ва санъатчалик дунёга танита олмайди. Бу талқин ҳар доим ўз исботини топиб келмоқда. Шу боис ҳам жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, аҳоли, айниқса ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш ва юртимизни халқаро майдонларда муносиб равишда танинишга муҳим масала сифатида қаралмоқда.

Фойдаланган адабийотлар

1. ЎРҚ-394-сон 04.09.2015. «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида (lex.uz)
2. Aminova G. Sport – tinchlik elchisi / Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz mavzusidagi ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. - Navoiy, 2015. - B 117
3. Ахматов М. Узлуксиз таълим тизимида оммавий спорт-соғломлаштириш ишларини самарали бошқариш. – Тошкент: ЎзДЖТИ нашриёт матбаа бўлими, 2005. – Б.68
4. Yoshlar – uchinchi renessans bunyodkorlari. [izomaterial]: kitob-albom/ ma'sul muharir O.Aslonov. – Toshkent: SANHO, 2021. – B.186
5. Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 53-yig'ma jild, 9 varaq
6. Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 47-yig'ma jild, 22 varaq
7. Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 52-yig'ma jild, 22 varaq
8. Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 53-yig'ma jild, 7-8 varaq
9. Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 47-yig'ma jild, 11 varaq
10. Конимех тумани ҳоуимлиги жорий архив материаллари
11. Хатирчи туман ҳокимлиги жорий архив материаллари
12. Томди тумани ҳокимлиги жорий архив материаллари
13. Муаллифнинг Отамурод Хўжамқулов билан шахсий мулоқоти. 17.07.2023
14. Ўзбекистон Республикаси маданият ва спорт ишлари вазирлиги жорий архив материаллари. Фонд – 1, рўйхат-1, саклов бирлиги – 1367, 3 – варак.

¹ Navoiy viloyati davlat arxivi. 66-fond, 1-ro'yxat, 53-yig'ma jild, 9 varaq

² Ўзбекистон Республикаси маданият ва спорт ишлари вазирлиги жорий архив материаллари. Фонд – 1, рўйхат-1, саклов бирлиги – 1367, 3 – варак.

MAKTAB MUSIQA DARSlikLARINI BRAYL YOZUVIDA YARATISH TEXNOLOGIYALARINING ZAMONAVIY METODLARI

Inatullayev Ma'rufjon Nodirjon o'g'li
Chiqchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchi

ANNOTASIYA

Ushbu maqolada ko'zi ojiz o'quvchilarning musiqa savodxonligini ta'minlash yuzasidan fikrlar bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Brayl, tiflopedagogika, tiflometron, tiflotyuner, solfedjio, garmoniya, polifoniya, xor, orkestr

ABSTRACT

This article discusses ideas for teaching music literacy to blind students.

Key words: Braille, typhlopedagogy, typhlometron, typhlotyuner. solfeggio, harmony, polyphony, chorus, orchestra

KIRISH

“Biz hech kimdan kam emasmiz, kam bo'lmaymiz ham!” mazmunidagi shijoatbaxsh va ilhombaxsh so'zlar bugungi kunda bizning ya'ni ko'zi ojiz insonlarning qalb tubiga shuqadar singib ketdiki, uning mazmun-mohiyati hayotimizning har javhasida (jumladan, musiqa sohasida) o'zining ijobiy turtkisini, samarasini beribgina qolmay, yuqori cho'qqilar va yutuqlar sari yetaklamoqda.

Ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning kelajak haqidagi orzu-umidlari, intilishlari va qiziqishlari biz kattalarni ya'ni, pedagoglarni, san'at ahlini quvontiradi, hamda, yanada ijod qilishga, o'z ustimizda muntazam ishlashga, yangiliklar kashf etishga undaydi. Zero, biz kichik izdoshlarimizga sof mumtoz musiqamizni va uning negizida yaratgan ijod mahsulimizni me'ros qilib qoldirishimiz, bu orqali kelgusi avlodning ta'lim-tarbiyasi va madaniyati ravnaqiga o'z hissamizni qo'shish baxti bizga nasib etayotganidan mamnunmiz.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi “Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish - xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir” mazmunidagi fikrlari ko'zi ojiz yoshlarni ham musiqa san'atiga jalb qilish, kitobxonlik madaniyatini oshirish, hududlarda ulug' san'atkorlarimiz nomi bilan ataladigan ijodiy maktab va markazlar tashkil etish yuzasidan amaliy ko'rsatma sifatida ko'zi ojiz, yuksak ite'dodli yoshlar qatlamini har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha g'amxo'rdikdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Biroq ularning noyob iste'dodlarini muvofiqlashtirib ro'yobga chiqarishda haqiqiy tayanch va suyanch bo'lishi zarur bo'lgan ijodiy uyushmalarimiz va idoralarimizning o'rni va ta'siri yetarlicha sezilmayapti. Ijodiy tashkilotlarimiz shiddat bilan o'zgarayotgan zamonga hamqadam bo'lib yashash, o'z faoliyatini samarali tashkil etishda davr talablaridan orqada qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 22-iyulda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 11-sentabrda ma'qullangan O'RQ-6411, “Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risidagi” qonunining 8, 38, 40- moddolari asosida bugungi kunda ko'zi ojiz bolalar ta'lim-tarbiyasiga davlatimiz tomonidan katta e'tibor va imkoniyatlar berilmoqda. Shuningdek, bu qonunning “8-moddasida qayd etilgan “Nogironligi bo'lgan bolalarning rivojlanayotgan qobiliyatini va o'z individualligini saqlab qolish huquqi..”dan kelib chiqib nogironligi bo'lgan bolalarni har tomonlama va uyg'un rivojlantirish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish, mehnatga bo'lgan qiziqishiga ko'maklashish, ta'limga, ilm-fanga, texnikaga, san'at va sportga jalb etish maqsadida nogironligi bo'lgan bolalar manfaatlari, ularga nisbatan bajariladigan barcha harakatlarda ustuvorlik yaqqol seziladi.

Davlat organlari nogironligi bo'lgan shaxslarning har biri uchun mosroq bo'lgan tillarni, muloqot qilish usullari va vositalarini rivojlantirish, Brayl alifbosini, muqobil harflarni, nutq va og'zaki muomala ko'nikmalarini o'zlashtirish, shuningdek o'qituvchilarni va maktab xodimlarini inklyuziv ta'lim masalalarida o'qitish, imo- ishora tilini va Brayl alifbosini biladigan nogironligi bo'lgan o'qituvchilarni ta'lim muassasalariga ishga joylashtirish yordamida nogironligi bo'lgan shaxslar uchun ko'makdosh bo'lgan

loyihalar tahsinga sazovordir. Shu o'rinda "Ko'ngil ko'zi" loyihasi muallifi, Mass-media fondi raisi o'rinbosari Saida Mirziyoyeva boshchiligidagi Respublikamiz bo'ylab 12 ta ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar, hamda ularda ta'lim olayotgan 3000 dan ziyod ko'rish qobiliyati cheklangan o'quvchilarga barcha turdagi musiqa cholg'u asboblari, zarur o'quv anjomlari tuxfa etildi. Saida Mirziyoyeva o'zining telegramdagi kanalida "Ko'ngil ko'zi" loyihasi doirasida Yangi yil bayrami arafasida "Sovg'alar karvoni" xayriya aksiyasi boshlanganligi haqida quidagicha yozgan edi:

"Loyiha rahbari sifatida shuni aytamanki, endi har bir internat zamonaviy sport anjomlari, turli musiqa asboblari va Brayl alifbosida ko'plab chop etilgan bosma hamda audio kitoblarga ega bo'ladi. Umid qilamizki, Agentlikning ushbu aksiyasi sizning qalbingizga ilqlik olib kiradi, sizga Yangi yilning bayramona kayfiyatini tuhfa etadi va salomatligingizni mustahkamlashda, ko'zlagan maqsadlaringizni amalga oshirish va hayotda zafarlarga erishishingizda yordam beradi,"³ - deydi Saida Mirziyoyeva.

Ko'zi ojiz bolalar hayotida ilk bora amalga oshirilgan "Sovg'alar karvoni" xayriya aksiyasi bolajonlar qalbiga quvonch, ertangi kuniga ishonch shukuhini olib kirdiki, ularning qo'lida jarang sochayotgan bu cholg'ularning ovozi turli sahnalarda minntdorlik hissi bilan yangramoqda. Qolaversa, ushbu loyiha tomonidan amalga oshirilgan ishlardan eng quvonarlisi shuki, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilar shu yildan e'tiboran Bolalar musiqa va san'at maktablarida bepul o'qish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Buning natijasi o'laroq ayrim iqtidorli ko'zi ojiz o'quvchilar Respublika miqyosidagi xatto, xalqaro ko'rik-tanlovlarda ishtirok etib faxrli o'rinlarni egalladilar. Ularga cholg'u ijrochiligi va xonandalik sirlaridan saboq berayotgan bir guruh ko'zi ojiz va sog'lom ustozlarning xizmatlari tahsinga loyiqlikdir.

Biroq, bugungi kunda ya'ni ta'lim sohasiga kirib kelayotgan inovatsiyalashish jarayoni ilgarilab, o'zaro raqobatlashib ketayotgan bir paytda ko'zi ojizlar ta'limi, ayniqsa, musiqa yo'nalishi anchagina oqsab qolayotganligi sezilmoqda. Chunki, bir tomondan ko'zi ojiz o'quvchilarni Brayl nota tizimi orqali o'qitishda zarur qo'llanma va darsliklar, bo'lgan taqdirda ham o'quvchilarga mos kelmasligi, yetarli emasligi bo'lsa, ikkinchidan, ularga ustozlik qilayotgan pedagoglarning musiqa tiflopedagogikasidan bexabar ekanligi, ko'zi ojiz BMSM o'qituvchilarga o'z ustida ishlashlari va ijod qilishlari, zamonaviy dars mashg'ulotlarini olib borishlari uchun yetarli shart-sharoitning yo'qligi, jumladan, ularga yordamchi kotibalar ajratilmaganligi qator og'riqli nuqtalarni keltirib chiqarmoqda. Buning natijasida o'quvchilar qanchalik mohir ijrochi bo'lmasin, ular nota savodxonligidan, Solfedjio, Garmoniya, Polifoniya kabi fanlarni o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Orkestr va Xorda ijro etish, shuningdek, unda dirijorlik qilish haqida esa aytmasa ham bo'ladi. Hozirda ko'zi ojiz o'quvchilar noyoob esda saqlash tug'ma iste'dodiga tayanib, faqatgina an'anaviy ijrochilik yo'nalishida taxsil olishga majbur bo'lmoqdalar. Ya'ni ular ko'proq tinglash orqali biror cholg'uni chalish yoki qo'shiq kuylashni o'rganmoqdalar. Qolgan yo'nalishlar esa ularga bir orzudek bo'lib qolmoqdaki, bu muammoning yechimini izlab topish zamon talabi darajasida muhim ahamiyatga egadir.

Ushbu muammoni hal etishda avvalo, ko'zi ojizlarning musiqiy savodxonligini shakllantirish maqsadida bizgacha mavjud manbaalardan foydalangan holda Brayl nota tizimiga asoslanib, nota savodi bo'yicha o'quv qollanma (Brayl nota alifbosi) yaratish maqsadga muvofiqdir. Mazkur o'quv qo'llanmada besh chiziqli nota yo'li asosida yoziladigan notalar va ularning cho'zimlari ifodasi, skripka, bas va boshqa kalitlar, intervallar, alteratsiya, dinamika, nota cho'zimini uzaytiruvchi, hamda nota yozuvini qisqartiruvchi, shuningdek, nota savodxonligiga oid barcha belgilar va alomatlar birgina yo'ldan iborat bo'lgan bo'rtma nuqtalar ko'rinishida o'z aksini topishi ko'zda tutilgan. Ayrim noqulaylik tug'diruvchi belgilarni qayta ko'rib chiqish, moslashtirish, mavjud bo'lmaganlarini esa yaratish zarur bo'ladiki, bunday izlanishlar natijasi o'zidan keyingi joriy qilinadigan ko'plab darsliklarga keng yo'l ochib beradi. Bu esa kelajak avlodning bizdanda yuqori cho'qqilarga erishib, musiqa ilmining yetuk namoyondalari, buyuk san'at ustalari bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa tarzida ta'kid o'rinliki, ushbu mummaolar yechimini topish uchun quyidagi nazariy -amaliy va metodik ishlar yuzasidan faoliyat olib borish maqsadga muvofiqdir:

Brayl nota alifbosini yaratish.

Mavjud Musiqa nazariyasi, Solfedjio, Shashmaqom, , Fortepiano, Ansanbil, Orkestr, Xor uchun bir ovozli va ko'p ovozli kuy-qo'shqlarning matnlari va notalarini brayl yozuviga o'girib, alohida kitob shaklida nashr qilish.

Ko'zi ojiz o'quvchilarni musiqa va san'at sohasida o'qitish uchun maxsus o'quv dasturlar ishlab chiqish. Brayl doskalarini joriy qilish, Tiflometronom va Tiflotyunerlarni ko'zi ojizlar uchun moslashtirish.

Musiqa tiflopedagogikasi metodikasini ishlab chiqish va pedagoglarni bu tizim bo'yicha qayta tayyorlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 03.08.2017 dagi O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi
2. O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 22-iyulda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 11-sentabrda ma'qullangan O'RQ-641. 8, 38, 40-moddalari
3. O'RQ-641 "Nogironligi bo'lgan shaxslaening huquqlari to'g'risi" www.lex.uz
4. Loyiha muallifi. "Ko'ngil ko'zi" loyihasi muallifi, Nass-media fondi raisi o'rinbosari Saida Mirziyoyeva. 14:49/ 23.12.2019. www.xabar.uz

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ УМЕНИЯМ И ЛИЧНОСТНЫМ КАЧЕСТВАМ ПЕДАГОГА

Ҳасанова Маъмура Саитовна-

Преподаватель русского языка Навоийского техникума

Здравоохранения имени Абу Али ибн Сино

Аннотация: В статье рассматривается проблема педагогических способностей педагога, особенности педагогического мастерства, личностные качества учителя, раскрывается специфика деятельности педагога.

Ключевые слова: способность, деятельность учителя, педагогический такт, педагогическая наблюдательность.

Annotatsiya: maqolada o'qituvchining pedagogik qobiliyati, pedagogik mahoratining xususiyatlari, o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini muammosi ko'rib chiqiladi va o'qituvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi

Kalit sozlar: qobiliyat, o'qituvchi faoliyati, pedagogik takt, pedagogik kuzatish.

Abstract: The article examines the problem of a teacher's pedagogical abilities, features of pedagogical skill, personal qualities of a teacher, and reveals the specifics of a teacher's activity.

Key words: ability, teacher activity, pedagogical tact, pedagogical observation.

Любая профессия, обладая специфическими особенностями, предъявляет к человеку особые требования. Чем больше эта профессия имеет значения для общества, тем выше требования к профессионалу. Круг этих требований не может ограничиваться только знаниями, умениями и навыками, он значительно расширяется в сферу личностных характеристик.

К личности учителя общество предъявляет особо высокие требования - учитель должен быть не только умным и знающим, но и добрым, отзывчивым, культурным, любящим детей и т.д. Поэтому только на личностном уровне учитель может рассматриваться как активный субъект, реализующий в педагогической профессии свой способ жизнедеятельности, готовность доопределять задачи, принимать ответственность за их собственное и самостоятельное решение.

Способности— это индивидуальные особенности личности, являющиеся субъективными условиями успешного выполнения определенного вида деятельности. Педагогические способности - это совокупность индивидуально-психологических особенностей личности преподавателя, которые отвечают требованиям педагогической деятельности и определяют успех в овладении этой деятельностью. Профессия учителя требует всесторонних знаний, безграничной душевной щедрости, мудрой любви к детям. Только каждый день с радостью отдавая себя детям, можно приблизить их к науке, приохотить к труду, заложить незыблемые нравственные основы.

Деятельность учителя - это всякий раз вторжение во внутренний мир вечно меняющегося, противоречивого, растущего человека. Надо всегда помнить об этом, чтобы не поранить, не сломать неокрепший росток детской души. Никакими учебниками нельзя заменить содружество педагога с детьми и далеко не каждый может стать учителем. Именно психология рассматривает педагогические способности, помогает человеку определиться с выбором профессии педагога.

Способный педагог делает содержание любого учебного вопроса доступным для учащихся (трудное сделать легким, сложное – простым, непонятное – понятным) преподносит им материал ясно, вызывая интерес к изучаемому предмету.

В основе данной способности лежит учет педагогом психологии учащихся, уровня их подготовки, предвидения возможных затруднений учащихся при усвоении учебного материала. Некоторым учителям объясняемый материал кажется простым и не требующим разъяснений – в этом случае они ориентируются на себя, а не на учащихся, рассматривают материал применительно к себе. Хороший педагог способен представить себя на месте учащихся, исходя из того, что ясное и понятное ему может быть совсем неясным и непонятным. Под этим углом зрения продумывается и планируется характер и форма изложения материала. В процессе изложения педагог по целому ряду признаков (поведение, выражение лица, поза и т.д.) может составить верное впечатление о том, как ученики усваивают то, о чем он говорит, и перестроиться в случае необходимости.

Хороший педагог всегда стремится внести в свою работу новое, оригинальное, используя опыт работы лучших учителей-новаторов, заимствуя у них все ценное, но, никогда не копируя их слепо и бездумно. Хороший опыт необходимо перерабатывать применительно к своим условиям, своим психологическим особенностям, понимая, что у него иной класс, другие ученики и сам он – другой человек.

Отличие педагогических способностей от педагогических умений заключается в том, что педагогические способности – это особенности личности, а педагогические умения – это отдельные акты педагогической деятельности, осуществляемые человеком на высоком уровне.

Каждая способность имеет свою структуру, в ней различают ведущие и вспомогательные свойства.

Ведущими свойствами в педагогических способностях являются:

- педагогический такт;
- наблюдательность;
- любовь к детям;
- потребность в передаче знаний.

Педагогический такт – это соблюдение педагогом принципа меры в общении с детьми в самых разнообразных сферах деятельности, умение выбрать правильный подход к учащимся.

Педагогический такт предполагает:

- уважение к школьнику и требовательность к нему;
- развитие самостоятельности учащихся во всех видах деятельности и твердое педагогическое руководство их работой;
- внимательность к психическому состоянию школьника и разумность, и последовательность требований к нему;
- доверие к учащимся и систематическая проверка их учебной работы;
- педагогически оправданное сочетание делового и эмоционального характера отношений с учениками и др.

Педагогическая наблюдательность – это способность учителя, проявляемая в умении подмечать существенные, характерные, даже малозаметные свойства учащихся. По другому можно сказать, что педагогическая наблюдательность – это качество личности педагога, заключающееся в высоком уровне развития способности концентрации внимания на том или ином объекте педагогического процесса.

К важным профессиональным качествам, относятся: педагогическая эрудиция, педагогическое целеполагание, педагогическое (практическое и диагностическое), мышление педагога, педагогическая интуиция, педагогическая импровизация, педагогическая наблюдательность, педагогический оптимизм, педагогическая находчивость, педагогическое предвидение и педагогическая рефлексия.

Многие исследователи занимаются изучением данного вопроса, они приводят разные классификации и разные описания тех качеств и способностей, которыми должен обладать педагог.

Приведем список этих свойств: вежливость, вдумчивость, взыскательность, впечатлительность, воспитанность, внимательность, выдержка и самообладание, гибкость поведения, гражданственность, гуманность, деловитость, дисциплинированность, доброта, добросовестность, доброжелательность, идейная убежденность, инициативность, искренность, коллективизм, критичность, логичность, любовь к детям, наблюдательность, настойчивость, ответственность, отзывчивость, организованность, общительность, политическая сознательность, порядочность, патриотизм, правдивость, педагогическая эрудиция, предусмотрительность, принципиальность, самостоятельность, самокритичность, скромность, справедливость, сообразительность, смелость, стремление к самосовершенствованию, тактичность, чувство нового, чувство собственного достоинства, чуткость, эмоциональность.

Этот общий перечень составляет психологический портрет идеального учителя. Стержнем, сердцевиной этого портрета являются собственно личностные качества: направленность, уровень притязаний, самооценка, образ «Я». Пройти испытание этой профессией могут только поистине искренние, радушные, терпеливые, мудрые и жизнелюбивые люди.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Адамова У.К., Кутлимуротова Н.Р., Каландарова М.А. Педагогические способности преподавателя и методы их развития / У.К. Адамова, Н.Р. Кутлимуротова, М.А. Каландарова // Молодой ученый. — 2016, — №13. — С. 760-763.

2. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство: учебное пособие для магистров / Н.Н. Азизходжаева. — Ташкент, 2005. — 192 с.

3. Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика: Учебник для вузов / Н.В. Бордовская. — СПб.: Питер, 2011. — 624 с.

4. Зимняя, И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. — М.: Логос, 2000. — 384 с.

KIMYO O'QITISHDA LABORATORIYA TAJRIBALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Rahmatova Charos Ilhomiddinovna-

Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi

Kimyo fani katta o'qituvchisi

Yoshlarimizni yuksak manaviyatli, tafakkuri keng yuksak duyoqarashga ega shaxs sifatida hamda buyuk davlatni barpo etish yo'lida ijodkor va faol qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb muammolaridandir. Bu borada hukumatimiz tomonidan ta'lim tizimida qator islohotlarning amalga oshirilganligini alohida qayd etish lozim. Xususan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 12-avgustdagi №PQ-4805 qaroriga muvofiq "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari" ishlab chiqildi.

Mamlakatimizda kimyo va biologiya fanlarini rivojlantirish, ushbu yo'nalishda ta'lim sifati va ilm-fan natijadorligini oshirish "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyot yili" Davlat dasturining ustuvor vazifalari qatorida belgilandi.

Zero yoshlarimizni kimyo va biologiya fanlari bo'yicha chuqur o'qitish hududlarda yangi-yangi ishlab chiqarish korxonalarini barpo etish, yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan farmatsevtika, neft, gaz, kimyo, tog'-kon, oziq-ovqat sanoati tarmoqlarini jadal rivojlantirishga turtki beradi hamda xalqimiz tirmush darajasini oshirishga zamin bo'ladi. Ushbu qarorda 2020/2021 o'quv yilida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida kimyo va biologiya fanlariga qiziqishi bo'lgan o'quvchilar uchun tajriba-sinov sifatida joriy etilayotgan tabiiy fanlar yo'nalishidagi o'zgaruvchan o'quv rejalarini bosqichma-bosqich o'quv jarayonida foydalanishni yo'lga qo'yish, shuningdek, o'quvchilarni amaliy ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida tabiiy fanlar o'quv dasturida amaliy mashg'ulotlarning ulushini ko'paytirish choralari ko'rish belgilab berildi.

Biz o'z oldimizga vatanimizning kelajagi bo'lgan hozirgi yosh avlodni amaliy mashg'ulotlarda ko'nikma va malakalarni chuqur egallagan, bilim olishda, kimyo asoslarini o'zlashtirish uchun amaliy muammolarni yechishda yangi tajriba-tadqiqotlar olib boradigan, tadqiqot yutuqlarini turli sohalarda qo'llashni biladigan, hozirgi zamonda kimyoning ahamiyatini aniqlashda materialistik dunyo qarashi shakllangan, kimyo amaliyotida hali hal qilinmagan muammo va masalalarni yecha oladigan, atrof muhitni muhofaza qilishda umumiy ilmiy va amaliy bilim hamda mahoratlarni egallagan barkamol avlodni tarbiyalashdek vazifani qo'yganmiz. Hozirgi kunda kimyoviy tajribani asosiy vazifalaridan biri-kuzatishni maqsad sari yo'nalishini tashkil etish, kuzatish mahoratini shakllantirish, kuzatish natijalarini tushuntirish, o'zlashtirilgan ma'lumotni xotirada saqlashdan iborat. Bundan tashqari o'quv materialini tushuntira bilish, sababning natijaga bog'liqligini qonuniyatlari, o'rganaladigan mavzuni tub mohiyatini aniqlashdan iborat.

Tajriba asosan mavzuning eng muhim tomonlarini turli asbob-uskunaarl, texnik vositalar yordamida ajratish va o'rganish imkonini beradi. Zarur bo'lganda tajriba tadqiqotchi tomonidan takrorlanishi mumkin. Bu esa ko'p jihatdan ilmiy tajribaning asosiy vazifasini bizni qurshab turgan borliq haqida ishonchli dalillar olishda asos bo'ladi.

O'quv tajribasining ilmiy tajribadan farqi shuki, o'quv tajribaning natijasi oldindan ma'lum bo'ladi. O'quv tajribasi texnik jihatdan birmuncha sodda va odatda vaqti cheklangan bo'ladi. O'quv tajribasi maktab kimyo kursida o'ziga xos o'rganish ob'ekti, tadqiqot usuli, yangi bilimning vositasi va manbaidir.

Kimyoda amaliy mashg'ulotlar- o'quvchilarning bilim ko'nikmalarini shakllantirishning asosiy omilidir. Amaliy mashg'ulotlarda ko'nikma va malakalarni shakllanishida katta e'tabor beriladi. Amaliy mashg'ulot VII sinfdan boshlab o'tkazila boshlaydi. Har bir amaliy mashg'ulotni o'tkazishda reaktiv pribor va kimyoviy asbob uskunalar bilan ishlashning texnik qoidalari, muomila qilish ko'nikmalariga alohida ahamiyat berish, xavsizlik texnikasi qoidalariga amal qilish talab etiladi. Amaliy mashg'ulotlar ikki hil ko'rinishda bo'ladi:

- 1) berilgan instruksiya asosida o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlar.
- 2) eksperimental masalalar yechish bilan bog'liq amaliy mashg'ulotlar.

Instruksiya- berilgan yo'l- yo'riq asosida o'tkaziladigan tajribalar. Unda tajribalarning har bir bosqichi yozma holda berilgan bo'ladi. Ular darslikda yozilgan holda mavjud. Keyingisi eksperimental masalalar- instruksiya berilmasdan masala sharti beriladi. Shu shartga asosan o'quvchi ijodiy ravishda mustaqil ish bajaradi. Eksperimental masala yechishda xavsizlik texnikasi qoidalariga amal qilgan holda kerakli reaktiv priborlar stolga quyiladi. Tajribalar yakunida maxsus daftarga hisobotlar yoziladi.

O'quvchilarni eksperimental masalalar yechishga tayyorlash quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Dastlab masala nazariy yechiladi, buning uchun masalaning sharti tahlil qilinadi.
2. O'quvchilardan biri masalaning nazariy yechimini ko'rsatadi.

3. Boshqa o'quvchi tajriba bajaradi. Shundan so'ng sinfdagi o'quvchilar shunga o'xshash masalani eksperimental yechishga kirishadilar.

4. O'quvchilarning faolligi va mustaqil tajriba bajarishiga erishishlari uchun eksperimental tajribalami bir necha variantlarda bajarish muhim hisoblanadi. "Eksperiment" so'zi lotincha eksperimentum tekshirish, kuzatish degan ma'noni anglatadi. Umuman olganda esa tajriba qilish demakdir.

Kimyodagi tajribaviy masalalarni shunday nomlanishiga sabab, ularni yechish uchun albatta u yoki bu tajribalarni qilib ko'rish va so'ngra xulosa chiqarish kerak bo'ladi. Eng ko'p uchraydigan tajribaviy (eksperimental) masalalarning xillari quyidagilar:

- 1) eritmalar tayyorlash;
- 2) ma'lum moddani tarkibini aniqlash;
- 3) kimyoviy hodisadagi o'zgarishlarni kuzatish va uni tushuntirish;
- 4) moddalarni aniqlash va ajratish;
- 5) moddalar olish;
- 6) hisoblashga oid va boshqa masalalar.

Bizning mamlakatda o'qituvchiga, yosh avlodni tarbiyasiga katta imtiyozlar berilmoqda. Kimyo fani o'qituvchisi- mukammal shakllangan bo'lishi kerak. U kimyo fani, kimyoviy bilimlar va amaliy uslublardan tashqari, bolalarning yoshiga qarab psixologiyasini bilish kerak. U oldindan bilim berishning hamma bosqichlarini amalga oshirish uslublarini mukammal egallashi kerak. O'zi dars beradigan fanning didaktik asoslarini bilib, bilimni berish umumiy uslublarini bolalar yoshlarini hisobga berib, o'zining hayotiy tajribasiga asoslanib bilimni etkazishi kerak.

TIBBIY VA IJTIMOY OMILLARNING BIOLOGIK AXLOQ SHAKLLANISHDAGI O'RNI

Hasanova Dilshoda O'ktamovna-

Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi

Terapiya fanlari yetakchi o'qituvchisi-

Inson o'zida biologik va ijtimoiy omillarni mujassam etgan tabiiy mavjudot bo'lgani uchun ham u doimo turli darajadagi kasb egalarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Biologik axloq haqidagi tasavvurlar eng avvalo tibbiyot va din bilan bog'liq tarzda rivojlanib borgani hech kimga sir emas. Ammo bu sohadagi siljishlarning keng ko'lamda ommalashmasligi, depsishi tabobat olami vakillari va din peshvolari o'rtasida yaxlitlik vujudga kelishidagi barqarorlikka erishmaslik oqibatida vujudga kelgan.

O'tgan asrlar davomida tibbiyotdagi axloqiy masalalar shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlardan iborat bo'ldi. SHifokor kasb odobi, undan kelib chiqadigan xatti harakatlar, masalan shifokor bemorning ahvoli, kasallik tarixi haqida uning o'ziga va yaqinlariga yetkazishi zarurmi yoki bemorning ruhiyatini o'ylagan holda unga qo'yilgan tashxisni yashirishi mumkinmi? SHu va shunga o'xshash boshqa ko'plab masalalar tibbiyot etikasining mavzu doirasi bo'lib keldi. Ammo XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlari insoniyat hayotiga yangi g'oyalar, innavatsion texnologiyalar bilan kirib keldi. Bu g'oyalar va texnologiyalar insoniyatning kelajagi, farovon turmush tarzi, sog'ligi uchun

xizmat qilish barobarida, ilgari ma'lum bo'lmagan qator muammolarni ham yuzaga keltirgani ham sir emas. Dinning hukmron mafkura darajasiga ko'tarilishi tabobat olami vakillarini cho'chitib kelgani rost. Eng qadimgi davrlardan bizning kunlarimizgacha yaratilgan ijtimoiy ong tarkibidagi g'oyalarga e'tibor qaratadigan bo'lsak barchasida shunga juda ham yaqin bo'lgan xulosalarga kelish mumkin. Mazkur hodisa keyingi yillarda meditsina faniga ilmiy texnik taraqqiyot natijasida kirib kelgan inqilobiy o'zgarishlar bilan bog'liq tarzda sodir bo'lmoqda.

Shu ma'noda keyingi bir necha o'n yillar ichida qarab chiqayotgan masala sof tabobat muammosidan axloqiy muammoga aylandi. Bioaxloq tibbiy va axloqiy munosabatlarni birlashtiruvchi omil sifatida dastlab AQSH, so'ngra G'arbiy yevropa mamlakatlarida paydo bo'lgan. Bioaxloq tushuncha sifatida Van Rensseler Potter tomonidan muomalaga kiritilgan bo'lsa, uning mustaqil ilmiy yo'nalish va fan sifatida shakllanishi Edmund Pellegrino nomlari bilan tarix sahifalariga muhrlangan. Mutaxassislar bioaxloqqa fanlararo fan maqomini berish mumkin degan g'oyani allaqachon anglab yetganlar. Chunki ulkan kashfiyotlar, buyuk ixtirolar bir qancha fanlarning kesishgan nuqtasida sodir bo'lmoqda. Qarab chiqayotgan masala doirasida ham tibbiy, axloqiy, falsafiy, huquqiy va diniy muammolar to'qnashadi va muhokama qilinadi. Ulardan ayrimlarini qarab chiqish imkoniyati mavjud.

Masalan fanda transplantatsiya hodisasi deyilganda asosan boshqa birovga tegishli bo'lgan inson tanasidagi turli a'zolarining ma'lum qismini yoki to'laligicha boshqa bir shunga muxtoj bemorlarga ko'chirib o'tkazish bilan bog'liq jarayonlar tushuniladi. Dastlab og'zaki adabiyot namunalari keyinchalik yozma adabiyotlarda bu jarayon va hodisalar bizgacha yetib kelgan. Fantastik yozuvchilarning tafakkur mahsuli bo'lgan "Amfibiya odam", "Professor Doelning boshi" va shunga o'xshash boshqa ko'plab asarlarda ilgari surilgan g'oyalar asta-sekinlik bilan bo'lsada kundalik hayotga kirib kelayotgani bugun oddiy hodisaga aylanib qolgani xech gap emas.

Bugungi kundalik hayotimizda bunlay ehtiyojlarning soni turli sabablarga ko'ra ortib bormoqda. Birovning muayyan a'zosini (buyrak, jigar, miya ba'zi kosmetik xarakterga ega bo'lgan burun, yuz, lablar va qavog' osti terilarini torttirish, soch ektirish, jinsiy a'zolari o'zgartirish) boshqa bemorga jarrohlik operatsiyasi yo'li bilan ko'chirib o'tkazish orqali kishi hayotini saqlab qolish va boshqa shakllar berish axloqiy nuqtai nazardan qanday baholanadi, degan savol kun tartibda dolzarb bo'lib turibdi.

"Biologik axloq deganda, deb yozadi axloqshunoslik sohasida yirik majmua - ma'ruzalar matni, o'quv qo'llanmalar, darslik muallifi, taniqli shoir Abdulla SHer, - odatda, bizda ham, jahon axloqshunosligida ham asosan tibbiy axloq, tabobat muammolariga doir axloqiy yo'nalishlar tushuniladi, xolos. Bu unchalik to'g'ri emas. Bizningcha biologik axloq muammolari ikki yo'nalishdan iborat: biri – insonlarning kichik biologik olam sifatidagi katta biologik olamga bo'lgan munosabatlari bilan voqelik "tashqi", ikkinchisi insonlarning o'z o'ziga va o'zaro munosabatlaridagi tibbiyot bilan bog'liq "ichki" axloqiy masalalar"¹. Biz odatda "ekologik axloqshunoslik" deganimizda aynan birinchi hodisani nazarda tutamiz. Ikki biologik olamning munosabatlarini, ya'ni ekologik axloqiy muammolarni biologik axloq doirasida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi paytda ekologik axloqning insoniyat uchun naqadar muhimligini hamma biladi, lekin o'z bilganidan qolmaydi – muammoning murakkabligi shunda. Taniqli faylasuf-ekolog, professor S.Mamashakirov jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ekologik va boshqa sohalaridagi inqirozlar globallashib ketayotganidan xavfsirab, ilmiy jamoatchilikning bu soxadagi masalalarga munosabatlari turlicha bo'lib qolayotgani, buning natijasida ularni shartli ravishda: optimistlar, pessimistlar, skeptiklar va realistlarga ajratish mumkinligi haqida yozgan edi. Bunday ajralish o'rniga "Xozirgi davr realligi turli ta'limotlarning "haqiqat talashib" bir-birlari bilan oxiri ko'rinmaydigan samarasiz munozaralarini davom ettirishi emas, balki o'tmishning achchiq tajribalaridan xulosa chiqarib mavjud voqelikni bilishda ilmiy nazariy-metodologik asoslarga tayangan xolda umumiy murosaga kelishlari, kelajak avlodlar barqaror taraqqiyotining yaxlit strategiyasini ishlab chiqishlari – insoniyat sivilizatsiyasini muqarrar halokatdan qutqaradi"².

Biologik axloqning ikkinchi yo'nalishi tibbiyot ilmi va amaliyotining tobora taraqqiy etib borishi bilan bog'liqdir. Totli o'lim – evtanaziya ham biotibbiy axloqning global muammolaridan. Xudoning ixtiyoridan tashqari o'limni ixtiyor qilgan kishi diniy nuqtai nazardan kechirilmaydi. Chunki sabrli, bardoshli bo'lishi, bu dunyo izzatlarini toqat bilan boshdan kechirish insonning vazifasi. Lekin ahloqiy jihatdan olib qaraganda masala qanday baholanadi? Deylik, muayyan inson, bemor o'z kunlarining sanoqli ekanini, lekin bu kunlar sanoqsiz azoblar ichida o'tishini anglab yetadi. SHu bois u o'zining ana shu holatini juda yaxshi biladigan boshqa bir odam shifokordan azoblarga chek qo'yishni so'raydi. Uning iltimosi va shu

¹ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. O'zbekiston faylasoflari milliy jamiyati nashriyoti. T- 2010. 318-bet.

² С.Мамашакиров. Вахимами ёки ҳақиқат. Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ" 2012, 61-бет.

iltimosni bajarish uchun shifokor tomonidan qilingan hatti-harakatlarni qanday baholash mumkin? Umuman, evtanaziya axloqiylikmi, axloqsizlikmi? Bu muammo ham umumjahoniy miqyosda o'z yechimini kutmoqda.

Chunki, tabobat borasidagi so'nggi tadqiqotlar inson o'limi bir lahzada ro'y bermasligini, yurak urishi va nafas olish to'xtaganda ham, miya o'lmasa insonni o'ldi deyish mumkin emasligini isbotlab berdi. Dastlab miya qobig'i, undan keyin miya tanasi halok bo'ladi. SHu keyingina insonni o'lgan deyish mumkin. Zero, hozirgi kunda toki miya o'lmas ekan, ko'pgina ichki a'zolarining yangi tabobat texnikasi vositasida ishlashda davom etishini ta'minlash va shu orqali muayyan muddatgacha insonda tiriklikning minimal darajasini saqlab turish mumkin.

Demak, yurak, buyrakni ko'chirib o'tkazilishi hali o'lmagan odamning minimal tiriklikka bo'lgan huquqini poymol qilishdir. Buning ustiga, amerikalik neyroxirurg Pol Pirson o'z tajribalariga asoslanib, yurak ko'chirib o'tkazilganda ruh ham ko'chib o'tadi, degan fikrni bildiradi. Biologik axloqshunoslikning anchadan buyon ko'pchilikka ma'lum muammolaridan yana biri, bu abort. Ma'lumki, to'rtinchi xaftaning oxirida homilada dastlabki yurak urishi paydo bo'ladi. Sakkinzinci haftaning oxirida esa miya tanasining elektrofiziologik faolligini kuzatish mumkin. Demak, har qanday abort, xalq ta'biri bilan aytganda, jonlini jonsiz qilish, tirik organizmni tirilikka bo'lgan huquqdan mahrum qilishdir. Xo'sh, abortni ahloqsizlik tarzida baholash kerakmi yo'qmi? YOki AQSH olimlari tomonidan "inson zotini yaxshilashga" qaratilgan tadqiqotlarni olib ko'raylik. Ularda "yaxshilangan" sog'lom, kuchli intellekt egasi bo'lgan odamlar hujayrasini ayol organizmidagi endi rivojlanishga kirishgan nisbatan "oddiy odam" hujayrasi o'rniga ko'chirib o'tkazish tajribalarini olib borish mo'ljallangan. Ular amalda tadbiiq etilsa, asta sekinlik bilan insoniyat irsiyat jamg'armasining (genofondining) bir yoqlama o'zgarishiga olib kelishi shubhasiz. Rumo papasi buni inson zotiga, insoniy tabiatga aralashuv, uni zo'rlik yo'li bilan o'zgartirish, nafaqat katta gunoh, balki o'ta axloqsizlik deb atadi. O'n to'rt asrlik taraqqiyot yo'liga ega bo'lgan islom dunyosi ham bu masalada o'zining qat'iy shakllangan pozitsiyasiga egadir. Xo'sh, bunday tajribalarni qanday baholash kerak? Bu savollarga ham axloqshunoslik fani javob topmog'i lozim.

"Tabib jonlar va jismlar hokimidir. Jonlar va jismlar mollardan sharafli ekanligiga hech kim shubha qilmaydi. SHuning uchun tabib o'ziga tib ishida zarur bo'ladigan odob va ilmlarni kasb qilmog'i lozim"¹.

Shubhsiz aytish o'rinliki, jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi olamshumul miqyosda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ekologik va boshqa sohalaridagi inqirozlar globallashib borayotgan bir davrda odamlarni jami tiriklikka muhabbat va darddoshlik ruhida tarbiyalash borgan sari dolzarb bo'lib borayotganini anglatuvchi ijtimoiy masaladir. Taraqqiyot sohasida ma'naviyatga erishmay turib insoniyat hech qachon farovonlikni qo'lga kiritmaydi. Hademay dunyo 10 milliard inson yashaydigan mega jamiyatga aylanadi. Bu esa so'zsiz hozirgi holatida ham murakkab bo'lib turgan masalalarni yanada o'tkirlashtirib, ko'lamini ham vertikal, ham gorizontol miqyosda kengaytirib va chuqurlashtirib yuborishi tayin.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA JISMONIY TARBIYA DARSLARINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-AMALIY, PEDAGOGIK ASOSLARI

*Navoiy davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat kafedراس dotsenti Suyarov X.B.
NavDPI 70112201-Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi
1-kurs magistri Ramazonova Gulmira G'olib qizi*

Annotatsiya. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishda nazariy, amaliy va eksperimental-metodik asoslarni tadqiq etish va bu borada ilmiy metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Kalit so'zlar: Maktablarda jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish yo'llarining mazmuni, shakli va metodlari, vositalari.

Ключевые слова: Содержание, формы и методы, средства организации уроков физической культуры в школах, пути обучения учащихся спортивной деятельности.

Sportchilarimizning xalqaro sport maydonlarida erishayotgan yutuqlari ayniqsa maxaliy millat xotin-qizlarining sportda jahonga tanilishida, bu bilan esa yurtimiz shon – shuhratini oshirishdagi say harakatlar yurtimiz yo'l boshchisi va hukumatning bevosita g'amxurligining ulug'vor natijasidir. Umumiy o'rta ta'lim maktablari jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, o'quvchilarning jismoniy tarbiya va sportga oid nazariy-amaliy bilimlarini oshirish, endi o'sib kelayotgan yosh avlodda sog'lom turmush tarzini sharllantirish, jismoniy tarbiya darslarida sog'lomlashtiruvchi mashg'ulotlariga nisbatan ko'nikma va malakalarni shakllantirishga oid tavsiyalar ishlab chiqish mavzuning dolzarbligini belgilaydi. Umumiy o'rta ta'lim

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. – Т.: "HILOL - NASHR" нашриёти, 2019. 187- бет.

maktablarining jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishda nazariy, amaliy va eksperimental-metodik asoslarni tadqiq etish va bu borada ilmiy metodik tavsiyalar ishlab chiqish. Mavzuga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlarni o'rganish. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni sport mashqlarga o'rgatishning yangicha shakl va metodlarini ishlab chiqish. O'tkazilgan tajriba, sinov va izlanishlarga asoslangan holda eksperiment natijalarini tahliliy va nazariy asoslash.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, o'quvchi-yoshlarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish jarayoni. Maktablarda jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish yo'llarining mazmuni, shakli va metodlari, vositalari. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatishni tashkil etish va rejalashtirish yo'llarining muammosi ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil etildi. Ta'lim-tarbiyaga doir xalq pedagogikasi manbalari Sharq mutafakkirlari ilg'or g'oyalari tarbiya metodlari tajribada aniqlandi hamda ta'lim iste'moliga kiritildi. Jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish va o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish yo'llarining usul va metodlari ilmiy-nazariy jihatdan ishlandi. Jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish va o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish yo'llarining samaralorligini oshirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar berildi. Jismoniy tarbiya darslarini tashkil qilish jarayonida o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish yo'llarining o'rni aniqlandi. Tadqiqot natijasida umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni sport mashg'ulotlariga o'rgatish yo'llariga oid ishlab chiqilgan metodik tavsiyalardan samarali foydalanish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Buyuk mutafakkirlarimiz, Sharq va G'arb mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari, mavzuga doir ilmiy-pedagogik, psixologik, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi sohasidagi ilg'or tajribalar, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ning asosiy yo'nalishlari tashkil etildi. Kuzatish, taqqoslash, o'lchash, testlash, pedagogik eksperiment, pedagogik tashxis, matematik statistika. Sportning har bir turida o'ziga xos maxsus yuqori darajada rivojlangan sifat va mahoratni kamolotga etkazmoq aniq yo'naltirilgan pedagogik va biologik tarbiya vositasida bosqichma-bosqich amalga oshadi. Bosqichlarni mensimaslik, yetarli malakalar yig'indisi hosil bo'lmay turib, yuqori bosqichga ko'tarilishga zo'r berish maqsadga erishish muddatini uzoqlashtiradi, tanani jarohatlantirishga olib keladi.

Dasturni qayta ishlab chiqishda ko'pchilik xatolarga yo'l qo'yilishi mumkin. Bu xatolar maktab jismoniy tarbiya mazmunini chuqur bilmaslikdan yuzaga keladi. Masalan, aksariyat o'qituvchilar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar salomatligining zaiflashib borishidan xavotirlanib, jismoniy tarbiya maqsadi shu yoshdagi bolalar salomatligini saqlashdangina iborat deb hisoblaydilar.

Yana bir toifadagi o'qituvchilarimiz jismoniy tarbiyaning asosiy vazifasi o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishdan iborat deb nazariy mashg'ulotni jismoniy mashqlarga aylantirib yuboradilar. Hatto shunday muallimlar borki, butun o'quv yili davomidagi darslarni alohida sport turiga bag'ishlashadi. O'z mutaxassisligi bo'yicha bokschi bo'lsa, maktabdagi bolalarning hammasi bokschi bo'lishini istab, darslarni shu tomonga yo'naltiradi. Uchinchi yo'nalish tarafdorlari esa jismoniy tarbiya darslarini o'quvchilar uchun zarur bilim beradigan harakat ko'nikmalar va malakalarni shakllantiradigan qilib tashkil etishni kifoya deb tushunadilar. Ilmiy tadqiqotlar va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, agar jismoniy mashqlar sportning alohida turiga taalluqli bo'lsa va bu mashqlar ketma-ket takrorlanib turilsa, bu holat bolalarning bir tomonlama o'sishi, rivojlanishiga olib keladi. Masalan, muntazam tosh ko'tarish yoki shtanga bilan shug'ullanish bola gavdasi va bo'yini o'stirmay qo'yishi mumkin. Sport turlarining murakkab texnik bazasi mavjud bo'lganda ham, xususan, sport o'yinlari, gimnastika, yakka kurashlar- bular bola organizmiga, ularning garmonik o'sib ulg'ayishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi. Bola organizmi jismoniy mashqlarning bir necha turlar yoki majmua (turkum) mashqlar yordamidagina har tomonlama rivojlanishi mumkin.

Ayrim o'qituvchilar, uslubchilar chet davlatlarda jismoniy tarbiyaning umumiy dasturi barcha uchun majburiyat degan bahonani ro'kach qilib, sportning ayrim turlari bo'yicha mashg'ulot olib borishni afzal ko'rishadi. Aslida xorijiy davlatlarning jismoniy tarbiya bo'yicha har birining dasturida sportning barcha turlari bo'yicha mashg'ulotlarning o'tkazilishi majburiyligi aniq ko'rsatilgan. Bu ko'rinishda esa mikrotsikl shu sxemani o'zgartirmasdan takrorlashi shart. Mikrotsikllar kamida ikki: kumilatsion (yig'uvchi), (u yoki bu darajadagi charchash bilan bog'liq) hamda qayta tiklovchi, mashg'ulotlar harakterida tuzilgan fazodan iborat bo'ladi. Mikrotsikllarning minimal davom etish vaqti 2 kun. Yuklama olish kuni va qayta tiklash kuni bo'ladi. Ko'pincha bu fazalar mikrotsikl ichida takrorlanib, har bir mikrotsikl qayta tiklash fazasi bilan tugallanadi. Qayta tiklash fazasi hamma vaqt ham mikrotsiklni tugallamasligi uning ichida qaytarilishi ham mumkin.

Mashg'ulotlar mazmunining ketma – ketligi esa tayyorgarlik davriga, vazifasiga va qanday mikrotsikl bo'lishiga bog'liq. Katta bo'lmagan shiddatda bajariladigan, katta hajmdagi ish tez-tez qayta tiklashni talab qilmaydi, balki yuqori shiddatda katta hajmli ish bajarish mashg'ulotga qayta tiklashni tez – tez kiritishni talab qiladi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. .Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. – Toshkent-2007 yil.
2. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari – Toshkent., O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya instituti, 2005 yil - 238 b.
3. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish Toshkent., O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya instituti 2005 yil - 171 b.
4. Masharipov Y. Sport psixologiyasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent: 2010-yil.
5. Qosimova R.A., Do'sanov U.T. Qo'l to'pi (gandbol) va uni o'qitish uslubiyati-Samarqand: 2011-yil.

Chet el adabiyotlari:

1. David Lavalley, John Kremer, Aidan P. Moran and Mark Williams. Sport Psychology, -New York,- 2004 (361 doi)
2. Edmunds J., Ntoumani N. & Duda J. (2006). A test of Self Determination Theory in exercise. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(9), 2240– 2265.
3. International Handball Federation These Rules of the Game will take effect on 1 July 2016 -y
4. Allan Lund (DEN), Developed by the IHF working group „Handball at school“: 2011-y
5. V.Ya.Ignateva, A.V. Ignatev A.A.Ignatev Sredstva podgotovki igrokov v gandbol –Moskva: 2015-g.

DEFINITIONS AND SCOPE OF MEDIA DISCOURSE

Kobilova Makhfuza Sherali kizi

Teacher at Profi University

Doctorate at NSPI

maxfuza.qobiova.98@gmail.com

Annotation. This article explores the concept of media discourse, providing a comprehensive understanding of how language and communication in various media formats (such as news, social media, and advertising) interact with societal values, beliefs, and power structures. It defines media discourse as the study of how media outlets use language, symbols, and other forms of communication to construct meanings and influence public opinion.

Keywords: media discourse, symbols, comprehensive understanding, news, social media, and advertising

Annotatsiya. Ushbu maqola media diskursi tushunchasini o'rganadi va turli media formatlarida (masalan, yangiliklar, ijtimoiy tarmoqlar va reklama) til va kommunikatsiyaning jamiyatning qadriyatlarini, ishonchlari va kuch strukturalari bilan qanday o'zaro ta'sir qilishini keng qamrovli tushunishni taqdim etadi. Maqolada media diskursi, media vositalarining til, ramzlar va boshqa kommunikatsiya shakllarini qanday ishlatib, ma'nolarni yaratish va jamoatchilik fikriga ta'sir qilishini o'rganish sifatida ta'riflanadi.

Kalit so'zlar: media diskursi, ramzlar, keng qamrovli tushuncha, yangiliklar, ijtimoiy tarmoqlar, va reklama

Аннотация. В этой статье рассматривается концепция медиадискурса, предоставляя всестороннее понимание того, как язык и коммуникация в различных медиаформатах (таких как новости, социальные сети и реклама) взаимодействуют с общественными ценностями, убеждениями и властными структурами. Медиадискурс определяется как исследование того, как медиа-ресурсы используют язык, символы и другие формы коммуникации для создания смыслов и воздействия на общественное мнение.

Ключевые слова: медиадискурс, символы, всестороннее понимание, новости, социальные сети, реклама.

Introduction

Media discourse refers to the interactions between language, communication, and media and their impact on public understanding. It involves the examination of various forms of media—including news articles, television broadcasts, and social media—regarding their use of language and symbolism to convey messages, influence public opinion, and either reflect or construct societal values.

The analysis of media discourse encompasses not only the content itself but also the contextual factors, power dynamics, and cultural frameworks that shape the creation, consumption, and interpretation of media

messages. This field includes multiple genres of communication, spanning journalism to advertising, and investigates the social and political consequences of media practices.

Main body

Through the study of media discourse, researchers can gain critical insights into the ideologies and narratives that the media propagate, assess how those narratives shape public perceptions, and evaluate the broader implications of media representation within society. In this way, media discourse serves as a valuable lens through which to understand the intricate relationship between media, culture, and power. Media discourse is a complex and multifaceted area of study that examines the intricate ways in which language, symbols, and communicative practices are utilized in various media texts to inform, persuade, and shape societal perceptions. At its core, media discourse acts as a significant mechanism through which ideologies, power structures, and cultural norms are not only disseminated but also contested and negotiated. Fairclough (1995) argues that media discourse is "a form of discourse practice that is embedded in the broader socio-political and cultural contexts," which underscores its role in framing public consciousness and influencing collective understanding. Similarly, Van Dijk (1998) emphasizes the importance of media discourse as a tool for the reproduction of elite power, positing that it not only reflects existing societal inequalities but also actively reinforces them through various communicative practices.

The scope of media discourse extends far beyond merely analyzing the linguistic components of media texts; it encompasses an array of visual, auditory, and multimodal elements that contribute to meaning-making. This broad perspective allows for a comprehensive examination of various forms of media, including traditional print media (such as newspapers and magazines), broadcast media (including television and radio), and digital platforms (such as social media, blogs, and online news). Each of these mediums employs distinct methods and strategies for communication, which impacts how content is produced, distributed, and consumed. Thus, understanding media discourse requires an interdisciplinary approach that draws from fields such as communication studies, sociolinguistics, and media studies.

Key areas of inquiry within the realm of media discourse include agenda-setting, framing, and intertextuality—each of which plays a crucial role in analyzing how media influence public debates and shape societal perceptions. Agenda-setting, as articulated by McCombs and Shaw (1972), refers to the media's ability to dictate which topics are considered important by the public, thereby influencing the priorities of political discussion and public opinion. Framing, described by Entman (1993), delves into how issues are presented and contextualized within media narratives, which in turn affects audience interpretation and response. Intertextuality examines the relationships and connections between different texts, offering insights into how meaning is constructed across various media platforms and genres.

Furthermore, media discourse allows for a critical examination of broader socio-political issues, encompassing themes of representation, identity, and power dynamics. These inquiries are vital for understanding how marginalized groups are portrayed in the media and how such representations can perpetuate stereotypes or challenge existing power structures. In today's increasingly digitalized world, where information can be disseminated instantaneously and widely through social networks, the landscape of media discourse is continuously evolving. This phenomenon reflects the complex interplay between technology, society, and communication norms, necessitating an ongoing dialogue about the implications of media practices on public life and individual perception.

By delving into media discourse, scholars can gain valuable insights into the dynamics of communication and its effects on social realities, ultimately contributing to a deeper understanding of the contemporary landscape of information exchange and public engagement.

Conclusion

Media discourse critically examines the complex interplay between media, language, and society. This field investigates how communication through various media platforms not only shapes cultural, social, and political dynamics but is also influenced by them. Through a rigorous analysis of media language, researchers can discern the construction of narratives and their subsequent impact on public perceptions and social conventions. This analysis elucidates the power of media in shaping identities, ideologies, and collective experiences, thereby fostering a deeper understanding of the reciprocal relationship between media and the communities it engages.

References

1. Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
2. Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage
3. McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). "The Agenda-Setting Function of Mass Media." *Public Opinion Quarterly*, 36(2), 176–187.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ЁШЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ ЖИХАТДАН ИЖТИМОЙЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ

Хонимов Шарофутдин Баҳодирович

Ўзбекистон Республикаси Ёшлар ишлари агентлиги

марказий аппарати бўлим бошлиғи

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

sharofiddin_2017@mail.ru

+998912349595

Аннотация. Мазкур мақолада “Янги Ўзбекистон”, “ижтимоий”, “ижтимоийлашув”, “сиёсий”, “маданият”, “маънавият”, “мафкура” тушунчалари тўғрисида алоҳида адабиётларга таянган ҳолдаги тўғри ва аниқ маълумотлар келтирилган. Шу билан бир қаторда “маданият”, “маънавият” ва “мафкура” тушунчаларининг ҳар бирини таҳлил қилиб мисоллар билан аниқ ва батафсилроқ ёзиб чиқилган. Шунингдек, мазкур тушунчалар хусусида илмий талқинлар мисоллар билан келтириб ўтилган.

Калит сўзлар. Маданият, мафкура, маънавият, янги Ўзбекистон, республика, миллий, сиёсатчи, тарих.

Аннотация. В данной статье даны корректные и достоверные сведения о понятиях «культура», «духовность», «идеология» на основе отдельной литературы. Кроме того, каждое из понятий «культура», «духовность» и «идеология» анализируется и расписано более подробно с примерами. Также с примерами даны научные интерпретации этих понятий.

Ключевые слова. Культура, идеология, духовность, новый Узбекистан, республика, национальный, политик, история.

Abstract. This article provides correct and accurate information about the concepts of "culture", "spirituality", "ideology" based on separate literature. In addition, each of the concepts of "culture", "spirituality" and "ideology" is analyzed and written in more detail with examples. Also, scientific interpretations of these concepts are given with examples.

Keywords. Culture, ideology, spirituality, new Uzbekistan, republic, national, politician, history.

Кириш

Бугунги кунда ёшларга оид давлат сиёсатининг самарадорлиги масаласи бир мунча мураккаб ва кенг қиррали муаммо саналади. Бу уни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш босқичларининг ҳар бирида яққол кўзга ташланмоқда. Айниқса, унинг мақсад ва вазифалари ҳамда эришилган натижани баҳоловчи мезонларини белгилаш борасида баҳсли ёндашувлар мавжуд.

Шунга кўра, Янги Ўзбекистон шароитида ёшларнинг ижтимоий-маданий жихатдан ижтимоийлашув жараёнлари самарадорлигини баҳолашнинг муаммоли жихати бир томондан ёшларга оид давлат сиёсатининг самарадорлиги тушунчасини аниқ таърифлаш, бошқа томондан эса микро (маҳаллий ёшлар сиёсати), мезо (худудий ёшлар сиёсати) ва макро (миллий ёшлар сиёсати) даражаларидаги самарадорликни ўлчовчи кўрсаткичларни аниқ белгилаб олиш билан боғлиқ тарзда намоён бўлади.

Умуман олганда, ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий фундаментал йўналиши бўлган ёшларнинг жамиятга ижтимоийлашуви самарадорлигини баҳолашда унинг мақсадлари ҳамда устувор йўналишларига қараб мўлжал олиш лозим. Ижтимоийлашув самарадорлиги тушунчасини таърифлашда унинг тузилмасидаги натижадорлик ва ресурслар билан боғлиқ элементларни истисно этувчи кўплаб ёндашувлар мавжуд.

Дунёда аҳоли сони ортиб, глобаллашув жараёнлари тезлашмоқда. 2 миллиарддан¹ зиёд ёшларнинг замонавий жамиятга интеграциялашуви ҳамда интеллектуал салоҳиятининг инсоният тараққиётига таъсири таҳлил қилинса, ёшларни ижтимоийлашиш жараёни аҳамияти янада ортади. Бу борада БМТ Бош Ассамблеяси томонидан ёшларга эътиборни кучайтириш, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш глобал мавзу сифатида эътироф этилиб, ҳукукий-ташкилий тартиби белгиланган.

Шуни таъкидлаш керакки, ёшлар сиёсати БМТ ислохотларининг марказида бўлди. Масалан, 1965-йил БМТ томонидан “Ёшлар ўртасида тинчлик, ўзаро ҳурмат ва халқлар ўртасидаги англашув ғояларини тарғиб қилиш тўғрисида”ги декларация эълон қилинди. Декларация қабул қилинганидан 20 йил ўтгач,

¹ <https://yuz.uz/news/> академик-акмал-саидов-янги-ўзбекистон-ёшлар-сиёсатининг-халқаро-этирофи-ҳақида

яъни БМТ 1985-йилни Халқаро ёшлар йили деб эълон қилди. БМТ БА 1999-йил декабрдаги 54/120-сонли резолюсияси орқали 12 августни – Халқаро ёшлар кунини деб қабул қилди. 1995-йилда БМТ Бош Ассамблеясининг Бутунжаҳон ҳаракат дастури ишлаб чиқилди. Ёшларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг сиёсий асослари ушбу дастурнинг 15 та устувор йўналишида ўз аксини топди. 1999 йилда Ёшлар йилининг 25 йиллиги нишонланиши билан Бош Ассамблея 2010 йил 12-августдан бошланадиган йилни янги Халқаро ёшлар йили деб белгилади. 2015-йил 17-декабрда “Ёшлар ва инсон ҳуқуқлари тўғрисида”ги резолюция қабул қилинди. 2019-йили ёшлар сиёсати ва дастурлари бўйича “Лиссабон+21” декларацияси қабул қилинди. Шу ўринда жаҳонда ёшларни ижтимоий ҳимоя қилишга доир қонунчилик асосларини таҳлил қилиш, ижтимоий ҳимоя қилишнинг механизмлари, шакл ва услубларини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда ёшлар билан ишлаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, сиёсий, ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш ҳамда ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, ижтимоий-сиёсий жараёнларга фаол жалб қилиш, ёшлар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш Янги Ўзбекистоннинг устувор ва стратегик вазифаларидан бирига айланган.

Шу билан бирга, соҳадаги вазият ва амалга оширилган тадбирлар таҳлили ёшларнинг кенг қатламларига дахлдор бўлган долзарб масалалар, айниқса, Янги Ўзбекистон шароитида ёшларнинг ижтимоий-маданий жиҳатдан ижтимоийлашуви, ҳаётда ўз ўрнини топиши учун муносиб шароит яратиш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, касбга йўналтириш ва бандлигини таъминлаш, ташаббусларини рағбатлантириш борасидаги ишлар сифат жиҳатидан янги даражага чиққанлигидан далолат бермоқда.

Ўтган қисқа даврда мамлакатимиз ёшларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда уларни жамиятда ижтимоийлашувига қаратилган 100 дан ортиқ қонун ҳужжатлари¹ қабул қилиниб, уларга турли соҳаларга оид 200 дан ортиқ имтиёз ва имкониятлар берилаётгани буни яққол тасдиқлайди.

Айниқса, ўтган йили умумхалқ рефередумида қабул қилинган бош қомусимиз – Янгиланган конституциямизда ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари аниқ моддалар билан муҳрлаб қўйилгани ёшлар сиёсатини “Давлат – ёшлар ҳимоячиси” тамойили асосида янги босқичга кўтариш имконини бермоқда. Мазкур сиёсий янгиллик - албатта Ўзбекистон жамиятида ёшларнинг ташаббускорлиги, ижтимоий фаоллиги ҳамда жамиятда ижтимоийлашувининг бош ҳуқуқий асосларидан бири бўлади.

Маълумки, ёшларимизнинг интеллектуал ва жисмоний камолоти, жамиятда сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан ҳар томонлама фаоллиги уларнинг сифатли таълим олиб, ҳаётда муносиб ўрин эгаллашлари учун барча замонавий куч ва имкониятларнинг яратилганлигига бевосита боғлиқдир.

Натижа ва методология

Ўзбекистон бу - ёшлар мамлакати, шунинг учун ҳам келажак пойдеворларига ғамхўрлик ва замонавий шароитлар яратиб бериш давлатнинг зиммасига масъулият юклайди. Сўнгги йилларда мамлакатимизда кўплаб янги боғчалар, мактаб ва олийгоҳлар барпо этилмоқда. Охири етти йилда² мактабгача таълим бўйича қамров даражасини 27 фоиздан 72 фоизга, олий таълимда эса 9 фоиздан 42 фоизга, олийгоҳлар сони 77 тадан 212 тага етказилишига эришиди.

Ёшларнинг жамиятнинг асосий қатлами бўлиши учун ҳам таълим соҳасидаги, жумладан Халқаро фан олимпиадаларидаги самарадорлик улушимиз ва натижаларимиз муҳим ижтимоий омил бўлиб хизмат қилади, шунга кўра ушбу соҳадаги кўрсаткичлар йилдан йилга ўсиб бормоқда. 2022 йилда ўзбекистонлик ўқувчилар халқаро фан олимпиадаларида 45 та медаль олган бўлса, 2023 йилда бу кўрсаткич 113 тага етди.

Охири етти йилда 151 минг ёшларга 1,7 триллион сўм имтиёзли таълим кредитлари ажратилди, “Ёшлар дафтари”га кирган эҳтиёжманд оилага мансуб 110 минг талабаларнинг 332 миллиард сўм контракт тўловлари давлат томонидан тўлаб берилди.

Сифатли таълим - бу ёшларни ўзларининг истиқболли фаолиятларини жамиятга интеграция қилиниш ҳамда жамият ҳаётига маданий ва ижтимоий жиҳатдан мослашиши, яъни ижтимоийлашувида муҳим стратегик омилдир.

Шу боис “Эл-юрт умиди” жамғармаси орқали хорижий нуфузли олийгоҳларга бугунги кунга қадар ўқишга 1 900 нафар, шундан 2023 йилда 274 нафарни ташкил этади.

Профессор Эгамбердиеванинг айтишича Ижтимоийлашув – жамиятнинг муваффақиятли ривожланиши учун зарур бўлган намунали хулқ, психологик механизм, социал норма ва

¹ <https://gov.uz/oz/yoshlar> - расмий веб сайтининг йиллик ахборотидан

² <https://yoshlarovozi.uz/> газетасининг 2024 йил 29 ноябрдаги 127-сони.

кадриятларни ўзлаштириш жараёнидир¹. Демак, оилада касбий ижтимоийлашувни таъминлаш жамиятнинг истиқболда касбий эҳтиёжларини таъминлаш деганидир.

Ушбу муҳим масаланинг давоми сифатида юртимизда – ёшлар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш ва бандлигини таъминлаш устувор йўналишга айланди.

Охириги тўрт йилда 600 минг ёшнинг тадбиркорлик лойиҳалари учун 13 триллион 534 миллиард сўм имтиёзли кредитлар йўналтирилди. Натижада ёш тадбиркорлар сони 7 бараварга ошиб, 734 мингга етди.

Ёшларга тадбиркорлик билан шуғулланишга қўшимча имкониятларни яратиш мақсадида ҳудудларда 205 та Ёшлар саноат ва тадбиркорлик зоналари ташкил этилди. Ўтган давр мобайнида ёшларнинг қиймати 2 триллион 400 миллиард сўмлик 1 242 та лойиҳалари ишга туширилиб, 26 мингдан ортиқ янги иш ўринлари яратилди.

Жорий йилдан бошлаб ёшларга ер ажратиш орқали уларнинг даромадларини ошириш ва бандлигини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришдан сотишгача бўлган занжирни қамраб олувчи янги тизим жорий этилди.

Ҳеч кимга сир эмас, сўнгги йилларда ташки сиёсатимизда ҳам ёшлар масаласи асосий йўналишлардан бирига айланди. Ўзбекистон жаҳонга очилишни бошлади.

Бунинг натижасида, Бухоро шаҳри – Биринчи Туркий дунё ёшлар пойтахти, Тошкент шаҳри – Биринчи Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги ёшлар пойтахти мақомига эга бўлди.

Жорий йилда мамлакатимизда илк маротаба 150 та давлатдан 1 мингга яқин хорижлик ва ўзбекистонлик ёшларни бирлаштирган “Бутунжаҳон ёшлар фестивали” ўтказилди. Албатта бу каби ташкилий тадбирлар Ўзбекистон ёшларнинг хорижлик тенгдошлари билан тенг рақобат муҳитида фаолият олиб бориши ҳамда ҳар томонлама ижтимоий ҳамкорликни ривожлантиришга замин бўла олади.

Бундай улкан марраларни забт этган ёшлар – Янги Ўзбекистоннинг навқирон фарзандлари эканлиги ҳам кенг қўламли ислохотларнинг натижасидир.

Дунёда тараққиёт шиддат билан илгарилаб бораётган ҳозирги даврда илғор билим ва технологияларни эгаллаган, хорижий тилларни ва замонавий касбларни мукамал ўзлаштирган ёшлар ўз Ватанининг ҳақиқий таянчи ва суянчи ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар.

Ҳудду шундай тоифа вакиллари ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан фаол бўлишини ҳамда улар Янги Ўзбекистон жамиятининг ҳар томонлама пойдевори бўлишида ёшларнинг ижтимоийлашуви жараёнини самарадорлигини баҳолашда қуйидаги омилларга ҳам диққат қаратиш талаб қилинади: ҳудудлар ўртасидаги фарқ, қишлоқ ва шаҳар ўртасидаги фарқ, аёллар ва эркеклар ўртасидаги фарқ, бирор ҳудудда доимий ва вақтинча яшовчи ёшлар ўртасидаги фарқ ва бошқалар.

Мазкур рўйхатдан қуйидаги кўрсаткичлар ўрин олиши лозим:

1. Ёшлар ҳолатларини баҳоловчи, жумладан:

1.1. Ижтимоий демографик тавсифи.

14-30 ёшдаги ёшлар хиссаси;

Ёшларнинг ёшга ва жинсга доир тақсмоти ҳамда унинг этно-миллий таркиби;

Ўзбекистон Республикаси ичида ёшларнинг кўчиб юриши ҳамда қишлоқ ва шаҳар ёшлари бўйича тақсмоти;

Ёшларнинг хорижий мамлакатлар бўйича миграциясига оид тақсмоти;

Миграциядаги ёшлар миқдори;

Ҳудудлар кесимида ёшларнинг касалланиш кўрсаткичи (барча касалликлар бўйича);

Ёшлар ўртасида рўй бераётган ўлим сабабларининг тузилмаси;

Ўзбекистон Республикасидаги ёшларнинг оилавий ҳолати;

Ўзбекистон Республикасидаги ёш оилаларнинг миқдори;

Ҳудудлар кесимида ёшлар ўртасида никоҳ ва ажримлар миқдори;

Ёш оилаларда туғилиш даражаси.

1.2. Ёшлар бандлиги.

Ёшлар бандлиги шакллари;

Ишлаб чиқаришдаги ёшлар бандлигининг тақсмоти;

Касбий таълим бўйича ўқув муассасаларини тугатган ёшларнинг ишга жойлашиш кўрсаткичи.

1.3. Ёшлар таълими.

¹ Эгамбердиева 2010: 18-сон

Ёшларнинг таълим олганлик даражаси;

Касбга йўналтирилган ўқув муассасаларининг сони;

1.4. Ёшларнинг ҳарбий хизматга алоқадорлиги (ҳарбий хизматга чақирилувчилар сони, ҳарбий хизматга жалб қилинган ва жалб қилинмаган ёшлар).

1.5. Ёшларнинг ижтимоий фаоллиги, жумладан:

Ёшларнинг ижтимоий сиёсий фаоллиги.

Маҳаллий ва умумреспублика миқёсидаги сайловларда ёшларнинг иштироки;

Ёшларнинг ҳудудларда сиёсий партиялар ва ижтимоий сиёсий ташкилотлар шаклланишидаги иштироки;

Ёшларнинг ўзини-ўзи бошқарув органлари ва болалар ҳамда ёшлар жамоат бирлашмаларидаги иштироки.

Ёшларнинг меҳнат ва иш фаолиятидаги фаоллиги.

Ёшларнинг меҳнатда бандлик ва касбга йўналтирилган дастурлардаги иштироки;

Вақтинчалик ташкил қилинган талабалар меҳнат отрядларида ёшларнинг иштироки.

Ёшларнинг ижодий фаоллиги.

Мамлакат ёш аҳолисига нисбатан халқаро, республика ва маҳаллий миқёсида ўтказиладиган конкурс, танлов ва олимпиадаларда иштирок этаётган ёшлар миқдори;

Расмий ва норасмий ёшлар ижодий бирлашмалари фаолиятида ёшларнинг иштироки.

Ёшларнинг спорт соҳасидаги фаоллиги.

Жисмоний тарбия ва спорт ташкилотларида фаолият юритувчи ёшлар миқдори;

Маҳаллий, ҳудудий, республика ва халқаро миқёсидаги спорт мусобақаларидаги ёшларнинг иштироки;

Ёшлар ўзларининг яшаётган жойлардаги ташкилотларда иштироки;

Чақириқча ёшларни тайёрлаш ва ҳарбий ватанпарварлик ташкилотларида спорт ва жисмоний тарбия билан шуғулланувчи ёшлар.

1.6. Вояга етган ёшларнинг жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик содир этишдаги иштироки.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жиноят содир этган вояга етган ёшлар;

Ёшлар иштирокида содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жиноят;

2. Шу тариқа Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширувчи давлат ҳокимияти органлари фаолиятларини йўналишларга кўра баҳолаш. Улар ўртасида куйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

2.1. Ўзбекистон Республикасида иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш.

Республика миқёсидаги иқтидорли ёшлар маълумотлар базасининг мавжудлиги;

Иқтидорли ёшлар билан ишловчи дастурлар миқдори;

Илмий фаолият билан шуғулланадиган ёшлар билан ишловчи ташкилотлар.

2.2. Оғир ҳаётий шароитга тушиб қолган ёшларга ёрдам кўрсатиш.

Оғир ҳаётий шароитга тушиб қолган ёшлар маълумотлар базасининг мавжудлиги;

2.3. Ёшларнинг касбий мўлжал олиши ва бандлиги.

Ёшларнинг бандлиги ва касбий мўлжал олишига йўналтирилган дастурларнинг мавжудлиги;

Ёшларнинг касбий мўлжал олиши ва иш топишига ихтисослашган ташкилотларнинг мавжудлиги;

Бизнес инкубаторлар миқдори.

2.4. Ёшлар ўртасида асоциал ҳодисалар профилактикаси.

2.5. Болалар ва ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва чақириқча тайёрлаш.

Болалар ва ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва чақириқча тайёрлаш дастурларининг мавжудлиги;

Болалар ва ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва чақириқча тайёрлаш соҳасида фаолият юритувчи ташкилотларнинг мавжудлиги.

2.6. Ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш.

Ёш оилаларнинг миқдори ва ҳолати тўғрисидаги маълумотлар базасининг мавжудлиги;

Ёшларни қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳудудий меъёрий ҳуқуқий базанинг мавжудлиги;

Ёшлар оилаларни қўллаб-қувватлаш хусусан уй-жой билан таъминлаш бўйича дастурларнинг мавжудлиги;

2.7. Ёшларнинг мақсадли гуруҳлари билан ишлаш.

2.8. Ёшларнинг субмаданий бирлашмалари билан ишлаш.

Субмаданий ёшлар бирлашмалари тўғрисидаги маълумотлар базасининг мавжудлиги;

Ёшларга оид давлат сиёсати билан шуғулланувчи ташкилотлар билан ишловчи субмаданий ёшлар бирлашмалари рўйхатларининг мавжудлиги;

Ёшлар субмаданиятлари билан ишлашга йўналтирилган дастурлар.

3. Кейинги бўлим ёшларга оид давлат сиёсатини бошқариш ва унинг инфраструктурасига бағишланади:

3.1. Соҳалар бўйича ҳуқуқий меъёрий база.

Ёшлар ва ёшларга оид давлат сиёсати бўйича қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатлар; Мақсадли дастурлар.

3.2. Ёшлар билан ишловчи ташкилот ва муассасалар.

Ёшлар билан ишловчи ташкилот ва муассасалар билан ишловчи муассасаларнинг умумий миқдори;

Ёшлар билан ишловчи давлат ва нодавлат рўйхатдан ўтмаган ва ўтган ташкилотлар рўйхати;

Ўзбекистон Республикасида ёшларнинг ўзини-ўзи ташкиллаш шакллари.

3.3. Ёшлар ишлари бўйича ташкилотлар.

Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширувчи ташкилотлар тузилмасидаги штатлар номи ва миқдори;

Ёшлар соҳасида фаолият юритувчи орган ходимлари сони;

Ёшлар иши бўйича ташкилотлар таркибидаги тузилмалар рўйхати;

Ёшлар иши бўйича ташкилотлар қошидаги коллегиял органлар (Кенгашлар, комиссиялар);

Ёшларга оид давлат сиёсати соҳасини молиялаштириш;

Ёшларга оид давлат сиёсати соҳасини бюджетдан молиялаштириш.

Мазкур кўрсаткичларни ўзлаштириш ва ўзаро таққослаш ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини баҳолаш бўйича умумий манзарани тасаввур қилиш имконини беради.

Шунингдек, ҳудудлардаги соҳалар бўйича ёшлар иши паспортларини яратиш имконини беради.

Шунингдек, ушбу мезон орқали социологик тадқиқот методлари асосида йиғилган маълумотларга таяниб тайёрланган бутун мамлакат бўйича ёшлар аҳоли тўғрисидаги доклад ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини баҳолашнинг муҳим таркибий элементи ҳисобланади. Мазкур докладдан нафақат статистик маълумотлар, балки бу борада амалга оширилган сиёсат тўғрисидаги ёшларнинг умуман жамиятнинг муносабати акс этиб туради.

Юқорида санаб ўтилганларнинг йиғиндиси ёшлар сиёсати борасида давлат ва жамият томонидан амалга оширилган бошқарувнинг турли даражаларидаги ишлар самарадорлигини баҳолашнинг универсал тизимини ташкил қилади.

Шунингдек, таъкидлаб ўтилган ёшлар аҳоли тўғрисидаги доклад ҳар йили кенг жамоатчиликка тақдим этилиши лозим. Мазкур доклад Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ёшларга оид давлат сиёсатининг жорий йилдаги яхлит манзарасини тасаввур қилиш имкониятини шунга кўра самарасиз соҳалар ҳамда уларда қўлланилаётган механизм ва технологияларнинг натижадорлик даражаси аниқланиб келгуси йилда қолоқ соҳаларни ривожлантириш ҳамда уларда қўлланилган механизм ва технологияларни такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилиб амалиётга тадбиқ қилиниши лозим.

Бундай амалиётнинг яна бир афзал жиҳати шундаки, ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигининг йиллар кесимидаги динамикасини ишлаб чиқиб шунга кўра келгуси йиллардаги истиқболли стратегиясини аниқ белгилаб олиш имконияти яратилади.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Т.: Ўзбекистон, 2017.– 32.б
- 1.2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2017.– 56 б.
- 1.3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б. 496.
4. Ник Бостром: Живем ли мы в компьютерной симуляции. [хтtps://хабр.com/ru/пост/516598/](https://хабр.com/ru/пост/516598/)
5. В.И.Данилов-Данилян, Рейф И.Е. Биосфера и цивилизация: в тисках глобального кризиса. – Москва: Прогресс, 2018. – С. 34.

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ИМКОНИАТИ ЧЕКЛАНГАН ЎҚУВЧИ-ЁШЛАР УЧУН ЯРАТИЛАЁТГАН ШАРОИТЛАР

Понсотова Нафиса Уктамовна,

*Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳузуридаги
Талаба ва ўқувчиларни ижтимоий фаоллигини
ошириш маркази бўлим бошлиғи*

Аннотация: Мазкур мақолада имкониятлари чекланган ёшлар учун таълим муассасаларида яратилаётган имкониятлар ва шароитлар бўйича маълумотлар берилган. Бундан ташқари, инклюзив таълим жорий этилган умумтаълим мактабларида инклюзив таълим учун яратилган шароитларни янада такомиллаштириш бўйича тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: инклюзив таълим, инфраструктура, махсус курс, тренинг.

УСЛОВИИ СОЗДАННЫЕ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Понсотова Нафиса Уктамовна,

*Начальник отдела Центра социальной активности
студентов и учеников при Министерстве высшего
образования, науки и инноваций*

Аннотация: В данной статье представлена информация о возможностях и условиях, созданных в образовательных учреждениях для молодежи с ограниченными возможностями. Кроме того, даны рекомендации по дальнейшему улучшению условий, создаваемых для инклюзивного образования в общеобразовательных школах, где внедрено инклюзивное образование.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инфраструктура, спецкурс, тренинг.

CONDITIONS CREATED FOR STUDENTS WITH DISABILITIES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Ponsotova Nafisa Uktamovna,

*Head of Department, Center for Social Activity
students and pupils under the Ministry of Higher
education, science and innovation*

Аннотация: This article provides information about the opportunities and conditions created in educational institutions for young people with disabilities. In addition, recommendations are made to further improve the conditions created for inclusive education in secondary schools where inclusive education has been introduced.

Ключевые слова: inclusive education, infrastructure, special course, training.

Кириш. Таълим муассасаларида имкониятлари чекланган ўқувчи-ёшлар учун яратилган шароитлар уларнинг таълимга бўлган ҳуқуқини таъминлаш, ижтимоий интеграциясини қўллаб-қувватлаш ва барча соҳаларда муваффақиятли фаолият олиб боришларига ёрдам бериш мақсадида амалга оширилмоқда. Буни таъминлаш учун қуйидаги асосий йўналишлардаги тадбирлар ва шароитлар яратилмоқда:

Жумладан, инклюзив таълим: Инклюзив таълим ўқувчиларга, шу жумладан, имкониятлари чекланган ёшларга таълим беришда барча имкониятлардан тенг даражада фойдаланишга ёрдам беради. Бунинг учун махсус таълим дастурлари, индивидуал педагогик ёрдам, адаптация қилинган ўқув материаллари ва техник воситалар ишлатилади.

Техник ва технологик ёрдам: Имкониятлари чекланган ёшлар учун таълим муассасаларида махсус компьютерлар, планшетлар, экран ўқувчилари, клавиатуралар ва мушакларнинг ҳаракатларини ёрдамчи қурilmалар орқали таълим бериш имкониятлари яратилган. Шунингдек, махсус мобиль дастурлар ва электрон китоблар ҳам таълим жараёнига қўшилади.

Психологик ёрдам: Таълим муассасаларида имкониятлари чекланган ёшлар учун психологик ёрдам хизматлари ташкил этилган. Психологлар ўқувчиларнинг ҳиссий ва ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш, уларнинг таълимга бўлган қизиқишларини ва иштиёқларини қўллаб-қувватлашга ёрдам берадилар.

Инфраструктура ва жисмоний шароитлар: Камҳаракатли ёшлар учун махсус шароитлар яратиш муҳимдир. Бу орада ўқув заллари, лифтлар, махсус ўқиш столлари ва жисмоний фаолликни рағбатлантирувчи воситаларни киритиш мумкин. Бу йўл билан ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий ривожланиши учун барча шароитлар яратилади.

Махсус курслар ва тренинглари: Имкониятлари чекланган ўқувчиларга махсус курслар, мастер-класлар, тренинглари ва семинарлар ташкил этиш орқали уларнинг қобилиятларини ривожлантириш ва ўқишдаги имкониятларини кенгайтириш. Бу, шунингдек, уларнинг ижтимоий ҳаётга фаол интеграциясини таъминлашга ёрдам беради.

Мобиль ва онлайн таълим: Интернет ва мобил платформалар орқали таълим бериш имконияти бўлган ўқувчилар учун махсус онлайн курслар ва таълим дастурлари таклиф қилинади. Бу уларга қийинчиликларга қарамай, ўз вақтида ва қулай тарзда таълим олишга имкон беради.

Шунингдек, бундай шароитлар ўқувчи-ёшларнинг ижтимоий ҳаётда муваффақиятга эришишига, ўз қобилиятларини ривожлантиришга ва қийинчиликларни енгишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 13 октябрдаги “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим-тарбия бериш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4860-сон қарорига мувофиқ Ўзбекистонда инклюзив таълимни ривожлантириш концепцияси қабул қилинди.

Маълумот учун: БРМнинг 4.5 вазифаси – *Таълим муассасалари шароитларини имконияти чекланган болаларнинг манфаатларини ҳисобга оладиган даражада яхшилаш билан ногиронлар учун барча даражадаги таълим ва касбий-техник тайёргарликдан тенг фойдаланиш имкониятини, барча учун хавфсиз ва самарали ўқитиш муҳитини таъминлаш.*

Имконияти чекланган барча ўқувчи-ёшлар асосий таълим муассасаларида инклюзив таълим олиш имкониятига эга бўлишларини, таълим муассасаларни малакали ўқитувчилар билан таъминланганлигини, ногиронлиги бўлган ўқувчи-ёшлар эҳтиёжларига мослаштирилган қулай инфратузилма ва ўқув материаллари бўлишини таъминлаш бугунги кунинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 20 октябрдаги “Ўзбек имо-ишора тили ва Брайл алифбосини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-407-сон қарори билан 2023 йил 1 январга қадар барча даражадаги давлат органларига аҳолига хизмат кўрсатиш йўлга қўйилган бино ва иншоотларда ногиронлиги бўлган шахслар мустақил ҳаракатланиши учун қулай шароитларни яратиш вазифаси қўйилди. Айнан шу масалаларни ҳал этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кўзи ожиз ва заиф кўрувчи болалар учун ихтисослаштирилган мактаб-интернатларда таълим бериш сифатини ошириш ҳамда улар фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2022 йил 18 апрелдаги ПҚ-209-сон қарори билан республикадаги кўришда нуқсони бўлган болалар учун ихтисослаштирилган “Нурли маскан” мактаб интернатларига Ички ишлар вазирлиги масъул этиб бириктирилди. Натижада, Ички ишлар вазирлиги ҳамда маҳаллий ҳокимликлар томонидан барча муассасалар замонавий кузатув камералари билан жиҳозланди ҳамда уларнинг барчасига Брайл ёзувида чоп этадиган махсус принтерлар ҳадя қилинди. Барча муассасаларнинг компьютерларига кўзи ожизлар фойдаланишлари учун ўзбек тилидаги нутқ синтезаторлари дастури ўрнатилди.

Бугунги кунда алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган ўқувчи-ёшлар учун ихтисослаштирилган мактаб ва мактаб-интернатлар **90 та** бўлиб, булардан: **50 таси ақли заиф** болалар учун, **19 таси қар ва заиф эшитувчи** болалар учун, **17 таси кўзи ожиз** ва **заиф кўрувчи** болалар учун, **3 таси таянч аъзоларида нуқсони** бўлган болалар учун, **1 таси нутқида нуқсони бўлган** болалар учун ихтисослаштирилган мактаб-интернатлари ҳисобланади.

Инклюзив таълим жорий этилган умумтаълим мактабларида инклюзив таълим учун шароитларни яхшилаш, шу жумладан, ногиронлиги бўлган болалар билан иш олиб борадиган педагогларни тайёрлаш мақсадида Буюк Британия, Япония, Финляндия давлатларидаги тажрибани ўрганиш ва жорий этиш йўлга қўйилган.

Имконияти чекланган ўқувчи-ёшлар тоифасини аниқлаш муҳим, чунки уларга таълим беришдаги етарли шарт-шароитлар ва ёрдам кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Ушбу тоифага кирган ўқувчилар ўзларининг физик, ақлий ёки эмоционал эҳтиёжларига қараб турли хил категорияларга бўлиниши мумкин. Қуйида имконияти чекланган ўқувчи-ёшларнинг асосий тоифалари келтирилган.

Жисмоний имкониятлари чекланган ўқувчилар:

Бу тоифага кирувчи ўқувчилар турли жисмоний касалликлар, травмалар ёки генетик омиллар туфайли ҳаракатланишда қийинчиликларга дуч келадилар. Уларга ўқиш учун махсус қурилмалар ва шароитлар зарур бўлади. Масалан:

- Мобилликда чекловлари бўлган ўқувчилар (кресло ва ходим ёрдамига эҳтиёж);
- Камҳаракат ёки ногиронликлари бўлган ўқувчилар (масалан, ҳар бир ҳолатга мослаштирилган ўқиш шароитлари).

Ақлий имкониятлари чекланган ўқувчилар:

Ушбу тоифага кирувчи ўқувчиларда интеллектуал ривожланишда баъзи кечикишлар ёки чекловлар бўлиши мумкин. Улар махсус таълим дастурларига ёрдам кўрсатишга эҳтиёж сезади. Бу тоифага кирувчи ўқувчиларга қуйидагилар киради:

- Интеллектуал қаришлик ёки ўқишда жиддий қийинчиликларга дуч келганлар;
- Ақлий ўзгаришлар, синдромлар ёки имкониятлар билан боғлиқ бўлган бошқа ҳолатлар.

Эмоционал ва психо-ижтимоий имкониятлари чекланган ўқувчилар:

Бу тоифага кирувчи ўқувчиларда психологик ёки эмоциявий муаммолар бўлиши мумкин. Улар таълим жараёнида қийинчиликлар юзага келтириши мумкин, масалан, стресс, депрессия, айрим ҳодисаларга жавоб реакциясининг нотўғри тарзи. Бундай ҳолатлар қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

Психологик муаммолар (масалан, депрессия, анксиозлик);

Халқаро ёки ижтимоий муносабатларда муаммолар (масалан, ижтимоий изоляция ёки оқибатлар).

Иштиёқ ва диққатни сақлаш муаммоларини бошдан кечираётган ўқувчилар:

Бу тоифадаги ўқувчиларда диққат ёки иштиёқни узоқ вақт сақлашда қийинчиликлар бўлиши мумкин. Уларнинг таълимга эътиборини жалб қилиш учун махсус метод ва ёрдам талаб этилади. Ушбу тоифага киради:

- Диққат муаммолари бўлганлар;
- Иштиёқни сақлашда қийинчиликларга дуч келганлар.

Энг яхши талаблар билан боғлиқ бўлган ўқувчилар:

Бу тоифага кирган ёшлар ўқиш жараёнида жисмоний ёки ақлий муаммоларга эга бўлишмаслиги мумкин, лекин уларнинг ҳаёт ва таълимга боғлиқ талаблари алоҳида бўлиши мумкин. Улар махсус шартлар, маданий ёки тил барқарорлигини таъминлашга эҳтиёж сезишлари мумкин.

Шахсий, ижтимоий ёки бошқа турдаги муаммоларга эга бўлган ўқувчилар:

Бу тоифадаги ўқувчиларнинг имконсизликлари аниқ бир физик ёки ақлий муаммо билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин, лекин уларда ижтимоий ёки шахсий муаммолар бўлиши мумкин.

Масалан: Жамиятдан ҳеч қачон ёрдам олишига, иштиёқсизликка ёки оилавий муаммоларга эга бўлганлар.

Олий таълим муассасаларида инклюзив таълим — барча талабаларга, шу жумладан имкониятлари чекланган ёшларга, таълимга тенг кириш имконини беришга қаратилган муҳим йўналишдир. Инклюзив таълимда амалга оширилаётган ишлар билим олиш жараёнида барча талабалар учун тенг имкониятлар яратиш, уларнинг шахсий эҳтиёжларига мослаштирилган шароитлар ва педагогик воситаларни таълимга жорий қилишга қаратилган.

Инклюзив таълим дастурларини ишлаб чиқиш бўйича олий таълим муассасаларида инклюзив таълимнинг асосий принциплари талабаларнинг турли эҳтиёжларига мос келиши керак. Мавжуд таълим дастурлари ва курсларининг умумий талабларга қўшилиши, имкониятлари чекланган талабаларнинг талабларига мослаштирилиши ҳамда индивидуал ўқитиш йўналишлари ишлаб чиқилмоқда. Бунда асосий эътибор таълимнинг барча талабалар учун ишлашини таъминлашга қаратилган.

Педагогик ва психологик ёрдам инклюзив таълимда талабаларнинг ҳиссий, ижтимоий ва психологик эҳтиёжларини ҳисобга олиш муҳим. Олий таълим муассасаларида психологик ёрдам хизматлари, тренинглар, психотерапевтлар ва педагогик кўмаклар ташкил этилган. Бу хизматлар талабаларга таълим жараёнида ўзига хос муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Жисмоний имкониятлар ва инфраструктура бўйича олий таълим муассасаларида имкониятлари чекланган талабалар учун жисмоний шароитлар яратишга катта эътибор қаратилаётган. Бу, масалан:

- Мобилликни чекловчи талабалар учун лифтлар, махсус пандуслар ва жисмоний мўжаралар;
- Махсус ўқиш столлари, креслолар ва техник воситалар;
- Биноларнинг инклюзив талабларга мос бўлишини таъминлаш.

Махсус таълим технологиялари ва воситалар бўйича олий таълим муассасаларида инклюзив таълимга йўналтирилган техник воситалар ва технологиялар фойдаланилади. Бу техник ёрдам воситаларига қуйидагилар киради:

- Электрон китоблар, экран ўқувчилари ва махсус компьютер дастурлари;
- Овозли ўқув материаллари;

- Видеолар ва мултимедиа материаллар, уларнинг хавфсиз ва қабул қилинишини таъминлаш.

Олий таълим муассасаларида махсус курслар ва тренинглар бўйича инклюзив таълимни ривожлантириш мақсадида олий таълим муассасаларида махсус курслар ва тренинглар ташкил этилади. Бунда талабаларнинг шахсий эҳтиёжлари ва билим олишга бўлган кўникмаларига эътибор берилади. Масалан, камҳаракатли талабалар учун махсус ўқиш методикалари ёки ақлий муаммоларга эга талабалар учун индивидуал дарслар ташкил қилиш.

Онлайн таълим платформалари ва модуллар бўйича инклюзив таълимнинг муҳим компонентларидан бири онлайн таълимнинг имкониятларидан фойдаланишдир. Бу, айниқса, ҳар хил муаммоларга эга талабалар учун муҳимдир, чунки онлайн таълим дастурлари ўз вақтида ва қулайлик билан таълим олишга ёрдам беради. Олий таълим муассасаларида интернет-ресурслар, видеолекциялар ва интерактив платформа орқали инклюзив таълимни жорий этиш ишлари олиб борилмоқда. Қабул қилиш ва танлов жараёнини мослаштириш бўйича инклюзив таълим концепцияси талабаларни қабул қилиш ва танлаш жараёнида ҳам акс этмоқда. Олий таълим муассасалари имкониятлари чекланган талабалар учун махсус қабул шартлари, тестлар ва имтиҳонларни ташкил этишади. Бунинг ортидан талабаларга мос равишда таълим олишга ёрдам берадиган индивидуал дастурлар ишлаб чиқилади.

Талабаларнинг ижтимоий интеграцияси юзасидан инклюзив таълим на фақат академик билимлар беришга, балки ижтимоий ҳаётга интеграция қилишга ҳам қаратилган. Олий таълим муассасаларида имкониятлари чекланган талабаларга ижтимоий тадбирлар, клублар ва кўнгилочар фаолиятлар орқали жамиятга интеграция қилиш имкони яратилади.

Устозлар ва мутахассисларнинг малакасини ошириш бўйича олий таълим муассасаларида инклюзив таълимни самарали амалга ошириш учун педагоглар ва мутахассисларнинг малакаси доимий равишда оширилиб бормоқда. Устозлар учун махсус тренинглар ва семинарлар, ҳамда инклюзив таълимга йўналтирилган курслар ўтказилмоқда. Бу ўқитувчиларга ўқувчиларнинг индивидуал эҳтиёжларини тушуниш ва уларга мослаштирилган таълим бериш имконини беради.

Бугунги кунда Япониянинг Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги ЈСА томонидан Ўзбекистонда “Мақтабгача таълимда инклюзив таълим амалиётини кучайтириш” номли лойиҳаси доирасида Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик республика ташхис маркази инклюзив таълим лабораторияси бўлими билан умумтаълим мактабларида тажриба-синов тариқасида ташкил этилган инклюзив ва бошланғич таянч коррекцион синфларда фаолият кўрсатаётган бошланғич синф ўқитувчилари, махсус ўқитувчи, психолог, мактаб раҳбарлари учун ўқув семинарлари ва тренинглар ўтказилиб босқичма-босқич уларнинг малакаси ошириб борилмоқда.

Хулоса:

Имконияти чекланган ўқувчи-ёшлар тоифасини аниқлаш, уларнинг индивидуал эҳтиёжларига мослаштирилган таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва ёрдам кўрсатиш учун муҳимдир. Бу ўқувчиларнинг имкониятларини кенгайтириш, таълимга бўлган муносабатларини яхшилаш ва уларнинг ижтимоий ҳаётга фаол жалб этилишини таъминлаш учун муҳим қадамдир.

Олий таълим муассасаларида инклюзив таълим бўйича амалга оширилаётган ишлар имкониятлари чекланган талабаларнинг таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш, уларга раванқ топиш ва ижтимоий интеграциясини рағбатлантиришга қаратилган. Бунда таълимнинг ҳар бир талабанинг шахсий эҳтиёжларига мослашган шаклда ташкил этилиши муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.Мадатов. “Инклюзив таълим”. Дарслик. “BEST PUBLISH” нашриёти. 2024. ISBN рақами: 978-9910-9291-5-1. 239 бет.
2. Д.С.Қахарова. “Инклюзив таълим технологияси”. Монография. “Фан ва технология” нашриёти. 2014. ISBN рақами: 978-9943-4269-2-4. Тошкент. 192 бет.
3. Р.Шомахмудова. “Махсус ва инклюзив таълим (Халқаро ва миллий тажрибалар)”. Услубий қўлланма. “Чашма Принт”. 2011. ISBN рақами: 978-9943-350-71-7. Тошкент. 214 бет.
4. Р.Шомахмудова, А.Бердиева. “Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълимда ўқитиш услублари”. Услубий тавсиянома. “Ishonch markaz servis” нашриёти. 2008. Тошкент. 90 бет.

O'QUVCHILARDA FOLKLOR NAMUNALARI ORQALI VOKAL-XOR MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH

*Raximberdiyeva Hojtiniso Muqimjon qizi-
Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti*

Annotatsiya: maqolada o'zbek xalq folklor qo'shiqlari vositasida o'quvchilarda vokal- xor malakalarini shakllantirish texnologiyalari to'g'risida ilmiy-pedagogik qarashlar keltirilgan. Unga ko'ra, xalq folklor qo'shiqlarini o'rgatish orqali o'quvchilarda avvalo, milliy xalq folklor merosimizga muhabbat, shuningdek, talaffuzda chiqarish qiyin bo'lgan ba'zi harflarni jaranglatishni moslashtirishga erishish mumkinligi, shuningdek, darslarda ilg'or pedagogik va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning samarali jihatlari haqida ilmiy- pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqish yoritilgan.

Kalit so'zlar: Vatan, folklor, estetika, tafakkur, milliy musiqa merosi, vokal -xor malakalari, qadriyat, ma'naviy, an'anaviy ijro uslublari, vatanparvarlik, mehnatga muhabbat, odamlarga ishonch, do'stlarga sadoqat, axloq.

O'zbek xalqi azaldan urf-odat va an'analari bilan boshqa xalqlardan ajralib turgan. Mustaqillik sharofati bilan qanchadan qancha milliy qadriyatlarimiz tiklandi. Ayniqsa, milliy folklor namunalari kishiga o'zgacha zavq bag'ishlaydi. Insonni fikr mulohazaga undabgina qolmay, vatanparvarlik hissini uyg'onishiga sababchi bo'ladi. Shu bois, o'zbek milliy folklor namunalarini asrash, qayta ishlash va barcha hududlarga targ'ib qilish, ko'p asrlik tariximizni kelgusi avlodga to'la -to'kis yetkazishda asosiy vosita hisoblanadi. Hozirgi kunda o'quvchi yoshlarga musiqiy ta'lim berishni milliy xalq folklor namunalaridan boshlash maqsadga muvofiqdir. Ta'limning ilk davrlaridan boshlab, bolalarga shunday namunalarni o'rgatish va ijro ettirish ularning qalbida milliy tariximizga muhabbat va qadriyatlarimiz davomiyligiga sabab bo'la oladi. O'quvchi yoshlarga milliy musiqamizni o'rgatishni o'ziga maqsad qilgan pedagog xalq folklor namunalaridan unumli foydalana bilishi lozim.

O'quvchilarda folklor namunalari orqali vokal-xor malakalarini shakllantirishda o'qituvchidan chuqur bilim va ijodiy qobiliyatni talab qiladi. Ta'limda zamonaviy metodlardan foydalanib dars jarayonini tashkillashtirish dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. An'anaviy dars tizimidan chetlashib noan'anaviy mashg'ulotlar tashkil etish pedagogning ilmiy salohiyatini yanada oshiradi. Shunday noan'anaviy uslublarga vokal- xor mashg'ulotlarini folklor qo'shiqlari hamohangligida tashkil etishni misol qilish mumkin. Xalq va akademik kuylash elementlarini birlashtirish talabalarni yakkaxon kuylashga o'rgatishda muvaffaqiyatga zamin yaratadi.

Dastavval, bolalar folklori haqida so'z yuritar ekanmiz, bolalar folklori keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, bunday poetik namunalarda erkalash xususiyati yetakchidir. O'z navbatida erkalash she'riyatiga mansub namunalarning ijro maqsadi, o'rni va bola yoshi, saviyasiga ko'ra guruhlarga bo'linadi: Birinchi guruhga mansub qo'shiqlar bolaning beshikdagi davri bilan

275

chambarchas bog'liq. Shuning uchun ularni beshik qo'shiqlari deyishadi. Allalar, aytimlar, olqishlar, ana shunday xususiyatlarga ega. Beshik qo'shiqlari bola uch yoshga to'lgunga qadar aytiladi.

Qo'zi boqqan qo'y etsin,

Topganimga To'y yetsin.

To'y-To'ylarga ulansin,

Davlat boshingga urnashsin.

Alla-yo, alla.

Ikkinchi guruhga oid qo'shiqlar bola tug'ilganidan to 10-11 yoshga to'lgunga ijro etiladigan aslida beshik bilan bog'lanmagan onalik mehri tarovatidan yuzaga kelgan badihalardir. Bunday folklor namunalariga yana ko'plab misollar ayta olamiz. Vokal -xor mashg'ulotlarida bolalalarning yosh va salohiyatiga qarab folklor namunalaridan to'g'ri foydalana olish natijasida talaffuzdagi ba'zi nuqsonlardan xalos bo'lishga ham erishish mumkin. O'quvchilarda milliy insoniy fazilatlarini - folklor qo'shiqlari yordami bilan tarkib toptirmoq barobarida o'qituvchi ikki tomonlama ijobiy natijaga erishadi. Bunda, avvalo, o'quvchi dars mavzusini o'zlashtiradi, ikkinchidan, o'quvchida milliy musiqamiz, boy va betakror xalq qo'shiqlarimizga muhabbat uyg'onadi. Vokal - xor mashg'ulotlarida xalq qo'shiqlarining naqorat qismidan foydalanish ham ayni maddao. Misol uchun: "Chamanda gul", "Chittigul" "Chimchilab-chimchilab" kabi qo'shiqlarni ovoz sozlash mashqlari tarzida foydalanish mumkin. Darslarda xalq qo'shiqlaridan foydalanish natijasida, bola ongida singib borilishi, shuningdek, talaffuz noqulay bo'lgan "F", "Q", "G", "O" kabi harflarning jaranglashiga asta-sekin moslashib borishiga erishish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, folklor qo'shiqlari vositasida vokal - xor mashg'ulotlarini tashkil etib, bir qancha ijobiy natijalarga erishamiz. Eng avvalo, yosh avlodda milliy tariximizga muhabbat, qadriyatlarimizga mehr uyg'onadi. Qadim o'tmishimizdan qolgan boy merosni kelgusi avlodga to'la to'kis yetkazishga xizmat qiladi. Talaffuzda nuqsoni bor bolalarda sodda, tilga o'nashgan erkalamachoqlar vositasida ko'zlangan ijobiy natijaga erishish mumkindir.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov bejizga xalq folklori haqida quyidagi so'zlarni aytmaganlar: "Qadimgi ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy til bilan aytsak, Sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida xaromdan hazar, nopokka, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyon bo'lishi kerak". Demak, mana shu poklikka, yaxshilikka yetaklovchi yo'lni yo'lchirog'i - pedagog, ustozlardir. Har tomonlama ma'naviyatli, komil inson tarbiyalash - eng oliy maqsadimizdir!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hodi Zarif. O'zbek sovet folkloristikasi tarixidan // O'zbek sovet folklori masalalari. Tadqiqotlar. 1-kitob. T.: "Fan", 1970.

2. Hasanova Navbahor Hamraqulovna. (2020). Bo'lajak o'qituvchilarning o'zbek mumtoz musiqasida kasbiy malakasini oshirish muammolari. **Xalqaro ilg'or fan va texnologiyalar jurnali**, 29 (08), 3489-34953495. <https://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/25558>

YOSHLARNING MA'NAVIY-AXLOQIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA MUSIQA MADANIYATINING AHAMIYATI

*Murodullayeva Marjona G'ayrat qizi-
Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantirishda san'atning, xususan, musiqa madaniyatining o'ziga xos imkoniyatlari, bu boradagi dolzarb muammolar va ularning yechimiga doir ilmiy-metodik tavsiyalar atroflicha yoritib berilgan. Shuningdek, unda musiqa madaniyatining ushbu imkoniyatlaridan maqsadli ravishda, samarali foydalanish yuzasidan o'ziga xos takliflar kiritilgan.

Kalit so'zlar: mumtoz musiqa, kasbiy musiqa, ashula, musiqa, raqs, folklor ijrochiligi, musiqa madaniyati, ijodkor.

O'zbek xalqining musiqa madaniyati juda uzoq tarixga ega. Ma'naviyatimizning asosiy bo'g'ini bo'lgan musiqiy madaniyatimiz, an'anaviy qo'shiqlarimiz, maqom ijrolari hamisha xalqimizning kundalik hayotida ma'naviy ozuqa sifatida e'tirof etib kelingan. Xalq og'ir kunlarida musiqadan najot izlagan, xursandchilik kunlarida ham qo'shiq va musiqa unga hamroh bo'lgan. Zero, bugungi muborak kunlarimizda, o'zligimizni anglab borayotgan bir davrda ulkan ma'naviyatimizning bir bo'lagi bo'lgan, ota-bobolarimizdan meros bo'lib kelgan milliy musiqiy madaniyatimizga suyanish, an'anaviy qo'shiqlarimizga murojaat qilish tabiiy bir holdir. Bularning barchasi barkamol avlod tarbiyasida, yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy musiqa va qo'shiqlarimiz odamlarni hamisha iymonga, mehr-oqibatga, odamiylikka chorlab kelgan. Bugungi kunda ham shu dolzarbligini yo'qotmagan holda kishilar ongini shakllantirish yo'lida, barkamol avlod tarbiyasida o'ta muhim vosita sifatida asosiy omillardan bo'lib qolaveradi.

O'zbek xalq musiqa madaniyatining taraqqiyoti davomida xalq mumtoz musiqasi, an'anaviy kasbiy musiqa, xalq bastakorlik yo'llari, shuningdek, folklor - havaskorlik musiqiy merosi singari shaklan va usluban bir-biriga yaqin ijrochilik ko'rinishlari bir-birini to'ldirib keldi. Ushbu musiqiy merosimiz bugungi kunimizda ham ma'naviy madaniyatimizning bir bo'lagi sifatida namoyon bo'lmoqda. Mustaqillik sharofati bilan milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga, urf-odatlarimizga, unutilayozgan, tarixan qadrli an'analarimizga bo'lgan e'tibor, ularni yangidan isloh etish jarayoni ustivor yo'nalish kasb etdi. Milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, ma'naviy boyligimizga bo'lgan e'tibor davlat miqyosiga ko'tarildi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ota-bobolarimizdan, ajdodlarimizdan qolgan ma'naviy boyliklarni, jumladan, musiqiy madaniyatni avaylab asrash, tiklash borasida, qolaversa, zamon bilan hamohang qadam tashlash borasida talaygina ishlar qilindi. Bu borada o'tgan ajdodlarimiz tomonidan bizlarga meros bo'lib kelayotgan ulkan ma'naviy boyligimiz asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Ashula, musiqa, raqs, folklor ijrochiligi san'ati milliy musiqa san'atining xalq hayoti va ijodi bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'lgan va rivojlanib kelgan qadimiy san'at turlaridan hisoblanadi. Ayniqsa, xalqimizning an'anaviy ruhdagi qo'shiqlari o'lmas meros bo'lib, barcha davrlardagidek bugun ham barcha tarbiyaviy talablarga «labbay» deb javob bermoqda. Lekin, shu bilan bir qatorda faqat tarixga sajda qilmay, bugungi kunning ruhiga mos tarzda qo'shiqlar yaratish ishi milliy ma'naviyatimizni rivojlantirishda

bosh omillardan bo'lmish musiqiy san'at bilan shug'ullanayotgan barcha mutaxassis va san'atkorlarga muhim vazifa qilib qo'yilishi tabiiydir. Hozirgi davrga kelib, mamlakatimiz tamomila yangi jamiyat, yangi turmush va yangi hayotni boshlab yubordi. Odamlarimiz qalbi, tafakkuri va tasavvurida o'zgarishlar paydo bo'ldi.

Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, ma'naviyat masalasi millat tarixi, axloqiy va diniy qadriyatlar, madaniy meros, an'ana va rasm-rusumlar, milliy madaniyat, vatanparvarlik va insonparvarlik, milliy o'zlikni anglash singari juda ko'p omillarni o'z ichiga oladi va pirovardida, inson shaxsini belgilashda asosiy mezon vazifasini bajaradi. Ushbu tamoyillardan kelib chiqib, ma'naviy jabhalarning barcha yo'nalishlari o'zlarining maqsad va vazifalarini belgilab olishlari zarur bo'ladi. Ayniqsa, bu jabhada musiqiy madaniyatning ma'naviy hayotda tutgan o'ziga xos o'rnini baholash, uning ta'sirchanlik kuchini Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi tomonga yo'naltirish uning bosh mezonini ekanligini anglash muhimdir. Madaniy hayotda bugungi kunda shu tamoyilga ko'ra siljishlar kuzatilmoqda. Ijodkorlarning fikri-zikri ana shu tamoyillar yo'liga yo'naltirilgan desak, xato qilmagan bo'lamiz.

Musiqi madaniyati, musiqa san'ati o'zining serqirraligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, o'zining chuqur ildizlari qadimgi davrlarga yetib boradigan o'zbek xalqining boy musiqa merosi hozirgi kundalik hayotimizdan ham tushgani yo'q. U xalq ijodining yuksak namunalari, folklor ijrochiligi, kuy tuzilishi, mazmunan rivojlangan cholg'u va ashula asarlari, dostonlar ijrochiligi hamda murakkab ijrochilik turkumi atalmish maqom musiqasini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, xalq musiqiy madaniyatida o'zlarining barcha davrlarda sezilarli hissalarini qo'shib kelayotgan xalq bastakorlarining ijodi ham salmoqli o'rin tutadi.

Sog'lom fikrlovchi, mustaqil qaror qabul qila oladigan yosh avlod tarbiyasida tarbiya jarayoni qanchalik maqsadga muvofiq, pedagogik jihatdan to'g'ri, samarali bo'lishi uning qay darajada tashkil etilishiga bog'liq. Yosh avlodni begona, buzg'unchi g'oyalar ta'siridan saqlash, ularning hayotga yengil-yelpi munosabatda bo'lishlariga yo'l qo'ymaslik, ularda ezgu g'oyalar va fikrlarni shakllantirish, ijtimoiy faol, mustaqil fikrlay oladigan shaxs xususiyatlarini tarkib toptirish orqali yoshlarning ma'naviy saviyasini yuqori darajaga ko'tarish mumkin. Bu maqsadlarga erishishda musiqa tarbiyasi, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, juda ko'p tabiiy hamda samarali imkoniyatlarga boydir.

Ijodkor o'zbek xalqi badiiy so'zning va musiqiy ohangning yosh avlod tarbiyasidagi kuchi va jozibasiga qadim zamonlardan oqib o'tgan. U o'zining eng noyob asarlarini so'z va ohang mo'jizasi bilan bunyod etgan. Musiqa tarbiyasida xalq qo'shiqlaridan, ulardagi ajdodlarimizning madaniy-ma'rifiy dunyoqarashlaridan tashkil topgan tarbiyaviy vositalardan sog'lom tafakkurli yoshlarni tarbiyalash yo'lida ijodiy foydalanish yaxshi samara beradi. Yosh avlod qalbiga milliy madaniyatimiz va ma'naviyatimiz g'oyalarini bolaligidanoq singdirib borish uchun o'zbek xalq folklor qo'shiqlaridan foydalanish, ayniqsa, bolalar folklorini maqsadli ravishda qo'llash oldindan kafolatlangan natijalarga erishishni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. T., - 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2018 yil, 6-sentyabrda Xalqaro maqom san'ati anjumanining ochilish marosimidagi nutqi. T., - 2018.
3. Mirziyoyev Sh.M. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 1-ilova. Xalq so'zi gazetasi. - 2017 yil 8 fevral soni va internet resurs: www.lex.uz.
4. M.Xayrullayev. "Ma'naviyat yulduzlari" - T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001. 147-169 betlar.

ABU ALI IBN SINONING BADANTARBIYA VA JISMONIY MASHQLAR TO'G'RISIDAGI QARASHLARI

Umarova Shahlo Faxriddinovna-

Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi terapiya fanlari o'qituvchisi

Har bir xalqning, har bir yurtning qadr-qiyamati, uning bashariyat tarixidagi o'rnini va maqomi jahon ilm-fani va madaniyati rivoji, umumbashariy tamaddun va taraqqiyotiga qo'shgan hissasi bilan baholanadi. Butun jahonga mashhur bo'lgan Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Ulug'bek, Navoiy va boshqa ko'pgina allomalar jahon ilm-fani rivojiga hissa qo'shgan siymolardir. Shunday buyuk siymolardan biri Abu Ali ibn Sinodir. Buyuk mutafakkir qomusiy olim Abu Ali ibn Sinoning jahon ilm-fani, adabiyoti va san'ati taraqqiyoti tarixida roli beqiyosdir. U G'arbda Avitsena nomi bilan mashhurdir. Olim matematika, falsafa, tibbiyot, biologiya, pedagogika, psixologiya, mantiq,

fizika, ilmlari bobiga katta salohiyatga ega bo'lib, ruboiy va g'azallar ham bitgan olimdir. Uning she'riy xazinasidan o'z davrida ham, keyinchalik ham, shoirlar bahramand bo'lishgan.

Ibn Sino tibbiyot va uning mohiyati va vazifalari haqida so'zlab, avvalo tibbiyotning o'zi qanday fan degan masalaga to'xtaladi. U tibbiyotga bunday ta'rif bergan: "Tibbiyot shunday bir ilmki, u bilan inson gavdasining ahvoli sog'lik va kasallik jihatidan o'rganilib, uning mavjud sog'ligini saqlaydi va yo'qotilganini tiklaydi. Ibn Sinoning bu ta'rifiga juda bir muhim bir fikr bor. U salomatlikni saqlash masalalarini birinchi o'rinda qo'ygan. Demak Ibn Sinoning tushunishicha, tibbiyotning asosiy vazifasi, kishilar sog'ligini saqlashdan iborat. Bu fikrlar yuksak darajada rivojlangan hozirgi zamon tibbiyotining asosiy qoidalariga butunlay mos keladi. Ibn Sino o'zining fikrlari bilan o'sha zamondagi ko'pchilik tibbiyot namoyondalarining fikrlaridan ming yil ilgari ketgan edi.

Ibn Sinoning fikricha inson tanasidagi jarayonlar (o'sish, rivojlanish, ovqat hazm qilish, muskullar harakati, fikrlash h.k.)ni boshqaruvchi quvvatlar (ya'ni kuchlar) mavjud. Aslida bu tushunchaga mashhur Rim hakimi Klavdiy Galen asos solgan edi. Galen har bir a'zoning o'z boshqaruvchi quvvati bo'ladi, deb hisoblagan. Ibn Sino quvvatlar haqidagi mulohazalarida shu fikrni asos qilib olgan bo'lsa kerak. Ibn Sino quvvatlarni uch turga bo'lgan. Bular nafsoniy, tabiiy va hayotiy quvvatlardir. Bu quvvatlarning har biri o'ziga xos funksiyani bajaradi. Har bir quvvatdan ma'lum bir harakat, (faoliyat) paydo bo'ladi. Nafsoniy quvvatning manbai miyadir. Nafsoniy quvvat, idrok etish va fahm qilish jarayonlarini bajaradi. Ibn Sino markaziy va periferik asab tizimining funksiyasini to'g'ri ko'rsatib bergan. Lekin, bu faoliyatning reflektor usulda amalga oshirishni bilmay, uni mavhum quvvat (kuch) bilan bo'g'lagan. Ibn Sinoning yozishicha, tabiiy quvvat inson shaxsini saqlaydi, va uning oshishini boshqaradi. Bunda u ko'payish (urchish) ishini ham yo'lga solib turadi. Umuman tabiiy quvvat inson navini saqlaydi. Shuning uchun tabiiy quvvatning navi saqlash qismi moyakda joylashgan.

Ibn Sino tibbiyotning vazifasi salomatlikni saqlashdan iborat, degan fikrni asarlarida ko'p marta ta'kidlagan. Masalan, nazm bilan yozilgan "Urjuza fi-t-tib" (Tibbiy urjuza) nomli kitobida bu fikrni qisqa va ixcham qilib, "Tibbiyot- sog'liqni saqlash va kasalliklarni tuzatishdan iborat (fan)", deb yozgan. "Urjuza fi-t-tib" mazmun va hajm jihatdan "Tib qonunlari" dan so'ng ikkinchi o'rinda turuvchi katta she'riy asardir.

Ibn Sino "Tib ilmlari qonuni" asarida bola katta bo'lib, yetilgan chog'ida quvvatni oshirish uchun jismoniy tarbiyaga ahamiyat berish zarurligini aytadi. Uning uqtirishicha, odamning yigitlik, yetuklik yoshida hamda ulg'aygan yoshida sog'lik-salomatligini saqlash uchun zarur bo'lgan jismoniy mashg'ulot bilan shug'ullanishi kerak. Ulug' mutafakkir jismoniy tarbiya deb inson salomatligi uchun zarur bo'lgan badanni turli xil mashg'ulot harakatlariga o'rgatishni nazarda tutadi. Uning fikricha, jismoniy mashg'ulotlar bilan o'z vaqtida va mustaqil shug'ullanib boruvchi odam hech qanday davolanishga muhtoj bo'lmaydi. Jismoniy mashg'ulot inson ruhini ham tetiklashtiradi. Ammo jismoniy mashg'ulotlar ortiqcha bo'lmasligi kerak, aks holda badanning tezda charchab qolishiga olib keladi. Jismoniy mashg'ulotlarni butunlay tashlab yuborish esa, badanning qarib, tezda ishdan chiqishiga sabab bo'ladi.

Buyuk mutafakkir, ensiklopedist olim Abu Ali ibn Sino: "Badan tarbiya-sog'liqni saqlashda ulug'vor usuldir", deydi, bu fikrda: "Kimki qilsa harakat-sog'lig'ida bo'lar barakat", - degan naqlni eslatadi. Abu Ali ibn Sino "Tibbiy doston" ("Urjuza") asarida riyoziyat-badantarbiyasi haqida to'xtalib, uning bir necha xillari bo'lishi, bu jismoniy mashqlar bilan o'rtacha shug'ullanish sog'liqqa foydali ekanligini bunday ta'riflaydi:

"Bilsang riyoziyat turlari necha-necha
Sharofatli bo'lur esa u o'rtacha.
To'g'ri va mo'tadil bo'lib o'sgay badan
Kir-chir ila chiqindidan qutular tan¹

Olim yana jismoniy mashqsiz yurish badanda yomon xiltarning yig'ilishiga sabab bo'lishini alohida uqtirib, bunday deb yozadi:

"Riyoziyatsiz yotishdan ko'p topma rohat,
Bu rohatdan topolmassan hech manfaat.
Jim yotsang iflos xilt-la to'lar badan,
G'izocha hech hozirlanmas biror maskan"

¹A. Irisov. Abu. Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlari-Dushanbe: Irfon. 2008.-23 bet.

Ibn Sino jismoniy tarbiya orqali yaxshi hulq – atvorni tarbiyalanuvchining ichki, shaxsiy sifatlariga aylantirish zarurligini ta’kidlaydi va u birinchilar qatori tarbiyachilar tomonidan hayotiy vaziyatlar yaratilishi masalasining maqsadga muvofiq ekanligi haqidagi fikrni bayon qiladi.

Mutafakkir sog’lom avlod deganda ham jismoniy, ham ma’naviy tomondan yetuk, bardam, har ishga qodir, ilg’or madaniyatli kishilarni ko’zda tutadi. Darhaqiqat, shunday noyob fazilatlarga ega avlodni tarbiyalab voyaga yetkazayotgan xalq kelajakda ochiq ko’z, yorug’ yuz, katta ishonch bilan qaraydi. Ona tabiat ato etgan oliy mohiyatga ko’ra biz-o’zbeklar hayotimizning, umrimizning mazmuni farzandsiz tasavvur etolmaydigan xalqmiz. Dunyoga kelib farzand ko’rish, imorat qurish nihol ekib, bog’ yaratish, otabobolarimizdan qolgan nasliy an’ana, ezgu tilak va qutlug’ insoniy burchdir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, xalqimiz tarixining mashaqqatli sinovlari osha o’zining ana shu oliyjanob xislat-fazilatli an’analarga zavol yetkazmay saqlab kelmoqda. Ajdod-avlodlarimiz o’z nasllarini umumbashariy tuyg’ular, o’lmas Sharq falsafasi, ilmiy qadriyatlarimiz ruhida tarbiya qilib kelganlar.

Insonning kuch va qobiliyatlari jismoniy, aqliy va ahloqiylikka ajratiladi. Shunga binoan insonning bu kuch-qobiliyatlarining taraqqiysi, yuksalishini ta’min etadigan tarbiya ham uch qismga ajraladi, bular badan tarbiyasi, aql tarbiyasi, ahloq tarbiyasidir.

Badan tarbiyasining maqsadi har tomonlama yetuk, jismonan chiniqqan, sof fikrli, mard, sabotli, qat’iyatli, Vatanni himoya qila oladigan shaxslarni kamol toptirishdan iborat. Abu Ali ibn Sino asarlarida keltirilgan g’oyalar insonni

ulug’laydi.

Ibn Sino birinchi bo’lib tarbiyaning ilmiy-pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi. Jismoniy mashqlar, to’g’ri ovqatlanish, uyqu, badanni toza tutish tartibiga rioya etish inson sog’lig’ini saqlashda muhim omillardan ekanligini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan asoslab bergan edi.

Xulosa o’rnida shuni aytib o’tish joizki, buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning jahon ilm-fani, adabiyoti va san’ati taraqqiyoti tarixiga o’rni beqiyosdir. U tibbiyot fanlarining rivojlanishida katta hissa qo’shgan alloma bo’libgina qolmasdan, shular qatorida inson kamoga topishida, uni salomatligini saqlash va mustahkamlashda jismoniy mashqlar va badantarbiyaning o’rni beqiyos ekanligini ta’kidlab o’tgan qomusiy olimdir.

GID NUTQNING TILSHUNOSLIKDA O’RGANILISHI

Mirsaidov Abdusamad-

**Alfraganus Universiteti Filologiya fakulteti
Xorijiy filologiya kafedrası katta o’qituvchisi**

Bizning ajdodlarimiz bundan bir necha ming yillar oldin, yozuv madaniyatiga ega bo’lganlar. Tabarruk zaminimizdan dunyo fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo’shgan bir qancha buyuk allomalar yetishib chiqqan. VIII-IX asrlardayoq bizning yurtimizda fanlar akademiyasi “Bay-tul-hikmat” keyinchalik 1010-yilda esa, Ma’mun akademiyasi tashkil topgan. Bu akademiyalarda dunyo olimlarini lol qoldirgan buyuk kashfiyotlar qilingan, al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn Sino, al-Farg’oniy, Zayniddin Jurjoni, Abul Xasan Xammor, Abu Nasr Arrog’ singari yuzlab olimlar anashu akademiyalarda faoliyat ko’rsatganlar.

Sohibquron Amir Temur davrida fan markazi Xorazm va Buxorodan Samarqandga ko’chdi. Dunyoning zabardast olimu fozillari sohibquron saroyiga to’plandi. Temuriyzoda Mirzo Ulug’bek rasatxonasida favqulotda buyuk kashfiyotlar qilindi. Shu o’rinda Turizm gidlik ham rivojlanib bordi, shaharlar va davlatlar o’rtasida aloqalar o’rnatildi. Bu borada sezilarli ishlar qilindi: misol uchun Temuriylar davrida shaharsozlik va ilm fanga alohida e’tibor qaratildi; Samarqand, Buxoro, Shahrisabz shular jumlasidan. Turizm gidlik aloqalari tarixda ham, hozir ham taraqqiy topishdan to’xtamagan. Bu esa davlatlar o’rtasida aloqalar o’rnatish orqali iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy va do’stlik munosabatlari yuksalgan. Shuningdek, ularni tili, ananalari, urf-odatlarini yashash tarziga bo’lgan qiziqish juda yuqori bo’lgan.

Xusayn Boyqaro saroyida ham fan va madaniyat gullab yashnagan. Ana shunday buyuk madaniy zaminiga ega bo’lgan xalq rus imperiyasi davrida o’z tarixidan, boy madaniy merosidan uzilib qoldi. Asrlar davomida foydalanib kelgan yozuvidan krill alifbosiga o’tkazilishi, xalqimizni ajdodlari qoldirgan yozma yodgorliklardan foydalanishdan bebahra qilib qo’ydi. Natijada buyuk bobokalonlarimiz yaratgan madaniy merosdan keng oziqlanish imkoniyatidan mahrum bo’ldik. Olimlarimizga ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni ommalashtirishga, ro’y-rost baxolashga yo’l qo’ymadilar. Asta-asta fan va madaniyat ruslar orqali kirib keldi, madaniyatni ruslar berdi degan gaplarga, yoppasiga “savodsiz” xalq sovetlar davrida savodlarga aylanishi degan aqidalarga ko’nikib qoldik.

Nihoyat, 1991-yilning 31-avgustida mo'jiza ro'y berdi. Ota-bobolarimizning asriy orzu-umidlari ro'yobga chiqdi. O'zbek xalqi rus istibdodidan mustaqillikka erishdi. Istiqlol tufayli endi o'tmish madaniyatimizga, milliy qadryatlarimizga hurmat-etiqod ruhida yondashish, boy madaniy merosimizga holisona baho berish imkoniyatiga ega bo'ldik. Shuning uchun ham ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni o'rganish, daholarimizning jahon fanida tutgan o'rnini holisona belgilash bugungi o'zbek olimlarining eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Bunday vazifa bevosita tilshunoslikka ham daxldordir. Chunki shu kunga qadar muqaddas zaminimizdan yetishib chiqqan tilshunos olimlarning ilmiy merosini yetarlicha baholay olamdik. Tilshunoslikning nazariy masalalari faqat Ovrupo olimlari nomlari bilan bog'lab kelindi. Istiqlol tufayligina oliy o'quv yurtlari dasturlariga "O'zbek tilshunosligi tarixi" kursi kiritildi. Shu kunga qadar "Lingvistik ta'limot tarixi" nomli o'nlab kitoblar nashr etildi.

Lekin o'zbek tilida lingvistika tarixiga bagishlangan yuqorida kabi, bironta kitob yaratilmadi.

Afsuski, ota-bobolarimiz qoldirgan yozma yodgorliklarni sinchiklab o'rgansak, asarlarda tilshunoslikning bir qancha masalalari Ovrupo olimlaridan ancha oldin bayon qilinganligining guvohi bo'lamiz. Shuning uchun ham, ajdodlarimiz qoldirgan lingvistik merosni o'rganish va uni jahon tilshunosligi doirasida baholash, o'zbek tilshunoslarining jahon tilshunosligi rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash bugungi o'zbek tilshunosligi oldidagi eng hayrli ishdur.

Tilshunoslik ilk Xalifalik davrida taraqqiy topdi: Misol uchun, VII asrda arablar Muhammad payg'ambar (s.a.v.) ning safdoshi xalifa Abu Bakr yetakchiligida islom bayrog'i ostida Arabiston yarim orolini, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarini bosib olib, 632 yilda yirik arab xalifaligiga asos soldilar. Bu Xalifalik 1258-yilga qadar, yani mo'g'ullar tomonidan bitirilgunga qadar hukumronlik qildi.

Xalifalik rang-barang el-elatlardan tashkil topgan juda keng hududni o'zida birlashtirgan tufayli, uni boshqarish qiyin kechar, o'zaro ichki feodal kurashlar xalq qo'zg'olonlari tez-tez bo'lib turar edi. Ana shunday kurashlar va xalq qo'zg'olonlari tasiri ostida XIII asrning oxirlaridan mayda-mayda qismlarga bo'linib ketdi: idrisiylar (789-926), ag'labiylar (800-909) davlatlari vujudga keldi. Eron va Movarounnahrda IX asrning 20-yillaridan boshlab tohiriylar (821-873), safforiylar (867-1495) va somoniylar (819-1005) o'zlarining mustaqil boshqaruviga ega bo'ldilar. Ular arab xalifaligiga nomigagina tobe bo'lib, aslida alohida-alohida mustaqil davlatlar edi. Bu davlatlarni xalifalik tomonidan yuborilgan noiblar boshqarar va xalifalikka xiroj, juzya (jon solig'i) va o'lpon to'lab turilar edi.

Ana shunday katta hududda islom dini keng quloqch yoydi. Arab tili din tili, fan tiliga aylandi. Xalifalik hududida yashagan barcha din va fan ahli, qaysi xalqqa mansub bo'lishidan qat'iy nazar, o'z asarlarini arab tilida yozdilar. Shuning uchun ham, dunyoga arab madaniyati deb shuxrat qozongan madaniyatning shakllanishi va ravnaq topishida arablardan tashqari arab bo'lmagan xalq vakillarining ham xizmatlari kattadir. Anashular orasida Forobiy Beruniy, Ibn Sino kabi ko'plab ajdodlarimiz borligidan faxrlanamiz.

Adabiyotlar:

1. "Profesyonel Turist Rehberligi Yönetmeliği". TUREB. 27 haziran 2013da asl nusxadan arxivlandi. Qaraldi: 22 ocak 2012.
2. "Turist Rehberligi Meslek Kanun Tasarısı" kabul edildi". *Tourism Today*. Qaraldi: 26 eylül 2012.
3. „Догостонда Ўзбекистоннинг зиёрат туризм салоҳияти тақдими ўтказилди — фото“. *Bugun.uz*. 13-avgust 2021-yilda asl nusxadan arxivlandi. Qaraldi: 2-aprel 2021-yil.

METAFORALARNING LINGVISTIK TADQIQI

**OrcID: Qodirova Shaxlo Qobiljon qizi is an intern-teacher in the
Department of Foreign Philology at Alfraganus University;
shaxlo.qodirova@list.ru. OrcID: 0009-0005-3426-5036**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada metaforalarning lingvistik tadqiqiga bag'ishlangan asosiy jihatlar va ilmiy yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Metaforalar inson tafakkurini va til orqali ifodalanadigan tushunchalarni shakllantirish vositasi sifatida tahlil qilinadi. Lingvistik, kognitiv va sotsiokulturologik yondashuvlar orqali metaforalar tasnifi, ularning jamiyat va madaniyatdagi o'rni hamda fikrlash jarayoniga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, metaforalar madaniyatga xos ko'rinishlari va ijtimoiy muloqotdagi roliga urg'u berilgan.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются основные аспекты и научные подходы к лингвистическому исследованию метафоры. Метафоры анализируются как средство формирования*

человеческого мышления и понятий, выражаемых посредством языка. Классификация метафор, их место в обществе и культуре, влияние на процесс мышления изучаются с помощью лингвистического, когнитивного и социокультурного подходов. Акцент также делается на культурных аспектах метафор и их роли в социальной коммуникации.

Kalit so'zlar: Metafora, Lingvistik tadqiq, Kognitiv metafora nazariyasi, Madaniy metaforalar, Til va tafakkur.

Ключевые слова: Метафора, Лингвистические исследования, Теория когнитивных метафор, Культурные метафоры, Язык и мышление.

Kirish

Metaforalar inson tilida chuqur ildiz otgan tushunchalardan biri bo'lib, u nafaqat badiiy adabiyotda, balki kundalik muloqotda ham keng qo'llaniladi. Metaforalar yordamida biz murakkab, abstrakt g'oyalarni yanada aniqroq va osonroq tushunishga erishamiz. Shu bilan birga, metaforalar orqali tilning ijodiy imkoniyatlarini o'rganish, nutqni yanada obrazli qilish mumkin. Ushbu maqola metaforalarni lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq qilishning asosiy jihatlari va usullariga bag'ishlanadi. Metaforalarni lingvistika nuqtayi nazaridan o'rganish ularni turli toifalarga ajratish orqali amalga oshiriladi. Lingvistik tadqiqotlarda asosiy e'tibor quyidagi metafora turlariga qaratiladi. Lingvistik metaforalar -so'z va iboralar vositasida hosil bo'lgan, til orqali ifodalanadigan obrazli tushunchalar hisoblanadi. Lingvistik metaforalar nutqda ko'chma ma'nolar orqali qo'llanilib, murakkab va abstrakt g'oyalarni obrazli qilishda xizmat qiladi. Kognitiv metaforalar- kognitiv nazariya tarafdorlari metaforalarni inson tafakkurining ifoda usuli deb hisoblaydilar. Masalan, "vaqt — bu pul" degan ibora, vaqtni qimmatbaho narsa sifatida qabul qilishimizni anglatadi. An'anaviy metaforalar- ko'p yillar davomida til va madaniyatga singib ketgan va kundalik hayotda keng qo'llanadigan ifodalardir. Masalan, "hayot yo'li" yoki "og'ir yuk" kabi iboralar.

Metaforalarni lingvistik tadqiq qilishning bir nechta asosiy usullari mavjud. Tilshunoslik analizi-bu usul orqali tilshunoslar matnlarda metaforik ifodalarning qanday paydo bo'lishini va ularning sintaktik tuzilishini o'rganadilar. Metaforalarni lingvistik tahlil qilish jarayonida ular qanday grammatik shaklda qo'llanilishini, qanday leksik birliklar yordamida amalga oshirilishini aniqlashga e'tibor beriladi. Korpusiy tadqiqotlar-bu usul katta hajmdagi matnlarda metaforalarni avtomatlashtirilgan dasturlar yordamida tahlil qilish imkonini beradi. Korpusiy tadqiqotlar orqali aniq bir metaforaning qo'llanilish chastotasi va konteksti aniqlanadi. Kognitiv tadqiqotlar- Bu usulda inson ongi va metaforalar o'rtasidagi aloqalar o'rganiladi. Kognitiv tilshunoslik sohasida metaforalar insonning dunyoqarashini va qanday fikrlashini aks ettiruvchi vosita sifatida qaraladi. Kognitiv yondashuv, asosan, Leykoff va Jonsonning kognitiv metafora nazariyasiga asoslanadi. Kognitiv metafora nazariyasi 1980-yilda Jorj Leykoff va Mark Jonson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra, metaforalar inson tafakkurining markaziy elementi hisoblanadi. Leykoff va Jonson metaforalarni nafaqat til birligi, balki inson ongidagi kontseptual tizimning bir qismi deb ta'riflaydilar. Masalan, "hayot yo'li" iborasi hayotni bir yo'l sifatida tasavvur qilishimizni anglatadi. Ushbu nazariya orqali biz murakkab tushunchalarni oddiyroq va aniqroq tarzda tushuntirishimiz mumkin. Metaforalar inson tafakkurini va madaniyatini o'zida aks ettiradi. Har bir jamiyatda o'ziga xos metaforalar mavjud bo'lib, ular o'sha madaniyatning qadriyatlari, dunyoqarashlari va an'alarini ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilida "non ko'rmagan odam" iborasi biror narsaga qadr bilmaslikni ifodalasa, ingliz tilida "apple of my eye" iborasi yaqin insonni ifodalashda ishlatiladi. Bunday metaforalar jamiyatda ildiz otgan tushunchalar orqali o'sha madaniyatning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Lingvistik va kognitiv metaforalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Lingvistik metaforalar til orqali ifodalanadigan obrazli ifodalar bo'lsa, kognitiv metaforalar inson ongida shakllanadigan tushunchalardir. Masalan, "vaqtni yo'qotish" iborasi lingvistik jihatdan vaqtni qandaydir resurs sifatida ifodalaydi, kognitiv nuqtayi nazardan esa bu vaqtni qadrli narsa deb tushunishimizni anglatadi. Metaforalar har xil sohalarda qo'llaniladi va turli xil ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Iqtisodiy sohada bozorni ushlab turish, bozorni to'ldirish kabi iboralar iqtisodiy jarayonlarni ifodalashda qo'llaniladi. Ta'lim sohasida ilm dengizi kabi iboralar o'quv jarayonini tasvirlash uchun ishlatiladi. Texnologiyada bulutli saqlash kabi iboralar texnologik jarayonlarni tushuntirish uchun qo'llaniladi.

Xulosa

Metaforalarni lingvistik tadqiq qilish til va tafakkur o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni ochib beradi. Metaforalar insonning fikrlash tizimi, madaniyati va jamiyatdagi roli haqida ko'plab ma'lumotlar beradi. Lingvistik va kognitiv tadqiqotlar orqali biz metaforalar yordamida inson tafakkurining keng qirralarini o'rganishimiz mumkin. Bu esa tilshunoslar, psixologlar va madaniyatshunoslar uchun yangi yondashuvlar va tushunchalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Metaforalarni lingvistik tadqiq qilish nafaqat tilshunoslik, balki kognitiv fanlar, psixologiya va sotsiologiya uchun ham muhim ahamiyatga ega. Metaforalar yordamida biz abstrakt tushunchalarni aniqlash, murakkab g'oyalarni oddiylashtirish va yangi ma'nolar yaratish

imkoniga ega bo‘lamiz. Ular inson tafakkurining ijodiy imkoniyatlarini o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Lingvistik va kognitiv yondashuvlar metaforalar orqali tilning qanday ishlashini, inson ongida tushunchalar qanday shakllanishini va madaniyat bilan o‘zaro qanday aloqada ekanligini ko‘rsatadi. Metaforalar tilning doimiy rivojlanishiga xizmat qilib, turli jamiyatlar va madaniyatlar o‘rtasida o‘ziga xos ko‘prik vazifasini o‘taydi. Ularning tahlili orqali insonning dunyoqarashi, qadriyatlari va kundalik hayotida qanchalik keng qo‘llanilishini chuqurroq anglash mumkin. Shunday qilib, metaforalar orqali til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganish kelajakda tilshunoslik va kognitiv fanlarda yangi tadqiqot yo‘nalishlarini rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fauconnier, G., Turner, M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities. Basic Books(2002).
2. Gibbs, R. W The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge University Press. (1994).
3. Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford University Press. (2010).
4. Lakoff, G. The Neural Theory of Metaphor. (2008).

ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.С.ПУШКИНА

Саидкулова К.Д.,

студентка 4-го курса

Научный руководитель – старший преподаватель

Жамединова В.К., негосударственное образовательное учреждение

Alfraganus University г.Ташкент

Аннотация. В данной статье представлены задания по изучению пословиц и поговорок в творчестве А.С. Пушкина, целью которых было выявление особенностей понимания учащимися малых фольклорных жанров.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, развитие речи, упражнения и задания, сказки А.С.Пушкина.

Пословицы и поговорки – исключительно благоприятный материал для чтения, этических бесед, а также для грамматического разбора, диктантов и других упражнений. Они служат образцом краткости и глубины мысли, их синтаксическая структура ясная, отчетливая, обычно симметричная, а лексика разнообразна и образна.

Пословица – это краткое, поэтически образное, ритмически организованное произведение народного творчества, используемое для яркой и углубленной характеристики разных сторон жизни и деятельности человека, а также явлений окружающего мира [1, с. 255].

Поговорки тесно связаны с пословицами. Они примыкают к малым жанрам фольклора и в большинстве случаев еще более кратки. Поговорка является кратким образным изречением или сравнением, для которого характерна незавершенность умозаключения: это отбор речи, выражение, лишь намекающее на вывод.

Отношение литературы к пословицам и поговоркам в различные эпохи было неоднозначным. Их многообразие и экспрессивность, их лаконизм и простота издавна привлекали к себе русских писателей.

Изучение пословиц и поговорок на примере художественных произведений А.С. Пушкина помогает глубже окунуться в народную мудрость, понять значение отдельных пословиц и поговорок, проникнуть в идейно – смысловое содержание творчества писателя.

Особенно пестрят пословицами и поговорками сказки Александра Сергеевича Пушкина: «Сказка о рыбаке и рыбке» (*не садися не в свои сани; жадность всякому горю печаль*), «Сказка о мертвой царевне и семи богатырях» (*аль товар не по купцам?*), «Сказка о царе Салтане о его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди» (*жить в совете и любви, пир горой, времени не трать даром, то на весь крещеный мир приготовила б я пир*), «Жених» (*у вас товар, у нас купец; собою парень молодец; и пир горой*), «Сказка о попе и его работнике Балде» (*это было б лишь времени трата; не гонялся бы ты, поп, за дешевизной*).

Целесообразно на уроках литературного чтения использовать следующие типы заданий:

1. На разграничение смысла пословиц.

- Найди в «Сказке о царе Салтане» пословицу и объясни, как ее понимаешь.

- К кому из героев «Сказки о рыбаке и рыбке» А.С. Пушкина можно отнести пословицы: *не садися не в свои сани; дурачина ты простофиля; что ты, баба, белены объелась?*

2. Задания, направленные на осознание смысла пословицы и соотнесение ее с содержанием текста.

- К тексту «Сказка о золотом петушке» даны пословицы: *не ищи красоты, а ищи доброты; красна ягодка, да на вкус горька; имей шубу теплее, а жену выбирай добрее; собой красава, да душа трухлява; снаружи красота – внутри пустота* и предлагается ответить на вопрос: какие черты характера

Шамаханской царицы упоминаются в данных пословицах?

3. Задания на соотнесение текста произведения со смыслом пословицы.

- Выбери пословицы, которые подходят к «Сказке о золотом петушке»: *Дело мастера боится; долг платежом красен; все в руках горит; не рой другому яму – сам в нее попадешь; не все то золото, что блестит.*

- Соотнеси сказку и пословицу, выражающую ее основную мысль:

«Сказка о золотом петушке»	<i>Лишнего пожелаешь-последнее потеряешь</i>
«Сказка о рыбаке и рыбке»	<i>Завистливый по чужому счастью сохнет</i>
«Сказка о попе и его работнике попе»	<i>Хорошо дешево не бывает</i>
«Сказка о царе Салтане.....»	<i>Не давши слово – крепись, а давши слово – держись.</i>
«Сказка о мертвой царевне и о Семи богатырях»	<i>В ком правды нет, в том добра мало.</i>

Типы заданий при работе с пословицами и поговорками на уроках русского языка:

1. При изучении фонетического материала.

- Спиши пословицу из сказки А.С. Пушкина «Золотой петушок», разделяя слова на слоги. Поставь точку под буквами гласных звуков: *сытый бранится при виде котелка.*

2. При изучении грамматических тем.

- Прочитай пословицы из сказок А.С. Пушкина, измени падеж существительных, которые даны в скобках: *в (корыто) много ль корысти; попляши-ка ты под нашу (балалайка); завистливый по (чужое) счастьем сохнет; что за прелесть эти (сказка).*

Образец: человеку (Д.п., 1-е скл.) по работе воздается честь.

3. Работа по развитию речи учащихся.

а) Составление рассказа по пословице.

- Прочитай пословицы: *не садися не в свои сани; дурачина ты простофиля; лишнего пожелаешь – последнее потеряешь; хорошо дешево не бывает.*

Составь рассказ, заголовком которого будет одна из этих пословиц.

б) Соотнесение пословицы и текста.

-Прочитай пословицы.

Добро побеждает зло; много хочешь – последнее потеряешь; тише едешь – дальше будешь; не знаешь, где найдешь, где потеряешь.

Какая из них больше подходит по смыслу к ситуации:

Стал он кликать золотую рыбку.

Приплыла к нему рыбка, спросила: "Чего тебе надобно, старче?"

Ей старик с поклоном отвечает: "Смилуйся, государыня рыбка!

Что мне делать с проклятою бабой? Уж не хочет быть она царицей,

Хочет быть владычицей морскою: Чтобы жить ей в окяне-море,

Чтобы ты сама ей служила. И была бы у ней на посылках".

Ничего не сказала рыбка. Лишь хвостом по воде плеснула.

И ушла в глубокое море.

*Долго у моря ждал он ответа,
Не дождался, к старухе воротился.
Глядь: опять перед ним землянка;
На пороге сидит его старуха,
А перед нею разбитое корыто?*

Систематическая и планомерная работа по изучению пословиц и поговорок в творчестве А.С. Пушкина позволит учащимся глубже понять смысл произведений писателя, кроме того, устойчивые выражения станут не только доступны их пониманию и осознанию, но и войдут в речь учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коровина В.Я. Изучение сказок Пушкина в школе/ В.Я. Коровина. – М.,1999. – С.200-255.
2. Филиппенко З.И., Нефедова, Л.К. Методика работы над языком «Сказки о рыбаке и рыбке» А.С. Пушкина: Из опыта // Начальная школа. – 1992. - №3. - С.25-30.

MUSIQADA MILLIY QADRIYATLARNING IFODALANISHI

Mustafoyeva Muxayyo Elmurod qizi -

Navoiy davlat pedagogika instituti

1-bosqich Musiqa ta'limi va san'at yo'nalishi Magistranti

Ilmiy rahbar: NavDPI, professor.s.f.n. **Saidi Said Boltazoda**

Jahon san'atshunosligida qadriyatlarning jamiyat rivojlanishiga ijobiy ta'siri, ijtimoiy ahamiyatini inobatga olib, musiqa ta'limi jarayonlarini umum-madaniy va milliy milliy qadriyatlar yondashuvlar asosida tashkil etishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Ilg'or oliy ta'lim muassasalarida o'qitish samaradorligini oshirishda ajdodlarning musiqa merosini, ular orqali siyosiy-axloqiy, madaniy-ma'rifiy, badiiy-diniy, huquqiy hamda estetik qarashlari ifodasidan keng foydalanish tendensiyalari kuzatiladi. Musiqada milliy qadriyatlarning ifodalanishi ko'p qirrali hodisa bo'lib, u madaniy-tarixiy, mafkuraviy elementlarning musiqiy asarlarga integratsiyalashuvini o'z ichiga oladi. Bu jarayon nafaqat millatning o'ziga xosligi va merosini aks ettiradi, balki siyosiy va ijtimoiy ifoda vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Bunda xalq og'zaki ijodi, mifologiya va an'anaviy musiqa unsurlaridan foydalanish, o'ziga xos milliy uslub yaratish kiradi. Milliy qadriyatlarimiz o'zining yuksak tarixga ega bo'lishiga qaramay musiqa ta'limi orqali milliy qadriyatlarni o'rgatish va targ'ib qilishning asosiy muammolaridan biri an'anaviy va zamonaviy shakllar o'rtasidagi ziddiyatdir. Mamlakatimizda musiqa o'qituvchilari asosan zamonaviy musikalarni dars jarayonida o'rgatishadi. Milliy laparlar folklor qo'shiqlar, mavsumga xos kuylar, xalq uslublari, laxchalar, ming yillik tarix ega bo'lgan "Shashmaqom" lar faqatgina umumxalq bayramlarda yodga olinadi

Milliy hududiga mansub musiqa merosi, musiqa namoyondalarining faoliyati va undagi ijodiy muhitga xos bo'lgan xususiyatlarni o'rganish bo'yicha ham qator tadqiqotlar yaratilgan. Xususan, «Shashmaqom», «Buxorcha», «Mavrigi» kabi folklor qo'shiqlari haqida ham bir qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, jahonning taniqli san'atshunoslaridan Yuzef Elsner, Artur Yung va Toni Levinlarning tadqiqotlarida "Shashmaqom"ning lad va boshqa nazariy masalalari tavsif etilgan. O'zbek musiqashunos olimlari Ishoq Rajabiy, Fayzulla Karomatov, To'xtasin G'ofurbekov, Otanazar Matyoqubov, Oqilxon Ibrohimov, Ravshan Yunusov va boshqalar «Shashmaqom»ning yaratilish tarixi, uning tuzilishi, ijrochilik uslublari haqida asosli fikrlar bildirilgan. F.To'raevning milliylik, xonanda, sozanda, bastakor va musiqashunoslar hayoti va ijodiga bag'ishlangan kitobida milliy madaniyatimiz tarixida musiqa san'ati taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan san'at namoyandalari bilan bir qatorda hozirgi davrda ham elga manzur bo'lgan san'at asarlari yaratgan va yaratayotgan musiqashunos olimlar, xonanda va sozandalar haqida ham qimmatli ma'lumot va kuzatishlar mavjud. Shuningdek, O.Safarov, O.Atoev, F.To'raevlarning «Buxorcha» va «Mavrigi taronalari» kitobida Milliy ashula va raqs turkumlarining paydo bo'lishi tarixi, ularning o'ziga xos poetik xususiyatlari tadqiq etilgan. Biroq yuqorida tilga olingan tadqiqot-larda Millatning boy musiqiy merosi milliy qadriyatlar yondashuv asosida maxsus tadqiqot sifatida o'rganilmagan. Shu ma'noda ushbu dissertatsiya mazkur mavzu bo'yicha bajarilgan tadqiqotlar ko'lamini yangi qarashlar bilan boyitadi.

Sharqning ko'pgina xalqlari kabi o'zbeklar o'tmish avlodning musiqa san'atida professionalizm eramizning birinchi asrlaridek vujudga keldi va asrlar davomida rivojlanib borib, ijrochilik madaniyatida ham vokal va cholg'u musiqa janrlarida ham yuksak badiiy natijalarga erishdi. Ammo professional musiqachilar bizning asrimizgacha ya'ni XX asrgacha amalda nota yozuvini qo'llashmadi. Milliy ta'lim va tarbiya o'z mazmunida insonparvarlik, vatanparvarlik, milliy g'urur, axloqiy va umuminsoniy fazilatlarini

mujassam etishi bilan jamiyat rivojida ustuvor ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda milliy ta'lim va tarbiya oldidagi eng muhim vazifalardan biri ham o'quvchi-yoshlarda milliy ong va milliy madaniyatni tarkib toptirishdan iboratdir. Bu esa, birinchi navbatda ta'lim va tarbiya ishlarida milliy-ma'naviy qadriyatlardan unumli, oqilona va o'z o'rnida foydalanishni taqozo etadi. O'zbek xalqi milliy qadriyatlari tizimida xalq musiqa ijodiyoti xalq hayotini barcha tomonlarini aks ettirish qamrovi va ko'lami bilan o'tmishning "jonli ensiklopediyasi" hisoblanadi. Unda xalqimiz hayotining turli davrlaridagi tarixiybadiiy ko'rinishlari bilan birga xalq pedagogikasining eng ilg'or, oliyjanob g'oyalari umumlashganligi bois, yoshlarning badiiy-estetik va axloqiy, ma'naviy tarbiyasida foydalanish ta'lim sohasiga qo'yilayotgan ijtimoiy buyurtmani bajarishda qo'l keladi. Ta'lim tizimida xalq musiqa ijodiyotini o'rganishda nimalarga e'tibor berish, qanday tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqiy izlanishlar quyidagi pedagogik talab va mezonlar asosida ish tutish ijobiy natijalarga erishish imkonini berishni ko'rsatdi:

1. a) Xalq musiqa ijodiga mansub asarlarni har bir sinfning musiqiy mavzulari (yil, chorak, semestr) ga va dastur talablariga mosligi;
 - b) Asarlarning o'quvchilarni musiqiy qiziqishi, qobiliyati va ijrochilik imkoniyatlariga to'g'ri kelishi;
 - v) Tanlangan asarlarni o'quvchilarning musiqiy dunyoqarashi va tafakkurini milliy madaniyatini shakllantirish nuqtai nazaridan tarbiyaviy ta'sirchanlikka ega bo'lishi;
 - g) O'quvchilarda o'qishga, mehnatga, ijodiy izlanish, ijtimoiy foydali ishlarga rag'bat uyg'otishi;
 - d) Xalq musiqa ijodiyoti namunalarining, hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan umumhalk bayramlari, madaniy-ma'rifiy va ommaviy tadbirlar mavzulariga mosligi;
 - s) Asarlarni o'rganish ta'limning boshqa tarkibiy qismlarini (musiqa savodi, musiqa adabiyoti, musiqa ijodkorligi) o'zlashtirish uchun ahamiyatliligi yoki ijobiy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga egaligi;
2. Xalq musiqa ijodiyoti namunalaridan ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarda foydalanishda sinfda o'rganilgan mavzularni mustahkamlash nuqtai-nazaridan yondashish. Bu pedagogik talab musiqa darslarining asosiy faoliyat turlari mazmuni va mohiyatiga muvofiq holda ish yuritishni nazarda tutadi. Ya'ni, erkin tanlov asosida o'rganilgan asar ayni vaqtdagi asosiy maqsad va hal etilayotgan vazifalarga ijodiy yondashish xarakterida bo'lishi lozim.
3. Umumta'lim maktablarida musiqa o'qituvchisi dars va darsdan tashqari faoliyatda o'quvchilarni xalq musiqa ijodiyoti bilan tanishtirib borishga nazariy, amaliy va uslubiy jihatdan doimiy ravishda tayyorgarlik ko'rib, o'z bilim va malakalarini oshirib borishi lozim.
- Xulosa** Musiqa ta'limida milliy qadriyatlarni ifodalashga, madaniy-tarixiy va mafkuraviy unsurlarni asarlarga singdirishga asosiy e'tibor qaratilishi kerak. Bu jarayon millatning o'ziga xosligi va merosini aks ettiradi, siyosiy va ijtimoiy ifoda vositasi bo'lib xizmat qiladi. Biroq, asosiy muammo – an'anaviy va zamonaviy shakllar o'rtasidagi ziddiyat, milliy bayramlarda an'anaviy xalq qo'shiqlari va uslublari ko'pincha ijro etiladi. Ilg'or oliy ta'lim muassasalari ushbu elementlarni musiqa ta'lim jarayonlariga kiritishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Pages 224-240 | Received 20 Jul 2012, Accepted 13 Feb 2013, Published online: 02 May 2013
2. Brandellero, A., & Janssen, S. (2013a). Popular music as cultural heritage: scoping out the field of practice. *International Journal of Heritage Studies*, 20(3), 224–240. <https://doi.org/10.1080/13527258.2013.779294>
3. Yunusov, G., Juraev, I., & Ahmedov, R. (2020). A LOOK AT THE REGIONAL SEASONAL FOLKLORE AND THEIR ORIGIN. THE ROLE AND IMPORTANCE OF FOLKLORE IN THE DEVELOPMENT OF DANCE ART. *European Journal of Arts*, (1), 121-124.
4. Talaboyev, A. N. (2019). Uzbek milliy an'anaviy ijrochilik san'atida mahalliy uslublar. *Perekryostok kultury*, 1(4).
5. Hyrullayev F.G. Musina ta'limida Buxoro folklor kushiklarini urgatish jarayonini loyixalash. Buxoro musika folklorining tarixiy-nazariy va amaliy masalalari. Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. 2020 yil, 6 noyabr. Buxoro, 2020- B. 107-111.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILAR XULQ-ATVORIGA TA'SIR ETUVCHI MILLIY AN'ANA VA TARBIYA VOSITALARI XUSUSIDAGI QARASHLARI

Xolmuratova Gavhar Karim qizi-

Chirchiq davlar pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlarining kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasiga ta'sir etuvchi omillar haqidagi qarashlari bayon etilgan. Sharqona ta'lim-tarbiya asnosida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik rivojlanishi xususida Sharqning buyuk allomalari fikrlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Sharq mutafakkirlari, bola tarbiyasi, oilaviy tarbiya, shaxsning aqliy va axloqiy shakllanishi

KIRISH. Inson ruhiyatining etnik xususiyatlari unda ijtimoiy ta'lim-tarbiya va muloqot ta'siri muammosi qadimdan jamiyatning eng ilg'or kishilari: olimlar, donishmandlar e'tiborini o'ziga tortib kelgan. Jumladan, Sharqning buyuk allomalari Abu Nosir Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Hos Hojib, Alisher Navoiy, Zahriddin Muhammad Bobur, Muhammad Rizo Ogahiy, Muqumiy, Abdulla Avloniy kabi olim va fozillar bu masalalar yuzasidan o'zlarining durdona fikrlarini tarixda qoldirganlar. Bu fikrning hozirgi zamon fani uchun muhim ijtimoiy mafkuraviy ahamiyatga ega ekanligini inkor etib bo'lmaydi.

Sharq mutafakkirlari bola tarbiyasida va kamolotida oilaning, oilaviy tarbiyaning salohiyatini asosiy deb hisoblashgan. Ayniqsa, shaxsning aqliy va axloqiy shakllanishida oila, ota-ona va yaqin kishilarning ibratli tomonlariga alohida e'tibor berishgan. Ular oiladagi urf-odatlar ta'sirida shakllanishi mumkin bo'lgan sifatlar: halollik, poklik, mardlik, kelishuvchanlik, uyatchanlik, sermulohazalilik, mehribonlik, haqgo'ylik kabi qator fazilatlarini barcha sifatlardan yuqori qo'yganlar. Insoniy munosabatlarda namoyon bo'ladigan yuksak fazilatlar, eng avvalo, ota-onadan bolaga o'tishi va ularning jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'siri kabi qimmatli fikrlar va bu boradagi amaliy ko'rsatmalar Sharq mutafakkirlarining falsafiy-yetuk, ijtimoiy qarashlarida o'z aksini topgan.

ASOSIY QISM. Ma'lumki, Islom dinining muqaddas manbalaridan bo'lmish Qur'oni Karim va Hadislarda ham odob, axloq, bolalar tarbiyasi masalalariga keng o'rin berilgan.

«Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga axloq-odobini ham yaxshilangiz».

«Hech bir ota-ona o'z farzandiga xulqi odobdan buyukroq meros bera olmaydi».

Bu keltirilgan namunalardan diniy manbalarda ham oilaning muqaddas ekanligi, ota-onaning farzand oldidagi, farzandning ota-ona oldidagi burchlari bayon etilgan. Musulmonchilik ruhida tarbiya topgan otabobolarimiz turmushda ularga amal qilingan. Bola tarbiyasida sharoit ko'rsatmalarining aks etishi, ularning xarakterida ijobiy sifatlarini tarkib topishiga ta'sir ko'rsatib, boshqa xalqlarga nisbatan musulmon ahli o'rtasida turli tartibsizliklar, jumladan, o'g'rilik, ta'magarlik, shaxs haqqiga xiyonat qilish kabi salbiy xatti-harakatlarning kam bo'lishi fikrimiz dalilidir.

Qomusiy olim Abu Nosir Farobiyning inson kamoloti, baxti, ta'lim-tarbiyasi, axloqi, dinga munosabati haqidagi fikrlari umumfalsafiy, psixologik qarashlar va tushunchalardan tuzilgan o'git-nasihat bo'lib, axloqiy tarbiya nazariyasini boyitadi. Olim har bir ota-onaning o'z farzandlari uchun birlamchi ustoz, yo'l ko'rsatuvchi sub'yekt ekanligi va aynan ular bolada ta'lim-tarbiyaga psixologik tayyorgarlik holatini shakllantirish to'g'risida xulosalar chiqaradi [1].

Farobiy «insonlar tarbiyasi, ularning xohish-istaklari, qarashlari faqat Olloh tomonidan beriladi» degan mutafakkirlar fikrlariga qarshi o'z fikrini «Iso-al-Ulum» kitobining oxirgi bo'limida quyidagicha bayon etadi: «Inson aqli faqat bilish bilan cheklanmaydi, balki odatlar va qarashlarni o'zining maqsadlariga bo'ysundira olishi va yo'naltirishi, o'zgartirishi ham mumkin», deb yozadi.

Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning «Minerologiya», «Geodeziya», «Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar», «Hindiston», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Saydana» kabi asarlarida pedagogika va psixologiya masalalariga oid g'oyatda qimmatli fikr-mulohazalar mavjuddir [2]. U inson shaxsi, uning kamoloti fe'l-atvori, aql-idroki, sabr-toqat va kamtarlik, go'zallik va did, poklik va jo'shqinlik kabi tushunchalarga inson ruhiyatining bilimdoni sifatida ta'rif bergan. U shunday yozadi: «Inson jamiyatda o'z qarindosh-urug'lari bilan birlashib olishga majburdir, bundan maqsad bir-birini qo'llab-quvvatlash hamda har bir kishining o'zini, ham boshqalarni ta'minlash uchun ishlarni bajarishdir».

Olim bu bilan qarindosh-urug'chilik an'analarini mustahkamlash kelajak avlodlarning jipslashuvi, bir-birlariga hamdard va hamnafas bo'lishlik, tinchtotuv yashashlik, og'ir kunlarda yordam berishga, quvonchli

kunlariga sherik bo'lish g'oyalarini ilgari suradi. «Inson o'z ehtiroslariga xukmron, ularni o'zgartirishga qodir. U o'z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagudek narsalarga aylantirishga, uni hulq atvor shifokorlik bilan davolashga hamda asta-sekin axloq haqidagi kitoblarda ko'rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodir».

Beruniy inson ruhiyatini chuqur bilganligi, tufayli u shaxs irodasining kuchi bilan bilan har qanday qiyinchiliklarni eng olish o'z xarakteridagi kamchiliklarni pand-nasihatlar va axloq haqidagi kitoblarda berilgan usullar bilan o'zgartirish kuchiga ega ekanligini ko'rsatadi. Alloma psixologik ta'limotining muhim tomonlaridan biri shundaki, u oliyjanoblik inson xarakteridagi shunchaki psixologik xususiyat emasligiga, mazkur kechinma shaxsning xatti-harakatlari va ezgu ishlari natijasida vujudga kelishiga qattiq ishonadi. «Hindiston» asarining so'ngi boblarida XI asr hind xalqining tushunchalariga, dunyoqarashlariga to'xtalar ekan, o'sha davrdagi hindlarning diniy marosimlari, rasm-rusumlari va odatlari o'zaro nikoh, ro'za, xayitlar, ulug' ayyomlar haqida to'xtaladi.

«Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida esa Islom dini ahli musulmonlarning nishonlaydigan mashhur kunlari, xayit va boshqa bayramlari ustida so'z yuritib, ularning kishi ruhiyatiga ta'siri haqida qimmatli fikrlar bildirgan[3].

Beruniy o'z asarlarida har qanday jumboqni hal etishda ilm-fanning rolini ifodalashga alohida e'tibor bergan. Uning ilm-fan to'g'risidagi fikr-mulohazalari, jumladan, axloqqa oid pedagogik va psixologik qarashlari hozirda ham muhim ahamiyatga ega.

Buyuk qomusiy olim sifatida barcha hodisalarning mohiyatini ilmiy jihatdan ochib berishga harakat qilgan Sharq mutafakkirlaridan bir Abu Ali ibn Sinodir. Uning pedagogik-psixologik qarashlari ilmiy asosda qurilgan bo'lib, u bola xakteri va tasavvurlari tarbiyasida umuminsoniy g'oyalar qo'llanilishini yoqlab chiqqan va tarbiyachi, ota-onalarga uni qattiq tan jazosidan ko'ra, shaxsiy ibrat orqali tarbiyalash ma'qulligini ko'rsatgan. Mutafakkirning «Donishnoma», «Risolai ishq», «Uy xo'jaligi», «Tib qonunlari» kabi qator asarlari O'rta Osiyo xalqlari odob-axloqi psixologiyasi va tabobat olamida alohida o'rin tutgan yirik tadqiqotlardan hisolanadi.

Ibn Sino «Tib qonunlari» asarida bola xakteri tarbiyasi haqida shunday yozadi: «Bolani qattiq g'azablanishdan, qattiq qo'rquv, g'am va uyqusizlikdan saqlash orqali erishiladigan yaxshi fe'lli xarakterini shakllantirishga alohida e'tibor berish kerak. Har doim bolaning xohlagan narsasini darhol berishga va yomon ko'rgan narsasini uzoqroq tutishga tayyor turish kerak. Bu bilan ikki tomonlama naf keladi. Birinchisi bolaning ruhi uchun foydali bo'lib, bola yoshligidanoq xushfe'l bo'lib o'sadi va bu sifat keyinchalik uning doimiy odatiga aylanib qoladi. Ikkinchisi badan uchundir, chunki badfe'llik yaramas mijozdan kelib chiqadi, ya'ni badfe'llik odatga aylanib qolsa, shunga mos yaramas mijozni paydo qiladi. Masalan: g'azab badanni qattiq qizdiradi, g'am qattiq quritadi, qarshilik ruhiy quvvatni so'ndiradi va mijozni shilimshilikka moyil qiladi. Xulqni bosib, vazmin qilish natijasida bir vaqtning o'zida ruh va badan salomatligiga erishiladi».

Mutafakkirning mehnatsevarlik hissi borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovvordir. Jumladan, u har bir bolani biror hunarga o'rgatmoq shart deydi. Yosh yigit biror hunarni o'rgansa, uni hayotga tadbiiq eta olsa va mustaqil hunar tufayli oilani ta'minlaydigan bo'lsagina, otasi uni uylantirib qo'ymog'i lozim, deb hisoblaydi. O'spirin hunar egallashi bilan unda nafaqat axloqiy hislar, bilan xarakterning irodaviy hislari ham tarkib topib, mustahkamlana boshlaydi. Hunar egallash orqali o'spirinlarda sabr-bardoshlilik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi sifatlar vujudga keladi.

Ibn Sino har bir insonning temperamentidan kelib chiqib unga alohida e'tibor berish kerakligini ta'kidlashi orqali juda katta amaliy ish qilganligini ko'rish mumkin. Uning fikricha, har bir inson faqat unga tegishli bo'lgan xususiyatlargagina egadi, unga o'xshagan odam kamdan-kam bo'ladi.

Hozirgi davrda ham olimning falsafiy qarashlari, ijtimoiy hayotimizda o'z qimmatini yo'qotmagan. Allomaning inson tarbiyasi va temperamenti xususidagi fikrlari katta ahamiyatga ega bo'lib, insoniy munosabatlar etikasiga munosib hissa bo'lib qo'shilgan. Uning falsafiy, mantiq, psixologiya, siyosiy-ijtimoiy fanlar bo'yicha bizga meros bo'lib qolgan qator asarlari ilm ahli uchun dasturul amal bo'la oladi.

XI asrning buyuk mutafakkiri va shoiri Yusuf Xos Hojib o'zining «Qutadg'u bilig» asarida etika va hayotga oid qarashlarini bayon qiladi. Yusuf Xos Hojib Sharq xalqlarining turmush tarzi, urf-odat va an'alarini yaxshi bilgan. Shu sababli u bu xalqlarning turmushidagi urf-odatlar, odob-axloq me'yoriga katta qiziqish bilan qaraydi, kattalarni hurmat qilish kichiklarning burchi ekanligini, o'z navbatida kattalar ham ularning e'zozlashi hamma uchun insoniylik, qadr-qimmat belgisi ekanligini ta'kidlaydi. U odamning Olloh tomonidan yaratilganligini hamda odamning dunyoga kelishi va uning kelajakda qanday odam bo'lib voyaga etishishi, ajdodi va kelib chiqishiga hayotda shug'ullanayotgan faoliyatiga, atrofga nisbatan munosabatiga bog'liqligini aytib: «Kimning nasli otadan boshlab toza bo'lsa, undan elga yaxshilik, ko'p manfaatlar keladi», deb hisoblaydi.

Buyuk shoir Alisher Navoiy xalq pedagogikasi va ruhiyat taraqqiyotini yaxshi bilgan, o'zbek xalqining madaniyati va adabiy tilini olamga tanitgan. Uning ta'lim-tarbiya, odob-axloq, maishiy turmush muammolariga bag'ishlangan «Mahbub-ul qulub», «Tarixi mulki ajam» asarlarida bu borada qilgan ishlarining sarasidir. Navoiy bu asarlarida butun hayoti davomida ko'rgan, bilgan voqealar, oddiy xalqning turmush tarzi, fe'l-atvori, ruhiy hayoti, urf-odatlarini, an'ana va bayramlarini yaxshi va yomon hislatlari bo'yicha to'plagan ma'lumotlarini bayon etgan.

XIV asrda yashab ijod etgan, davlatni boshqarish bilan ijtimoiy hayot borasida buyuk asarlar yaratgan shoir Zahriddin Muhammad Bobur ham o'z asarlari orqali tarix, jo'g'rafiya, psixologiya fanlariga katta hissa qo'shgan. Sharoit taqozosi bilan u jahon kezib turli xalqlarning urf-odatlarini, an'analari, turmush tarzlarini o'rganib, o'zbek xalqi madaniyatiga sezilarli hissa qo'shgan. Shoirning dunyo adabiyotidan joy olgan «Boburnoma» asarida milliy fazilatlar, xalqning orasidagi qarindosh-urug'chilik, do'stlik, bahamjihatlikka oid fikrlar bayon etilgan. Bu asarni mutolaa qilgan har bir o'quvchida o'zbeklarga xos milliy g'urur shakllanmay qolmaydi. Bobur kishilarda uchraydigan xarakterning ijobiy va salbiy xususiyatlarini ochib, ularning sabab va oqibatlari haqida fikr yuritadi. Chaqimchilik, yalqovlik, ta'magarlik, xudbinlik, adovat, manmanlik kabilarning mohiyatini ochib, ularning sabab va oqibatlari haqida fikr bildiradi: «Men dushmanim bo'lgan odam adovat qilmayman. Zeroki, mening adovatim dushmanimning xusumatini ziyoda qilur. Men adovatga qarshi do'stlik ila muqobala (qarshi chiqib) qilib, xusumatni muvaddatga (do'stlik) aylantirib, dushman kishilarni o'zimga el qilaman» deb yozadi [4].

Iste'dodli shoir yetuk tarixchi, mohir tarjimon Muhammad Rizo Ogahiy o'zining ijodiy faoliyatiga xalq o'yinlarining aqliy, nafosat, jismoniy tarbiya imkoniyatlarini g'oyat ziyraklik bilan fahmlagan holda, o'yin vaqtida bolaning fe'l-atvorini tezroq bilib olish, uning salbiy va ijobiy sifatlarini osonroq aniqlash be'mani qiliqlarini bartaraf etish mumkin, degan didaktik xulosaga keladi. U kurash, chavandozlik, ot ustida kurash va qilichbozlik, chavgon chillak, sopqon, kamondan otish bo'yicha merganlik, shatranj, nard, dolbozlik, masharabozlik, tosh ko'tarish, pichiq o'yini va boshqa xalq o'yinlari hamda odatlari to'g'risida izohlar berar ekan, bolalar o'yinlarining tarbiyalovchilik tomonlarini birma-bir ta'riflaydi.

XX asr boshlarida ijod etgan ma'rifatparvar shoir Muqumiy ham o'zining qator she'rlarida yolg'onchilik, firibgarlikni qoralaydi. Bolani yoshligidan rostgo'ylikka o'rgatish zarurligini ta'kidlaydi. U odob-axloqda oiladagi urfodatlar, o'ynaydigan o'yinlar katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ba'zi bir o'yinlar, odatlar bolalar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishini batafsil sanab o'tadi va bola tarbiyasi samarasi bevosita otaonaning ibrat namunasiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Asrimizning yetuk o'zbek ma'rifatparvari Abdulla Avloniyning 1913 yilda yozgan «Turkiy guliston, yoxud axloq» asari xalq pedagogikasiga qo'shilgan katta hissasi bo'lib, bu asarda insonlarda uchraydigan yaxshi va yomon xulqlar: sabr-bardoshlilik, or-nomus, hayo, g'azab va adovat kabilarning kelib chiqish sabablari va oqibatlari haqida fikr yuritiladi [5]. U xalq pedagogikasidan keng foydalangan holda oilada bola tarbiyasi va umuman, uning ijtimoiy rolini ochib bergan. Alloma tarbiya jarayonida oila va jamoatchilikning o'rnini, ularning hamkorligini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, bola fe'l-atvorida axloqiy sifatlarining tarkib topishi ijtimoiy muhit va oilaviy sharoitga bog'liqdir. Avloniy o'zining pedagogik izlanishlari davomida bola fe'l-atvori tarbiyasi oila bilan birga maktab va jamoat tashkilotlarining ham vazifasi ekanligini e'tirof etmagan bo'lsa-da, lekin axloq masalasini umuminsoniy vazifalar darajasida talqin etgan.

XULOSA. Buyuk mutafakkirlar asarlarini tahlil qilish jarayonida shu narsa yuza keladiki, ular umumiy fanlar qatori psixologiya fani taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Ularning barchasi bola axloqi, odobi, fe'l-atvori shakllanishida oila ta'sirini alohida ta'kidlaganlar. Atrofdagilar bilan shaxslararo munosabatlar, ularning xatti-harakatlari, xarakterlaridagi ijobiy hislatlarni shakllantirishda urf-odatlar, marosim, rasm-rusumlarni qo'llash, ularga qat'iy amal qilish allomalarimiz tomonidan tan olingan va ularni hayotiga tadbiq etish tavsiya etilgan [6].

Bu mutafakkirlarimizning asarlari hozirgi kunga kelib ham katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Ular o'z fikrlarini tasdiqlash uchun maxsus tadqiqotlar o'tkazmagan bo'lsalar-da, lekin kuzatishlarida analitik ustuvorlik faktologik material funksiyasini bajara olgan [7].

Ko'rinib turibdiki, Sharq mutafakkirlari shaxs hulq atvor kamolotida atrof-muhit, tarbiya, xususan, oila va mahalla tarbiyasiga alohida e'tiborni qaratganlar. Barcha asarlarda ijtimoiy ta'sir vositasi sifatida tarbiya, ya'ni ataylab tashqaridan ta'sir ko'rsatish orqali ibratli xulq-atvorni shakllantirish, oila tarbiyasi masalalariga e'tiborning qaratilganligi, bizga bola hulq atvor dunyoqarashi va fazilatlarining asosi aynan shunday ijtimoiy ta'sir omillari ekanligi haqidagi fikrni yana bir karra e'tirof etishimizga imkon beradi. Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqining bu borada yuksak imkoniyatlari azaldan mavjud bo'lib, ushbu milliy qadriyatlar va xalq an'alaridan to'g'ri, unumli va maqsadli foydalanish zarur, degan xulosaga olib keldi.

ADABIYOTLAR:

1. Xayrullayev M. Farobi epoxa i ucheniye. Tashkent, "Uzbekistan", 1975.-352 s.
2. Abu Rayhon Beruniy. Asarlari to'plami 2-tom, O'zSSR Toshkent, "Fan" 1969 -538 bet.
3. Abu Rayhon Beruniy. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", Toshkent, "Fan", 1-tom, 1969 -488 bet.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma" Toshkent, "Yulduzcha", 1989 -368 bet.
5. Abdulla Avloniy. "Turkiy guliston, yoxud axloq". Toshkent, "O'qituvchi", 1992 -59 bet.
6. Davletshin M.G., Abduraxmonov F. R. "Qadimgi sharq mamlakatlarida psixologik fikrlar taraqqiyoti". Toshkent, 1995. -26 bet.
7. Xudoyberdiyev I. Islom, shaxs va milliy psixologiya. Toshkent, "O'zbekiston", 1994.-72 bet.

GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISHNING AMALIY AHAMIYATI

Raxmonov Ilg'or -

Navoiy davlat pedagogika instituti

Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola insoniyat manfaati yo'lida atrof-muhitda kechayotgan tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning makoniy tuzilmasini o'rganish, geografiya fani mazmunida o'z aksini topgan yondashuv, shaxs va jamiyatning geografik madaniyatini shakllantirish omillarini o'rganishga hamda o'quvchilarning geografik madaniyatini shakllantirishda ta'lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: geografik madaniyat, **tabiiy geografiya ta'limi**, ta'lim vositalari, **tabiiy geografik bilimlar**.

Umumta'lim maktabi tabiiy geografiya kurslarida ta'lim vositalari majmuasidan foydalanish metodikasini takomillashtirish o'quvchilarning geografik madaniyatini shakllantirish omili bo'lib xizmat qiladi, bu esa o'z navbatida tabiiy geografiya kurslarining amaldagi didaktik-uslubiy ta'minotini boyitish va takomillashtirishga imkon beradi. "Geografik madaniyat" tushunchasining mazmun-mohiyati rossiyalik olim V.P.Maksakovskiy¹ tomonidan keng o'rganilgan. U ta'lim sohasidagi jahon islohotlarining rivojlanish tendensiyasida madaniyatshunoslik yondashuvi va konsepsiyasi asos qilib olinganligi nuqtai nazaridan geografiya bo'yicha zamonaviy ta'lim dasturlari asosiga geografik madaniyat haqidagi tasavvur qo'yilganligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, geografik madaniyat quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- 1) olamning geografik manzarasi;
- 2) geografik tafakkur;
- 3) geografik metodlar;
- 4) geografik til.

O'quvchi shaxsida geografik madaniyatning mazkur tarkibiy qismlari tabiiy geografiya ta'limining mazmuniga:

- 1) tabiiy geografik bilimlar;
- 2) tabiiy geografik ko'nikma, malaka va kompetensiyalar;
- 3) tabiiy geografik ijodiy faoliyat tajribasi;
- 4) atrof tabiiy muhitga hissiy qadriyatli munosabatlar tajribasi va ularning variativligi

bo'yicha aralash tuzilmasiga muvofiq shakllanadi. Geografiya ta'limi va geografik madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarga asoslanib, "shaxs geografik madaniyati" tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: shaxsning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq bo'lgan geografik bilimlari, ko'nikmalari, ijodiy faoliyati va hissiy-qadriyatli munosabatlari tajribasi majmuida namoyon bo'luvchi va uning geografik tafakkuri, geografik til va metodlarni egallashi, dunyoning geografik manzarasini tasavvur yetishi orqali

¹ Максакровский В.П. Географическая культура: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, – 1998. – 416 с.

atrofdagi geografik muhitga qadriyatli munosabati xususiyatlarini belgilovchi yaxlit, o'zgaruvchan, tuzilmaviy-saviyali fazilati.

Tabiiy geografiya ta'limi vositalari – tabiiy geografiya ta'limi va geografik madaniyatli o'quvchi shaxsini shakllantirish maqsadiga erishish uchun ta'limiy muhitda (jarayonda) o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining vositasi hamda o'quv axborotini tashuvchi sifatida qo'llaniladigan inson tomonidan yaratilgan ob'yektlar hamda atrof-muhit predmetlari. Tabiiy geografiya ta'limi shakllari va metodlari bilan o'zaro bog'langan, bir-birini takrorlamaydigan, balki har birining pedagogik imkoniyatlarini oshiradigan ta'lim vositalarining maqbul to'plami tabiiy geografiya ta'limi vositalari majmuasini tashkil qiladi. Ular o'quvchilarga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari, murakkabligi va kelib chiqishiga ko'ra, tabiiy, hajmli, grafik, timsolli, ovozli va multimedia vositalariga, keng ma'noda, tabiiy geografiya ta'limi jarayonini tashkil etish va boshqarish vositalariga bo'linadi. Tabiiy geografiya ta'limining maqsadli, motivatsiyali, mazmunli va jarayonli tarkibiy qismlari o'rtasida biri ikkinchisiz bo'lmaydigan uzviy bog'liqlik va aloqadorliklar mavjudki, ularning mohiyatini ochib berish – tabiiy geografiya ta'limining metodik tuzilmasini takomillashtirishga, ya'ni metodik innovatsiyalar (yangidan kiritilgan metodik tartib-qoidalar) ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etishga sharoit yaratdi.

O'quvchilarning geografik madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan tajriba-sinov ishlari uch bosqichda olib boriladi:

- 1) tashkiliy-tayyorgarlik bosqichi (*asoslovchi tajriba-sinov ishlari*);
- 2) tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichi (*shakllantiruvchi tajriba-sinov ishlari*);
- 3) yakuniy bosqich (*tasdiqlovchi tajriba-sinov ishlari*).

Tajriba-sinov ishlari metodikasining asosiy g'oyasi tadqiqot ishida ilgari surilgan nazariy holatlarning amaliyotda o'z aksini topishiga imkon beruvchi jarayonlar mohiyatini ochib berishdan iborat bo'ladi.

Shuningdek, maktab o'quvchilarining geografik madaniyatini shakllantirish imkoniyatlari, muammolari, mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalarini aniqlash bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda va bu jarayonda o'quvchi shaxsida geografik madaniyatning shakllanganlik darajalari va mezonlarini ishlab chiqish zarurati paydo bo'lmoqda. Xususan, ilmiy, o'quv-uslubiy adabiyotlarning tahlili va mazkur yo'nalishdagi tadqiqot ishlari natijalarini o'rganish asosida o'quvchilarda geografik madaniyatning shakllanganlik darajasini aniqlash uchun tavsiyaviy mezonlar ishlab chiqilgan. Tavsiyaviy mezonlar shartli ravishda uch guruhga ajratilgan va ularning mazmunini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar quyidagicha:

- 1) olamning geografik manzarasi haqidagi tasavvuri to'liqligi, geografik tafakkurga egaligi;
- 2) geografik bilish metodlarini egallaganligi;
- 3) geografik tilni bilishi, kartografik ko'nikmalardan ijodiy foydalanishi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva D.N. “Geografiya fanini o'qitishda innovatsion yondashuvlar” modulini o'qitishning “Geografiya” elektron darsligi. Elektron ta'lim resursi. № DGU 09909. 05.01.2021.

2. Abduraxmonov B. M. Formirovaniya geograficheskoy kultury posredstvom kompleksa sredstv obucheniya // Economy and society. 2021. – №1(80). – S. 909-914. (11.00.00. №11).

3. Maksakovskiy V.P. Geograficheskaya kultura: uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov. – M.: Gumanit. Izd. sentr VLADOS, – 1998. – 416 s.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ РАССКАЗА И. А. БУНИНА «ТЕМНЫЕ АЛЛЕИ»

Сапаева Ирода- студентка 3 курса

Негосударственного высшего образовательного
учреждения ALFRAGANUS UNIVERSITY

научный руководитель к.п.н., и.о. профессора
кафедры русского языка и литературы **Азмиева Э.Э.**

Осмысление природы единства художественного произведения всегда было одной из основных задач науки о литературе. В рассмотрении данной проблемы можно выявить широкий спектр мнений,

включая противоположные позиции относительно возможности существования единого, монолитного художественного текста. Специфика единства "Темных аллеи" И. Бунина, которая является объектом данного исследования, не осталась незамеченной научной мыслью как в России, так и на Западе.

Приступая к анализу рассказа Ивана Бунина «Темные аллеи» (1938), необходимо прежде всего обратить внимание на название текста и попытаться понять, какой смысл вкладывал художник в понятие-образ «темные аллеи», ибо именно это понятие-метафора становится камертоном всего цикла. Прежде исследователи уже обращали внимание на то, что в качестве заголовка Бунин избирает образ, зафиксированный в лирическом стихотворении Николая Огарева «Обыкновенная повесть» (1842):

«Была чудесная весна!
Они на берегу сидели –
Река была тиха, ясна,
Вставало солнце, птички пели;
Тянулся за рекою дол,
Спокойно, пышно зеленея;
Вблизи шиповник алый цвел,
Стояла темных лип аллея».

На связь названия рассказа с элегией Огарева указал сам Бунин, зафиксировав в одной из заметок «Происхождение моих рассказов» следующее обстоятельство: «Перечитывал стихи Огарёва и остановился на известном стихотворении: “Была чудесная весна!” <...> Потом почему-то представилось то, чем начинается этот рассказ, – осень, ненастье, большая дорога, тарантас, в нём старый военный... Остальное всё как-то само собой сложилось, выдумалось...» . Однако следует задаться вопросом о том, почему цикл рассказов о «светлом» чувстве любви Бунин называет оборотом с использованием эпитета «темные». Можно предположить, что в конце своей жизни, когда художник приступал к созданию рассказов-воспоминаний о любви, чувство влюбленности не виделось ему слишком радужным. К тому же мотив воспоминаний, к которому обращается писатель уже в первом рассказе, заставляет апеллировать к далекому прошлому – к памяти о его грустной (и трагической) любви к Варваре Пашенко, к воспоминанию о тяжелом разрыве молодых людей, о попытке самоубийства начинающего художника и, несомненно, о ранней смерти Вареньки. Таким образом, название рассказа «Темные аллеи» задает ракурс обращения (ориентации) внутреннего творческого зрения художника к прошлому, к былому, к давно прошедшему, изначально формирует одну из главных констант позднего бунинского творчества – категорию памяти. Именно память станет одной из важнейших доминант мотивной структуры первого рассказа и, как следствие, всего цикла. Темные аллеи памяти станут тем поэтическим хронотопом, в котором будут разворачиваться события первого рассказа и сюжетные линии всех последующих текстов цикла.

Сюжетную основу рассказа «Темные аллеи» составляет встреча двух героев, в молодости бывших возлюбленными, но расставшихся на долгие годы. Понятно, что идейный центр рассказа определяет неожиданная встреча героев, выявляющая мотив несостоявшейся, несчастной любви, которую пережили герои, и с наибольшим драматизмом – героиня по имени Надежда. Обыкновенно при анализе рассказа именно на образе главной героини и делается акцент – симпатии исследователей и читателей, как правило, отданы ей. Однако, на наш взгляд, следует рассмотреть систему образов рассказа с учетом принципа симметрии, равнозначности и уравновешенности образов обоих героев.

Повествование в «Темных аллеях» открывает пейзаж – зарисовка дней холодной осени – «холодное осеннее ненастье», когда героям предстоит вновь встретиться после долгих лет разлуки. Прием природно-психологического параллелизма позволяет понять, что Бунин формирует хронотоп осени не только в плане пейзажно-изобразительном, но и в плане метафорическом – как отражение периода человеческой жизни, осени, когда он – уже «старик», ему «под шестьдесят», она – «в возрасте», ей «сорок восемь». Однако живость и открытость чувств постаревших героев показана Буниным с первых строк. О главном герое повествователь говорит: «...в тарантасе <сидел> стройный старик-военный в большом картузе... еще чернобровый, но с белыми усами, которые соединялись с такими же бакенбардами». Эпитет «стройный», номинант «военный», наречие «еще» придают существительному «старик» дополнительные характеристики – сила, стройность, уверенность в себе «старого» героя-персонажа. Герои немолоды, но чувства их (как покажет повествователь) еще способны возродиться, ожить. Герои Бунина постаревшие, но живые, полные чувств и эмоций.

Повествование в рассказе ведется от третьего лица, объективного повествователя-нарратора. Но тональность изложения событий такова, что обращает на себя внимание ощущение близости героя-повествователя и героя участника событий. Прием несобственно-прямой речи создает в рассказе атмосферу искренности, интимности, подлинности. Голос повествователя и голос героя как будто бы сливаются, накладываются, пересекаются, порождая ощущение исповедальности и доверительности в восприятии изображаемых событий. Субъективная тональность повествования актуализирует психологический план повествования, выдает и передает потаенные чувства и скрытые переживания героев. Повествователь сознательно подчеркивает внешнее сходство героев, намеренно дает им близкие по своей сути характеристики, и эти акценты будут усилены автором впоследствии в ходе сюжетного развития действия. Более того, в моменты общения героев контраст одного будет переходить на другую, и наоборот, ее красный цвет окажется в системе характеристики героя: он «покраснел», «краснея сквозь седину», «покраснел до слез» и др. Она же в свою очередь будет вбирать в свой портрет его краски: ее образ «темнеет».

Как правило, исследователи прибегают к оценочности бунинских персонажей, используют аксиологические ракурсы осмысления их поступков и поведения. Так, о главном герое повествования большинство исследователей пишет так, как это сделал В. Я. Гречнев. По мнению исследователя, герой Бунина «только в конце жизни уразумел... такую, казалось бы, простую истину: любовь не имеет ничего общего со всякого рода расчетами и логически убедительными соображениями... Николай Алексеевич многое предусмотрел, выбирая себе жену в свой петербургский дом. Не смог предусмотреть он лишь такую "малость", как взаимная любовь. И наказан он был не только вероломством жены, но и сыном-"негодяем"». Однако, на наш взгляд, Бунин не стремился осудить «вероломство» героя, писатель хотел понять человека (в том числе и себя), найти объяснение противоречивости и неоднозначности человеческой натуры. Потому образы обоих героев рассказа «Темные аллеи» у Бунина оказываются неоднозначными (как уже было отмечено, контрастными): это не «положительная» Надежда и «отрицательный» Николай, а более сложная система отношений людей, более тонкое понимание их взаимоотношений, психологии.

Рассматривая образы Надежды и Николая Алексеевича у Бунина, можно заметить, что они не так однозначны и не столь однобоки, как это часто утверждают исследователи. Обычно литературоведы склонны трактовать образ героя как порочный, а героиню, верную своей давней любви, как почти идеальную. (Здесь можно даже предположить, что образ Надежды мог быть создан в ориентации на образ Татьяны Лариной у А. С. Пушкина из романа в стихах «Евгений Онегин»). Однако философичная позиция автора заставляет более «критично» и одновременно более «благожелательно» отнестись к каждому из персонажей и увидеть их различные противоречивые стороны. Кажется, что Бунин создает образ героини как образ традиционной героини мировой и русской литературы, в котором сочетаются сила любви, верность возлюбленному, но непонимание ее со стороны героя. Действительно, о героине говорится, что Надежда в восемнадцать лет горячо любила героя, но была им «бессердечно» брошена, и даже по прошествии многих лет она продолжала любить своего избранника, по ее словам – «весь век». Верность героини первой любви («все одним жила»), умение сохранить в себе былую любовь, способность пережить обиду и перенести «все прочее» («сколько раз я хотела руки на себя наложить») вызывают читательскую симпатию к героине и свидетельствуют о ее мужественности. Казалось бы, именно такой и выписывает Бунин свою героиню. Однако если вчитаться в текст, то становится ясно, что образ Надежды не столь целен и позитивен, как могло показаться на первый взгляд. Если не быть пристрастными, то станет ясно, что Бунин создает образ более жизнеподобный, более реалистичный. Уже первое появление героини в пространстве рассказа сопровождается коннотациями, которые в малой степени соответствуют образу идеальной героини. Во-первых, героиня названа цыганкой и гусыней, во-вторых – ее внешность изображена скорее отталкивающей, чем притягивающей.

Многие исследователи говорят о том, что причиной расставания героев было социальное неравенство. И это суждение справедливо: действительно, первой и основной причиной было «зависимое» положение крестьянки Надежды. Но только социальным ракурсом Бунин не ограничивается. Писатель пытается разглядеть глубинные корни «несовпадения» героев. Казалось бы, прошедшие годы «сняли» причины социального неравенства героев – Надежда получила вольную, теперь она владеет постоянным двором, по-своему богата, состоятельна. Однако, как показывает Бунин, даже сейчас Надежда не может понять суть и причины расставания героев. Тогда как герой почувствовал это тогда и еще более здраво осознает теперь. И главной причиной невозможности соединения героев (тогда и теперь) Бунин делает духовное неравенство героев.

Понять духовную несовместимость героев помогают стихи, которые молодой герой читал своей возлюбленной в юности. Стихи о «темных аллеях». Герой читал Надежде стихи – она их не понимала. Не понимала тогда и не понимает теперь – вспоминая прежние встречи, героиня очень просто произносит: «И все стихи мне изволили читать про всякие “темные аллеи”». Эпитет «всякие» маркирован, он обнаруживает черствость героини, ее неумение до конца понять героя. Если Николенька знал и любил эти стихи, то Надежда не могла их почувствовать, проникнуться ими. Для нее они были и остались «всякими». Героиня-крестьянка любила молодого барина, но не понимала его – и Бунин умело показывает это.

Герой не отрицает важности и притягательности для него былых встреч с героиней. Он признает, что она подарила ему «лучшие минуты», «истинно волшебные», но, как показывает Бунин, он и тогда почувствовал, и ныне понял, что Надежда была далека от него (не в плане социальном, а в психологическом, душевном).

Между тем финальные мысли персонажа «Темных аллеи» обычно вызывают негативную реакцию критиков и читателей. И, кажется, в этом осуждении есть доля справедливости. В результате случайной встречи со своей первой любовью герой, с одной стороны, с большой силой осознал, что в Надежде потерял «самое дорогое, что имел в жизни», но с другой стороны, он своим поведением (отъездом) как будто бы подтверждал и оправдывал законность прежнего поступка. Гипотетически представляя себе женитьбу на Надежде, уже в тарантасе Николай Алексеевич думал: «Но, боже мой, что же было бы дальше? Что, если бы я не бросил ее? Какой вздор! Эта самая Надежда не содержательница постоялой горницы, а моя жена, хозяйка моего петербургского дома, мать моих детей?». И форма риторического вопроса подсказывает, что ответ на этот вопрос мог быть только отрицательным.

Бунин не осуждает героя, но объясняет его. Новая встреча с бывшей возлюбленной вновь показала герою, что они разные – как тогда, так и теперь. Как прежде героиня не понимала его (и любимые им стихи), так и сейчас она замирает в своей обиде, даже много лет спустя «не прощая» героя, мучимого совестью, страдающего и несчастного в жизни не менее Надежды. Как показывает Бунин, каждый из героев несет в себе частицу света и тьмы, добра и зла, и каждый из них достоин сочувствия и понимания.

Итак, двусоставность обнаруживается в образах и характерах обоих героев рассказа «Темные аллеи». Такая позиция повествователя (автора) принципиальна как для этого рассказа, так и для всех последующих. Титульный рассказ Бунина задает двойственность – философичность восприятия событий прожитой жизни как автором, так и героем. Стареющий писатель как бы подводит итоги, изливая на страницы своих поздних рассказов глубокие жизненные наблюдения (конститутивный концепт «память»), демонстрируя сложность и неоднозначность человеческих оценок. Таким образом, философский ракурс повествования становится одной из творческих доминант поздней прозы Бунина, заданной уже первым рассказом цикла «Темные аллеи». Этот рассказ не только вводит в позднюю прозу писателя тему любви, но и выделяет концептуальный мотив памяти, предлагая важный ракурс мировосприятия автора, который в своем позднем творчестве избрал философский подход для воплощения и осмысления «обыкновенных» жизненных историй. Права исследователь О. В. Богданова, когда она пишет, что «рассказ “Темные аллеи” должен... стать своеобразным музыкальным ключом, тональным камертоном, по которому следовало настроиться на восприятие “самого лучшего и самого оригинального из того, что <Бунин> написал в жизни».

Список литературы:

1. Собрание сочинений: в 9-ти т. / под общ. ред. А. С. Мясникова, Б. С. Рюрикова, А. Т. Твардовского. М.: Художественная литература, 1966. Т. 7. Темные аллеи. Рассказы 1931-1952. 399 с.
2. Цикл рассказов И. Бунина «Тёмные аллеи» (психологические заметки) // Русская литература. 1996. № 3. С. 226-235.
3. Русская любовь в темных аллеях («Темные аллеи» И. Бунина) // Серебряный век русской литературы: сб. ст. / отв. ред. О. В. Богданова. СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, Фак-т филологии и искусств, 2009. С. 201-220
4. Энергожизнь рассказа И. Бунина «Темные аллеи» // Вестник Пермского университета. Серия «Российская и зарубежная филология». 2010. № 4 (10). С. 156-164.

O'QUVCHILARNING O'QUV-BILUV KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI

Allayev Xurshid Abdurashid o'g'li
Navoiy davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqola o'quvchilarning o'quv-biluv kompetentsiyasini rivojlantirish strategiyalariga bag'ishlangan. O'quv-biluv kompetentsiyasi, o'quvchilarning bilim olish, o'rgangan bilimlarini amaliyotda qo'llash, mustaqil ishlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Maqolada, o'quvchilarning kompetentsiyalarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik strategiyalar, shu jumladan faol o'qitish metodlari, differentsial o'qitish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, mustaqil o'qish va tajriba asosidagi o'qishning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, amaliy mashg'ulotlar va o'quvchilarning bilimlarini real hayotga moslashishi orqali kompetentsiyalarini oshirish yo'llari tahlil qilinadi. Ushbu maqola o'qituvchilarga o'quv-biluv kompetentsiyasini rivojlantirish bo'yicha nazariy va amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: o'quv-biluv kompetentsiyasi, pedagogik strategiyalar, faol o'qitish metodlari, mustaqil o'qish, differentsial o'qitish, zamonaviy texnologiyalar, amaliy mashg'ulotlar, o'qitish metodikasi, kritikallik fikrlash, o'quvchilarning mustaqilligi, innovatsion ta'lim, kompetensiya asosida ta'lim, guruh ishlari, tahliliy fikrlash, o'quvchilarning faol ishtiroki, ta'lim jarayonida texnologiyalar, o'qish va yozish ko'nikmalari

STRATEGY FOR DEVELOPMENT OF LEARNING COMPETENCE OF STUDENTS

Allayev Xurshid Abdurashid's son is a doctoral student of
Navoi State University (independent researcher)

Annotation

This article is devoted to the strategies of developing students' academic competence. Academic competence includes students' ability to acquire knowledge, apply learned knowledge in practice, work independently and solve problems. The article examines the importance of effective pedagogical strategies for developing student competencies, including active learning methods, differentiated instruction, use of modern technologies, independent study, and experiential learning. Also, ways to increase students' competence through practical training and adaptation of their knowledge to real life are analyzed. This article presents theoretical and practical recommendations to teachers on the development of academic competence.

Keywords. educational and cognitive competence, pedagogical strategies, active teaching methods, independent reading, differentiated teaching, modern technologies, practical training, teaching methodology, critical thinking, student independence, innovative education, competency-based education, group work, analytical thinking, active participation of students, technologies in the educational process, reading and writing skills

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ УЧЕБНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аллаева Хуршида Абдурашидович – докторант
Навоийского государственного университета (независимый исследователь)

Абстрактный

Данная статья посвящена стратегиям развития академической компетентности студентов. Академическая компетентность включает в себя способность студентов приобретать знания, применять полученные знания на практике, работать самостоятельно и решать проблемы. В статье рассматривается важность эффективных педагогических стратегий развития компетенций учащихся, включая активные методы обучения, дифференцированное обучение, использование современных технологий, самостоятельное обучение и обучение на основе опыта. Также анализируются пути повышения компетентности студентов посредством практических занятий и адаптации их знаний к реальной жизни. В данной статье представлены теоретические и практические рекомендации учителям по развитию академической компетентности.

Ключевые слова: учебно-познавательная компетентность, педагогические стратегии, активные методы обучения, самостоятельное чтение, дифференцированное обучение, современные технологии,

практическая подготовка, методика преподавания, критическое мышление, самостоятельность учащихся, инновационное образование, компетентностное обучение, групповая работа, аналитическое мышление, активное участие студентов, технологии в образовательном процессе, навыки чтения и письма

Kirish. Hozirgi zamon ta'lim tizimida o'quvchilarning o'quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu kompetensiya nafaqat ma'lumotlarni o'zlashtirishni, balki mustaqil fikrlash, olingan bilimlarni real hayotda qo'llash, muammolarni yechish va ijodkorlikni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada o'quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha samarali strategiyalar tahlil qilinadi.

1. O'quv-biluv kompetensiyasi tushunchasi. O'quv-biluv kompetensiyasi – bu o'quvchining ta'lim jarayonida o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llay olish, yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirish va o'z faoliyatini samarali boshqarish qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

- Bilim – nazariy va amaliy ma'lumotlarni o'zlashtirish;
- Ko'nikma – bilimlarni amalda qo'llash qobiliyati;
- Ijodkorlik – muammolarni yechishda yangi yondashuvlarni topish;
- Analitik fikrlash – olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosa chiqarish.

2. O'quvchilarning o'quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirish strategiyalari.

2.1. Aktiv o'qitish metodlari.

-Muammoli ta'lim: o'qituvchi muayyan mavzu bo'yicha muammo qo'yadi, o'quvchilar esa uni yechish uchun bilim va mantiqiy fikrlashni qo'llaydi.

-Loyiha usuli: o'quvchilar guruh bo'lib muayyan loyiha ustida ishlaydi va bu orqali bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi.

-Interaktiv mashg'ulotlar: rolli o'yinlar, debatlar, munozaralar orqali o'quvchilarning faolligi oshiriladi.

2.2. Differensiallashgan yondashuv. O'quvchilarni bilim darajasi va qiziqishlariga qarab guruhlash ularga individual yondashish imkonini beradi. Bu yondashuv orqali har bir o'quvchining imkoniyatlari to'liq amalga oshiriladi.

2.3. Axborot texnologiyalaridan foydalanish. Elektron darsliklar va platformalar (masalan, Moodle, Google Classroom) o'quvchilarga o'zlashtirishni mustaqil boshqarish imkonini beradi. Interaktiv dasturlar va o'yinlar o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshiradi.

2.4. Refleksiya va tahlil. Har bir darsdan so'ng o'quvchilar o'z faoliyatini tahlil qilishi va o'zlashtirilgan bilimlarni baholashi lozim. Bu jarayon mustaqil fikrlash va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasini rivojlantiradi.

3. O'qituvchi faoliyatining ahamiyati. O'quvchilarning o'quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirishda o'qituvchining quyidagi vazifalari alohida ahamiyatga ega:

- Dars jarayonida motivatsiya yaratish;
- O'quvchilarni mustaqil faoliyatga jalb qilish;
- Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish;
- Har bir o'quvchining qobiliyatlarini hisobga olish.

Takliflar:

1. Dars jarayonida o'quvchi faolligini oshirish: Har bir darsda interaktiv usullarni qo'llash (debatlar, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, jamoaviy loyiha ishlari). O'quvchilarga savol-javob orqali o'z fikrini erkin ifodalash imkonini berish.

2. O'quv jarayoniga axborot texnologiyalarini integratsiya qilish: Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va multimedia resurslardan foydalanish. Elektron platformalar orqali mustaqil topshiriqlarni tashkil etish va nazorat qilish.

3. Individual yondashuv: Har bir o'quvchining bilim darajasi, qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olib darslar tashkil qilish. Zaif o'quvchilar uchun maxsus qo'llanmalar va qo'shimcha mashg'ulotlar o'tkazish.

4. Ijodkorlikni rivojlantirish: O'quvchilarga ijodiy loyihalar va vazifalar berish (masalan, mavzuga oid esse yozish, muammoli vaziyatlarni hal qilish usullarini ishlab chiqish). San'at, texnologiya va fan sohalarini birlashtiruvchi loyihalarni tashkil qilish.

5. Refleksiya va baholash tizimini takomillashtirish: O'quvchilarning o'z faoliyatini baholash va o'zlashtirgan bilimlarini tahlil qilishni o'rgatish. Progressiv baholash tizimidan foydalanish (portfolio, loyiha ishlari va o'z-o'zini baholash).

6. O'qituvchilar malakasini oshirish: Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion usullar bo'yicha muntazam trening va seminarlar tashkil qilish. Tajriba almashish uchun boshqa maktablar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish.

7. Ijtimoiy loyihalar orqali o'qitish: Mahalliy muammolarni hal qilishga qaratilgan loyihalar (atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy tadbirlar tashkil etish). Real hayotga yaqinlashtirilgan topshiriqlar orqali o'quvchilarda mas'uliyat va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish.

8. Qo'shimcha ta'lim dasturlari va klublarni tashkil etish: O'quvchilarning qiziqishlariga mos keladigan fan, san'at, texnologiya va sport yo'nalishlarida to'garaklar ochish. Mustaqil tadqiqot va ijodkorlikni qo'llab-quvvatlovchi dasturlar ishlab chiqish.

9. Ta'limga oila va jamoatchilikni jalb qilish. Ota-onalar bilan hamkorlik qilish, ularni ta'lim jarayoniga jalb etish. Mahalla va jamoatchilik tashkilotlari bilan o'quvchilarning hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha loyihalar tashkil etish. Ushbu takliflar amalda qo'llansa, o'quvchilarning nafaqat o'quv-biluv kompetensiyasi, balki shaxsiy va ijtimoiy qobiliyatlari ham rivojlanadi.

Xulosa. O'quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirish strategiyalari o'quvchilarga nafaqat bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradi, balki ularni mustaqil o'rganish, kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlari bilan ta'minlaydi. Bu esa, ularni jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yurituvchi, mustaqil va izchil o'ylovchi shaxslar sifatida shakllantiradi. Pedagogik metodlar, zamonaviy texnologiyalar va amaliy mashg'ulotlar orqali bu kompetensiyani rivojlantirishga erishish mumkin. O'quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirish o'quvchilarning ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning nazariy va amaliy bilimlarini mustahkamlash hamda ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishiga imkon yaratadi. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish bu yo'nalishda muvaffaqiyatga erishishning asosiy omillaridir.

Adabiyotlar:

1. Ashurova, S. S. (2015). Kompetensiya asosida ta'lim tizimi. Toshkent: O'qituvchi.
2. Karimov, I. A. (2017). Ta'limda innovatsiyalar va pedagogik texnologiyalar. Tashkent: "Fan" nashriyoti.
3. Xolmatova, N. R. (2018). O'quvchilarni faol o'qitish metodlari. Toshkent: Ma'naviyat va Ma'rifat.
4. Pirova, Z. G. (2016). Pedagogik kompetensiya va uning rivojlanish yo'nalishlari. Tashkent: "Science and Education".
5. Zaxarov, M. A. (2020). Texnologiyalar va ta'lim metodlari. Tashkent: O'quvchi.
6. Rasulov S., "Pedagogika nazariyasi va amaliyoti", Toshkent, 2021.
7. Karimov A., "Ta'limda innovatsion texnologiyalar", Toshkent, 2020.
8. Vygotsky L. S., "Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes", Harvard University Press, 1978.
9. Axborot texnologiyalari va ta'lim resurslari: www.ziynet.uz.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТВОРЧЕСТВЕ А.П.ЧЕХОВА

Набиева Ш.Ш., студентка 4 курса

**Научный руководитель – старший преподаватель Жамединова В.К.,
негосударственное образовательное учреждение Alfraganus University, г. Ташкент**

Аннотация. В статье указано, как фразеологизмы становятся в руках талантливого писателя А.П.Чехова яркими действенными средствами языка и как их использует для создания речевой характеристики героя, для оживления авторской речи.

Ключевые слова: фразеологизм, изобразительно-выразительное средство, книжный, разговорный, просторечный.

Термином «фразеология» обозначается раздел языкознания, посвященный изучению фразеологического состава языка, т.е. предметом изучения данной науки являются семантические, морфологические и стилистические качества фразеологизмов. Фразеологией также называют совокупность фразеологических единиц, характерных отдельному языку, какому-либо писателю или литературному произведению. Фразеология сравнительно молодая лингвистическая дисциплина. Ее формирование как самостоятельной области лингвистики приходится на 40-50-е годы XX века [1, с. 183].

Писатели обращаются к фразеологическим богатствам родного языка как к неиссякаемому источнику речевой экспрессии. В художественной и публицистической речи фразеологизмы часто употребляются в их привычной языковой форме с имманентным им значением [2, с.437].

К фразеологизмам как изобразительно-выразительному средству художественной речи неоднократно обращался в своих произведениях и А.П. Чехов.

Фразеологизмы, обнаруженные в произведениях А.П. Чехова, можно разделить на три группы: книжные, разговорные, просторечные.

К *книжным* относятся фразеологизмы, которые свойственны письменной, строго нормированной речи; большинство из них обладают эмоционально – экспрессивной окраской риторичности, торжественности,

возвышенности. Они функционируют в научном, публицистическом стиле, в научном типе устной речи.

К *разговорным* относятся несколько сниженные фразеологические единицы, не нарушающие литературной нормы, преимущественно свойственные речи и языку художественных произведений, отличающиеся непосредственностью, обыденностью, непритязательностью, вольностью и фамильярностью, эмоционально – экспрессивной окраской, предметной образностью. По распространенности и количеству признаков они занимают первое место.

К *просторечным* относятся нелитературные, негрубые и грубые фразеологические единицы, обычно обладающие яркой эмоционально – экспрессивной окраской, функционирующие преимущественно в обиходно- бытовой речи и речи отдельных персонажей; им свойственны некоторая резкость, бесцеремонность, грубая фамильярность.

Книжные:

1) *«Мой муж ревнив, это **Отелло**, но ведь мы постараемся вести себя так, что он ничего не заметит»* («Ионыч»).

Отелло – иносказательное выражение, в данном контексте непосредственно используется в значении ревнивого человека – ‘ревнивый’ (муж).

Разговорные:

1) *«Если бы она не ленилась и **взяла себя в руки**, то из нее вышла бы замечательная певица»* («Попрыгунья»).

Сочетание **взять себя в руки** в данном случае значит ‘стать собранным, дееспособным’.

2) *«Бывало, отвернётся к окошку, пошепчет, поплюёт – **и как рукой!** Сила у него такая...»* («Лошадиная фамилия»).

Как рукой (усеченная форма фразеологизма **как рукой снимет – что**) – используется в том значении, что ‘быстро, мгновенно проходит’ (речь идет о боли, чувствах, переживаниях и т. п.).

3) *«Надо иметь **голову на плечах**, – сказал Орлов, – надо рассуждать»* («Рассказ неизвестного человека»).

Выражение **голова на плечах** подразумевает кого-то достаточно ‘умного, сообразительного, толкового’.

4) – *Порфирий! – воскликнул толстый, увидев тонкого. – ты ли это? Голубчик мой! **Сколько зим, сколько лет!***» («Толстый и тонкий»).

Фразеологизм **Сколько лет, сколько зим** несет в себе семантику ‘приветственного восклицания при встрече с человеком, с которым давно не встречался’.

Просторечные:

1) *«То вы **пили из людей кровь**, а теперь из вас будут пить»* («Палата №6»).

Фразеологический оборот **пить кровь – чью, из кого** непосредственно используется с презрительной коннотацией в значении ‘жестоко притеснять, мучить кого-либо’

2) *Ты вот не веришь в заговоры, а я на себе испытала. Хотя ты и не веришь. Но отчего не послать? **Руки ведь не отвалятся от этого**»* («Лошадиная фамилия»).

Фразеологический оборот **руки не отвалятся** (у кого) предполагает такое значение – ‘не составит для кого – либо большого труда сделать что - либо; ничего не произойдет с кем-либо, если он делает что-либо’. Содержит оттенок иронии.

Чехов привнес в лексику и фразеологию высокоторжественного стиля новое сниженное значение, что послужило способом выражения иронии, которое может становиться юмористическим средством всякий раз, когда его употребляют в смысле или с эмоцией, противоположной той, которая обычно принадлежит ему [3, с. 187].

Одной из особенностей фразеологизма непосредственно является его ярко выраженная оценочная функция, что находит своё отражение и в рассказах Чехова.

Наиболее часто используются такие типы фразеологических оборотов, которые допускают изменения в их моделях. Каждая разновидность фразеологизмов связана с типовой ситуацией, что позволяет А.П. Чехову дать более точную характеристику герою, характеру его отношений с другими героями и атмосфере, в которой разворачиваются события.

Таким образом, по ходу описания мы попытались показать, как мастерство Чехова – писателя проявилось в использовании фразеологизмов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валгина Н. С. Современный русский язык / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина. – М.: «Логос», 2002. — 528 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М., 1959. – 656 с.
3. Катаев В.Б. Проза Чехова: проблемы интерпретации / В.Б. Катаев. – М., Издательство Московского университета, 1979 г. – 326 с.

IIB LITSEYI O'QUVCHILARINING LIDERLIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY-PEDAGOGIK MUAMMOLARI

Gadoeva Dildora Baxtiyorovna-

Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada IIB (Ichki ishlar bo'limi) litseylari o'quvchilarining liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari ijtimoiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Litsey o'quvchilarida liderlik sifatlarini shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillar, ijtimoiy va psixologik muammolar, shuningdek, ularni bartaraf etishning pedagogik usullari yoritilgan. Tadqiqot doirasida zamonaviy o'quv-metodik yondashuvlar va interaktiv pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali liderlik ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, liderlik kompetensiyalarini shakllantirishda o'qituvchilar, ota-onalar va jamiyatning hamkorligi alohida o'rganilgan. Maqola ichki ishlar sohasidagi professional kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga ko'maklashishni maqsad qilgan.

Kalit so'zlar: liderlik kompetensiyalari, IIB litseyi, ijtimoiy-pedagogik muammolar, pedagogik texnologiyalar, o'quvchilar rivoji.

SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF LEADERSHIP COMPETENCIES OF STUDENTS OF IIB LYCEUM.

Gadoeva Dildora Bakhtiyorovna-

Independent researcher of the Navoi State Pedagogical Institute

Annotation. Abstract This article analyzes the issues of developing leadership competencies of IIB (Department of Internal Affairs) lyceum students from a socio-pedagogical point of view. Factors affecting the formation of leadership qualities in lyceum students, social and psychological problems, as well as pedagogical methods of their elimination are highlighted. As part of the research, suggestions and recommendations were developed for the development of leadership skills through the use of modern educational and methodological approaches and interactive pedagogical technologies. At the same time, the cooperation of teachers, parents and society in the formation of leadership competencies was studied separately. The article aims to help improve the quality of training of professional personnel in the field of internal affairs.

Key words: leadership competencies, IIB Lyceum, socio-pedagogical problems, pedagogical technologies, student development.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ЛИЦЕЯ МИБ

Гадоева Дилдора Бахтиоровна-

независимый научный сотрудник

Навоийского государственного педагогического института

Аннотация. Аннотация В статье анализируются вопросы развития лидерских компетенций лицеистов МИБ (Отдел внутренних дел) с социально-педагогической точки зрения. Выделены факторы, влияющие на формирование лидерских качеств у лицеистов, социальные и психологические проблемы, а также педагогические методы их устранения. В рамках исследования были разработаны предложения и рекомендации по развитию лидерских качеств посредством использования современных учебно-методических подходов и интерактивных педагогических технологий. При этом отдельно изучалось сотрудничество педагогов, родителей и общества в формировании лидерских компетенций. Цель статьи – способствовать повышению качества подготовки профессиональных кадров в сфере внутренних дел.

Ключевые слова: лидерские компетенции, МИБ-лицей, социально-педагогические проблемы, педагогические технологии, развитие учащихся.

Kirish. Bugungi kunda yoshlarni ta'lim-tarbiya va professional rivojlantirishda liderlik kompetensiyalarining ahamiyati ortib bormoqda. Xususan, Ichki ishlar bo'limi (IIB) litseylari o'quvchilarining liderlik sifatlarini rivojlantirish, nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki ularning jamiyatda ijtimoiy faol va mas'uliyatli shaxslar bo'lib yetishishlariga ham zamin yaratadi. Liderlik kompetensiyalari – bu shaxsning maqsadga erishish, boshqaruv, qaror qabul qilish, jamoada ishlash va boshqalar bilan aloqada muvaffaqiyatli bo'lishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar to'plamidir. IIB litseylari o'quvchilari ko'pincha murakkab ijtimoiy sharoitlarda faoliyat yuritishga tayyorlanadigan, jamiyatda o'z o'rnini topishga intilayotgan yoshlar bo'lib, ularda yuqori liderlik sifatlarini rivojlantirish, ta'lim tizimi va pedagogik amaliyotlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

IIB (Ichki ishlar bo'limi) litseylari o'quvchilarining liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammolar qatoriga kiradi.

Liderlik kompetensiyasining mohiyati. Liderlik kompetensiyasi shaxsning boshqaruv qobiliyatlari, qaror qabul qilish, jamoaviy ishni tashkil etish va o'z fikrini ifoda etish kabi ko'nikmalardan iborat. IIB litseyi o'quvchilari uchun liderlik qobiliyatlari nafaqat o'qish jarayonida, balki professional faoliyatida ham zarur. IIB litseyi o'quvchilarining liderlik kompetensiyalarini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik muammolari sirasiga:

-motivatsiya yetishmasligi: Ba'zi o'quvchilarda bilim olish va liderlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qiziqish past bo'lishi.

-pedagogik usullarning mos emasligi: Ta'lim jarayonida interaktiv va innovatsion metodlarning yetarlicha qo'llanmasligi.

-ijtimoiy stereotiplar: Jamiytdagi qabul qilingan fikrlar o'quvchilarni liderlikka intilishdan cheklashi mumkin.

-jamoada ishlash qobiliyatlarining sustligi: Ko'pgina o'quvchilarning jamoaviy ishlarga tayyor emasligi.

Rivojlantirish usullari. Innovatsion pedagogik texnologiyalar: Treninglar, rolli o'yinlar va case-studies metodlari yordamida liderlik qobiliyatlarini rivojlantirish.

-amaliy mashg'ulotlar: Jamoada ishlash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish bo'yicha maxsus darslarni tashkil qilish.

-mentorlik tizimi: Yetuk liderlarning o'quvchilar bilan ishlashi orqali motivatsiya va tajriba o'rtoqlashuvi.

-ota-onalar va jamiyat bilan hamkorlik: O'quvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun oilaviy va ijtimoiy muhitni shakllantirish.

Liderlik shaxsning boshqalarni boshqarish, qaror qabul qilish va jamoani maqsadga erishishga yo'naltirish qobiliyati sifatida aniqlanadi. Liderlik kompetensiyalari: Bular shaxsning o'z maqsadlarini amalga oshirish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish, boshqaruv va tashkiliy ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Liderlik turlari: Autokratik, demokratik, va laissez-faire liderlik uslublari mavjud. Har biri o'ziga xos vaziyatlarda samarali qo'llaniladi.

Liderlik kompetensiyalari haqida zamonaviy nazariyalar:

-Transformatsion liderlik: Bu nazariyada lider boshqalarga ilhom bag'ishlash, o'zgarishlarni amalga oshirish va innovatsion g'oyalarni ilgari surishda asosiy rol o'ynaydi (Bass, 1990).

-Xizmat qiluvchi liderlik: Bu yondashuvda lider jamoa a'zolarining ehtiyojlarini qondirish va ularning o'sishini qo'llab-quvvatlashni asosiy vazifa sifatida belgilaydi (Greenleaf, 1977).

-Situatsion liderlik: Bu nazariya liderlik uslubini vaziyatga qarab moslashtirishni ta'kidlaydi (Hersey & Blanchard, 1969).

Ta'lim va liderlik: Liderlik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ta'lim tizimi motivatsion muhit yaratishi lozim. Pedagogik jarayonda shaxsni rivojlantirish va uning salohiyatini ochishga qaratilgan metodlar qo'llanilishi zarur. Interaktiv metodlar: Mashg'ulotlar va treninglar orqali o'quvchilarning

liderlik qobiliyatlarini rivojlantirish samarali natijalar beradi. Misol: rolli o'yinlar, loyiha usullari va qizg'in muhokamalar.

IIB litseylari uchun liderlikning ahamiyati. Ichki ishlar tizimida faoliyat yuritadigan mutaxassislar uchun liderlik qobiliyatlari ijtimoiy mas'uliyatni oshirish, inqirozli vaziyatlarni boshqarish va jamoaviy muhit yaratishda asosiy o'rin tutadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarga liderlik kompetensiyalarini singdirish nafaqat kasbiy tayyorgarlikni, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ham ta'minlaydi.

Liderlikni shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillar. Ijtimoiy muhit: Jamoa, oila va jamiyat liderlik ko'nikmalarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shaxsiy xususiyatlar: O'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchi, motivatsiyasi va o'z-o'zini boshqarish qobiliyati. Ta'lim resurslari: Interaktiv materiallar va ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Mazkur nazariy asoslar IIB litseylari o'quvchilarida liderlik kompetensiyalarini shakllantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik yondashuvlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, bu jarayonda nazariy bilimlar amaliyot bilan uyg'unlashgan holda tatbiq etilishi kerak.

Xulosa. Mazkur maqolada IIB litseylari o'quvchilarining liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni ijtimoiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, liderlik kompetensiyalarini shakllantirish nafaqat o'quv jarayonining tarkibiy qismi, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy mas'uliyatini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarning liderlik qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy muammolar – pedagogik usullarning zamonaviy talablarga mos emasligi, o'quvchilar orasida motivatsiya yetishmasligi va ijtimoiy muhit ta'siri kabi omillar sifatida aniqlangan.

Maqolada ilgari surilgan tavsiyalar IIB litseylari o'quvchilari uchun innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, ularning o'zaro muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish hamda individual va jamoaviy yondashuvlarni birlashtirishni taklif qiladi. Shu bilan birga, ota-onalar, pedagoglar va jamiyat vakillarining hamkorligi bu jarayonning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, IIB litseylari o'quvchilari uchun liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish faqatgina ta'lim tizimining rivojlanishiga emas, balki jamiyatda faol, yetakchi shaxslarni tarbiyalashga ham katta hissa qo'shadi. Ushbu masalaga tizimli va kompleks yondashuv amalga oshirilganda, yosh avlodning nafaqat kasbiy tayyorgarligi, balki ijtimoiy faolligi ham yuqori darajada shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullaev, K.Yu. (2015). Liderlik kompetensiyalari: nazariy va amaliy asoslar. – Toshkent: O'qituvchi.
2. Axmedov, N.A. (2018). Yoshlar psixologik rivojlanishida ijtimoiy muhitning ta'siri. – Toshkent: Istiqbol nashriyoti.
3. Vaxidov, B.I. (2020). Pedagogik texnologiyalar asosida shaxsiy rivojlanish. – Toshkent: Fan va texnologiyalar.
4. Karimova, M.R. (2019). Pedagogik jarayonda ijtimoiy-ruhiy omillarning ahamiyati. – Toshkent: O'quv qo'llanma.

TIL QADRIYAT, ADABIYOT ESKIRGAN SO'ZLAR – BADIY ADABIYOTDA MILLIY MADANIYATNI IFODALASH OMILI

Norova Mohitobon Fayzulloevna,
tayanch doktorant,
O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya. So'zlar vaqt o'tishi bilan leksik qatlamdan chiqib ketishi mumkin. Bunda narsa va hodisalarning nomi foydalanishdan chiqib ketadi va lug'atdan tushib qoladi. Foydalanishdan chiqib ketayotgan barcha eskirgan so'zlar odatda ikki turga ajratiladi: arxaizmlar va istorizmlar. Bunday hodisa lug'at boyligidagi evolyutsion o'zgarishlarning turli sabablari bilan sodir bo'ladi. So'z o'z-o'zidan kundalik foydalanishdan tushib, "eskirgan" bo'lib qolishi, ya'ni o'zi anglatgan tushunchani yo'qotishi yoki boshqa bir sinonim so'z bilan ishlatilishi mumkin.

Kalit so'zlar: arxaizm, istorizm, leksik qatlam, lug'aviy birlik, istorizm-leksema, istorizm-sema, anaxronizm.

Annotation. Words can leave the lexical layer over time. In this case, the names of things and events fall out of use and fall out of the dictionary. All obsolete words that fall out of use are usually divided into two types: archaisms and historicisms. This phenomenon occurs due to various reasons for evolutionary changes in vocabulary. The word itself may go out of use, "become obsolete," that is, lose its original meaning, or be used by another synonymous word.

Key words: archaism, historicism, lexical layer, lexical unit, historicism-lexeme, historicism-seme, anachronism.

Jahon tilshunosligining rivojlanish bosqichlari jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar barcha sohada bo'lgani kabi o'zbek tilshunosligi oldida ham yangi vazifalarni qo'ymoqda. Tarixiy, madaniy-ma'naviy, iqtisodiy taraqqiyot, rivojlanishning har bir pog'onasi biz tilshunoslarga ham yangi vazifalarni yuklaydi. Dunyo xalqlari o'z milliy qadriyatlarini, maqsad – muddaolari, shu bilan birga, umumbashariy taraqqiyot yutuqlari asosida rivojlantirib, ma'naviy dunyosini yuksaltirib borishga intilar ekan, bu borada tarixiy xotira masalasi alohida ahamiyatga egadir. Ajdodlar yodi, ular bosib o'tgan yo'l, barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo'qotish va qurbonlari, quvonch va istiroblari bilan muhim ahamiyatlidir. Ya'ni, tilshunosligimizda adabiy til qonun-qoidalarining tarixiy jihatdan taraqqiyoti, shakllanish va rivojlanish jarayonini o'rganib, takomillashtirish ahamiyatlidir. Ammo bu soha hozircha ilmiy tadqiqot mavzusi sifatida chuqur o'rganilmagan. Ba'zi ilmiy tadqiqotlarda bu masalani atroflicha muhokama qilishga bag'ishlangan ayrim ma'lumotlar mavjud, xolos. Ularda leksik qatlamning ba'zi bo'limlariga ta'riflar berilib, tadqiq qilinishi lozim bo'lgan o'ziga xos tomonlari qayd qilingan.

Ko'rinadiki, badiiy asarda tasvirlangan davr, badiiy til me'yorlarini o'rganmasdan turib, yangi va eskirgan so'zga ajratib ham, uning badiiy qiymatini o'rganib ham bo'lmaydi. Arxaik so'zlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr ruhiyatini ifodalashda, asar qahramoni nutqidagi o'ziga xos jihatlarini tasvirlashda uslubiy vosita sifatida ishlatiladi. Asarda o'n beshinchi asr voqealarini tarvirlayotgan ijodkor albatta o'sha davrda foydalanilgan so'z va iboralarni sinchkovlik va to'g'ri qo'llashga harakat qiladi. Ya'ni o'sha davr koloritini yaratish uchun albatta ana shu davrdagi narsa-buyumlar, tushunchalar, kiyimlar yoki hodisalar qo'l keladi. Shunday ekan, eskirgan so'zlarning ham tilimizdagi o'rni juda beqiyosdir.

Har qanday til, shuningdek, o'zbek tili ham o'zining tarixi va an'analari bilan boy. Bu boylik tilning leksikasida ham o'z aksini topadi. Tilning xotirasini saqlab qolgan, ammo bugungi kunda ishlatilmaydigan, yoki kamroq ishlatiladigan so'zlar mavjud.

Arxaizm - bu o'zining ma'nosini yo'qotgan, ammo hozir ham ma'lum bir kontekstlarda ishlatiladigan so'zlardir. Ular xuddi qadimgi tangalar singari, o'tmish davri haqida dalolat beradi. Misol uchun, "bitik" so'zi arxaizmdir, chunki uning sinonimi bo'lgan "kitob" hozirgi zamon tilida ko'proq ishlatiladi.

Istorizm - bu o'tmishdagi hayotiy hodisalarni, narsalarni, tushunchalarni ifodalovchi, hozirgi kunda esa ishlatilmaydigan so'zlardir. Ular o'zbek xalqining o'tmish hayoti haqida hikoya qiladigan tilning qoldiqlaridir. Masalan, "cho'pon " so'zi o'tmishda keng tarqalgan kasbni ifodalagan, hozir esa uning ahamiyati yo'qolgan.

So'z turmushdagi yangiliklarni, kishilar faoliyatini, voqea hodisalarni ifodalovchi vositadir. Tilda hayot uchun zarur turli yangi so'zlar paydo bo'la borganidek, turmush uchun keraksiz so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Eskirganligi, yaroqsizligi tufayli iste'moldan chiqqan so'z va iboralar lingvistikada arxaizm deb ataladi¹.

Istorizm va arxaizmlarni o'rganish o'zbek tilining tarixini, uning evolyutsiyasini chuqurroq anglashga, shuningdek, o'zbek xalqining hayot tarzi qanday o'zgarganini ko'rishga yordam beradi. Bu so'zlar bizga o'tishga, zamonaviy o'zbek tilining ildizlarini anglashga imkon beradi.

Til ijtimoiy hodisa sifatida doim o'zgarib turadi. Davr o'zgarishi bilan lug'at tarkibida yangi so'zlar paydo bo'lsa, ayrim so'zlar foydalanishdan chiqib ketadi. Arxaizmlar va istorizmlar zamonaviy adabiy o'zbek tilining passiv lug'atiga kiritilgan. Ko'rib turganimizdek, eskirgan so'zlar va arxaizmlar zamonaviy tilda o'xshash so'z yoki sinonimlariga ega. Arxaizmlar nutqda faol foydalanilmaydi va o'zbek tili lug'at tarkibining passiv so'zlar turkumida mavjud.

Arxaizmlar va istorizmlar zamonaviy adabiy o'zbek tilining passiv lug'atiga kiradi. Tilning lug'at tarkibidagi rivojlanish va o'zgarishlar ba'zi so'zlar qatorining paydo bo'lishi yoki boshqalarining undan

¹ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. -Т.: Фан, 1959. -Б . 180

yo'qolishiga olib keladi. Passiv lug'atga tegishli bo'lishiga qaramay, eskirgan so'zlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Arxaizm va istorizmlar adabiyot, san'at va tarixda muhim o'rin tutadi. Ular ilmiy, publitsistik yoki badiiy matnlarda o'tmish voqeligi nomlash, eskilik bo'yog'i orqali davrni gavdalantirish uchun xizmat qiladi. O'quvchi va tadqiqotchilarga ma'lum bir tarixiy kontekstga sho'ng'ish, o'sha davr odamlari mentalitetini tushunish, tarixiy taraqqiyotida tilning go'zalligini qadrlash imkonini beradi. Arxaizmlar va istorizmlar shunchaki "eski so'zlar" emas. Bular bugungi va kelajagimizni yaxshiroq tushunishimizga yordam beradigan o'tmishning dalilidir. Ular avlodlar o'rtasida ko'pri bo'lib, millatning madaniy merosi va lingvistik o'ziga xosligini saqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish: Dorilfunun va pedagogika in-tlari talabalariga qo'll. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 109 b.
2. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish: Oliy o'quv yurtlari talabalariga uchun darslik. — Toshkent: Sharq, 2008. – 168 b.
3. Tursunov U., Muxtorov A., Raxmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlari talabalariga uchun darslik. –T., 1992. –B. 157-164.
4. Расулов Р., Умумий тилишунослик. —Тошкент: Фан ва технология, 2007. — 256 б.
5. Sodiqov A., Abdurazizov A., Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish: Dorilfunun va pedagogika in-tlari talabalariga qo'll. – Toshkent: O'qituvchi, 1981. – 109 b.

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONINING UMUMIY STRUKTURASI

**Ismatova Zarina Yodgorovna,
NavDPI magistranti**

Hazrat Alisher Navoiy dostonchilikda salaflari an'analarini davom ettirish bilan birga Sharq xalqlari madaniyatidagi badiiy, falsafiy, didaktik, ma'rifiy-irfoniy g'oyalarni sintez qila oldi. Akademik Aziz Qayumov e'tirof etishicha, «Navoiy «Xamsa»si garchi o'z adabiy ildizlari bilan mustahkam birlikni saqlagan bo'lsa-da, bu shohona asar avvalgi «Xamsa»larning takroriy namunasi emas edi. U o'zbek adabiyotining mustaqil, Alisher Navoiy dunyoqarashi, uning g'oyaviy-mafkuraviy mazmunini aniq va ayon namoyon epik asarlar yig'indisi hisoblanadi». Hazrat Navoiyning o'z lari «Muhokamat ul-lug'atayn»da «Xamsa»ning besh dostonini yozishda ruhlantirgan ijodkorlar haqida «Avvalkim «Hayrat ul-abror» bog'ida tab'im gullar ochibdur, Shayx Nizomiy ruhi «Maxzan ul-asror»idin boshimga durlar sohibdur» deb, «Farhod va Shirin»ni Xusrav Dehlaviydan, «Layli va Majnun»ni Himmatiydan, «Sabbai sayyor»ni Ashraf Marog'iydan, «Saddi Iskandariy»ni ustozi Jomiydan ilhomlanib yaratganini aytib o'tganlar. Demak, «Hayrat ul-abror» yaratilishida ko'p jihatdan Nizomiy Ganjaviy ilk dostoniga suyanilgan. Ta'kidlash joizki, «Maxzan ul-asror» ham «Hayrat ul-abror» singari axloqiy-ta'limiy, falsafiyirfoniy doston hisoblanadi. Unda Nizomiyning ko'p yillik kuzatishlari, tafakkur dunyosining zakosi, daho ijodkor sifatida teran qarashlari o'z ifodasini topgan albatta.

Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi birinchi doston “Hayratu-l-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) 1483 yilda yaratilgan edi. Doston 3988 baytdan iborat bo'lib, 63 bob, 20 maqolat va 20 hikoyatdan iborat. Shundan Kirish (muqaddima) 21 bobni o'z ichiga olgan. Dostonning birinchi bobi Qur'oni karimdagi bosh ilohiy jumla “Bismillohir rahmonir rahim” (“Mehribon va rahmli Olloh nomi bilan boshlayman”)ning poetik sharhiga bag'ishlangan. Bu bob nafaqat “Hayrat ul-abror” uchun, balki umuman “Xamsa” uchun ham kirish vazifasini o'taydi, chunki keyingi dostonlarda biz bu ilohiy jumlaning uchratmaymiz. Hazrat Navoiy bu jumlaning ikki nuqtai nazardan tahlil qiladi, ya'ni qabul qiluvchilar va rad etuvchilar. Bunda ushbu jumladagi har bir harfga alohida ma'no yuklatilgan. Dastlab rad etuvchilarga to'xtalinar ekan, ushbu jumladagi har bir harfning bu toifa kishilarini jazolantirishga xizmat qildirilganligini ko'rish mumkin. Xususan, “س” – “sin” harfi haqida gapirilganda, uning shakli nahang balig'ining umurtqa suyagidagi arradek bo'lib, rad etuvchilar uchun ofatdek; “م” – “mim” harfi ilon nafasidek o't sohib, yo'l boshida og'zini ochgan holda yotadi degan tashbehlardan foydalaniladi. Shu tariqa Navoiy ushbu jumladagi qolgan harflarni ham ushbu maqsadga xizmat qildiradi va kitobot (harf) san'atining betakror namunasini yaratadi. Ikkinchi toifa, ya'ni qabul qiluvchilarga to'xtalindanda endi bu harflarning ijobiy ma'no kasb etishini kuzatamiz. Xususan, “س” “sin” harfi endi salomatlik yo'lining zinasiga o'xshatilsa, “م” – “mim”

harfining maqsad manzilidagi buloq boshiga nisbat berilganligini koʻramiz. Bularning barchasida Navoiyning yuksak badiiy salohiyati namoyon boʻldi.

Dostonning ikkinchi bobi Xoliq, yaʼni Olloh hamdiga bagʻishlanadi. Mazkur bobda shoir hamma narsani yaratgan Xoliqning osmon va quyoshdan tortib har bir zarrani, butun oʻsimliklar va hayvonot olamini, kishilik jamiyatini bir-biriga bogʻlab harakatlantirib turishini cheksiz hayrat bilan tasvirlagan. Alisher Navoiy “Uning zoti lutf va safodan iborat, lekin vafo isi unga begona” degan fikrlarni ilgari surar ekan, bu oʻrinda tasavvuf taʼlimoti asosida fikr yuritilayotganligini bilish mumkin. Munojotlarda dunyodagi barcha mavjudotlar oʻz yaratganiga doim sajda qilishi zarur, Xudoning qahri kelsa, “koʻk bir etak kul” kabi sovrilib ketishi hech gap emasligi taʼkidlangani. Shuning uchun insonlar oʻylab ish qiladi, gunoh qilishga yoʻl qoʻymasligi, qiyomat kunini unutmazligi, har bir gunoh uchun qiyomat kuni jazo olajagini esda tutishi, islom dini qoidalariga toʻla rioya qilishi zarurligi uqtiradi. Navoiy oxirgi munojotda Xudoga murojaat qilib, gunohlarini kechirishini soʻraydi:

*Garchi gunahning hadu poyoni yoʻq,
Aylamasang rahm ham imkoni yoʻq.*

Adabiy anʼanaga koʻra munojotdan soʻng paygʻambar madhiga, yaʼni naʼtga oʻtilgan. Dostonda 5 ta naʼt keltirilgan. Birinchi naʼtda tasavvuf taʼlimotidagi “Nuri Muhammadiya” nazariyasiga toʻxtalinib, ushbu nazariyadagi “Odam Ato unga ham oʻgʻil, ham ota” degan tushuncha Taʼrifi beriladi. “Nuri Muhammadiya”ga koʻra Alloh barcha olamlarni yaratishdan oldin Muhammad nurini yaratgan boʻlib, shu nur tufayli olamni va odamni yaratgan. Demak, Odam Ato ham Muhammad nuridan bino qilingan. Shuning uchun hazrati Muhammad (s.a.v) Odam Atoga ham ota, ham oʻgʻildir:

*Boʻldi sanga Odami sabqatnamo,
Avval oʻgʻul, soʻngra gar oʻlsa Ato.*

Keyingi naʼtlarda paygʻambarning bolaligi, paygʻambarlik davridagi faoliyati, noyob insoniy xususiyatlari, meʼroj tuni taʼriflari keltirilgan. Dostonning 12-bobi ulugʻ salaflar Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy madhiga bagʻishlangan. Dastlab Nizomiyga taʼrif berilar ekan, uning ismidagi harflar abjad hisobiga koʻra 1001 soniga teng kelishi jihatidan Xudoning 1001 ismiga hamohang ekanligi aytiladi. Ishtiqoq (oʻzakdosh soʻzlarni keltirish) va iyhom (baytni ikki xil maʼnoni qoʻllash) sanʼatlari vositasida u yaratgan xazina (“Xamsa”)ga taʼrif beriladi:

*Ganja vatan, koʻngli aning ganjxez,
Xotiri ganjuru tili ganjrez.*

Xusrav Dehlaviy madhi keltirilganda esa uning ismidagi “xusrav” soʻzining podsho manosini bildirishi Dehlaviyning soʻz podshosi sifatida hind mulkini obod qilganligi, uning har bir dostoni Hindistonning bir oʻlkasiga teng ekanligi bilan izohlanadi:

*Nazmi savodi aro har doston,
Oʻylaki, bir kishvari*

13-bob esa Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhini oʻz ichiga oladi. Navoiy Nizomiy va Dehlaviyni bir bobda taʼriflanib ustoz va doʻsti Abdurahmon Jomiyga alohida bobni bagʻishlaydi. Uni oʻsha davrning “qutbi tariqati” deb atar ekan, oʻzining unga nisbatan ojiz va muhtojligini gʻoyat kamtarlik bilan bayon qilib, Jomiyning yangi yozgan biror asarini oʻzidan oldin hech kim koʻrmasligini faxr bilan keltirib oʻtgan:

*Nomagʻakim roqim etib xomasin,
Koʻrmasdi men koʻrmayin el nomasin.* “Hayratu-l- abror” dostonining yozilishida aynan Jomiyning “Tuhfatu-l-ahror” dostoni turtki boʻlganligini aytib oʻtadi
*Boshtin-ayoq gavhari shahvor edi,
Qaysi guhar, “Tuhfat ul-ahror” edi...
Chun oʻqimoq zamzamasi boʻldi bas,
Koʻnglum aro dagʻdagʻa soldi havas.
Kim bu yoʻl ichraki alar soldi gom,
Bir necha gom oʻlsa manga ham xirom.*

Dostonning 14-15-boblari soʻz taʼrifiga bagʻishlangan. Hazrat Navoiy soʻzning buyukligini “kun” (yara) soʻzining olam va odamni yaratishda vosita boʻlganligi bilan dalillaydi:

*Dahr muqayyad bila ozodasi,
Borcha erur “kof” ila “nun” zodasi.
Zodasidin zoda boʻlub beaded,
Zodaga ham volid oʻlub, ham valad.*

Alisher Navoiy bu o'rinda so'zning mahsuli bo'lgan adabiy turlar haqida ham to'xtalib, nazm va nasrga alohida ta'rif beradi, nazmni nasrdan ustun qo'yadi, gulshanda gullarning saf tortib turishini nazmga, sochilib, to'kilib yerda yotishini nasrga o'xshatgan. Shoirning e'tiroficha, nazm bu qadar e'zozlanmasa, Tangri so'zida she'r bo'lmas edi:

*Bo'lmasa e'joz maqomida nazm,
Bo'lmas edi Tengri kalomida nazm.*

Shuningdek, Navoiy ushbu bobda turkiy tilda she'r aytishga kuchli ishtiyoq sezishini va bu yo'lda ancha yuqori darajaga erishganini faxr bilan bayon qiladi. Dostonning 16-bobi zamona sultoni Husayn Boyqaro madhini ko'rishimiz mumkin. Alisher Navoiy bu bobda talmeh san'ati vositasida Husayn Boyqaroni kuch-qudratda Firdavsiy qahramoni Rustamga, adolat va fazlu kamolda Eronning afsonaviy podshosi Jamshidga o'xshatgan.

17-bob "Ko'ngul ta'rifida" hisoblanadi. Bu bobda Navoiy qudratli dehqon (Xudo) ilk tongda insonni yaratgandan keyin unga ko'ngul ato etganini bayon qilar ekan, ko'ngulni yurak bilan adashtirmaslikka chaqiradi. Shoirning fikricha, yurak savdogarda ham bor, lekin uning butun fikri-yodi savdoda. Yaratganning yodi bilan yashaydigan insondagina haqiqiy ko'ngul bo'ladi va ugina "ahli dil" sanalishi mumkin. Shuningdek, Navoiy ko'ngulni olamikubro, Ka'badan-da ulug' joy deb ataydi. Muqaddimaning qolgan uch bobi (18-20 boblar) hayrat ta'rifiga bag'ishlangan. Bu boblarda Xoja, ya'ni ko'ngulning avval mulk (narsalar) olamiga, keyin malakut (farishtalar) olamiga va nihoyat so'ngida "ajoyib bir shahar" (inson tanasi)ga sayohati bayoni keltiriladi va bu sayohat ko'ngulning o'zligini tanib, inson tanasiga kirgani tasviri bilan yakunlanadi. Alisher Navoiy bu o'rinda "o, zligini bilgan Xudoni ham biladi" g'oyasini ilgari suradi: *Nafsg'a chun orif o,, lub mo,, -bamo,, Foyiz o,, lub "qad arafa rabbahu"*. Muqaddimaning so'nggi 21-bobi Xoja Bahouddin Naqshband va uning xalifasi Xoja Ubaydulloh Ahror madhiga bag'ishlangan. Alisher Navoiyning muqaddimadagi so'nggi bobni aynan shu shayxlarga bag'ishlashi shoirning naqshbandiya suluki vakili ekanligiga ishora edi. Bob o'z ichida ikki qismga ajratiladi, birinchi qism 15 baytdan iborat bo'lib, uning deyarli har bir baytida naqsh so'zining turli holat va shakllarda ishtiyoq (o'zakdosh so'zlarni keltirish) va tanosub (ma'no va mohiyat jihatidan bir-biriga yaqin so'zlarni keltirish) san'atlari vositasida qo'llanilganligini ko'ramiz. Navoiy Bahouddin Naqshbandni yuksak martabali naqqoshga, uning ta'limotini muhtasham va dilkash naqshga o'xshatadi:

*Xojaki naqqoshi sipehri baland,
Bo'lg'ali har saffhasig'a naqshband.
Ayladi avroq munaqqash base,
Naqsh raqam ayladi dilkash base.*

Bobning ikkinchi qismi naqshbandiya tariqatining o'sha davrdagi mashhur pirlaridan biri Xoja Ubaydulloh Ahror madhiga bag'ishlangan. Navoiy uni murshidi ofoq (yo'lboshlovchi pir) deb ulug'lar ekan, shohlar unga qulluq qilishga o'zlari keladilar, hatto haqiqat sirlaridan ogohlar ham uning huzurida hushlaridan judo bo'ladilar deb yozadi:

*Yuz qo,, yubon qullug,, ig,, a shohlar,
Bazmida bexud o,, lub ogohlar.*

Alisher Navoiy bobni ulug' shayx faoliyatiga yuksaklik tilash va uning himmatidan bahramandlik umidi bilan yakunlaydi va bu umid bevosita muqaddimaga ham yakun yasaydi:

*Qo'ymasun ayvoni jahonni tihi,
Dabdabai ko,, si Ubaydullahi.
Himmatidin bizni ham etsun Xudoy,
Faqr yo'lida g'ani, imong'a boy.*

Dostonning 22-bobidan asosiy qism boshlanadi. Asosiy qism maqolat va hikoyatlardan tashkil topgan 40 bobni o'z ichiga oladi. Maqolatlar muayyan bir axloqiy-falsafiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, shoir dastlab ushbu mavzuga munosabat bildiradi, mavzu yuzasidan o'z fikr- mulohazalarini bayon qiladi, so'ngra shu mavzuga mos ibratli hikoya keltiradi. Shu tariqa asosiy qism 20 maqolat va unga ilova tarzida keltirilgan hikoyatlar bayoni tarzida davom etadi.

Eng avvalgi maqolat iymon sharhiga bag'ishlanadi. Bu bejiz emas, zero dostonning bosh g'oyasi komil inson timsolini vasf etishdir, komillikning bosh belgisi esa iymondir:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga iymon erur.*

Alisher Navoiy “Kimdagi iymonning uch belgisi bo‘lsa, u haqiqiy insondir” deydi va bu belgilar sifatida sabr, shukr va hayoni ko‘rsatib o‘tadi:

Bas ani inson atag,,il beriyo,

Kim ishidur sabr ila shukru hayo.

Komil inson ta’rifidan keyin iymon sharhiga to‘xtalib o‘tiladi. Hazrat Navoiy iymonning 6 sharti sifatida quyidagilarni keltirib o‘tadi:

- 1) *Haqning borligiga iymon keltirish;*
- 2) *farishtalarga iymon;*
- 3) *Allohning so,,zlari bo,,lgan muqaddas kitoblarga iymon;*
- 4) *Payg,,ambarlarga iymon;*
- 5) *qiyomat kuniga iymon;*
- 6) *taqdiri azalga iymon.*

Ushbu fikrlardan so‘ng Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat keltiriladi. Hikoyatda bir kuni Shayx Boyazid Bistomiydan g‘amginlik sababini so‘ragan muridiga shayx bu dunyoda haqiqiy insonlar kamayib ketganligidan xafaman deb javob beradi. Shunda muridi shayxni haqiqiy insonlar safida deb hisoblashini aytganida, shayx o‘zini ham yuz ming sarson sargardonlar qatorida sanashini, agar bu dunyodan iymon bilan ketmas ekan, inson sanalmasligini aytadi. Hikoyatda diniy mazmundan tashqari tasavvufiy qarashlar ham mavjud bo‘lib, bunda tariqatdagi xavf maqomi haqida so‘z boradi, deb aytish mumkin. N.Komilovning “Tasavvuf” kitobida yozilishicha, xavf tariqatning 6-maqomi bo‘lib, bunda solikning nafs makridan qo‘rqishi, shayton nayrangining ko‘ngilga xavf solishi nazarda tutiladi. Nafs shunday kuchli dushmanki, solik tariqatdagi tavba, vara“, zuhd, faqr, sabr kabi maqomlarni egallagan bo‘lishiga qaramay, nafsning iymonga dahl qilishi mumkinligidan doim xavfda bo‘ladi. Alisher Navoiy keyingi maqolatlarda ham birinchi maqolatda keltirilgan bosh mavzu – komil insonga xos sifatlar bayonini davom ettiradi. Xususan, 5- maqolat karam va saxovat, 6- maqolat adab, 7-maqolat qanoat, 8-maqolat vafo, 10-maqolat rostgo‘ylik ta’rifidadir. Bu maqolatlar orasida 7-maqolat badiiy timsollarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Navoiyning fikricha, kimki qanoatni o‘ziga kasb qilgan bo‘lsa, u eng boy insondir. Oltin, kumush va zebu ziynatlarni boylik deb bilmaslik kerak, balki haqiqiy boylik qanoat xazinasidir:

Kimgaki ish bo,,ldi qanoat fani,

Bilki, ani qildi qanoat g,,ani.

Ganji tajammulni g,,ino bilmagil,

Balki g,,ino ganji qanoatni bil.

Mazkur maqolatda qanoat tushunchasi chiroyli tashbehtarlar va tamsillar vositasida ifodalab berilganligini ko‘ramiz. Masalan, osmon qanchalik katta bo‘lmasin, u bitta kulcha, ya’ni quyosh bilan kun kechiradi. Ko‘z doim shuning uchun ravshanki, u mehrob ostida turib, ikkita bodom bilan oziqlanadi. Shunday ekan, insonlar qanoat bobida osmon va ko‘z singari bo‘lishlari kerak. Maqolatda kitobot (harf) san’atining ham yetakchilik qilishini kuzatish mumkin:

Qushlar aro shohki, anqo durur,

Nuktaye bu amrda paydo durur.

Bordur agar fikr ila topsang vuquf,

Qoni”yu anqog,,a muvofiq huruf.

Qushlarning ichida anqo shoh hisoblanadi. Bunda ma’lum bir ma’no bor. Agar fikr bilan voqif bo‘lishni istasang, “qoni” va “anqo” so‘zlarining yozilishida harflar bir-biriga muvofiqdir. Yoki

Shoh boshining sharafi toj emas,

Angla ani shohki, muhtoj emas.

Shoh agar ul bo,,lsaki, muhtojdur,

Harf ila muhtojda ham tojdur.

Shoh boshining sharofati tojdan emas, kimki muhtoj bo‘lmasa, o‘shani shoh deb tushun. Muhtojni ham shoh deb atash mumkin bo‘lsa, harf nuqtai nazaridan “muhtoj” so‘zida ham “toj” bor-ku! Maqolatga “Qanoatli va qanoatsiz ikki do‘st” haqidagi hikoyat ilova tarzida keltirilgan. Hikoyatda keltirilishicha, ikki do‘st Fors mulkidan Chin mamlakati tomon yo‘lga tushadilar. Biri taqdir berganiga qanoatli inson bo‘lib, ikkinchisi ochko‘z, tama’gir edi. Yo‘lda ketayotib, bir toshga ko‘zlari tushadi. Uning yarmi yer ostida bo‘lib, yarmi yer yuzasiga chiqib turardi. Tosh ustida: “Kimki mehnat qilib toshni aylantirib qo‘ysa, ostidagi afsonada vayrona tagida bekitib qo‘yilgan xazina haqida yozib qo‘yilgan. Kimki bu mashaqqat, azob

uqubatlarni xohlamasa, uning uchun sabru qanoat hammasidan yaxshiroqdir” degan yozuv bitilgan edi. Ochko’z yigit yozuvni o’qigach, xazina ilinjida tosh ostini qazishga tushib ketadi. Qanoatli odam esa beparvo tarzda shahar tomon yo’l oladi. Shaharga kiradigan bir necha darvoza bo’lib, u shaharga birinchi bo’lib kiradi. Shahar aholisining odatiga ko’ra, mamlakat podshosi qazo qilsa, darvozadan birinchi kirgan odamni podshoh qilib ko’tarar ekanlar. Shu tariqa bu do’st o’z qanoati tufayli mamlakatga podshoh bo’ladi. Uning tosh ostini qaziyotgan do’sti esa og’ir mehnatni bajarib bo’lgach, toshni ag’darib qarasa, “Xom tama” bu dunyoda alam chekadi” deb yozib qo’yilgan ekan. Xulosa shuki, qanoatli inson o’z sabru qanoati tufayli shoh martabasiga erishadi, qanoatsiz

inson esa ta’ma ilinjida xoru zor bo’ladi. “Hayratu-l-abror” dostonida xotima ham o’ziga xos o’ringa ega.

Dostonning 62-63-boblari hazrat Navoiyning xulosa va yakuniy fikrlarini o’z ichiga oladi. 62-bobda Navoiy dostonni yaratish orzusidan boshlab uni tugatgunicha bo’lgan jarayon haqida yozar ekan, dostonni yozish xayoli unga tinchlik bermagani, elu yurt xizmati, xalq arz-dodini tinglash uni asosiy maqsaddan Chalg’itsa-da, Xudoning o’zi unga marhamat ko’rsatib, nihoyat bu ulug’ muddaoni poyoniga yetkazganini betakror tashbehlar vositasida bayon qilib beradi. Bob so’ngida Navoiy g’oyat nazokat va kamtarlik bilan agar yozganlari elga manzur bo’lmasa, uni afv etishlarini so’rab,

Allohga iltijo qiladi:

Jilva ber el ko,,ziga ham xo,,b ani,

Qilg,,il ulus ko,,ngliga marg,,ub ani.

Har nechakim, jurmum erur pech-pech,

Lekin erur rahmating olinda hech.

63-bobda oyog,,i toyib ketib, kosadagi oshni shohning boshiga to’kib yuborgan va olijanob shohning xijolatdan o’lar holatga yetgan bu qulni afv etgani haqidagi hikoyat beriladi va bu hikoyat bevosita 62-bobga hamohang tarzda, unga ilovadek keltiriladi. Navoiy Allohni olijanob shohga, o’zini oyog’i toyib ketgan qulga o’xshatar ekan, shunday yozadi:

Har necha ko,,p bo,,lsa gunohim mening,

Shukrki, bor sendek ilohim mening.

Xijlat ila qolmadi xud jom manga,

Yeri durur aylasang ehson manga.

“Hayratu-l-abror” dostonida kun tartibiga qo,,yilgan masalalar bevosita “Xamsa”ning keyingi dostonlarida ham davom etadi, xususan, komil insonga xos adab, qanoat, karam va saxovat, futuvvat, rostlik, vafo kabi xislatlar bilan bog’liq masalalar “Farhod va Shirin” dostoni, “Sab’ai sayyor” tarkibidagi hikoyatlar, “Saddi Iskandariy” dostonlarida yangicha talqin topganligini ko’ramiz.

Doston aruz tizimining sari “ bahri – sari” i musaddasi matviyi makshuf (ruknlari va taqti’i:

muftailun muftailun foilun – VV – / – V V – / – V –) vaznida yozilgan. Bu vazn pandu nasihat mazmunidagi fikrlarni bayon qilishga nihoyatda qulay bo,,lganligi sababli doston uchun asosiy she’riy o’lchov vazifasini o’tagan.

REFERENCES

1. Қаюмов А. Ўзбек хамсаунослигининг адабий илдиэлари // Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва тахлил муаммолари // Илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2014. – Б. 11-12.
2. Alisher Navoiy. ”Muhokamat ul-lug’atayn”. TAT. O’n jildlik. O’ninchi jild. – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B.520.
3. Маллаев Н. Низомий Ганжавий. – Т.: А.Навоий номидаги Ўз.миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. – Б.22-23.
4. Ойбек. МАТ. Ўн тўққиз томлик. Ўн учинчи том // Хамсанинг асосий образлари. – Тошкент. 1979. – Б.159.
5. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент, 2016;
6. Низомий Ганжавий. Сирлар хазинаси. (“Махзан ул-асрор”). Аслиятдан Олимжон Бўриев таржимаси. – Тошкент: CHASHMA PRINT, 2013.
7. Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. – Москва: Наука, 1975;
8. Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. Осори мунтахаб. Дар чахор чилд. Чилди якум. – Душанбе: Ирфон, 1971;

MUNDARIJA:

SO‘ZBOSHI		3
Kalonov Muhiddin Bahriddinovich		4
BIRINCHI SHO‘BA		
MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR DIALEKTIKASI		
1.	C.A.Каримов, А.Б.Пардаев Тиллар глобаллашуви ва ўзбек тили амалда бўлишининг айрим жиҳатлари	5
2.	B.P.Zaripov O‘zbek tilshunosligida “qadriyat” mazmuniy maydonining mikrosistemalari	9
3.	G.Sh.Boltayeva Ona tili jozibasi	15
4.	M.Z.Yuldosheva Badiiy matnda xushmuomalalik strategiyalarining namoyon bo‘lishi	17
5.	O.Ғ.Эшдавлатов Дунёқараш ва қадриятларнинг ёш авлодни тарбиялашдаги роли ва аҳамияти	20
6.	V.Ashirov Milliy ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishning ijtimoiy tarixiy asoslari (Navoiy viloyati misolida)	23
7.	Z.A.Qarshiboyeva Milliy va umuminsoniy qadriyatlar imom al-buxoriy saboqlarida	25
8.	М.Ф.Хайитмуродова Основные требования к профессиональным умениям и личностным качествам педагога	27
9.	L.Karimova “Axloqiy tarbiya” ma’naviy guruhining semantik xususiyatlari	29
10.	N.Ashurova Ilmiy rahbar: prof. R.Yusubova Abdulla Oripov she’rlarida satiraning ko‘rinishi	30
11.	D.Qurbonova Ilmiy rahbar: dots. R.Nuritdinova Mahmud Koshg‘Ariyning „Devoni lug‘otit turk“ asarida qipchoq lahjasida qo‘llaniladigan so‘zlar	31
12.	F.Muxammadiyeva Ilmiy rahbar: dots. R.Nuritdinova “At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug‘atit turkiya” asaridagi maishiy turmushda ishlatilgan ayrim so‘zlarning qiyosiy o‘rganilishi (“Devoni lug‘atit-turk”, “Shajarai turk”, “tarjumon” asarlari misolida)	34
13.	S.Shermatova Ilmiy rahbar: dots. R.Nuritdinova "Devoni lug‘otit-turk" asarida uchrovchi zoonimlar tasnifi	36
14.		
15.	N.Sanoyeva Oilada ustoz-shogird an‘anasi	38
16.	D.Suvonqulova Milliy qadriyatlar dialiktologik tarixni o‘rganishda muhim manba	39
IKKINCHI SHO‘BA		
AREAL LINGVISTIKA VA LINGVISTIK GEOGRAFIYA MUAMMOLARI		

17.	B. R.Mengliyev Dialektologiyaning yangi paradigmaları haqida	41
18.	J.Eltazarov, M.Bobotayev Izohli lugʻatlarda dialektal lisoniy birliklarning berilishi va tavsiflanishi masalasi xususida	42
19.	N.Q.Murodova Lingvistik atlaslar – tarixni oʻrganishda muhim manba	46
20.	I.Oʻ.Darvishov Areal tilshunoslik: lingvistik xususiyatlarning hududiy taqsimlanishi, etnik lisoniy xususiyatlar va izoglosslar	49
21.	R.A.Suvonova, D.Rustamova Qipchoq lahjasiga xos harakat feʼllari	52
22.	A.A.Allaberdiyev, Ch.Jumayeva Ijtimoiy tilshunoslik	55
23.	I.Oʻ.Darvishov Oʻzbek xalq shevalaridagi milliy ruh va mahalliy-milliy hayot nafasi	56
24.	A.R.Ahmedov XI-XII asr yozma yodgorliklarida oʻgʻuz til birliklarining radiatsiyasi	58
25.	Sh.M.Alimova Xorazm viloyati oʻzbek shevalarini areal oʻrganish muammolari	61
26.	N.Raxmonov Navoiy viloyati oʻzbek shevalarining morfologik xususiyatlariga doir	63
27.	G.M.Norova Ozarbayjon shevalarida oʻzlashgan leksik qatlam	64
28.	J.U.Yuldashev Dialektizmlarning lingvopoetik xususiyatlari	66
29.	M.X.Suvanova Navoiy viloyatidagi toponimlarning grammatik xususiyatlari (navbahor tumani misolida)	68
30.	N.Muhammadiyev Kitob vohasining quyosh sistemasi bilan payt maʼnosini ifodalovchi soʻzlarning arealiga doir	72
31.	M.X.Suvanova Oilaviy-maishiy marosimlarga oid etnografizmlarning areali	73
32.	Z.R.Tillabayeva Samarqand viloyati qarluq shevalari va ular leksikasidagi paronimlar yuzasidan mulohazalar	77
33.	У.К.Турдиев Миллий қадриятлар диалектологик атласи тарихини ўрганишда муҳим манба	79
34.	M.I.Bobotayev “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”dagi dialektal leksikaning parametrik tahlili masalasi xususida	82
35.	S.L.Yoqubov Oʻzbek areal lingvistikasida qarluq lahjasining paydo boʻlish ildizi va tarixiy taraqqiyoti	85
36.	Oʻ.A.Odiljonova Qipchoq sheva arealining undoshlari xususida (Norin shevasi misolida)	87
37.	M.E.Orifova Yetti raqami asosida shakllangan frazemalarning badiiy matnlarda qoʻllanish xususiyatlari	89

UCHINCHI SHO'BA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR		
38.	Xədicə Heydərova Vaqifin dilində bəzi semantik və qrammatik xüsusiyyətlər	93
39.	Sevinc Səfərova Azərbaycan ədəbi dili və köməkçi adlar	96
40.	T.H.Asadov O'zbek va turk tillari ayrim grammatik hodisalarining integratsiyasi va differensiyasi xususida	101
41.	I. O'.Dilmanov Turkiy tillar leksikasini qiyosiy tadqiq etish masalalari	103
42.	F.Maxmudova, G.Toshtemirova Jahon tilshunosligida mualliflik lug'atlarining paydo bo'lishi	104
43.	M.M.Tojiyeva Using blended learning in teaching foreign language	107
44.	Sh.Kurbanova O'zbek va turk tilidagi olmoshlar integratsiyasi va differensiatsiyasi	109
45.	D.Sh.Abdurasulova Ergonimlarning onomastik tizimdagi o'rni va tadqiqi	112
4-SHO'BA TIL VA QADRIYAT: ADABIYOT, FOLKLOR, SAN'AT		
46.	A.Xolmurodov Qissa janrida g'oya va obraz	115
47.	O.C.Қаюмов Шомон афсоналарида мифологик ҳомийлар талқини	119
48.	H.Турсунова Ўзбек халқ маросимларида урф-одат ва иримлар талқинига доир	121
49.	Z.Jumayev O'zbek adabiy tilining kamolotida alisher navoiyning o'rni	124
50.	D.O.Fayziyeva Ajdar obrazining mifologik xususiyatlari	125
51.	M.Xudoyorova Ma'no tuhfasi dan iborat kishvar	126
52.	Z.O.Quvonov Alisher Navoiy "Xamsa"si germe nevtikasi	129
53.	M.Норқобилов Ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда Саъдуддин Тафтазоний илмий меросининг ўрни	132
54.	M.N. Sanoyeva Ertaklarda so'z sehri	134
55.	Almaz Ūlvi (BĪNNƏTOVA) Professor Nurbay Cabbarov	135
56.	M.B.Abdiyev Umumlisoniy sistema termini xususida	140
57.	M.M.Axmedova O'zbek va rus afsonalarida tanimaslik motivi kommunikativ vazifalari aspektida	144
58.	F.Nizomov Qissada yaqin tarixning in'ikosi	146
59.	B.O.Tillayev Professor Sultonmurod Olim ilmiy faoliyatidagi asosiy mezonlar	149

60.	Y.Rahmatullayev Arab tili va uning taraqqiyot bosqichlari	151
61.	G.N.Abdullayeva Badiiy matnda “vafo” konseptining lisoniy talqini	153
62.	M.X.Qurbonova Ta’lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish zarurati	157
63.	Ixtiyor Qurbonov Abdurauf Fitratning jadidchilik harakatiga kirib kelishi va istambuldagi ta’lim	158
64.	D.J.Norboyeva Rus va o‘zbek adabiyoti badiiy asarlari va tarjima muammolari	161
65.	N.A.Nematova, Ch.Mamatova O‘zbek va ingliz ona allasining lingvomadaniy xususiyatlari	163
66.	M.A.Narzulloyeva, N.J.Yarashova Zahiriddin Muhammad Bobur – tarjimon	167
67.	Sh.Hoshimova Til qadriyat, adabiyot , folklor san’ati	169
68.	Т.А.Чернова Восток и его традиции в рассказе А. Колмогорова «Листья тутового дерева»	171
69.	Саидий Саид Болта-Зода Мозий садоларидан таралган усуллар семантикаси (“Зарб -ул - қадим” усули мисолида)	174
70.	Toshmurodov Baxriddin Umarovich - Folklor qo‘shiqlari vositasida o‘quvchilarni vokal-xor malakalarini shakllantirishning interfaol usullari (1-4 sinflar misolida)	176
71.	Abdualimova Gulsanam Sherali qizi- O‘zbek xalq musiqashunosligi va etnomusiqashunoslik sohasining o‘rni va rivojlanishidagi ahamiyati	178
72.	Эргашева Гулчехра - Навоий вилоятида оммавий спорт турларининг ҳолати ва ривожланиш тенденциялари (Туманлар мисолида)	179
73.	Inatullayev Ma’rufjon Nodirjon o’g’li - Maktab musiqa darsliklarini brayl yozuvida yaratish texnologiyalarining zamonaviy metodlari	183
74.	Ҳасанова М.С. - Основные требования к профессиональным умениям и личностным качествам педагога	185
75.	Rahmatova Ch.I. Kimyo o‘qitishda laboratoriya tajribalaridan foydalanish metodikasi	187
76.	Hasanova D.O‘. Tibbiy va ijtimoiy omillarning biologik axloq shakllanishdagi o‘rni	188
77.	Suyarov X.B., Ramazonova Gulmira G‘olib qizi Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishning nazariy-amaliy, pedagogik asoslari	190
78.	Kobilova M.Sh. Efinitions and scope of media discourse	192
79.	Хонимов Ш.Б. Янги Ўзбекистон шароитида ёшларнинг ижтимоий-маданий жиҳатдан ижтимоийлашув жараёнлари	194
80.	Понсотова Н.У. Таълим муассасаларида имконияти чекланган ўқувчи-ёшлар учун яратилаётган шароитлар	199
81.	Raximberdiyeva H.M. O‘quvchilarda folklor namunalari orqali vokal-xor malakalarini shakllantirish	203
82.	Murodullayeva M.G‘. Yoshlarning ma’naviy-axloqiy tafakkurini shakllantirishda musiqa madaniyatining ahamiyati	204

83.	Umarova Sh.F. Abu Ali ibn Sinoning badantarbiya va jismoniy mashqlar to'g'risidagi qarashlari	205
84.	Mirsaidov A. Gid nutqning tilshunoslikda o'rganilishi	207
85.	Qodirova Shaxlo Qobiljon qizi Metaforalarning lingvistik tadqiqi	208
86.	Саидкулова К.Д. Изучение пословиц и поговорок в произведениях А.С.Пушкина	210
87.	Saidiy S.B., Mustafoyeva M. Musiqada milliy qadriyatlarning ifodalanishi	212
88.	Xolmuratova G.K. Sharq mutafakkirlarining kichik maktab yoshidagi o'quvchilar xulq-atvoriga ta'sir etuvchi milliy an'ana va tarbiya vositalari xususidagi qarashlari	214
89.	Raxmonov I. Geografiya fanini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanishning amaliy ahamiyati	217
90.	Азмиева Э.Э., Сапаева И. Философская мысль рассказа И.А.Бунина «Темные аллеи»	218
91.	Allayev X.A. O'quvchilarning o'quv-biluv kompetentsiyasini rivojlantirish strategiyasi	222
92.	Жамединова В.К., Набиева Ш.Ш. Использование фразеологизмов в творчестве А.П.Чехова	224
93.	Gadoeva D.B. IIB litseyi o'quvchilarining liderlik kompetensiyalarini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik muammolari	226
94.	Norova M.F. Eskirgan so'zlar – badiiy adabiyotda milliy madaniyatni ifodalash omili	228
95.	Ismatova Z.Y. “Hayrat ul-abror” dostonining umumiy strukturasi	227

**“MILLIY QADRIYATLAR DIALEKTOLOGIK ATLASI –
TARIXNI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA”**

mavzusidagi
ilmiy-amaliy konferensiyasi
M A T E R I A L L A R I

Hajmi 12,6. 1/16 bosma taboq. Adadi 50 nusxa.
NavDPI bosmaxonasida chop etildi.
Navoiy shahri Ibn Sino-45.